

LIGETI ERNŐ

Noé galambja

511.

SZABÓ ILONA
KÖNYVKERESKEDEŚ
CSIKSZEREDA
TELEFON: 58.

LIGETI ERNŐ
NOÉ GALAMBJA

117

LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
NATURAL HISTORY

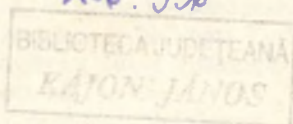
—

557-5 M
261
LIGETI ERNŐ

Noé galambja

REGÉNY

256. 396



SINGER ÉS WOLFNER
IRODALMI INTÉZET RT. KIADÁSA
BUDAPEST

Fenntartunk minden jogot,
a fordítás, színpadra alkalmazás és filmesítés jogát is.
Copyright by Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
Budapest, 1943.

Első fejezet

AZ ESZMÉLET ÉVEI

A kis bölcs

Erdély évszázadainak mélyéből tör elő a Bethlen név és mindazok sorsa, akik beleszülettek e nagy család kötelmébe, elválaszthatatlanul összefonódik e „szép, de bánatos ország” végzetével.

A családnak két ága van: az iktári és a bethleni. A két család vérségi kapcsolatairól nincs ugyan megbízható írás, de valószínűsíthető, hogy eredetük egy oltóágból fakad. Amikor Bethlen Gábor, akiben az iktári ág a leghatalmasabb virágzásra jutott, foglalkozott a gondolattal, hogyha testvéröccsének fiai nem volnának, örökbe fogadja a bethleni Bethlen Farkasnak fiát, Jánost, nyilván túl a rokonnéven a rokonvér varázsa is hatott rá.

A másik ág, a bethleni Bethlenek, a híres-neves Becse Gergely nemzetség maradványai és ezek a középkor vége óta hallatnak magukról. Marakodtak, veszekedtek, pereltek egymással, de diplomatákkal, hadvezérekkel, tudósokkal, jeles státus-férfiakkal táplálták a magyar nemzettestet. Erdély történetéből nem lehet kivonni őket és az egyetemes magyar történelem örökségében is ott a részük.

A XVII. század első felében két Bethlen neve magasodik ki. Az egyik Ferenc, a Rákócziak főudvarmestere és a legbefolyásosabb külügyi tanácsadója.

A másik János, kancellár és történetíró, Miklós édesatyja.

Bethlen János apja viszont Bethlen Farkas volt, aki mint tanácsúr, főgenerális, főárendátor, Bethlen Gábornak jó embere, öregbítette a család hírnevét. Vitéz katona lehetett, mert amikor meghalt, „harcon, csatában kapott tizenhét sebhellyel ment a korporsóba“. Szép vagyon maradt utána... Fia nemcsak gazdaságába ült bele, de kitűnő szellemi tulajdonait is örökölte.

Bethlen János huszonnégynyéves korában házassodott meg, egy kolozsvári gazdag kereskedőnek, Váradi Miklósnak Borbála nevezetű lányát vette nőül. Kapott volna asszonyt a legelőkelőbb nemesi családból is, sőt ha jól meggondoljuk, a kor szokásai kötelezték is volna erre. De ha mégis címeres, bársonnyal bélelt hintóján polgárleányt röpített a buni kastélyba, akinek apja viasszal, mézzel és ökörrrel kereskedett Bécsben, ez csak azt mutatja, hogy olyan főúrral ismerkedtünk meg, akinek nem voltak előítéletei és szíve hajlandóságát sok mindennél többre tartotta.

Erdély ez időben kipillangózott. Külső ellenség sehol, belső ellenség — trónigénylők és szektáriusok — megfékezve. Öreg Rákóczi György érkezettnek tartotta immár, hogy megalapítsa házáat és még serényebben gyűjtse fel a vagyont — élve címtelen kancellárja, Kassai uram tanácsaival: „nótázások és vagyonkobzások“ — mindaddig, amíg ő léssen az ország egyik leggazdagabb embere. A trón hívei is vígan sütkéreztek a napos oldalon. Bethlen János is, aki a Rákóczi fejedelmi úrfikkal járta ki az udvari iskolát és már kezdetben „az erdélyi állapothoz képest értéke, jószága úri volt“, megannyi főemberrel együtt saját familiája jövődjét készítette elő. Békekorszak, nyugalom! Az embernek nem is kell kisujját sem megmozdítani, itt is, ott is csöppen néhány falu,

feles jobbággyal, örökség néz a Váradia, Turiak, Kemények és Lázárok oldaláról is. A világ kellemes és érdemes volt megszületni. Ám gondolni kell arra is, hogy a folytonosság meg ne szakadjon, mert ebben a leányt nem illető családban igen szomorú dolog, ha nincs fiú-utód. Borbála asszony pedig eddig csak három leánygyermeknek adott életet. Végre 1642 esztendő szeptember 1-ére virradó éjjel megszületett a férfiú-sarj, örököse a névnek, dicsőségnek, birtoknak, hagyománynak: Bethlen Miklós.

Az apa akkor még nem töltötte be a harmincadik életét. Miklóska születésének éjszakáján bizonyára azaz az elfogódottsággal elegyes büszkeséggel, amely minden szülőt a hatalmába kerít, vonultatta fel agyában a Bethlen-család emlékezetét s jövődő lehetőségeit. Egyszerre még ingerlőbbnek tetszett előtte az élet. A buni kastélyt, amelyben ő maga is napvilágot látott, az öszeleji csillagos este sejtelmes szikrázással ragyogta be és fényfoltjait odavetette a rostélyos ágyacskára, amelyben az újszülött piros arccal szunynyadozott, anyja szuperlátos ágya mellett. Fényfolt vetődött az úriház padlózatára terített farkas- és medvebőrökre, a drágaművű pisztolyokkal díszített ajtó fölé is, ahol a Bethlen-címer ékeskedett: a többszörösen hajlott kígyó, szájában az ország almájával.

Miklóska számára a gyermekkor első évei roskadásig tele voltak tudatlan, meg-megújuló boldogsággal. A földkerekséget az emeletes, jól megépített kastély jelentette, parkjával, kecses bástyáival, halastavával, hátul a csűröskerttel, gyümölcsöseivel, a Küüllő szelíd kanyargásával s a fénylő dombok láncolatával, amelyek elhúzódtak Segesvárig. Csakhamar megszületett a második, az öcs is, Pál, játszótársa bátyjának, labdában, parittyázásban, versenyfutásban, madarászásban és nyíllal lövöldözésben. Miklós nem vesztég ülő gyermek, de a létezésnek természetes örömeit „a testnek ingatagságával járó játékban“

lelte föl; merész ugrándozásai miatt nem egyszer fenytették meg. Egy ízben ugrándozás közben belapította az orrát, nyoma még férfikorában is meglátszott. De ha a megromlott időjárás történetesen a falak közé is kényszerítette a testvéreket, akadt odabenn a számos szobájú kastélyban is elég tárgy képzeletük felcsiklandozására. A palota aranyos pohárszékei, vert ezüstitányérokkal és virágos bokályos, drága kárpítjai és szőnyegei: anyjának és leánytestvéreinek a háza finom szekrényekkel és értékes holmik garadájával, képek a hosszú és homályba eső folyosón, antik szobrok, kandeláberek, vadász-aggancsok a falon. Atyjuk háza, mely telisdeteli könyvekkel, szépmívű ládácskákkal, írószekrénnel és fegyverekkel. A gyermekded szíveknek minden évszak örömet kínál. Minden kis esemény csak tágítja az úrfiak ismeretét. A kastély háztartásában sokfajtajú ember, várnagy, konyhamester, inasok, lovászmester, sekretárius, vénasszony, frájjok és egyéb asszonynépek. Ezenfelül a sok vendég, mert akkortájt, „oly ember-síges vala Erdély, hogy pénz nélkül keresztül mehettek rajta, mégis mind magad, mind lovad jóllakhatott volna“. (Apor.) A hálósobának berendezett bástya hasas rostéllyal erősített és ólomkarikás ablakaiból hányszor pillanthattak meg a gyerekek lóháton, kísérettel érkező, kerecsentollas főurat, avagy hintós népet, hányszor csörgetett be vidám csengetűszóval a szomszédfalvak kastélyaiból a rokonság. Az érkező vendég mindig jó alkalom: előszedni a címeres tárgyakat, fölrakni a szőnyeget a palota falaira, föl a színes vitorlát is a kastély tornyára. Ilyenkor a vénasszony, majd amikor a gyerekek nagyocskák lettek, Neményi Mihály uram, a házitanító kézenfogva vitte le őket és mutatta be a szakállas, szájbalogó bajszú, öblöshangú, de barátságos nagyembereknek. Néha fölpakkolták az úrfiakat. Utaztak párnázott batáron, Kenderesre, Nagybunra, rokonhoz, vagy pedig

messzebb vidékekre, amelyekre elégedetten, avagy irigykedéssel bökött rá ujjával az apjuk: ez is a Bethleneké! Mert a családnak hét vármegyében is volt földje. Bethlen János maga is már az ő kicsinykorukban öt vagy hat uradalommal bírt s úgy megszédte magát, hogy amikor Borbála lányát férjhezadta, annyi arany, gyöngyös-köves marhát adott, hogy nem vala Erdélyben egyetlen főember sem, aki gazdagabb hozományt nyújtott volna leányának.

Az erdélyi vezérlő rendek rengeteget utazgattak — csak a jobbágy volt röghözkötött. Sűrűn estek vadászatok, keresztelők, kézfogók, névnapok, húsvéti öntözgetések adta ünnepi alkalmatosságok, ilyenkor hat- és nyolcvanas hintók csörömpöltek az utakon, a lovaknak is medályos darutoll a homlokán, nyomukban pedig kullogtak a dúsan megrakott társzekerek. Miklósnak így már egészen kicsinyded korában feltárult Erdély. Megismerhette édes dombjait, merész hegyeit, napsütéses vizeit és változékony tájait. Apja vitte magával az országgyűlésekre is, Gyulafehérvárra. Láthatta a méltóságteljes, pazar öltözetű rendeket, nyusztprémes és rókamálos mentéikben, kezükben a bársonyos buzogánnyal, a csillogó szépségű dámákat, az egyszerűbb öltözetű íródeákokat, akik sebes lúdtollal körmölték a szónokok dübörgő latin körmondatait, hadinépet és külső országok követeit, de talán jobban érezte magát a mozgalmas városban, ahol az utcákon a zenésznép teli poszával fújta a töröksípokat és trombitákat. Sűrűn szállott fel a füst a széles kéményekből, a kocsmák felől párolgott az égett bor és malacpecsenye szaga. A macskaköveken udvarbeli népek lépkedtek, túlhoszú öltözeteikben, némely úrfiak hajdúmódon, legyeskedve szemrevaló fejérnépek körül, fullajtárok, akik kergették a csöcseléket a hintók elől, zásznép és székely asszonyok, udvari gyalogosok és áruikat lármásan kínáló görögök, cigányok, akik a postát hordozták és nagyhajú oláhok,

akik hasaltak a sárban, hogy egy-egy nagylelkűen elhajított pénzdarabot a környülállók hahotája mellett megkeressenek.

Egy ízben a fejedelmi városban jártukkor Bethlen János nagyobbik fiát a tanoda bolthajtásos falai közé vezette. Itt ünnepélyes csend honolt és a fehérre meszelt szobák egyikében különös, élemedett férfiú ült íróasztalánál, Keresztúri Pál, a kollégium tudós professzora, akihez a nagytekintélyű apa is olyan alázatos hangon szólott, mintha a szülejét tisztelte volna benne. Miklóska már odahaza Neményi prédikátortól megtanulta az ábécét és az iskolai tudás alapelemeit is elsajátította. A vén bölcs megsímogatta a fiúcska fejét, és érdes hangon, amely az élemedett kor jele, néhány kérdést intézett hozzá. Az értelmes feleletek jóleső mosolyra készítették. Bethlen János arra kérte, hogy addig is, amíg Miklós bekerülhet az iskolába, ajánljon megbízható iskolamestert a fia mellé. Így került bizonyos Fogarasi Mihály házitanítónak a Bethlenekhez. Pár hét múlva Kereszturi Pál maga is kijött Bunra. Már első találkozásuk Fehérváron minden ott szerzett benyomásnál jobban vésődött a gyermek emlékezetébe. De Miklóska csak most érezte meg igazán azt a lenyűgöző erőt, amely kiáradt a szelíd tekintetű aggastyánból. Most fogta el a roppant ígézet, hogy hűségesen kövesse e férfiú tanácsait, aki felpattintotta elrejtett závarját a tudásra szomjas léleknek.

Bethlen János később mind gyakrabban hívta meg házához Kereszturit, aki annak idején őt is bevezette a szellemi világba. Az apa rendszerint együtt étkezett gyermekeivel. Megint olyan vonás, amely intimebbé teszi a Bethlen-család életét. Az apa minden étkezés után foglalkozott két fiával, különösen Miklóssal, akinek értelmi képességei rendkívül hamar megmutatkoztak. A legtöbb erdélyi főúr gyermekeinek udvari és katonai nevelést kívánt biztosítani.

Bethlen János ezenfelül nagy szellemi tudást is, mert ebben látta a vezetésre hivatott réteg igazi rangját. Ő maga is sokat forgatta a klasszikusokat, szónoklatai mindenkit megragadtak az irány választékosságánál fogva, később mint történetíró is jeleskedett — „Erdély Tacitusá”-nak nevezi a későbbi történetírás —, magátólértetődő tehát, hogy nemcsak a legjobb mes-terekre akarta rábízni fiai nevelését, de ő is lépésről-lépésre ellenőrizte. A nevelési mód, amelyet a Bethlen-úrfiakon alkalmaztak, szigorú volt. Minden ebéd és vacsora előtt új latin szavakat kellett bevágniok és ha a kérdezett szó egyik vagy másikat nem tudták, étkezés nélkül kellett felkelniök az asztaltól. „Ott ülven már az asztalnál — írja Miklós — én előpattanék nagy felszóval, mert úgy kellett mondanom nagyon, egy deákszóval s innom adnának. Hallván ezt Kereszturi, végére mene s meghagyá atyámnak, hogy aznapságtól fogva hagyják el ezt a rendet, hadd ehessen bátran asztalnál s vígan, mert az az egynéhány szó nem éri fel azt a kárt, amelyet bátorságom, elmém és egészségemben, mely bizonyos is, tésznek véle. Elhagyták azért énnékem nagy örömömre... Ha nekem Kereszturi Pál akkori eszemmel, amint voltam, egy falut ajándékozott volna, nem vettem volna kedvesebben tőle, meg is szerettem, dicsértem, hogy mi-csoda jó vénember, az még az apámnál is jobb.”

Kereszturi Pál azonban tévedett akkor, amikor a Bethlen-úrfiak második házi tanítóját, Fogarasi Mihályt ajánlotta be. Ez a férfiú, aki később, mint esperes fejezte be életét, leleményes volt tanítványai elkínzolásában. Hanyattfektette őket, kezüket, lábukat feltartatta, hol a talpukat csapdosta, hol a fejüket háromágú, lapos korbáccsal, hol pedig féllábra állította, úgyhogy a végén a megkínzott fiúcskák kénytelenek voltak apjuknál panaszt emelni. Mai szemmel szadistának tűnik, de akkor ez volt az általános nevelési mód és Keresztúri módszere a kivétel.

Tíz éves korában Miklós elszakadt otthonától. Bekerült Fehérvárra, atyja házában lakott, három más hasonló korú fiúval, Békási Bálint keze alatt. Eleinte nem járt iskolába, csak Keresztúri Pál szállására. De a rákövetkező esztendőben már a fejedelmi iskolában tanult Rákóczi Ferencsel, a fejedelem kisebbik és Kemény János kisebbik fiával együtt. Lakott pedig Kemény Jánosnál. Kemény Ferkó azonban únta a tanulást, otthagyta az iskolát. Miklós pedig eddigi szállásáról, mint ottlakó deák, Kereszturi Pálhoz került, aki maga is az udvarban tanyázott.

Miklós tizenhárom éves koráig volt a tanítványa. Tizenkét éves korában, nem emlékszik, hogy milyen okból, Kolozsvárra ment, az óvári templom melletti unitárius iskolába. Egy görögül tudó polgár ember vitte el és a tudós Bongardus elnöksége alatt akadémikusok, Sikó Mihály, Porcsalmi András, Kobzos nevű diák tüzes vitába kezdtek, amelybe Miklós is beleszólott. Valósággal csodagyerek lehetett, mert akik jelen voltak a dispután, meglepődve néztek össze. „Bongardus ellen de deitate Christi opponáltam: szokás és illik, megdicséért. Elég az énnekem, az emberek közönségesen „kis bölcs“ nevet adtak.“ Bongardus keze alatt tanultak Bethlen Ferencz gyermekei is, Farkas, Gergely és Elek. Ezek akkor még unitárius hiten voltak, most tértek át, de Elek igaz reformátussága holtig kétséges volt az emberek előtt. Miklós visszament Fehérvárra. Farkas és Gergely vele mentek. Miklós tizenhárom éves korában újra szerepelt, részt vett az auditoriumban tartott hitvitán, amelyen a fejedelem is jelen volt az udvari emberekből álló hallgatóság élén. Két tételt kellett megopponálnia. Az egyikre nem emlékszik, a másik: „vajjon a pokol tüze a test feltámadása után valóságos-e, vagy jelképes?“ — Megtapsolták, mindenki hozzásereglett és Rákóczi György azt mondotta, hogyha megvehetné a tételt, (avagy a tudást) fia, Ferenc számára, tíz-

ezer forintért érő jószágot is megadna érte. A vitára Miklóst odahaza Keresztúri Pál készítette elő. Ő maga messze ült tanítványától. Bisterfield, az elnök azonban, amikor a gyermek szava folyt, mint a vízfolyás, szemével a távoli padsorokban Keresztúrit kereste és meglegedetten biccentett feléje ősz fejével. E nyilvánvalóan emelkedett szellemű iskolai vita után pár hétre Keresztúri Pál meghalt és ezzel befejeződött Miklós gyermekségének zavartalanul boldog korszaka is.

A gyulafehérvári kollégium

Ami Magyarországon a Pázmány Péter alapította nagyszombati jezsuita egyetem, ugyanaz volt a protestáns Erdélyben a gyulafehérvári universitas. E híres iskolát még Bethlen Gábor alapította, aki világlelétében erdélyi, Wittenbergáról álmódott s gazdag alapítványokat létesített, birtokokat, falvakat, szőlőket adományozott az iskolának. Megpróbálta visszaszerzeni a portáról Mátyás király budai könyvtárát is, de a kodexekért olyan összeget kértek, amelyeket még egy Bethlen Gábor sem tudott megadni. De az a könyvtár, amelyet drága pénzen Európa minden tájáról összehordott, így is olyan értékes volt, hogy a két magyar nyelvterületen ritkította párját.

Voltak nagy hírű iskolák Kolozsváron, Vásárhelyen, Udvarhelyen is, de a nemzet minden lelkesedése a gyulafehérvári iskola köré gyűlt. Gyulafehérvár volt az erdélyi fejedelemség székhelye, ez az iskola pedig éltető góca a magyar műveltségnek. „Valóban a magyar muzsák és a Dácia szentélye” — mondták volt és az ország minden részéből ideözönlöttek az ifjak, hogy a költő-koszorús Opitz Márton, Piscator, Alstädt Henrik, vagy a magyar Keresztúri Pál, Gelei Katona István, Csulai György tanítását hallgassák. Bethlen Gábor kiegészítette a kül-

országi tudósok galériáját Bisterfeld Henrikkel is, aki később a nagy fejedelem külpolitikájában jelentékeny szerepet vitt.

Ez a főiskola annyiban is más volt, mint a nagyszombati, mert a protestántizmus harcos szellemének megfelelően az akkori európai szabadelvűség irányzatát képviselte és az erdélyi gondolkozás jellegzetes vonásának, a gondolatszabadságnak adott hajlékot. Egy későbbi korban a magyar anyanyelvű műveltség jelszavai is ennek az iskolának a falai közül dübörögnek elő. Az emeletes, két udvaros tanoda fehérre meszelt, bolthajtásos szobáiban nemcsak Erdély polgáriasodásáért folyt az eszmeharc, de ez az iskola egyik erődítménye volt egész Európa vallási szabadságharcának. Megérthető tehát, hogy miért vállaltak oly szívesen tanszéket Gyulafehérvárott a földrész legnevesebb tudósai. Bethlen Gábor különben fölötté takarékos ember volt, de a tudósoknak nagyobb fizetést adott, mint amennyit más nyugati egyetemeken kaptak volna. Lakáson, az összes szükséges természetbeni ellátáson kívül évi ezer imperiális tallért. Ez igen nagy pénz volt, amikor egy pár csizma egy forintba került és harminc forintért már pár igásökröt is lehetett vásárolni a piacon.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a „fejedelmi” díjazás csak a külföld szellemi nagyságainak szólt, a honi magyar professzorok szűkösebb kenyérhez jutottak. Közmegbecsülésben már akkor hátrább állottak az idegeneknél. A külföld büvölete rákövetkező hosszú korszakokban még általános volt. „Ebben az időben a szegény magyarok Erdélyben úgy hitték, hogyha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember.” A magyar nép csak nehezen értette meg, hogy saját fiaiban is megvan az egyentűző európai lángolás. Kisebbrendűségi érzésének hatása alól fájdalom, még ma se tud teljesen felszabadulni a magyar.

A szép iskola fejlesztését szívbéli kötelességnek ítélték meg a későbbi nemzeti fejedelmek is.

A hitbuzgó Rákóczi György és felesége, Lorántfi Zsuzsánna rengeteget áldoztak a templomokra, iskolákra és legfőbb gondjuk volt, hogy a gyulafehérvári főiskola a protestáns hitnek minél erősebb védbástyája legyen. A reformáció és a katolikus ellenhatás viharos vívódásainak a korszakában vagyunk; ennek jegyében zajlott le a földrészt nagy tusája, a harmincéves háború. Az önálló Erdély utolsó százada a protestánsizmus áramkörébe esett; ennek szellemi égtáján bomlott ki minden magyar vegetáció.

Erdély országlói a majd mind inkább jelentkező belső és külső villongások között is a gyulafehérvári iskolát féltő gonddal igyekeztek megóvni minden veszedelemtől. Barcsai Ákos hozta be Basire Izsákot, megtéve őt a kollégium rektorának és egy lobogó szenvedélyű fiatal tudós, Apáczai Cseri János tervet dolgozott ki, hogyan lehetne a művelődés még szélesebb alapjait lefektetni a főiskolán. Ha Barcsai megmarad kurta fejedelemségében, a szép terv bizonyára meg is valósult volna.

Az a körülmény, hogy Gyulafehérváron igen magas színvonalú főiskola van, még nem tette fölöslegessé az ifjú teológusoknak változatlanul külföldre való özönlését. Volt esztendő, amikor hétszáznál többen is iratkoztak be az utrechti, leydeni, vagy a wittenbergai egyetemekre. Bő ismeretekkel megrakodva tértek vissza az erdélyi ifjak, nyugati műveltséget és szokásokat tapasztottak be az erdélyi közművelődésbe, amely anélkül, hogy elvesztette volna sajátos erdélyi alapszínét, más oldalakról is művelődésbeli befolyások alá került.

A hollandiai német egyetemeken végzett erdélyi papok tanításaikban ugyanolyan módszereket alkalmaztak, amilyeneket a külföldön láttak, a diákok pedig odahaza a külföldi tanuló ifjúság nem egyszer

nyerseségbe és izgágaságba tévedő szellemét valóstították meg. A tanítás nyelve latin volt. Tilos volt a kollégium területén más nyelven megszólalni, mint latinul. De már kezdett csirázni Erdélyben is a nemzetiesség gondolata. A reformáció felszabadította a népek anyanyelv-tudatát és hovatovább a hittudomány és az általános tudományosság közvetítő nyelvává avatta. Azok a peregrinusok, akik külföldről hazatérve álfölénnyel és szolgamód mimelték más nemzetek szokásait, még most is nyilvánvalóan többségben voltak. A kisebbséget azok alkották, akik Európa műveltségét az erdélyi magyar élethez kívánták hasonítani és külsőségek helyett magukban a gyökerekben megvalósítani a korszak általános reformeszméit. Kevesen voltak. Visszautasításra találtak. Ledorongolták őket. Hiányzott az erdélyi magyarság közgondolkodásából a bizalom, hogy saját maga is képes önálló szellemi tevékenységre. Így történik meg azután, hogy a gyulafehérvári kollégium, amely eleinte kaput tárt a szabadelvű nyugati szellem behatolásának, lassanként makacs, konzervatív magatartásban merevedik meg. És ha a nyugati eszmék honi magyar nyelven csendültek fel, az még gyanusabbá tette az új eszméknek a szószólóit.

Miután az egész ország műveltsége, Erdélyben éppen úgy, mint másutt, még a teológia hatása alatt állott, nem lehetett csodálni, hogy a világi tudományokat vagy háttérbe szorították, vagy a protestantizmus szitáján keresztül szűrték át.

A világi oktatás jellegéhez hozzátartozott a hét szabad művészet tanítása. Tanították: a retorikát, latin nyelvtant és mondattant, kifejezési irányt, kevéske számtant, jobbra elgépiesített és élettelen anyagot. „Írás, olvasás és az anticristiánus latin language tanulásában telik tizenkét esztendő, mégis van egész Erdélyben is nemes ember jó, csak középaránt való latinus is. Nem értek literátort, mert az egész Euró-

pában is szűk. Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből a sok nyomorgató, hamis birót, igazgatót, a sok bolondul egymással ellenkező, egymás házait elrontó, maguknak és mindnyájuknak, a maradék jognak is ezeket vesztő újabb artikulusokat... Beadták a vadszamár fiát a scolába, tizenkét esztendő mulva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyerítő nagy vadszamár. Sem az Istene, sem a hazája törvényeit, sem a históriákat, még csak a maga viselt erejének dolgát sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politikai törvényt és országos hadakat, követségeket, traktákat is igazgasson" — fakadt ki Bethlen Miklós elkeseredetten.

Bethlen Miklós talán tulságosan is keményen ítéli meg a helyzetet. Az alsóbbfokú és inkább világi ismereteket nyújtó oktatás valóban gyarló és módszereiben elhibázott, de akik magasabbra törekedtek, a hittudomány és bölcsészet műveltségében kicsiszolhatták elméjüket. Végére Erdélybe is behatoltak a hollandiai egyetemek nagy tanárainak, Amesiusnak, Dreiusnak, Burmannak tanítási módszerei. Voetiusnak az „utrechtli pápának“ világtekintélye éppen úgy nyomot hagyott az erdélyi művelődésben, mint a bölcselmet forradalmosító Descartesnek a szelleme. A XVII. század oktatási rendszere kétségtelen fejlődést mutat az előbbi századdal szemben, mert most már a magasabbrendű világi oktatás nemcsak abban áll, hogy van egy udvari iskola, amely kizárólagosan lovagokat akar kitenyészteni, hanem maga a kollégium szélesíti ki kereteit; a fejedelmi iskola csakhamar meg is szűnik. Nem helyes tehát felmérni e kort, — még Erdélyben sem — az egymásra acsarkodó hitshónokok vitáinak túlheves és bárdolatlan szellemén, sem a módszereken, amelyekben még igen sok volt a szkolasztika száraz nominalizmusából. Nem lehet mértékadó még az a körülmény sem, hogy a főurak, akikre Bethlen Miklós céloz, kevésre értékelték a tu-

dományos műveltséget — ez a kor egy nagy európai háborúnak zür-zavaros korszakából nőtt. A magyarságra hovatovább két oldalról is rászakad az önvédelem új kötelezettsége, amely visszalökte a kibontakozó műveltséget a tespedésbe, de ugyanakkor nem váltotta ki a régi korszakok harcos erényeit, a végvárok csodálatos szellemét. Zürös átmenet, két világ határmezsgyéjén.

Mint már említettük, az erdélyi szellemi magatartásnak eredendő hibája volt, hogy a tudósokban csak azokat becsülte meg, akiknek a tekintélyét a külföld már fémjelezte s általában azokat, akik népneveléssel foglalkoztak, lenézte. Az oktatói kar színvonalára már emiatt is silány maradt. Az iskolamester hajótöröttje lett hivatásának, inkább kántor, mint hivatásos tanító, aki a legkülönbözőbb mellékfoglalkozásokat űzi, lakodalmi rigmusokat gyárt, vásári mulatságokon énekel, jövődőt mond. Az akkori protestáns zsinatok újra tiltakoztak az ellen, hogy a tanítók egyben suszterek és szabók is legyenek.

Ilyen körülmények között csoda-e, hogy úgy a katolikus, mint a protestáns iskolákban minden meggyőződés nélkül folyt a tanulás, meghatározott tanterről szó sem volt, alsó és középfokú iskolákban az iskolamester azt adott elő, amit akart, rendszerint a hét szabadművészetet nyúzta. Már a világi oktatás teteje volt, amikor kevés geometriát és asztrológiát tanítottak. Természettudományok? Ismeretlenek. Történelemtudomány? Ellenőrizhetetlen mendemonda.

A hittudományok művelését is — azok részére, akik nem éppen a papi hivatást vállalták és akik nem részesültek abban a szerencsében, hogy a nevesebb erdélyi iskolákban tanulhassanak — úgy kell felfogni, mint a mi korszakunk felületes politikai — zsurnalisztikai műveltségét. A vallási hovatartozások hangoztatásába beleszűrődött a pártérdek, vagy a magánérdek: állások, életlehetőségek, a darab száraz

kenyér függtek attól, hogy ki a protestáns és ki a katolikus? Azokban a férfiakban, akik egyébként a tudósok rendjéhez tartoztak, a közvélemény nem a tudományt tisztelte — amelyet nem tudott föl se fogni — hanem a vajákos, a misztikus tanokba beavatottakat. Ez a korszak még nem szabadult föl a középkor babonáitól: hittek a boszorkányokban és ha nem is égettek oly sűrűn, mint a szomszédos Magyarországon, ahol állítólag egyszerre hatszáz boszorkányt is ki akartak irtani, Erdélyben is akadt boszorkánypör elég.

Hittek az asztrológiában, a csillagképekben, az égi jóslásokban és voltak az alchimiának is hívei, akik Bethlen Gábor idejére vitték vissza titkos hagyományaikat. Nem a józan ész, a logika, avagy a kézzelfogható realitás ragadta magával az embereket, hanem ami a tudás határán, mint elképesztő, jelentkezett. Így például Kereszturi Pálnak, a korszak legjelesebb pedagógusának érdeme gyanánt nem azt emlegették, hogy híres prédikátor volt és páratlan nevelő, hanem hogy mestere az *ars lulliana*-nak, a lokális emlékezet fortélyos mesterségének. Kemény Ferkó, Bethlen Miklós tanulótársa, aki ott hagyta a fejedelmi iskolát, mert rettenetesen unta magát, száz aranyat adott Kereszturinak, hogy tanítsa meg a szekrétumra. Kereszturi Ferkóval szállásának legbelőbb zugába vonul, kirekesztett még a tájékaról is mindenkit és ott oktatgatta a locusok rejtélyes tudományára. Bizonyára hókusz-pókuszok között, amelyet jópénzért hiszékenyeknek megcsinált, de ő is mindent a bolondságok bolondságainak tartván, miként Bethlen Miklós is, aki így ír erről: „Ha tudós embernek nagy búsulása vagy, vagy melancholiája érkezik, olvassa Raimundus Lullius, kivált cum iconibus, elfakad nevetve rajta: a localis memoria tűrhető...” Arról nem ír Bethlen Miklós, hogy Kemény Ferkó szedett volna is magára valamit a sok pénzért,

e kérdéssel kapcsolatosan csak annyit említ, hogy Kereszturi halála után egyik volt tanítványa, Bocsárdi Ferenc magyarázgatta neki, hogy milyen módszerrel kell a bibliából két, vagy három ezer locust kiszedni és ezeket megrögzíteni, csúfos figurákkal, nevetséges képekkel és fabulákkal. A kiszakított bibliai mondatokat ők ketten együtt külön kiírták, megjegyezték a bibliában és a diáriumban is külön jeggyel. Miklós ezután bemagolta a kezdő szótagokat, beidézte a vizuálisan emlékeztető jegyeket és a biblia gyakori forgatása után mindig készen állottak számára azok az idézetek, amelyekkel a pápistákra, vagy az unitáriusokra lehetett mennydörögni. Ezt a „tudományt” amely kizárólagosan a gyakorlat kérdése, Bethlen is elsajátította, de csak játéknak tekintette. „Még is jobban kívánnám tudni a szentírást” — jegyzi meg emlékiratában.

A szellemi bakugrások korában egy Bisterfield-től, egy Basiretől, egy Páriz-Pápaítól is elvárták, hogy egyben varázslók is legyenek, tudjanak olvasni a jövőből, álljanak rendelkezésükre minden betegséget meggyógyító gyógyfüvek és titkos arkanumok. A racionálista gondolkodás azonban dereng, ámbátor még nem tud elszakadni a régi szemlélettől és nem tudja kicsiráztatni az újat. De a felszabadító elme már tevékenykedik, René Descartesnek hívják.

A cartesianizmus szelleme

A közgondolkozást a szkolasztika bilincseiből a reformáció szabadította ki.

A protestáns egyházak reformtörekvései azonban csak közvetlenül a hit világán belül tették lehetővé az antiszkolasztikus gondolkodást, a lelkiismereti szabadság követelményének tápláló ereje a világi bölcselet maradt. A reformáció maga is úton volt, hogy

dogmává formálja eddigi forradalmi tanításait. De a bölcselet nem érezte megkötöttnek magát a kálvini és a lutheri tanokkal szemben és felkészült a támadásokra, amelyek újólag leláncolni akarták a gondolatot. A természettudományok haladása, Baçon és Galilei tovább fejlesztették a felvilágosodást a szellemi élet síkján és az elmék fölvilágosítására annál inkább szükség volt, mert száztizenhárom évvel Copernicus halála után egy református hittudós még a geocentrikus világfelfogás helyességét vélelmezte.

Az alapjában szabadelvű protestántizmus megerősödése ellenére sem szabadult meg hát a régi világkép a hozzátapadó tévhitektől. Még mindig a mesgyén állunk. A pokolban, szellemekben, boszorkányokban, ördögben való hit nemcsak felekezeti különbség nélkül burjánzott a köznép körében, de kevés kivétellel az írástudók is hittek egyházaik demonológiájában. Az állam s az egyház viszonyának rendezése terén Bodin, Grotius, Hobbes nevéhez fűződik az új tanítások, az egyházi bölcselet terén pedig a francia Ramus és Giordano Bruno tanításainak vetései kezdenek beérni. Descartes bölcseleti rendszere a XVII. század első felében jegecesedik ki. Ő nem kis mértékben járult hozzá az egyházi tekintély megrendüléséhez. A kétkedésnek e nagy prófétája matematikai módon, *de more geometrico* mutatta be az egyéniség létjogosultságát, módszerrel nyújtott a végső nagy kérdések kutatásához, gondosan elkerülte azonban, hogy magukat a hittételeket vegye boncolás alá. Nem a teológiával hadakozott.

Gondolkodása mégis erősen hatott a protestáns hittudományokra. Főképen a hollandus egyetemeken foglalkoztak sokat tanításaival és azok az erdélyi teológusok, akik Leydenben és Utrechtben tanultak, Burmann és Heidenus tanításain keresztül valamennyien belecstek e lángeszű elmélet búvöletébe. Descartes 1650-ben halt meg és csak halála előtt két évvel ér-

kezelt el odáig, hogy a protestáns professzorok nemcsak vitatni, hanem érvényes igazságként elfogadva kezdték tanítani az általa hangoztatott elveket. Rajta kívül Spinoza, de különösen Coccejus (a német Koch János) zavarták meg a protestáns hittudományok eddigi rendjét. Coccejus, noha egyetlen protestáns dogmát sem tagadott meg, kénytelen volt szembekerülni a protestántizmus alapvető tanaival. Szenvedélyes eszmeháborúság fejlődött ki teológiai tanításai körül. Az eszmék e küzdelme nem maradhatott meg az egyház keretei között, átcsapott társadalmi térre is és alkotó elemévé vált a mindennapi életnek, vulgárizálódott. Eszmei zszurnalizmus lett azok körében, akik a tudásnak és felkészültségnek csak a peremén jártak és politikai tőkét kovácsoltak belőle. Egyik irányban a coccejanizmus roppantott, a másik irányban a cartesianizmus. E tanok kereszteződtek egymással, vagy összefonódva jelentkeztek. Az alapvető teológiai eszmétömről újabb irányok váltak le, külön sarjadtak, így a pietizmus, Cromwell vaslovasainak lobo-góan fanatikus vallás-rendszere. Mérkőzött az élet és változás a törvénnyel, az írott betű szigorával, a tanal. A külföldről hazaérkező teológusok nagyban hirdették az újdonság ingerével ható tanokat és akik visszatámadták, még ha tudták is, hogy miről van szó, nem meggyőződésből tették, hanem hogy idejekorán megfosszák e tanokat a politikában jelentkező előnyöktől és hogy a maguk tekintélyét, amely elválaszt-hatatlan a személyi érvényesüléstől, változatlanul megőrizték.

Az említett „felforgatók“ között leghatékonyabb Descartes volt. Regényes élet, regényes században. A kor e legnagyobb bölcsésze, mint minden korát megelőző gondolkozó, gyakran találkozik félreértéssel és kezdetben tanításait sem Hollandia, sem Páris nem fogadják be. Hányódva és gyötörve a megélhetés gondjaitól, Krisztina svéd királynőhöz menekült és

az ő kastélyában is húnyja le a szemét. Csak a halálát követő évtizedben eszmélnek reá, hogy tanításai minő roppant forradalom tűzét rejtegették magukban. A volt flechei jezsuita növendéknek, aki ifjú korában, mint katona harcolt a nassauai herceg ezredében, *Discours de la methode* c. munkája volt az eszmei zűrzavar iszapos mélyébe dobott súlyos kő. Ebben a támpontok nélküli szellemi összevisszában, amelynek mása a politikai és társadalmi téren is megmutatkozott, Descartes egyetlen tekintélyként az ész uralmát állította föl. A bölcselet még mindig a teológia cselédje volt. Descartes forradalmasította az eszme jobbágyait. *Cogito ergo sum* — ebből a tételből indult ki és ezzel az embert emelte be minden létezés homlokterébe. Az eszmélő, az önmagát tudatosító lényt. Nem azért vagyok, mert létezem, hanem mert „gondolkozom“ és ezzel az egyszerűnek látszó alaptétellel lett ősapja a modern intellektuáлизmusnak és racionáлизmusnak.

Módszere a rend, a logika, a számtan és valójában összes tevékenységének nem más, mint a: Módszer. Eszmetartalmilag nem lövellte ki új gondolatok sugárcskéit, de módszerének alkalmazásával minden eszmei felépítést új magatartásra kényszerített. Descartes nem vitatkozik a Szentírással: elismeri mint az igazságok és kinyilatkoztatások tárházát. Viszont arra törekszik, hogy a keresztény gondolkodó eszével minél többet markoljon meg ezekből az igazságokból. Hisz az Istenben. Alapjában véve nem kerül ellentétbe a vallással az Isten létét magyarázó vallásbölcselete sem, a katolikus és protestáns hittudósok egyrésze azonban kikürtölte ateistának. Műveit a hóhér égette el. Százada később kibékült eszméivel, de ő ezt már nem érte meg.

Apáczai

Descartes szellemi hagyatékának legméltóbb le-téteményese erdélyi magyar vonatkozásban Apáczai Cseri János volt.

Huszonhárom éves korában külföldről hazaér-kezeve, mint professzor került a gyulafehérvári főis-kolába. Az intézet rektora Bisterfeld, a mágikus ta-nár, akiről az a mese terjedt el, hogy még elevenen tépték széjjel az ördögök. Más tanárokat, „impérium-beli nagy embereket is“ varázslatos tisztelet vett körül. Ezek legtöbbje mesterséges ködbe burkolódzott és szentül meg volt győződve, hogy nem mindennapi teremtvény. Apáczai ellenben szerény volt és igény-telen. Zokszó nélkül vette tudomásul, hogy neki meg kell elégednie a poetikára való oktatással a gimnáziumban, míg a főtudományok oktatásait a nálánál kevesebb felkészültségű, de annál nagyobbképű taná-rok látták el. Még jó, hogy nem tették oda az elemibe collaboratornak.

Az ifjú barcasági magyar odakünn a külorszá-gokban nagy hírnévre vergődött. Professzorai ma-gasztalták, katedrát kaphatott volna, behasonulha-tott volna a holland szellemi életbe, hiszen félúton volt már, odaküntről házasodott, utrecht hajadont véve feleségül. De Apáczai hazajött. Itthon akarta az erdélyi magyarság javára gyümölcsöztetni tudását és ismereteit. Szegény, azzal áltatta magát, hogy tárt ka-rokkal fogják fogadni. Ha beilleszkedik a hízelgők szavalókórusába és nem merészel kimagaslani egy fej-jel, akkor talán ő is könnyebben boldogul. Mert szá-mot kell vetni az emberek gyöngeségeivel. Tanártársai mindjárt elindulásánál a torkára akarták illeszteni a kést. Az idegenkedés légköre vette körül akkor is, amikor a főiskola hagyományainak megfelelően az évi beköszöntő beszédét elmondta. A *bölcsesség tanul-mányozásá-ról* szónokolt, de a téma fokozatosan ki-

szélesedett, mert már a magyar nemzeti nevelés útjait is, amiről eddig még senki sem beszélt, megértette. Nemcsak a gondolatoknak finom rajza és eredetisége, de az ékesszóló hév folytán is, amely az egész beszéden végigömlött, megnyilatkozása fordulópontot jelentett a főiskola életében. A vaskalaposok nyugtalanul néztek össze: újító, presbiteriánus, forradalmár. A vének közül egyedül Bisterfeld tudott felülemelkedni, aki senkitől és semmitől sem tartva, teljes rokonszenvével Apáczai Cseri János oldalára pártolt. Amíg élt Bisterfeld, a cselszövés csak halkan sustorgott Apáczai személye körül, de azután egyre szenvedélyesebben hangzott fel. Ahol csak módjában volt, Apáczai a nevelés hiányossága ellen emelte fel a szavát. Tervezetet dolgozott ki az oktatási rendszer megváltoztatására. Különösen a nyelvoktatás avult módjai ellen kelt ki és szabatosabb formába öntötte, amit néhány évvel ezelőtt Kereszturi Pál csak a maga számára vont le tapasztalati tényként: a közvetlenséget, amely élőnyelvet vezet az agyba, sok haszontalan nyelvtankodás és ostoba szajkózás helyett.

Apáczai merészen az egész oktatási rendszer alapjává az anyanyelvet tette és e tekintetben megelőzte korát, mert Németországban Tomasius csak évtizedek múlva áll elő hasonló ideákkal. A magyar műveltségnek ugyanakkor — hangoztatta szerényen — föl kell karolnia a valóságos tárgyismereteket is, enciklopédikusnak kell lennie. Talán először hangzik fel magyar főiskolai tanár ajkairól a kívánság, hogy föl kell karolni az ipart is. Szaktanítás, korszerű tanárképzés, a természettudományok és a számtan alaposabb művelése — csupa új és szokatlan gondolat. Közben elkészülnek művei is, megírja a *Magyar Logikátskát*, amely munkájában először szólal meg a bölcelet magyar nyelven, megírja az *Encyclopaediát*, amely hasonlóképen a nép nyelvén foglalja össze és illeszti rendszerbe az akkori európai tudást. E műnek ren-

deltetése ugyanaz, mint majd a nagy francia forradalom előestéjén az enciklopédikusok szorgos tevékenységének: egyetlen gyűjteménybe foglalni a tudományosság minden eredményét, megszabadítani a tárgyilagos ismeretek tárházát az odatapadó szellemi lim-lomtól és beléhelyezni a közszmélkedést a korszerű gondolkodásnak a vonalába. Írásban és előszóval Descartest vallja mesteréül, de rajta kívül az egyes szaktudományokban, így a logikában Ramust, csillagászatban Copernicust, a természettudományokban Regiust és Sarigoniust, más tudományágakban Alstädtet, Martinust, stb. idézi és követi. A hittudomány, fűvészet, bányászat, anatómia, gazdasági és jogi tudományok, arab, görög, zsidó nyelvészetre vonatkozó ismereteket mind ő gyűjti össze, folytonosan hangoztatva: „Senkinek rabja nem vagyok. Senkihez nem ragaszkodom! Sokat tulajdonítok a bölcs férfiak ítéletének, de valamicskét a magaménak is.”

Enciklopédikus munka, a XVII. századbeli Erdélyben — magyarul. Gondoljunk csak arra a sok nehézségre, amellyel egy tudományos magyar műnyelvnek a megszerkesztése járt, amikor minden fogalomra a pallérozatlan és értelmi vonatkozásban szegényes magyar nyelven kell a megfelelő kifejezést megtalálni úgy, hogy e kifejezés szemléltető is legyen. A négyszáztizenhét oldalnyi könyv tárgyi ismereteit a tudós szerző tizenegy részben foglalja össze, egyes fejezetek erkölcsbölcséleti értekezések, amelyek Voetius és Cartesius eszméit ismertetik nyelvünkön, de Apáczai megfogalmazásában kiterébélyesednek önálló értékű bölcselmi szárnyalásokká és szerencsés formában egyeztetik össze a hívő ember mély vallásosságát a szabad tudományok észszerűségével.

Európai mértékkel mérve is értékes teljesítmény, amit Apáczai vállalt, magyar vonatkozásban pedig egvenesen felbecsülhetetlen. Apáczai Cseri János a XVII. században végzi el, amit Kazinczy és Széchenyi

majd csak másfél század mulva fognak elvégezni. Valóban a lángész jegyeit hordozta magán ez a férfiú, aki korának műveltségét ily mesteri módon gyúrta át és rendezte meg, megsejtve azokat az ösvényeket, amelyeken keresztül a magyar nemzeti műveltségnek kell majd átkigyóznia. És mind ezt a rengeteg munkát e ritka génusz néhány gyötrelmes év alatt öntötte formába.

Amikor a Logikátska és az Encyclopaedia is megjelentek és a szellemi vezérlet észrevehetően Apáczai kezébe kezdett átcsúszni, az ellenségeskedés a hivataltudomány részéről most már a lehangosabb felzúdulás formájában fejeződött ki. Bisterfield halála után, aki vitathatatlan tekintélyével fedezte Apáczait, az ifjúság természetesnek találta volna, hogy ez a nagyhírű magyar tudós lesz az utód. A féltékeny tanári kar azonban gyorsan cselekedett: bepanaszolta II. György előtt, hogy e szakadár hamis tanaival fel akarja forgatni az egyházat. A cartesianizmus határmesgyéjén van a presbiterianizmusnak avagy a puritánizmusnak, mely miatt I. Károly angol királynak a vérpadon kellett befejezni életét. Azokra az állítólagos veszedelmekre, amelyeket Apáczai Cseri tanításai rejtegetnek, az *advocatus diaboli* leleményességével a gyulafehérvári főiskola nemrégiben meghívott tanára, Bisterfeld tanszékének másik jelöltje, Basire Izsák vállalkozott.

Basire, mint a durhami püspökség káplánja került I. Károly angol király udvarába. Hiányos jellem, hízelgő természetű ember, aki hamar belopja magát a szerencsétlen uralkodó kegyeibe, de mikor Károlyt lefejezték, meglép és Európa különböző országaiban emigránszkodik. Erdélybe Törökországból hozta be Barcsai Ákos, aki a fejedelmi udvar megbízásából járt künn a portán, hogy az évi adót befizesse. Amikor Basire bejött, Bisterfeld még életben volt. Basire símulékony modorával beédeskedte ma-

gát a hiú Rákóczi Györgynél is, aki Kereszturi halála után Basirét bízta meg fia nevelésével. Akaratos, cselszövő természetét csak erősítették a kóborlás bizonytalanságai. Száműzetésének megaláztatása kiülte belőle az erkölcsi szilárdságot és mert nem tudott otthonra találni, azért kapaszkodott úgy kézzel-lábbal, hogy gvökeret verhessen a protestáns fejedelmi udvarban. Tudás és felkészültség tekintetében Basire kétségtelenül jelentékeny férfiúnak mutatkozott és nem vitatható el, hogy nyeresége lett volna a fehérvári főiskolának, ha meg tudta volna türtöztetni féktelen nagyravágását.

A szerep azonban, amelyre vágyott, teljességgel a Bisterfeldé volt: nemcsak tudósnak lenni, rector-nak, de a legfőbb tanácsadói, névtelen kancellári szerepben is díszelni. Hogy idáig jusson, megelőzőleg minden nálánál nagyobb fejet alá kellett nyomnia. Körülnézett és úgy találta, hogy csak egy számbavehető vetélytársa van és ez a mind népszerűbb Cseri János. A vásárhelyi református zsinaton nyíltan Apáczai ellen fordult, benne látva az átkos presbiteriánizmus egyik főszószólóját. Pár hónappal reá új és eredményesebb támadásba kezdett. Az évről-évre általános vizsgák során, amelyen ünnepélyes formák között részt vett a fejedelem, a püspök és az egész udvar, Basire az independentizmus veszedelméről harsogott és kétszínűen felkavarta a lappangó vádat Apáczai Cseri János ellen. Apáczai férfiasan vágta oda: „én a magam részéről sohasem voltam independent, most sem vagok az és nem is leszek sohasem: hanem igenis presbiteriánus vagyok”. A fejedelem mérgesen kiáltott feléje: — Igen ám, de a presbiteriánizmus út az independentizmushoz!

A presbiteriánizmus valóban ellentéte volt az episcopiális rendszernek, amely a központi tekintélyrendszer elvén nyugodott. Ezzel szemben a presbiteriánus rendszer autonóm-demokratikus egyház-

községekét létesített és így szellemében visszavezetett a reformáció kezdeteihez. Az erdélyi és a magyarországi prédikátorok színejava presbiteriánus volt és Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony is rokonszenvezett a presbiteriánizmussal. Egyik-másik nagy-püspök azonban féltvén maga és az egyház tekintélyét, ellene volt a csekélyebb önkormányzati törekvéseknek is. De ha erőre is kapott Erdélyben a presbiteriánus gondolat, sohasem fajzott el a szélsőségekbe. Egyedül a külföldet járt Tolnai János kísérletezett az independentizmussal, de sőgora, a kemény Gelei Katona István püspök ezt a mozgolódást még csírájában elfojtotta.

Basire és Apáczai összeszólalkozásának az lett a folytatása, hogy a fejedelem felszólította Basirét: legközelebb szálljon nyilvános vitába Apáczáival. A megrendelt és jóelőre elkészített vitának nem volt más célja, csak hogy sarokba szorítsák Apáczait. Meglepetésszerűen szólították elő, nem hagytak kellő időt sem neki, hogy felkészülhessen, de ő kiállott. Derékasan meg is védte felfogását, noha tudta, hogy ezzel nem ér el sokat, mert ellenfele tovább folytatja a megsemmisítésére irányuló hadjáratot. Védekezése után a fejedelem ismét kimutatta rosszaságát: „mást ne tanítsék (értsd presbitériumot), mert Isten engem úgy segítjen, ha valaki mást tanít, a Marosba vetetem, vagy a toronyból hajítom le“.

Lorántfi Zsuzsánnának sehogysem sikerült megértetni fiával, hogy a presbiteriánizmus még nem jelent veszedelmet az országra. A makacs fejedelem már annyira tanácsadóinak a befolyása alatt állott, hogy édesanyja kedvelt udvari papját, Medgyesi Pált is Sárospatakon perbe akarta fogni e szakadárság gyanúja miatt. A pataki pör elmaradt, az Apáczai személye körül felviharzott háborúság pedig olymódon ült el, hogy a megleckéztetett professzor elhagyta Fehérvárt és elment tanítani a kolozsvári kol-

légiumba. Ezt a megoldást — „tegyék mesterré Kolozsvárott, a rákot a Szamosba“ — Kereszturi Pál ajánlotta a fejedelemnek, mert mint emelkedett és igazságot kedvelő elme, ő is jószívvel volt Apáczai iránt, fiának nevezte és vénségének utolsó idejében majdnem mindennap együtt ebédelt vele.

Fehérvárról Kolozsvárra vonulni, nyilvánvalóan a kegyvesztettség jele volt. Apáczai lehangoltságát azonban megenyhítette a rokonszenv, melyet úgy a fehérvári, mint a kolozsvári diákság mutatott iránta. Távozása nem számkivetés volt, hanem diadalút. Megindító látvány lehetett a tógás diákok kivonulása annak az ősi iskolának a falai közül, amelyekhez az ifjakat nemcsak családi hagyományok, neveltetési büszkeség, kollégiumi szokások kötötték, hanem az alumneum is, az ingyenes ellátás; ebben most aligha lesz részük. Bizonyára gyalogszerrel indult el a kis csapat. Összeölelkezve és biztatva egymást, mintha az eszme, amiért lelkesednek, egy véres és döntő ütközet mámorába hajszolta volna őket.

A kollégium kapujában a tanárok élén Csernátonyi Pál és Porcsalmi András szorították keblükre a fiatalembert. Ifjúság és férfikor fogtak össze cinkos örömben és nem csalódtak: Apáczai új lendületet, az újító gondolatok csodálatos pezsdülését vitte be a kollégiumba, amely testben is megújhódottan régi telkéről a még ma is fennálló és három évszázados emléket őrző farkasutcai kollégium telkére került át.

A legelső tennivaló volt, átalakítani a tanodát hét osztályúvá s új tanárokról gondoskodni. És amíg ez az iskola emelkedett, a gyulafehérvári hanyatlásnak indult. Belső egyenetlenkedések, a pártoskodó szellem, amely egyaránt mérgezett úgy a politikában, mint a társadalomban s legvégül az 1658-ban bekövetkezett tatárdúlás, megásták a fehérvári iskola sírját. Rákóczi György engedett tanácsadói befolyásának, közöttük Basirénak és elindította a lengyel-

országi hadjáratot. A hadjárat, a nagyravágyásnak ez a csapdája, nemcsak a hiú fejedelmet buktatta meg, hanem olyan katasztrófába sodorta az erdélyi fejedelemséget, amelyből sohasem tudott többé kilábolni.

A lengyel kaland

Talán már akkor meg volt pecsételve Rákóczi György sorsa, amikor a lengyel diétát arra kérte, hogy Ferenc fiának és két főemberének, Kemény Jánosnak és Rhédei Ferencnek adja meg a lengyel honfiúsítási okmányt. Már akkor incselkedett vele az ördög, hogy megszerzi magának a lengyel trónt. Úr lenni lengyel földön is, Báthori István óta vesszőparipája a nemzeti fejedelmeknek. Rákóczi György nagyhatalmi ábrándjait melengették tanácsosai is, egyedül édesanyja intette óvatosságra.

Comenius könyvet írt Rákóczi impériumbeli küldetéséről, elküldte hozzá a morva testvérek megszállott prófétáját, Drabikot, aki látomásaira hivatkozott és a hadbamenetelt sürgette. De ki ellen? Mehetett volna a lengyelekkel a svédek ellen és a svédekkel a lengyelek ellen. Mindegyik meglehetősen karajt ígért Lengyelhon testéből. Rákóczinak inkább ínyére volt a svédek oldalán harcolni. Az a tábor, amely Szamosújváron gyülekezett és amelyhez fogható fényeset alig mutat fel az erdélyi história, maga előtt északra könnyen elfoglalható, zavaros országterületet látott, maga mögött pedig olyan Erdélyt hagyott, amely nemcsak a partiummal bővült, hanem Szatmárral és Szabolccsal is. Egy boldog Erdélyt. „Akinék egy poltrája volt, jól lakott belőle, mert egy pénzzel egy font húst, mással kenyeret s harmadikkal egy ejtelt bort vala képes hozzá vásárolni.” Erre a Tündérkertre pár hónap múlva nem lehetett ráismerni. Rákóczi kezdetben győzött ugyan, de szövetségesei a

svédek visszatáncoltak, mert a dánok megtámadták őket.

Megmozdultak Rákóczi ellen a törökök is, mert megkérdezésük nélkül indította meg a hadat és hogy magával ragadta a Havasalföldet és Moldovát. Mintha ezek az ő hűbérei lettek volna és nem a hatalmas császáré. A török Rákóczira zúdította a tatárokat. A fejedelem sietve tért haza. Haderejének zöme, Erdélyhon színe-virága a khám krimi rabságába került. A hadi-szerencse megfordult, a betörések következtében fél Erdély lángba borult. Szamosújvár, amely nemrégiben egy pompás hadinép látványában, kipányvázott lovak szeriben, remek hadjáratokban gyönyörködött, most egy sohasem hitt összeomlásnak lett tanúja. Hatszáz gyászba öltözött asszony, akinek férjét, gyermekeit tatár-rabságba hurcolták, tüntetett a város utcáin.

Rákóczi György alaposan elszámította magát. Nem volt tisztában Európa erőviszonyaival és csak azt látta, hogy a népek hadakozással tépik meg mindig egymást, az ő hadi ereje ellenben érintetlen és így pusztá beavatkozásra már kész a győzelem. Úgy-nökei nem tájékoztatták, hogy egy hatvanéves albán-mohamedán hadvezér, az első nagy Köprüli megújította az oszmán hadsereget és így legnagyobb esztelenség Törökországgal ujjat húzni. A török fellépésére Rákóczi színlegesen leköszönt, Rhédei Ferenc kapta meg a szultántól az athnamét. Rendkívül gazdag és népszerű főúr, aki jókedvében egy hívének száz jobbágyot ajándékozott, amikor még „élvő nemes ember“-nek számított, akinek hetvennyolcvan jobbágya van. Rhédei nem vágyott fejedelemségre és csak átmenetileg tartotta meg addig, amíg Rákóczi tisztázza a maga helyzetét. Rákóczi új hadsereget toboroztatott a török ellen, aki száz év óta először közeledett, mint „ellenség“, a határ felé. A fejedelem szűkiben volt fegyvereknek és így, hogy

hadseregét szaporítsa, Enyed minden lakóját nemessé tette. Közben Lipót császár segítségét is kérte, de még mielőtt választ kapott volna, a tatárság a bodzai szoroson betört, a szász és székely vidékeket felperzselte. A martalócok Fehérvár előtt állottak. A kollégiumi ifjúság fogadkozott, hogy inkább elvérzik, de nem adja meg magát. A szörnyű támadásnak nem lehetett ellenállni. A muzsák hajlékát éppen úgy földdel egyenlővé tették, mint Bethlen Gábor gyönyörű palotáját, könyvtárát és a templomokat. A dúlást „Kincses Kolozsvár” is megsínylette. A tatárok nem hagyták abba az ostromot mindaddig, amíg a városbíró százezer tallért ki nem adott nekik. Az erdélyi rendek kétségbeesetten küldtek követséget Jenő várába, Köprüli Mohamedhez, aki csak úgy volt hajlandó visszafordítani a sereget, ha hadiköltség fejében azonnal ötszázezer tallért adnak neki s kiszolgáltatják Lugost és Karánsebest. Lehetetlen volt el nem fogadni a szörnyű feltételeket. A tatár már Váradot ostromolja, százötvenezer főnyi török hadsereg is fenyegetődzik. Szép Erdélyország dirib-darabban.

Barcsai Ákos, mint követ ment ki a törökhöz és mint fejedelem tért haza, noha ő sem kívánta a fejedelemséget. Rákóczi György erre másodízben is lemondott. Ő is, meg a nemzet is azt tartották: qui habet tempus, habet vitam. Rákóczi Lipóttal akart megegyezni és ifjú bizalmasát, Teleki Mihály főpostamestert küldte fel Bécsbe. Eredménytelenül. Az erdélyi rendeket közben sürgette a török a hadisarcért, amely éppen olyan csillagászati szám volt akkor, mint a világháború után a német jóvátétel. Összeolvasztottak minden ezüstöt, aranyat, de pár ezer ezüst tallérnál többet nem tudott szállítani a portai követség, amelynek tagjait azután büntetésből a Jedikulába vetették. A Rákóczi-háborúság új szakasza kezdődött. Ezek az események 1659 tavaszán történtek, a lengyelhoni hadjárat 1657 januárjában indult, alig két

esztendő alatt jutott Erdély idáig. De ez még mindig nem a mélypont, csak egyik köre a dantei pokolnak.

Mester és tanítvány

Ha csak Miklós úrfitól függött volna akkor, amikor a fehértvári secessio ad montem sacrum megtörtént, ő is alighanem beáll az elballagó deákok soraiba és megy mestere után. Egyelőre azonban Fehértváron maradt, de mint írja, elveszett volt számára az esztendő. 1657 nyarán, a Munkácsnál kiütött lengyel háború miatt menekülnie kellett, majd később, miután atyja is hazavergődött, mellette tétlenkedett a birtokon. A rákövetkező tanévben azonban már ott volt Kolozsváron. Nappali tanulószállása a kollégium kapuja fölötti szoba lett. Uzoni Balázs szeniorinak a lakása.

Bethlen Miklós a köztudatban úgy él, mint a hanyatló Erdély egyik legkimagaslóbb államférfia, de hiányos volna lelkirajza, ha figyelmen kívül hagynók Apáczai Cseri Jánossal való kapcsolatait, amelyek egyéniségének kialakulását, világfelfogásának a képét egész életére elhatározólag eldöntötték. Ha Bethlen Miklós nem főúri sarj, akit annyira kötelez a családi név, hanem középnemes, vagy polgári eredet, akkor vele, mint lelkész-félével, szaktudóssal, ingyen tanítgató iskolamesterrel de mindenesetre mint a szellem kizárólagos művelőjével találkozunk. Neki azonban apja örökébe kellett lépnie, akinek politikai karrierje a viszontagságos idők ellenére is egyre felmenőben volt. Udvari-katonai nevelése főrangú emberek életformájához igazította, de lelke legmélyén ellenállhatatlan vonzódást érzett, hogy a tudás birodalmát hódítsa meg magának. „Az az édes nyugalanság“, amely később, vándoréveiben elfogta, serdülő korában, iskolai nevelése közepette megmutat-

kozott. Ez nemcsak tudásszomj, hanem kritika is. Nemcsak folytonos gyűjtés, de folytonos selejtezés is. Bíráló hajlama sohasem elégedett meg tehát megmerevedett formulák szolgai átvételével, mindig a dolgok mélyére kívánt hatolni, bölcsész-natura volt és emlékiratainak még a pusztá eseményeket ismerető részei is elárulják, hogy gondolkodásában sok önállóság rejtett.

Erkölcsei alkatának jellemző vonásaira mi sem mutat rá jobban, mint az ösztönös ragaszkodás, amely az üldözött Apáczai Cseri bűvös körébe vonta. Tulajdonképen nem a legjobb indulás egy érvényszerűsíteni akaró ifjú számára, tüntetően kimutatni a vonzódást egy olyan férfiúval szemben, akit a hivatalos tudomány üldözőbe vesz. De ki törődött ezzel? Apáczai eszméit csak villanásszerűen foghatta fel Miklós, ezeket átérteni az egész élet tapasztalatai kellettek. Rokonszenvében inkább közrejátszott az, hogy örök életében virtusnak tekintette odaállani azok mellé, akiket igazságukért üldöznek. Apáczai gondolatvilágának jelentősége csak akkor vált tudatossá benne, amikor mestere már rég halott volt. Minél inkább távolodott tőle időben, annál inkább rajongott érte, előbb Erdély drámájának teljessé kellett lennie, hogy kellőképpen felismerhesse, mit jelentett ez a lángeszű előfutár a magyar nemzeti műveltség megteremtésében.

Apáczai a keskeny arcú, „barnaszeg piros“ ifjút már ismerte Fehérvárról. Nem arra lett figyelmes, hogy együtt tanul a fejedelem fiaival, hanem felette fekete és fényes szemére, amely „nem alábbvaló akármely sólyomszemnél“. Bizonyára Keresztúri Pál is tett említést róla. Apáczai még Fehérváron foglalkozott az ifjúval, akinek „opponálásai“ az iskola körében szóbeszéd tárgyai voltak és már akkor megállapította, hogy csak a módszer hiányzik csiszoltabb formát adni e jeles növendék szellemi érdeklődésé-

nek. Kolozsváron, az ő iskolájában azonban alapos munkába vette. „Az elegy-belegy matériáknak rendes formaadása jót tehet bennem, igen örül nekem, optimus és carissimus discipulus nevet adott“.

A mester az iskola falain kívül is egyengette e legkedvesebb tanítványának tudásvágyát, hittudományra oktatta a bölcseletben — magánlakásán természetesen — Regiust és a gyanús Descartest ismertette meg vele. Ramus rendszerét is feltárta előtte, Justinianus institutioinak megismertetésével pedig jogérzékét is fejlesztette. Már nagyon összeszokott a mester és a tanítvány. Bizonyára Apáczai azzal az őszinteséggel merte föltárni nézeteit, amelyből következőleg egy gondolatsor alapos végiggondolása a szükségszerű végkövetkeztetéshez vezet. A négy fal meghittségében egyik szabad lélek többet árulhat el érzéseiből a másik szabad léleknek, mint a lesben álló nagyvilágban. A tanítvány és a mester érzületeinek ezt a bensőséges áramlását azonban megszakította az a körülmény, hogy az Erdélybe betört tatárok a törökökkel, kozákokkal, a moldvai és havasalföldi vajdák portyáival szanaszét hurcolták a félelem és rontás magvait. Miklós számára pedig lehetlenné tették a további tanulást Kolozsváron.

Mindenki lőt-fut, menekül, apjuk a Bethlen-úrfiakat Segesvárra meneszti, ahol látszólagosan nagyobb a biztonság, mint Kolozsváron. Miklós a százszok regényes dombkoszorús városában szemtanúja lehetett az új fejedelem-választásnak: a rendek az elbukott Rákóczi György helyébe a porta új emberét, Barcsai Ákost erősítették meg méltóságában. Így büntet a kegyetlen végzet és most először szemlélhette az ifjú a szerencse forgandóságát, még az Isten kegyelméből való fejedelmek életében is. Barcsai méltósága azonban éppen úgy, mint a Rhédeié, csak a veszélyes idők gyümölcse, mert imhol Rákóczi hadai közelednek Segesvár felé és Bethlen János familiás-

átnyúlnak talán az egész földkerekségen. És íme, itt törpeségében a magyar keresztény nemzet, és ősi rendeltetéssel élni szeretné a maga életét. De Erdélyországot is az ujjai között forgatja. Erdélyországnak nincs akarata, nincsen véleménye: hunyászkodva torpan meg, mert a Láthatatlan Idegen ezt így parancsolja. Most még kevésbbé szabad, mint volt a nagyapák idejében. A borúlátók közül már is sokan rebesgetik, hogy ez a fejedelemsválasztás merő komédia, a porta csak bábnak tolta oda Barcsait és az a célja, hogy Erdélytől megvonja függetlenségét és a bérces hazát a havasalföldihez hasonlóan vajdasággá alakítsa át. Most lángol föl megint sokak szívében a nagy törökellenesség és most tapad meg a fogékony Miklós agyában is a törökveszedelem tudata, mint a kor kínzó kényszerképzete.

Miklós íródeákságának kurta ideje után visszatért a családi birtokra, ahol egész nap tétlenül nyargalászott és puskázott. Pár hétig tartott az egész, lélekzetvételnyi időig. „1659 januáriusában visszavitt atyám, nagyatyám Apáczai Cseri János keze alá, sok károm és lézengésem után, mert kikapott az elmém lóra, kutyára, kupára és kicsiden mult Isten kegyelme által, hogy nöstény személyekre is“.

Az iskolai élet vígan folyt a kollégiumban. Az özvegy fejedelemasszony, Lorántfi Zsuzsánna kegye Apáczai felé fordult s Váradi Miklós főkurátoron keresztül juttatott az iskolának nagyobb segélyösszeget. Barcsai fejedelem is, akinek az ellenzéki vezér, a szellemiek iránt oly fogékony Bethlen János lett a kancellárja, szintén hajlott Apáczai felé és ha ő megmarad, talán sikerül megvalósítani Apáczainak tervét, hogy akadémiává formálja a kollégiumot, amelynek most már a szétkergetett gyulafehérvári alma mater sem lehetett vetélytársa és egyedül igényelhetette a főiskola jogcímét.

Felejtethetetlenül szép idő volt az, amit Miklós a

békének e lopott hónapjaiban lelkületének kiformálójával együtt tölthetett. Mintha érezte volna, hogy örökre el fog szakadni Apáczaitól, nem engedett tapodtat sem oldala mellől. Igazi famulus, aki eggyé válik mesterével és megsemmisül a tűzében. A hétköznapi csöndességében, amikor odakünn szitált a hó és a kandallóban parázslott a láng, az öreg nagypapa, Váradi Miklós írószobájában a földgömböt forgatták és a délkörök vonalairól lassan felemelkedtek a csillagászat légi köreibe. Néha sétálni mentek, elhagyva a mester szállását, ahová be kellett még napeste előtt Miklósnak robognia, hogy elméjének egy-egy hirtelen felvillant kérdésére megkapja a feleletet. És azután együtt mentek ki a szabadba. Vagy kilépve a Tordakapun a kőfal-vonal öt tornya mellett ballagtak fel a feleki magaslatra, ahonnan az egész várost szemlélhették, megbúva a dombok védő szárnyai alatt, avagy elvegyültek a piactér lármájában, ahol az ódon templomhoz tapasztott bódékban hangos szóval kínálták a kereskedők áruikat.

A kulcsos városnak két arca is volt. Az egyik: a négyszögű tornyok és rovátkás gallérú falak sötét homlokzatokkal, széles árkokkal, felvonó-hidakkal, strázsákkal, fenyegetés és komor remegés is egyben, a másik: a „kincses“ város, amely éppen tavaly váltotta meg magát a török ostroma alól tallérral, selyemmel, bársonnyal, jeles szabadmestereinek drága öltönyeivel és még híresebb ötvöseinek csodálatos műveivel. Ez a város már hosszú idő óta a nyugalom városa volt. Kétszáz béke-esztendő dús iparosodásának örökségét növelte és ha megszólaltak az öreg Rákóczi harangjai a farkasutcai templomban, tele voltak egy derék polgárnép örök bizakodásának a zengzetével.

De legfőképen nagy volt a város szellemi műveltsége. Kolozsvár már a tizenhatodik században is irodalmi élettel jeleskedhetett. Heltai Gáspár és a jezsuiták nyomdái ontották a kor vitázó írásait. Dávid Fe-

renc pedig egy termésköről prédikálva az unitárizmusnak tette melegágyává a várost. Kolozsvár nemcsak kis Bécs, hanem „kis Wittenberga“ is. A tudományosság e megszentelt levegőjében opponáltak unitárius professzorok, papok és pápista páterek, akiket, ha nagy elvi kérdések választottak is el egymástól, egyazon síkra emelt a sajtóságos erdélyi szellem. Miklós, aki a hittudományban szintén „respondens“ volt, maga is neki üllhetett, hogy megírjon egy vallásbölcseleti értekezést, — „az eredendő bűnről“ — irodalmi munkásságának első zsenjét, amelyet a kollégium könyvnyomdájában szándékolt kinyomattatni. A szellem korálszigetét azonban ismét alásüllyesztette a tenger. Rákóczi összeszedte maradék hadait, kiűzte Barcsait, aki Bethlen Jánossal együtt a temesvári pasa védelme alá helyezte magát. De addig is, amíg ez végbement, Apáczai lángoló lelkületét hiánytalanul átadta tanítványának. Nem az a jelentős, hogy Miklós eddigi zavart és összevissza tudását rendbe hozta, „probatum auctororum“-kal ismertette meg, de a könyvek olvasását úgy megszerettette vele, hogy azt „senki és semmi ki nem űzheté elméjéből és kezéből“.

Apáczai ébresztette föl benne a külföldi akadémiák utáni vágyat, amelyet többre tartott az érvénysülésnél, vagyonszerzésnél és amikor választania kellett, hogy külföldre megy vagy „igen ritka szépségű kisasszony“ marasztalásainak enged, az előbbit választotta. Nincs tudomásunk, hogyan zailott le a búcsúzás a mester és tanítványai között. Talán elkíserte újra a feleki hágóig a Bethlen-fiúkat és ő egymaga ballagott vissza reménytelenül, mert Kolozsvár sem volt már biztonságban és Apáczai kehes tüdeje is egyre nyugtalanabbul sipolt. A fájdalmas elbúcsúzás érzése egyforma lehetett mindkettőjükben. Mert nem csak a tanítványnak marad kongó üresség a szíve körül, amikor elválik oldala mellől az, aki az élet értelmére rávezette, de a mester is elszomorodik, aki csak az

ifjú szívekben él és aki kísérteties biztonsággal tudja, hogy neki a földi életben már nem akad olyan szívéhez nőtt híve, mint amilyen ez a főúri sarj, aki magában egy ritka nemzetség minden erényét egyesítette.

De ezzel a búcsúórával vége is szakadt Miklós iskoláztatásának, a hangulatos diákéletnek, az együttes munkának, amelyet az értelem és bűvárolás gyöngéd kötelékei tartottak össze. Végeszakadt a gondtalan ifjúságnak is. Ami eddig az ifjú életben futó és látványos kaland volt, most már végzet lett. Rákóczi zsoldosai fölprédálták Bethlen János jószágait. Az egész család Segesvárra menekült, ahol lefoglák őket. A kancellár itt kapta a hírt, hogy jószágainak nagy részét Rákóczi fejedelem Szentpáli Jánosnak, Kende Gábornak, Csató Albertnek ajándékozta oda, ez utóbbi még kardját oldaláról és varrott lodingját a nyakából is leoldozta. Begyömöszölve egy szűk szobába, szállásuk előtt állandóan szász strázsa állott. Bethlen Ferencnek azonban sikerült Miklóst Keresdre vinni, onnan lóháton Bethlen Farkas Radnótra vezette Rákóczihoz, aki „úrfi módra” tartotta, csak írást kért hűségéről. A fejedelem őt is, meg édesanyját is később szabadon engedte. Ennek a viharos évnék utolsó éjszakáján halt meg harmincnégy éves korában Apáczai Cseri János. Egy hónappal ezelőtt még háromórás latin vitája volt egy pópista pappal és kétszázötven ember előtt védte a maga igazát. Apáczai korán felperzselte magát lángelméjének szakadatlan izzásával. És ezekben a viharos időkben Miklós még egy forró kincsét veszítette el, az édesanyját. Segesvár, Fehéregyháza, Szeben, Balázsfalva, Szamosújvár és a komor Kővár, ahol Zolyómi Dávid rab boltja mellett egy rossz kis sötét lyukba betették, végül Beszterce voltak a megkínzott asszony kálváriájának állomásai.

Am tartunk rendet.

Kemény János

A porta fenyegetőzött, hogy ha Rákóczi százszor százezer tallért fizet, akkor sem veszi vissza és ha Erdélynek nem kell Barcsai, rázúdítja a tatárokat, akik az ország minden lakóját hét éven felül összefogják és levágják. Barcsait a török pártfogás most új erőre kapatta. Híveivel elkészítette haditervét, Déváról Szebenbe ment, hogy a megerősített városban be rendezkedjék a téli ostromra. Szebenbe vonultak az elszakított Bethlen-fiúk is, apjuk mellé. Rákóczi, aki az év utolsó napján megkezdte az ostromot, elfogatta Bethlen Jánosnét, akit még nemrégiben szabadon engedett és megizente Bethlennek, hogy ágyúhoz kötteti feleségét, ha fel nem adja a várost. A fenyegetőzésnek nem volt semmi foganatja. Ekkor történt, hogy Rákóczi Bethlennét Kővár börtönébe szállíttatta. Májusban fölszabadult Szeben az ostrom alól. A városvédők elzárva a világtól nem tudták, hogy milyen események zajlanak le Rákóczi hadserege körül. Bethlen Miklós is teljesítette változatlanul a rábízott feladatot: minden nap kiadta a jelszót és elvégezte az ellenőrző cirkálást. A vár védelme folytatódott tovább, abban a feltevésben, hogy az ostromlók vissza fognak majd térni. Közben megvolt a nagy ütközet, amelyben Rákóczi György Gyalu mellett súlyosan megsebesült s Váradra szállították, ahol két hét múlva meg is halt.

De mi történt Barcsaival? A dolgok logikája szerint most már elérkezett az idő, hogy az ő fejedelemsége megszilárduljon. Ellenjelölt nincs, Rhédei nem lép föl, Rákóczi Ferenc még gyermek, nem jött számításba. Barcsai lelkesülten hagyta ott Szebent és így összegyűjtve seregét Várad alá ment, de Seidi pasa nem úgy fogadta, mint fejedelmet, hanem a janicsárok őrizetére bízta. Ali Serdár pedig nagy sereggel ostrom alá vette Váradot, azzal az ürüggyel, hogy meg kell büntetni a várost, amiért beengedte falai közé a

sebesült Rákóczit. Megbüntetni? De hiszen Várad is Barcsait tartotta fejedelmének, elismerte a török akaratot. Meghódolni azonban nem akart, mert Várad még sohasem volt török kéz alatt és Váradon minden magyar tudta, hogy e városnak eleste új török hódoltság felé nyitja meg a kaput. Negyvenezer ostromló törökkel szemben csak nyolcszázötven fegyveres védekezett. Igen nehéz ostrom után Váradnak el kellett esnie. Erdélynek végre felnyílt a szeme. Most már világosan látták az erdélyi magyar urak, hogy a törökben bízni nem lehet. Elhajlott az eddigi politikától, amelyet Erdéllyel szemben alkalmazott és így nem csoda, hogy Erdélyben egyszerre sokan az eddigi gyökér nélküli német barátság szükségességét hangoztatták.

Egy eddig bevált biztonsági rendszer alapjai hullottak ki, eszmei zűrzavar keletkezett.

A rendek részéről elhatározásba ment, hogy Bánfi Dénes zászlós úr keresse meg Kemény Jánost, a krimi rabságból visszatért legendás hírű vezért és beszélje rá, hogy sőgora, a magyar nádor útján, Lipóttól kérjen segítséget. Az erdélyi közhangulat egyrésze is Barcsai ellen forgolódott. Sűrűn kezdték emlegetni, hogy fejedelemsége nem találkozhatott a nép elhatározásával, a török szeszélye volt csupán és ha véletlenül valaki más főúr ment volna Rákóczi György részéről követségbe a törökhöz, akkor ő érkezett volna vissza a fejedelmi hatalom jelvényeivel. A székelység is bizalmával Kemény János személye felé fordult. Egyelőre Barcsai még a török sikerek árnyékában változatlanul fejedelemnek érezte magát, megnősült, elvette a szolnok-dobokai főispánnak, Bánfi Zsigmondnak a leányát. Majd híre jött, hogy Kemény János sereget gyűjtött és ellene készülődik. Barcsai mellett még kitartanak régi tanácsosai, Bethlen János és Haller Gábor. A Barcsai körül csoportosult szellemi vezérkar azonban egyre gyengébb lett. Barcsait felszólította

a Kemény-párt, hogy mondjon le önként. Görgényben volt a nagy nehezen összehozott találkozó Barcsai és Kemény János között. E tanácskozáson egyaránt résztvettek a két marakodó ellenfél tanácsosai és párt-hívei. Barcsai kancellárja, Bethlen János fogalmazta meg a fejedelem lemondó okmányát, amelyben a fejedelemséget az ország határozata alá bocsátják. A lemondás után a rendek összegyűltek és megválasztották fejedelmüknek Kemény Jánost, tudva ugyan, hogy ő Törökország és Erdély között fölszakítja a háborút, de bízva-bíztak abban, hogy Kemény János német segítséggel megállja a helyét.

A Bethlen-család életében ezek a legutóbbi események nagy válságot idéztek elő. Bethlen János felesége Husztra készülődött, oda iparkodtak a Bethlen-fiúk is. A kancellárné azonban nem ért el Husztig, Besztercén meghalt áldott állapotban. Bethlen Miklós érzületét két tragikus eset is gyötörte: édesanyja halálán kívül a nemzete miatti fájdalom. Az utóbbinak naiv, de megható jellemző kifejezése, hogy az ifjú elkeseredésében Várad veszte fölött elhatározta, hogy többé nem vágatja le a szakállát.

Az új erdélyi fejedelem országlása elé vegyes érzéssel nézett a nép, de bízott Kemény János tetteiben. Huszonnégyéves korában már főispán, Brandenburgi Katalin kincstárnoka, a kiskorú Rákóczi Ferenc mellé kinevezett kormányzó, Rákóczi György hadvezére; mind olyan mozzanatok, amelyek fölkellették a személye iránti rokonszenvet azokban, akik a Rákóczi-házhoz húztak és még mindig abban reménykedtek, hogy Kemény János adott időben majd Rákóczi Ferencnek juttatja a fejedelemséget.

Kemény János első dolga volt Bécsbe irányítani Bánfi Dénes és Kászoni Márton jezsuita páter vezetésével azt a követséget, amelynek meg kell majd teremteni az új erdélyi politika alapelveit. A követség bizalommal ment föl Bécsbe, mert akkor még nem sejt-

hette, hogy lesz egy időpont, amikor a megerősödő német veszedelmesebb, mint a hanyatló török. Az új törekvések szószólóit a lehető legjobban választották meg. Bánfi Dénest még Rákóczi György idejéből ismerte az udvar. Kászoni pedig a jezsuiták alumnusa volt, onnan küldték le Kolozsvárra káplánnak. Mialatt a követség Bécsben járt, a török nem vonult előre, jó arcot vágott, sőt izengetett, hogy jöjjön Kemény János személyesen Temesvárra, Ali basa főhadiszállására, ahol megerősítik fejedelemségében és kiadják neki a fejedelmi jelvényeket. Kemény János azonban rosszat sejtve nem ment el, annál kevésbé, mert értesült, hogy a lemondott Barcsai Ákos suttyomban terveket sző a fejedelemség visszaszerzésére és a mozgató erő mögöttes a török.

A bécsi követség visszatért és örömmel jelentette, hogy Lipót római császár hajlandó török megrohamás esetén megfelelő katonai segítséget küldeni. Az új életerőre kapott Kemény-párt érkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon a Barcsaiakkal. Előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlennek látszott a török támadás és azért tűzön-vízen keresztül meg kellett teremteni az erdélyi belső egységet. Kemény János a Barcsaiakat vadászat örvén kicsalta Görgényből, a vadászlakoma után elfogatta őket. Barcsai Andrást elküldette Fogarasba, ahol felakasztották, Ákost pedig fogolyként tartották Görgényben, majd amikor megjött a hír, hogy a török elindult, fegyveres örök Görgényből Kővár felé irányították. Útközben azonban egy mezősegi falu határában meggyilkolták. Kemény János mosta a kezeit: Barcsai bizonyára megkísérelte a szökést és ez okozta halálát.

A bosszúálló török egy modern villámháború gyorsaságával rohant végig Erdélyen. Új taktikájához tartozott, hogy nem állott meg Várad ostromlásánál, ahol haderejét hónapokon keresztül feltartóztatták volna, hanem a bekerített városokat és várakat meg-

kerülve haladt és perzselt a védtelen vidéken tovább. Egyszerre két hadsereggel is támadt, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy megelőzze Montecuccoli hadseregét és elszakítsa egymástól Kemény János és az osztrák armádia csapatrészeit. Az emlékezetes nevű osztrák tábornoknak sikerült is elkésnie. Néhány ezer vasas-német érkezett csupán Kolozsvár védelmére, akik három nap helyett három esztendeig maradtak ott és közben felették a várost. A jobbsorsra érdemes Kemény János pedig elesett a nagyszöllősi csatában.

Bethlen János kancellár, aki végigszolgált a ifjabb Rákóczi Györgyöt és Barcsai Ákost, a görgényi egyesség után Kemény Jánosnak állt a szolgálatába. Ne vádoljuk elvtelenséggel. A váltakozó fejedelemségek mögött a hite dolgozott, hogy Erdély nagy ügyét szolgálja. Arról nem tehetett, hogy e zűrzavaros időszakban három év alatt három fejedelem is megbukott és a külpolitikai tájékozódásnak folytonosan a körülményeknek megfelelőképpen kellett változnia. Érzéseire hallgatva, Bethlen János inkább török-, mint németpárti volt. Elismerte azonban ő is, hogy az időpont a németbarát politikának kedvez és ezért azonosította magát Kemény János politikájával.

Végre nyugalom

De a németbarát külpolitika megint kudarcot vallott, a nagyszöllősi csata után a török diktált Erdélyben újra. Fejedelemben Apafi Mihályt tették meg, de megtehettek volna bárkit, a szerencsétlen Erdély egy mukkot sem mondott volna. Bethlen János néhány hívével együtt Görgénybe menekült. Tárgyalások indultak meg Apafi és a görgényi főurak között. Apafinak szüksége volt Bethlen János eszére és tollára — hiszen ez a főúr könnyen lehetett volna fejedelem is, ha akar — és amnesztiát adott neki. Bethlen János,

mintegy örökös kancellár, elfoglalta helyét az új fejedelem mellett és a görgényszentimrei országgyűlésen már is vezető szerepet vitt. Apafi fölszólította a kancellárt, hogy az európai közvélemény tájékoztatására és azoknak az okoknak kifejtésére, amelyek őt a fejedelemség elfogadására készítették, könyvet írjon. Így lett a kancellár propagandaminiszter és ez a munkakör lesz majd fiának is az öröksége. Bethlen kancellár nem lármás fölvilágosító iratot írt, hanem ötszáz oldalon komoly történelmi munkát, a *Rerum transilvanicarum libri quatuor*-t.

E mű mesteri hintázás a török és német politika között, igazolása az erdélyi egyensúlypolitikának, amely e kis ország geopolitikai helyzeténél fogva nem teheti be az ajtót egyetlen nagy állam felé sem. Benkő József, e mű után, Erdély Tacitusának nevezte el az idősebb Bethlent és méltatva történetírói szempontból a munkát, megállapította, hogy módszerezésben, jellemzésben, a fontos részletek szakszerű csoportosításában történelemtudományunk legelső számba vehető kísérlete. A könyv diplomáciai leleményességét mutatja, hogy a törökök is meg voltak elégedve vele, de a németek is, hiszen pár év múlva két fordítása is megjelent, egyik Nürnbergben, a másik pedig Amszterdamban. Föllelkesülve a mű sikerén, Bethlen János elhatározza, hogy most már folytatni fogja munkáját és újabb tíz esztendő történetét is papírra veti. E mű azonban nem készült el, csak nyers bordázata és óriási adathalmaz maradt meg.

Ha Bethlen Miklóst azzal vádolják kortársai, hogy anyjától „kalmár“-természetét örökölte, — ami nem vonatkoztatható rá jobban, mint bármelyik vezető emberre — úgy az apai örökségnek bizonyítéka az ő könnyed írói készsége. Bethlen Miklós most mint tanítvány helyezkedhetik el apja árnyékában. Bámulhatja rugalmasságát, tájékozódottságát, politikai ösztöneit és egyben történetírói erényeit is. Büszkeséggel

nézhet föl a kancellárra, aki már fiatalkorában elért mindent, amit egy erdélyi államférfiúnak, aki nem fejedelem, módjában van elérni. És, hogy apja nem kívánczolt a fejedelmi székbe, ezt csak elismeréssel állapíthatja meg, mert a forgandó időkben az óvatosság rendkívüli eszélyességre vall.

Apafi megnótáztatja Kemény János híveit, a várak meghajolnak, a fejedelem uralma lassanként megszilárdul. A jelek azt mutatják, hogy a vészterhes felhők elvonulóban vannak. A Kemény János korszakát felváltó átmeneti időben Bethlen Miklós már nincs Erdélyben. 1661 májusában apja külföldre küldte ki, hogy akadémiákra járjon, gyarapítsa műveltségét. Három esztendeig volt távol. Néhány heti otthoni tartózkodás után újra külföldre ment, azután még egyszer: három vándorlása öt teljes esztendeig tartott. Azok után a tapasztalatok és élmények után, amelyeket a szülői ház, a nevelés, az élet kalandossága rélegezett egymás fölé, formálódó lelkére most már új élmények és új tapasztalatok szövedéke tapad.

Második fejezet

BARANGOLÁSOK A NAGYVILÁGBAN

A nyugat varázsa

A XVII. század első felében nem volt olyan egyszerű az utazás, mint manapság. Beülünk a hálókocsiba Európa egyik végén és kiszállunk a másik végén. Avagy megreggelizünk Budapesten, felülünk a repülőgépre és este már Stockholmban vacsorázunk. Az akkori derék erdélyi utasok európai utazásaik jórészt lóháton tették meg. Ami azonfelül maradt, postakocsin.

Még Kemény János küldte el követségbe a beszercei országgyűlésből Teleki Mihályt és Kászoni jezsuita atyát, hogy a Bécsben tartózkodó Bánfi főkövetet erősítsék meg az osztrák császár megnyerésében. A bécsi küldöttséghez csatlakozott Bethlen Miklós is Csernátoni Pállal, a kolozsvári kollégium tanárával együtt. Bethlen Miklós és Csernátoni Pál azonban nem tértek vissza, hanem tovább utaztak.

Tudásra szomjas vándoraink Szatmárig a maguk lovain poroszkáltak. Szatmáron már postalovakra szállottak át, ámde postakocsihoz csak akkor jutottak, amikor túllépték a magyar határt. Különben, mint edzett, katonás ember, még a jezsuita páter is derekasan ülte meg a lovat. A küldöttséget Teleki Mihály vezette, aki nyolc évvel volt idősebb Miklósnál, a partiumból került Erdélybe, bejárónak a fejedelmi

udvarba. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárataiban is részt vett, akkor veszítette el magyarországi birtokait. Koldusszegényen, ingadozva az egyes pártok között, Kemény János fejedelem udvarában kötött ki és valóban hűséges ember volt, mert amikor Kemény János elesett, azután is kitartott Kemény János fia, Simon mellett és szembehelyezkedve Apafival és az erdélyi törökös közhangulattal, változatlanul Bécs pártfogásáért dolgozott. Ebben az időben politikai eszélyessége még nem kapta meg azt a játékteret, hogy képességeiről ítéletet lehetett volna mondani. Fiatalember volt.

Amit eddig észre lehetett venni rajta: kiváló alkalmazkodó készsége, óriási munkakedve. Bécs városát, ahová most kiküldték, már három évvel ezelőtt megismerte. Akkor az volt kiküldetésének célja, hogy a bécsi udvar segítségét szerezze meg a törökbarát Barcsai ellen. Barcsai az ő ellenében Haller Jánost küldötte fel Bécsbe, hogy tevékenységét ellensúlyozza. Bethlen Miklósnak nem igen volt még alkalmja találkozni Teleki Mihállyal, de sokat hallott róla és nagy öröm volt a számára, hogy mikor külföldre ment tanulni, Teleki Mihály segítségére bízhatta magát.

Ilyennek képzelte: talpraesettnek, erélyesnek, de valahogy több melegséget feltételezett róla. Most tudta meg, hogy fiatal házas. Az év elején vette el választottját, Vér Juditot. Szíve szerint odahaza volna a helye, de a nagyságos fejedelem ügyét akarja szolgálni, ezért vállalkozott a körülményes követségre. Most, hogy mindennap együtt volt vele, szerette volna közelebből megismerni. Teleki azonban nem volt közlékeny lény. Inkább ő faggatott, benne volt meg a szándék, hogy mindenkit egészen közelről megismerjen, még akkor is, ha a kérdéses személy pillanatnyilag érdektelen volt a számára. Miklós, ellentétként, nyíltszívű és bizalmaskodó természetű. Inkább szeretne volna őt megnyerni barátjának, mint a mindig

mosolygó pátert, akinek alig volt mondanivalója, ha csak oda nem állt vitatkozni vele, hogy melyik az üdvözítő vallás, az övé-e, vagy a pápistáké? Kászoni és Teleki azonban jobban értették meg egymást. Intimus dolgokra bezárult ugyan mind a kettő ábrázata, de ülvén a nyeregben, szaporán váltották a szót, főként Rákóczi György viselt dolgairól, Várad életéről, arról a nyomorúságról, ami most, még ha segít is a német, bekövetkezik, a jobbágyok elégedetlenségéről. Száz és száz olyan dologról, amelyek eltakarták a bensőt és mit sem árultak el az emberből, akinek megismerése Miklós számára — agyában még zsongtak Apáczai Cseri János lélekhez szóló beszélgetései — minden beszéd tárgyánál ez a legfontosabb. A politika valóban nem érdekelte. Ő már odakünn élt az akadémiákon, a nagyvárosokban és amikor áradozva beszélt terveiről, a páter vonogatta vállát és Teleki ajkán halvány mosoly jelent meg. Egy kicsit mind a ketten lenézték a rajongó ifjút és ezt Miklós is érezte.

Valóban ő egészen más, mint például Teleki. Örül mindennek, ami szépség: vicákolni a lovon, élvezni a tavaszi nap forróságát, a mezők illatát, új és új arcokat látni, emberiesen szóbaállni a süvegelő jobbággal. Meglehet, hogy Teleki Mihálynak lelke mélyén is szunnyad efféle érzés, csak mélyen elrejtí magában: nem közömbös, sőt ellenkezőleg. Érdekli a föld, a vetés, a lovak és vadászkutyák, megállítja az embereket, hogy ravaszsággal megtudjon egyetmást tőlük, fürkésző tekintete állandóan résen van és amit észrevett, jól megjegyzi magának. Nem tudákoskodó ember, de sok minden el van raktározva homlokának magos boltja mögött. Egyszer rászánta magát vitatkozni a jezsuitával és könnyedén odavetett mondataival a sarokba szorította. De számára látszólagosan egy hitbeli kérdés nem volt fontosabb, mint egy hordó bornak a kiütött feneke. Ahogy átvonult kíséretével, ismert minden kúriát, minden dülöt, pedig

talán még nem is járt erre. Ismert minden családot, ügyes-bajos házi dolgaikat, birtokpereiket, atyafiságos kapcsolataikat, pedig jövevény volt Erdélyben. Azonmód meglátta mesteremberek munkáinak hibáit, szakértelemmel nyúlt minden tárgyhoz, ha felemelt egy göröngyöt, az már elmesélte titkát. Csak éppen semminek sem tulajdonított különösebb fontosságot...

Utazásuk vesződéses volt, sőt kalandokkal teli. Somkerék vidékén nagy áradások pusztítottak, útjuk itt egy hegyipatak hídján keresztül vezetett. Ez a patak azonban úgy kicsapott mind a két partján a rétre, hogy még árka sem látszott. Teleki, mint okos ember, megy előre a hídon. A páter azt mondja Miklósnak:

— Úrfi, csak erre menjünk, hiszen a sárga virág is mind látszik, a lónak térdit sem éri a víz.

Miklós szelesen neki a víznek, a páter is utána, de rendkívül óvatosan. Egyszerre csak Miklós lova elveszti lába alatt a földet, elkezd úszni. Teleki mind kiáltotta a hídnál: ne félj, csak a ló száját fordítsd! Vissza a másik oldalra! De ott se tudnak megkapaszkodni. Miklós sarkantyúzza, a ló nekikeményedik. két lábával kiugrik a partra, mind a ketten elbuknak, de szerencsére, Miklós nem az árokba zuhant vissza, mert akkor aligha ment volna többé akadémiára. Ez volt életének második halálos úti veszedelme. Az első Kolozsváron, diákkorában, amikor rákászás közben a Nádas-patak egy nagy kerek és mély göbéjébe zuhant. Az inas, aki ki akarta húzni, szintén a gödörbe esett, rá Miklóstra és ha Miklós egy lecsüngő fűzfaágba meg nem kapaszkodik, ott hagyja a fogát. Gyermekek korában is sűrűn környékezték veszedelmek, betegségek, zuhanás, menekülés... Meglepő-e, hogy későbbi életében oly magához közelállónak fogja hinni az isteni gondviselést?

Végre megérkeztek Bécsbe, a hatalmas Nyugat kapujába, Miklóst az ünnepélyesség ritka izgalma fogta el, amikor az első világváros nyüzsgő, tarka

képe tárult eléje. A magyar és az erdélyi uraknak az *Aranyzarvas* volt a kedvenc vendégfogadója. Ott szállottak meg ők is. *Aranyzas, Aranylúd, Fehéroroszlán, Fehérkakas*, stb. jónevű fogadók voltak Bécsben, amelyeknek nevét az akkori utazgatók éppen úgy ismerték, mint a mi időnk előkelő utasai a nemzetközi szállodák neveit. Az *Aranyzarvas* a Dunakapu közelében volt, a város egyik legmozgalmasabb pontján, de akármilyen híres és mutatós szálloda, Bethlen Miklós — bizonyára a katonai beszállásolások miatt — nem a leghízelgőbb szavak kíséretében emlékszik meg róla. Persze Bécsből ő még nyugatabbra ment, bejárta az akkori műveltség összes empórumait és így bőven volt alkalma összehasonlításokat tenni a nagyhírű fogadók között is. Asztala Bánfi Dénesnél volt. Bánfi Dénes azonban olyan leereszkedő fölényrel fogadta, ami bántotta érzékenységet. És ez annál inkább feltűnő, mert a protestáns ifjút a kalocsai érsek, Szelepcsényi György vette kegyeibe, vendégül látta, hintóján fölvitte a Burgba, szabad bejárást biztosított neki a császári palotába is és ő szerezte meg az útlevelet is, hogy tovább folytassa útját.

Bécsben egy gazdag olasz kalmárnál beváltotta azt a hétszáz aranyat, amelyet apjától az útra kapott. Csernátonival együtt német gúnyát öltött és rövid ideig még itt mulatott. Dehogy is gondolta volna, hogy e városhoz, amely most annyi élvezetet kínál, a reménytelen végzet fogja majd hozzákötöni.

Május elején indultak útnak és csak július derekán érkeztek Linzen, Nürnbergben, Frankfurton keresztül Heidelbergába. A neves egyetemi városban megtelt új benyomásokkal. Itt Károly Lajos választófejedelem látta vendégül, hintájába ültette, barátjának fogadta, vadászatokra hívta és amikor Miklós tovább ment, remekbe készült pisztollyal ajándékozta meg. Ez a barátság nemcsak annak a bizonyítéka, hogy a Bethlen-név mindenütt a legjobb ajánlólevél,

de hogy még a gyerekifjú modorában sok értelem, közvetlenség és báj lehetett, ha a katolikus főpap és protestáns választófejedelem egyaránt olyan kitüntető kedvességgel fogadták.

Heidelbergben, a diákvárosban közel egy esztendőt töltött. Csernátonival együtt, Husel francia orvosnál vettek ki szállást, aki örökösen a konyhán ült, szakácskodott és könyveit is ott olvasta. Miklós pontosan járt az egyetemre, de magánúton is tanult professzoroktól, akik Ramus retorikáját, logikáját és számtanát értették meg vele, Puffendorff jogtanár pedig Hugo Grotiusnak jogszemléletébe vezette be. Tanult buzgón németül is. Kísérletezett a magasabbrendű algebrával, de csakhamar beleunt, mint „világi életre haszontalan, felette spekulatív tudomány“-ba. Búcsút véve a regényes Neckar-parti várostól, hajóval a Rajnán Utrechtbe utazott. Ő is megtette hát ezt a váromladékokkal és hitregékkel benépesített folyamat, amely olyan élénken andalította századokon át a német költők képzeletét. Utrecht: új barátok és a tudományok új területe. Mélyebben fúrta magát a német nyelv titkaiba, mellesleg mérnöktudományt tanult. Érdekelte a katonai erősítések rendszere, amelyet a francia Vauban oly magas színvonalra emelt. Ádám Freitag mérnök építészeti könyvét fordítgatni kezdte magyarrá. Nekifeküdt a franciának is, a francia nyelvmester mindennap jelentkezett szállásán. Napiteendői közé beiktatta a tör- és kardvívást. zenélgetett és még mindig volt szabadideje arra, hogy szürcsölje azt a finom izgalmat, amelyet új népek, új szokások és tájak nyújtanak. Ahogyan nem kizárólagosan testi-ember, aki csak izmait és érzékszerveit foglalkoztatja, éppen úgy nem kizárólagosan szellemi ember, aki ugyanakkor ne tudná érzékelni eléggé az élet testi nyenyecégeit is. Amilyen kedvteliséssel szedi szét Platon szillogizmusait, rakja össze a mértani egyenletek kockáit, éppen olyan szívesen időzik a

hollandusok kosztjánál és késő vénségében is emlékszik arra, hogy hányféle kenyér volt asztalánál, mit evett, mit ivott, hogyan öltözködött télidőben s nyáridőben. Mint főember gyermekének és olyan ifjúnak, aki a szobrász formáló ujjával közeledik az életkinálta nyersanyaghoz, öltözkére igen sok gondot fordított, de megvetette a cifrálkodást és e téren is megmaradt takarékosnak. Az erdélyi főúri ifjak öltözetét még Bécsben levetette, de a külföldi divatnak csak módjával hódolt, parókát nem viselt, hanem az akkori újításnak megfelelően saját haját kétfelől jól lefüggő fodorított hajjal szaporította. Mire azonban elkerült Londonba, már behódolt a parókaviselet törvényének.

Utrechtben egy özvegyasszonynál vett lakást, Csernátonival együtt. E tisztos matróna szállásadásból élt; Miklóson kívül még néhány kosztos diákot tartott. A hollandus asszonynak két leánya volt, a nagyobbik Hedvig, a kisebbik Sára, de a háztartás gondját csak Sára viselte, mert Hedvig egész nap a szentírást bújta. A ház egyik szobájában Miklós lakott, a másikban Csernátoni. Télvíz idején sokat fagyoskodtak, mert az ottani szokás szerint a szobáknak nem volt tapasztott padlója; nem voltak kemencék sem, hanem csak kéménylyukak és nem fával tüzeltek, hanem „törf“-fel. „Csodálatosan égni szokott föld ez — írja Bethlen emlékiratában —, melynek másként igen sebes tüze vagyon, de bűze nincsen, hanem csak mint lángba, hamuba, füstbe megyen, akkor pedig ritka s erős rideg tél volt, a tűz előtt kucorogtam és úgy tanultam...“

Az utrechti özvegy egy szép napon kapta magát és lányaival Leydenbe költözött. Diákjai mentek utána, magyarok és a többiek. Bethlen Miklósnak elfogyott a pénze, az erdélyi zavaros viszonyok miatt édesapja nem küldhetett újabb aranyakat. Végül a portán keresztül egy hollandi professzor elhozott két-

száz aranyat, amelyet mind oda kellett adni kosztra, szállásra, mert már is hitelből éltek. Úgy látszik ez az adósság tartotta őket az özvegyasszonynál, mert mihelyt fizettek, Csernátoni azonnal átköltözött egy olcsóbb szállásra. Bethlen Miklós sem nyujtózkodhatott túlságosan, mert később Leydenben naponta csak egyszer étkezett. Az otthoni állapotokról csak most, a hollandi prédikátor útján értesülhetett részletesebben. Amióta kitette a lábát Erdélyből, fenekestől felfordultak a dolgok. Hol van már Kemény János fejedelem-sége, amelyet Teleki és Kászoni igyekeztek Bánfi Dénessel együtt megtámasztani? A követség szép ígéretekkel jött haza, Bánfi Dénes még egy gyémántos aranykeresztet is kapott a római császártól ajándékba, Montecuccoli hadai azonban megkésték. Kemény Jánost úgy ölték meg a döntő ütközetben, hogy még a holttestét sem lehetett megtalálni. A kisselyki országgyűlés a török parancsából Apafi Mihályt választotta meg fejedelemnek. Idáig még tájékoztatva volt Miklós, csak apjáról nem tudott semmi biztosat... Azt már hallotta, hogy apja is részt vett Bethlen Gergelyvel, Bánfi Dénessel, Haller Gáborral, Rhédei Ferencel a nagyszöllősi csatában, de ép bőrrel menekedett. Az 1661. és 1662. évi erdélyi nagy veszedelem és romlás elzárta Erdélyt a külfországtól teljesen. Most azután izentetett az édesapja, hogy már nincs semmi baj, a nótázás veszedelme is elmúlt a feje felől. Apafi megbocsátott neki, a rokonnak; most újra kancellár; Teleki Mihály, Bánfi Dénes is megvannak. Friss hír csupán annyi, hogy a porta nagyban készülődik Lipót császár ellen, a hadjáratban Apafinak is részt kell venni, háromszáz málhahordó teve már el is indult Erdélybe. Apafi azonban szeretne kibújni e háború alól és éppen most futtatta Ali pasához Haller Gábort, hogy mentesíttesse háborús szolgálattól a transzilvániai nehezen összeszedhető és nyomorúságos állapotban levő hadakat.

Miklós megnyugodott. Fő az, hogy folytathatja tanulmányait az akadémiákon. Bár nem könnyűszerrel.

A „merő víztócsa országban“ az erdélyi úrfinak, akinek odahaza bőven lett volna mit aprítani a tejbe, nemcsak nélkülözni kellett, de több betegséggel is megküzdenie. Veszedelmesen lefogyott, lépfájásai támadtak. Egyik hollandi orvos megmondotta neki, hogy sürgősen változtasson táplálkozásán és ha ez nincs módjában, utazzon haza. Miklós azonban tovább akart tanulni és mikor végre újabb pénzmagra tett szert, hogy kiválthatta magát, otthagyta „az anyóst“ és német asztaltársaival, Csernátonival együtt szerényebb szállásra költözött. Kapott izenetet, hogy újabb pénzre ne számítson, de egyelőre nem óhajtotta fölcserélni az akadémia meghitt légkörét, amelyben ő is névtelenül bújhatott meg és elelegyedhetett a harmadfélezer tógás diákkal, annak az úri életnek kedvéért, amelyet esetleg, mint „bejáró“-nak a fehérvári fejedelmi udvar nyujthatott volna. Végére is itt mindennap láthatja Heidenust, Coccejust, akiket mestere oly sokat emlegetett Kolozsváron. A leghíresebb emberektől tanulhatta az arab nyelvet és csillagászatot, részt vehetett a vitalkozásokon is. Hát nem volna bűn, ha most mindent abbahagyna? Csak volna valamivel telibb az erszény! Készen van egy dolgozata is, szívesen kinyomattatná, de egyelőre ezzel is várakozni kell.

Kaland London körül

Valamelyik napon Pál öccse állított be leydeni szállására, az inasával. Abból, hogy öccse is megérkezett és ő is tógát akar ölteni, Miklós azt követeltette, hogy úgy megy otthon minden, mint a karikacsapás. Pál közölte azonban édesatyjuk kívánságát,

hogy Miklós apránként készülődjék haza, eleget szűr-csölt a tudományokból. Most már neki, Pálnak van szüksége egy kis külföldi megokosodásra. — Hát nincs annyi aranya atyáknak, hogy mind a kettőnket künt tarthasson? — kérdezte Miklós csalódottan. — Talán volna, de úgy van rendjén, hogy egyikünk otthón legyen. Atyáknak ez a határozott óhaja. Viszont azt is mondotta, hogy túlföldön nem kell sietned, nézz körül, mulass még néhány hónapig, ameddig futja a pénzedből. El kell készülnöd azonban, hogy újabb aranyokat nem fog küldözgetni neked.

Miklós kénytelen volt otthagyni Leydent, de csak azért, hogy legalább néhány hétig Londonban időzhessék. A londoni utat már öccse megérkezése előtt forgatta agyában. Erre vall, hogy Leydenben egy beteges, szegény angliustól már javában tanult angolul is. A minap kapott száz aranyat zsebébe téve — ezúttal Csernátoni nélkül — Hágán keresztül Angliába vitorlázott. Törékeny, rozoga járműre szállott. Most járt először tengeren. Sötét éjszaka volt. A hajó elindult, majd egyszerre megállott. Miklós azt hitte, hajótörés érte, vége a világnak. „És fogám a pennámat és hártýára két kis cédulákban felírák deákul, franciául és németül a nevemet, hazámat, atyámat és tudósításra való alkalmatosságot és azt kismértékbe összehajtogatám, a papirosra tűzvék, cérnával erősen betekervén, a spanyolviasszal oly erősen beöntém, csinálám, hogy a víz sokáig nem hatotta volna meg és egy kis zsinórkánál fogva egyiket a nyakamba, másikat a balkezem bokájához kötém, a végre, ha tengerbe vesznék és testemre akadna valaki, tudják tudósítani, akiket illik; ezt azután is, valamikor tengerre mentem, mindenkor úgy praktizáltam“.

Dehogy is jutott a hajó zátonyra, az apály miatt ragadt meg csak, a hajnali dagály azonban fűrgén röpítette a vitorlákat. De ettől az indulástól kezdve

egyre-másra követték a kellemetlenségek. Zierikzeeren megcsömörlött a kövér sertéshústól és azután a tenger „szeszétől“ rettenes betegen érkezett meg, most már egy nagyobb hajón, Sluzába. Egy francia nemes ember gondjaiba vette, elszállásolta egy fogadóban, kipihentette vele az út fáradalmaait, de folytonosan a hóna alatt kellett tartania be- és kiszállásoknál, amik gyakoriak lehettek, mert amig Brüggén, Nieuporton, Ostendén, Dünkirchenen, Calais-on keresztül Doverig vergődtek, az utat nem nagy hajón, hanem váltott kis hajókon tették meg. A derék pápista utitársa miatt Brüggében egy málhahordóval tűzött össze, mert ez túlságosan meg akarta dézsmálni erszényét. Calaisban éppen körmenet volt, a buzgó nép letérdelt a szentség előtt, a pápista is letérdelt valami ott heverő vaságyra, mert a föld jeges és havas volt, őt pedig figyelmeztette: eredj hátra, ne botránkoztasd meg őket! Hát egyszerre egyik-másik halász görbe szemmel néz reá és mondogatják: nézzétek csak ezt a hugenotta fickót! A másik mormogva rádupláz: fogjátok meg, vessétek a tengerbe! A derék francia ott-hagyja az imádkozást és elkezd fenyegetőzni: senki hozzá ne nyúljon a barátomhoz, mert azonnal tíz embert levágok, a házsártoskodó vénasszonynak pedig, aki a legellenségesebben viselkedett, jól odamondotta: aha, vén boszorkány, ilyen szép, ifjú gavallért kellenél a vízbe vetni? Inkább nosza, hajós kenyeresek, vessük be ezt a szülét, próbáljuk ki, lemegyen-e a vízben, boszorkány-e, nem-e? A hajósok kacagtak, csak a vénség zsémbeskedett, fogatlan szájával“.

Utikaland, megemlékezésre sem érdemes, az ilyesmiért kár visszamenni a XVII. századba. De bármi történik az emberrel, az ő számára eddig még soha meg nem történt esemény. És Miklós igen nagy fontosságot tulajdonít élete ez apróbb eseményeinek is. Mintha emlékeztetni akarna bennünket, hogy létezésünknek, akármilyen nagy szerepet is töltünk be kor-

társaink között, valóságát egészség, betegség, gyöngeség, fiatalság, vagy öregség, a test biológiai kalandjai teszik ki. Egy jól, vagy rosszul elköltött estebéd, egy nyugodtan, vagy nyugtalanul eltöltött éjszaka, egy vidám napozás a fedélzeten, vagy egy tengeri betegség savanyú íze mind-mind adalék még egy Julius Caesar természetrajzához is. De ez a kis történet az idegenben, a segítségre kész katolikus franciával, aki egy beteg református kedvéért útjában húsz mérföldnyi kerülőt csinál és hogy kiáll érte, mint testvér sem különbül, a vallási villongások e félelmetes századában, önmagában véve is tiszteletreméltó kor-dokumentum.

Calaisban elváltak, Miklós tovább utazott Doverbe. Az angol parton új kalamitás történt vele. A doveri postamester paripán indította útnak London felé. A ló azonban az ismeretlen erdő közepén, éji órán, a heves esőben megbicsakolta magát és egy tapodtat sem ment előre. Miklós kénytelen volt kantáron vezetni a lovat, barangolva, egészen hajnalig. Így vetődött el Rochesterbe, ahol jó emberek szállást adtak neki és kipihente magát. Végre most már zavartalanul folytathatta útját London felé.

Londonban régi ismerősét, Jászberényi Pált akarta megkeresni. Jászberényi rövid ideig házitánítóskodott a buni kastélyban. Pár évvel ezelőtt kiköltözött Londonba, ahol felhasználva Kereszturi Pál közvetlen tanítási módszerét, mint pedagógus tette ismertté a nevét. Miklós még Leydenből levelezett vele. Tudta, hogy hol lakik, de ebben az írdatlan városban hogy lehet megtalálni akár egy utcát is? Betért egy fogadóba, hogy érdeklődjék a keresett utca felől. Milyen csodálatos véletlen! Jászberényi ott iddógált egyik angol barátjával s hallván, hogy egy idegen úriember éppen az ő utcája felől érdeklődik, hozzálépett. — Csak nem Bethlen Miklós? — kiáltott föl, miután alaposan megnézte. — Igenis az vagyok, ke-

gyelmed pedig minden bizonnyal Jászberényi Pál. Kilenc éve nem látták egymást, mind a ketten erősen megváltoztak. Nagy volt Miklós öröme és Jászberényi még azzal is tetézte, hogy kétszáz tallért kölcsönzött. Dehogy is akart most már hazaszaladni Szentmiklóstra! Azonnal levelet ír öccsének Leydenbe: „te is, Csernátoni is, inasod Kőncai is jöjjetek azonnal Londonba! Van pénz és ragyogó szép az élet!”

Ki is jöttek a magyarok. A külföldön tanuló erdélyi deákok már nem igen vetődtek el Londonig, túl messze volt nekik. Amit akartak, megtanulták közelebbi egyetemeken is. A protestáns diákoknak ott voltak a német és hollandiai akadémiák, katolikus deáknak pláne nem volt keresnivalója Londonban. Anglia egyébként is szellemi zárlat alatt állott. A kerekfejűek forradalma széttörte a Tekintély elvét, lefejezte a királyt, megbolygatta az egyházi ortodoxiát. Katolikusok éppen úgy, mint a protestánsok úgy féltek az Anglia földjén lábrakapott independentizmustól, mint a tüztől. Cromwell híres vaslovasai azonban már senkit sem rémítgetnek, megtörtént a restauráció, Anglia újra királyság, II. Károly nagy igyekezettel országol.

De az erdélyi politikától is nagyon távol esett London. Azok az érintkezési szálak, amelyek a nemzeti fejedelemségeket Angliához fűzték, lazábbak és bizonytalanabbak voltak, mint a francia szálak. London soha sem ígérte, amit Páris oly következetesen, de mindig beváltatlanul: megsegíteni fegyveresen Erdélyt és Magyarországot. Anglia segített Bethlen Gábornak és öreg Rákóczinak diplomáciai tevékenységében és nem egyszer fékezett Erdély érdekében a portán is. Tette ezt vallási rokonszenvből és abból az egyensúly-elvéből, ami a szigetországnak örök hagyománya: nem engedni túlsúlyra vergődését egyetlen európai államnak sem, mert ez a szigetország nemzeti létkövetelményeivel ellenkezik. Kapcsolat most is

van Erdély és Anglia között. Apafi követei éppen most udvarolnak Winchelseanak a portán, hogy enyhítsék Erdély számára az évi portiózást. Paskó Krisztof éppen most adott át emlékiratot az angol külügyi főembereknek. Mindez azonban nem volt „kapcsolat”, a két kultúra nem érintkezett egymással. Angliának nem volt még eddig semmi jelenteni valója az erdélyi szellemiség számára.

Miklóst azonban szerfölött érdekelte London. Nemcsak a félmillió villágváros arca, szokásai, levegőjének sós és ködös párlata, de vallási és politikai berendezkedései is. Így szegény deák módjára is keregett politikai ismeretségeket és sokért nem adta, hogy ő és az átrándult kis társaság részt is vegyen II. Károly audienciáján. Bethlen Miklós így emlékszik meg róla: „egy palotában a király tűz előtt fönnálván, kalap a fejében. Egyet-kettőt előlépek a tűztől a palota közepe felé, bizony nem hiszem érettük, hanem hogy a sok hercegek és urak körüle férhessenek, kik olyan közel állottak hozzá kereken, hogy alig volt egy singyre a kezük a királytól, jobb kezeiket mintegy a királyt rátolulástól oltalmazó formán föltartották, akik legközelebb estek hozzá. Francia nyelven köszöntém és a kesztyűt elfelejtván idején a jobbkezéről levonni, féltérden ott kellett állanom, amíg levoná csókolásra nekem és Csernátoninak az öcsémrel együtt: osztán fennállván én is, tudakozék s szép kegyelmesen holmit Erdély felől és hogy hol tanultam, rövideden elbocsátja”.

Megtapasztalták London minden szépségét, lovaknál ettek-ittak, kirándultak London környékére, így Windsorbába is. „Itt hallottam a legszebb orgonát és itt láttam a legszebb asszonyt életemben, egy windsori canonicus feleségét”. Miklós öt napot töltött Oxfordban is. Itt egy Wilhelmus Curtius nevű öreg német, aki V. Frigyes cseh király tanácsosa volt, atyai szóval figyelmébe ajánlotta, hogy vigyázzon erköl-

cseire, mert Anglia földjén veszedelemben forognak. „Menjek el onnét, mert ő tudja, az ő ura Fridericus mátkaságában mennyi sok jó erkölcsű ifjak veszték ott lelkekben, testekben el az anglikánok miatt...” Valóban ideje is volt felszedni a sátorfájukat, mert Miklós saját bevallása szerint, mint részegségre, mint paráznaságra vetemedni kezdte vala.

Ugyancsak ez a lelkes erénycsősz Miklós érdekében levelet írt Turenne marsall udvari papjának Párisba. Londonból visszautaztak Leydenbe. Az átkelés ezúttal is viszontagságos volt. Calais és Dover között vihar tört ki, amely a hajót viaszasodorta Dover felé. A kikötő előtt a hajó valóban elsüllyedt, Miklóst csónakon mentették ki. Néhány napig tétlenül várakozni kellett, amíg megenyhül az idő és a hajók újra kifuthatnak a tengerre. Az a kis lélekvesztő azonban, amely Calais felé vitte, újra a habok játéka lett és Isten csodája, hogy utasai megmenekedtek. Végre a hánytvetett hajó Dünkirchen közelébe sodródott Calais helyett. Miklós ügyyel-bajjal mégis eljutott Calaisba. Innen lóháton Párisba, ahol Wilhelmus Curtiusnak levelét kézbesítette. Turenne értesülve Bethlen Miklós ott tartózkodásáról, magához kérette, elbeszélgetett vele politikai dolgokról és a társalgás végén megkérdezte, hogy nem vinne-e el, egy Apafi fejedelemnek szóló levelet? De sietnie kell, mert a levél Erdély szempontjából nagyfontosságú. Így cseppent bele Bethlen Miklós egy igen fontos diplomáciai küldetésbe és ennek révén ismerkedett meg Colbert-rel, a gazdasági ügyek miniszterével, aki száz aranyat utaltatott ki neki a Napkirály pénztárából. Párisból május 24-én indult el, június elsején már Huszton volt, június 9-én pedig a fejedelem udvarában.

Az újdonsült diplomata

Fehérváron nagyban megbámulták Bethlen Miklós pántlikás öltönyét. „Francia minden öltözete, magaviselési módja — írja Kapi György Teleki Mihálynak Bogátról — rekesztve tartják, ne minden lássa. Én és a sógor uram, vagy hármat szólnék vele, mindjárt belekezdték. Úgy hiszem, hamar kitanulják. Kegyelmednek jövő útjában értésére adom.“

Erdélybe való visszatérését e szerint bizonyos titokzatosság vette körül. Híre járt, hogy Párisból a közt érdeklő híreket hozott, amelyeket ma annál inkább megfontolóra kell venni. Váratlanul a török újra fenyegetőzött, a bécsi udvar érzékenyen neszelt fel az új készülődésre, az ország legnagyobb bizonytalanságban volt jövője felől. Ausztria és Törökország között kitört a háború. Zrínyi Miklós, Wesselényi és a többi magyarhoni urak minden erejüket felajánlották Lipótnak a török elleni harcban. Apafi ellenben a török szövetségese volt s a nagyvezérnek messze-menő tervei voltak az erdélyi fejedelemmel.

Azok a hadikészülődések, amelyekről Miklós még az akadémián értesült, közben megérlelték gyümölcseiket. Apafit a török táborba rendelték és ráparancsoltak, hogy szólítsa fel a magyar urakat a csatlakozásra. Egész Magyarországnak a szultán védelme alá kell magát helyeznie, ez volt a kívánság. És én leszek Magyarország fejedelme is — gondolta magában a fejedelem. A magyar urak azonban egytől-egyig visszautasították Apafi indítványát. Mély érzelmi szakadás következett azután be az erdélyi és magyarhoni hazafiak között. Ami érthető is: mind a két tábor az ellenkezőt akarja, az erdélyi megmozdulás arra kényszerítené a magyarhoniakat, hogy vértestvéreik ellen harcoljanak. Érsekújvár elfoglalása török részről azonban egyelőre eldöntötte a tragikus dilemnát. „Ujvár, Ujvár“ — kesergett Wesselényi nádor — Uj-

várnak veszedelme szétkergeti ide s tovafojtatja s bujdosztatja a keresztény magyarokat.“ De amíg egyfelől kudarc szégyene pirította a magyar urakat, másfelől Erdélyben boldogan lélegzettek föl. Ahmed pasa felkafitányozva küldte haza a fejedelmet, anélkül, hogy hadait igénybe vette volna és a szerencsésen megúszott beavatkozásnak csak eltörpülő epizódja, hogy Erdély egyik legtekintélyesebb főurát, Haller Gábort, Bethlen János meghitt barátját a nagyvezír Érsekújvár alól nem bocsátotta vissza, hanem lefejeztette. Senki sem tudja, hogy miért. Jellegzetesen török eljárást sejteneek mögötte. Ha Apafi nem válik be, akkor a nagyvezír megteszi Hallert fejedelemnek. Ha pedig beválik, akkor csak zavart kelthet az ilyen hatalmas vetélytárs, végezni kell vele. Amikor a szultán kegyvesztett vezéreinek is elküldi a selyem zsinórt, nem meglepő, ha minden törvényes vizsgálat nélkül eltétet láb alól egy hitetlen gyaurt, pláne, ha ezt a megoldást — amint akkoriban rebesgették — maga Apafi javallotta.

De a török győzelmek nem kényszerítették békére Lipót császárt. Szidták, mint a bokrot, Lobkowitzot, Portiát, a császár tanácsosait. A közvélemény felelősségrevonást emlegetett. Montecuccoli kétségbeesett lelkiállapotban megírta az 1663. évi hadjárat történetét, hogy igazolja magát. A végén a törökellenes erők mégis összeszedték magukat. Amikor Bethlen Miklós a francia király üzenetével hazaérkezett, még sejteni sem lehetett, hogy mit hoz az új esztendő és milyen következményekkel járhat a folytatódó háború új szakasza Erdélyre. Megtörténhetik, hogy ezúttal a német győz. A bécsi udvar részéről ismét elhangzott a kívánság, hogy Apafi Ausztriával kössön titkos szövetséget. Beavatottak úgy tudták, hogy a Napkirály Erdélyt be akarja vonni a Párisban kiagyalt osztrákellenes szövetségbe. A vezérlő urak azt is tudták, hogy a fejedelem még az év elején levelet intézett XIV. La-

joshoz is, hogy járjon közbe a portánál és kísérelje meg leszállíttatni az egyre nyomasztóbbá váló adót. Ez a levél azonban rejtélyes okokból, csak októberben került a francia uralkodó kezébe és így a Bethlen Miklós által hozott izenet nem vonatkozhatott Apafi kérelmére. Jelentősebb dologról volt szó: a két ország közötti kapcsolat továbbfejlesztéséről és az erdélyi politikának a francia érdekkörbe való beillesztéséről.

Bethlen Miklós személyi presztízse észrevehetően nőtt az erdélyi udvarban. Kezdték figyelni rá, csiszolt európai modora jó benyomást gyakorolt mindenkire. Apafi összeült tanácsosaival, meghányták-vetették a nyugtalanító helyzetet. A várakozás e feszült heteiben határozta el Bethlen Miklós újabb utazását.

„Ki öltözém én a pántlikás köntösből magyar ruhába, elég botránkozására voltam mind egyik, mind másik köntösbe a dámáknak, de nekem akkor csak a Marssal volt teli a fejem, nem Vénusszal, csak a hadba siettem az atyámnak nem kicsi kedvetlenségével, mert az atyám hontartani és minél hamarább megházasítani kívánt volna, de én mind csak azon únszoltam az atyámat, készítsen és bocsásson a hadba, Zrínyi Miklós akkori vitéz magyar úr mellé.”

Az újra útrakelés lélektani indítékait nem világítja meg eléggé e napló-részlet. *Harcolni* Zrínyi mellett és hogy éppen a törökbarát kancellár fia fogjon fegyvert, ellenkezésbe jutva az erdélyi politika felfogásával, *harcolni*, amikor alaptermészeténél fogva békekedvelő és át van itatva az akadémiák tudományos búvárló szellemétől, végtére mindez lehetséges, de Miklós utazásának célja alighanem más volt. Föl kell tennünk, hogy diplomáciai hivatást érzett magában és Zrínyi Miklóshoz nemcsak a hódolat vezette, de az erdélyi és magyarhoni politika összeegyeztetési vágya, a francia tájékozódás megbeszélése is,

ami lehetett „utasítás“, de lehetett magánvállalkozás is. E feltevést igazolják is a későbbi események.

Miklós augusztus végén utazott el paripákka! és szolgálkával, bőven megrakodva pénzzel, mert most anyai öröksége is rendelkezésére állott. Kassán a leg-híresebb páncélcsinálónál halhéjas kar-acélt csináltatott, sisakkal és karvassal, de alighogy beért Késmárkra, a szegyeteljes vasvári békéről kellett értesülnie. Ha csak azért indult el, hogy Zrínyi oldalán harcoljon, úgy most bátran visszafordulhatott volna. A békét húsz esztendőre kötötték meg, húsz esztendeig nem lesz változás Törökország körül. Miklós azonban nem akart hazamenni és azt mondta Thököly Istvának, Késmárk urának, hogy Zrínyi Miklós meglátogatása után Velencébe megy és vele együtt a török ellen harcol mégis. Trencsénen, Holicson, Szakolcán keresztül Pozsonyba érve Lippai György érseknél vendégeskedett. Sopronban Vitnyédi István megerősítette meggyőződésében — amelyet különben mindenütt osztottak a magyar urak —, hogy a vasvári béke gyalázatos és fel kell borítani.

A rendek ellenszenve erősödött a bécsi udvar ellen. Bethlen Miklós Bécsben felkereste Gremonville francia követet, tolmácsolta előtte a magyar urak Lipót-ellenességét és egyben beszámolt az erdélyi állapotokról is. Bethlen Miklós önéletrajzában csak szűkszavúan emlékezik meg Gremonville-el folytatott tárgyalásairól, holott ezek nagyjelentőségűek voltak, amint kitűnik Gremonvillenek de Lionne külügyminiszterhez intézett bizalmas jelentéseiből.

Gremonville, XIV. Lajos bécsi követe, a korszak egyik rendkívül ügyes diplomatája. A versaillesi diplomácia sok elágazódású volt, mert Mazarin nagyhatalmi álmokat nevelt bele a fiatal uralkodóba. Franciaországnak majd sokat kell küzdeni a bekerítés ellen, egyelőre inkább Páris volt az, amely üzte a bekerítés játékát. Gremonville-re e tekintetben nagy szerep

várt: ügyes sakkhúzásokkal lehetetlenné tenni a Habsburg-országok egyesítését, legyöngíteni Lipótot, állandóan sakkbantartani szomszédait. Az ő közlései alapján Lajos tudomást szerzett Zrínyi Miklós hadvezéri zsenialitásáról és felajánlotta, hogy segítségére lesz törekvéseiben. Gremonville benne látta a biztosítást a magyar-francia fegyverbarátságnak. Mint bécsi követnek kétszínű játékot kellett folytatnia. Lipót császár előtt azt a látszatot keltette, hogy Franciaország a legbarátságosabb viszonyt tartja fenn Ausztriával, ugyanakkor sűrűn tárgyalt az elégedetlen magyar urakkal, mindegyikkel külön-külön, mert ezek egymással nem voltak jóban. Lovag Gremonville-t szerették a bécsi udvarban és sokáig nem is gyanakodtak reá. A csiszolt francia szellem képviselőjét látták benne. A szép és snájdig férfiú elcsavarta a dámák fejét, barátságába férkőzött az özvegy császárnénak. Minden udvaroncnak a nyelvén beszélt és francia-baráttá tette Lobkowitzot is, aki emiatt később kegyvesztett lett. Közben szüntelenül praktikákat folytatott Ausztria ellen. Hogy tárgyalásai ne legyenek feltűnőek, álruhába öltözött és Bécs környékén adott találkozót az ügynököknek és azoknak a külföldi uraknak, akikkel követségi palotájában nem volt tanácsos találkozni.

A legelső, akikkel felvette a tárgyalások fonalát, a Zrínyiek voltak. Zrínyi Miklóssal való kapcsolata még a vasvári béke előtt kezdődött. Zrínyi Péter helyett inkább felesége, az eszes és nagyravágyó Frangepán Katalin tárgyalt, aki a velencei francia követtel, de Bonsy püspökkel trafikált. A főész Vitnyédi István, Zrínyi Miklós legbensőbb embere volt. Buzgó és leleményes prókátor, kalandos tervei ellenére is mélységesen a jövőbe látó. Az ő eszméje volt felajánlani az egyesített szentistváni országot egy vérbeli francia hercegnek és létrehozni egy dunai államszövetséget, amelyben magyarok, tótok, horvátok, dalmaták, er-

délyiek, moldovaiak, havasalföldiek és lengyelek vennének részt. A terv mindenesetre homályos, mert elgondolása szerint Magyarország ugyanakkor a római szent birodalomnak is a tagja. Tervét közölte Wesselényi nádorral is, aki azonban, mint kivihetetlen, visszautasította. Ám annak a gondolatnak a felismerése, hogy a dunai népek összetartoznak s hogy együttes keretben találják meg nemcsak a maguk békéjét, de európai küldetésüket is, vissza-visszatér a későbbi századok magyar külpolitikájában. Vitnyédi később már merész terveket is megpendített. Hol azt ajánlotta Gremonville-nek, hogy elteszi láb alól Lubomirszkyt, aki Lengyelországban akadályozta a francia befolyás felülkerekedését, hol a magyar uraknak ajánlotta, hogy törbe kell csalni Lipót császárt és foglyul ejteni. Mindenesetre akármilyen terv megvalósításáról essék szó, ahhoz pénz kell. A mozgalom megszervezésére százezer tallért kért az elégedetlenkedők megbízásából a francia kormánytól.

A másik magyar főember, akivel Gremonville sokat tárgyalt, Lippai György érsek volt. Lippai volt az, aki Gremonvilleben felkeltette az érdeklődést a magyar ügyek iránt és a bécsi kapucinusok templomában, egy szentmise után közölte a francia követtel, hogy Magyarország felszabadulását Lajostól várja.

Az elégedetlenség azonban hosszú ideig nem volt közös nevezőre hozható. Az elégedetlenkedésbe bevontak száma egyre nőtt, de nőtték az ellentétek is közöttük. Az egyik csoport, Zrínyiek és főként a magyarhoniak csoportja rokonszenvezett a francia barátkozással, de a törökkel nem: elviselhetetlennek tartotta a gondolatot, hogy a keresztény Magyarország legnagyobb ellenségének, a pogánynak az oltalma alá bocsássa magát. A másik csoport, főként az erdélyiek, akik magát Erdélyt féltették, a francia szövetségnél realisabbnak tartották a török kapcsolatok elmélyítését. 1665-ben a mozgalomba Thököly István sógora,

Petróczi István és a felvidéki főurak már bekapcsolódtak, de a terv még cseppfolyós volt és támpontok nélküli. Majd csak a rákövetkező évben, a slubnyai találkozó után nyer szabatosabb megfogalmazást.

Amikor Bethlen Miklós Zrínyi Miklóshoz küldte, már tárgyalt a felvidéki urakkal, említette nekik párizsi benyomásait és a tőlük szerzett információk birtokában kereste meg Gremonville-t Bécsben. Mind a ketten úgy találták, hogy a vasat Zrínyinél kell ütni. Bethlen közléseivel Gremonville azonnal Párizsba utazott, Bethlen Miklós pedig postakocsival betért Vitnyédihez, tájékoztatta a hallottakról és most már türelmetlenül vágtatott Csáktornyára.

Zrínyi barátsággal fogadta. Bethlennek ötnapos csáktornyai tartózkodása alatt alkalma volt töviről-hegyire megbeszélni a francia ajánlatokat. Gremonville-nek jelentéséből kitűnik, hogy jó helyen kopogtatott: Zrínyi Miklós felette rokonszenvezett az együttműködés gondolatával. Miközben az új eshetőségeket tárgyalták, érkezett Lipót császár levele Zrínyihez, amelyben sürgősen Bécsbe kéri tanácsba, magyar dolgokról. Zrínyi elhatározta, hogy elmegy, de megjegyezte: „semmit se vétettem, ha veszek, ártatlanul veszek, ártatlan, tisztességesen, az igazságért, nemzetemért, hogy a törökkel való gyalázatos békét nem javallottam, amelyben nem voltam egyedül“.

A szigetvári veszedelem híres szerzőjét azonban mind várhatta a bécsi udvar. A vadászaton, amelyen Miklós is részt vett, egy vadkan halálra öklelte. Bethlen Miklós, aki az egyetlen szemtanúja a megrendítő vadászatnak, hitelesen megírta emlékiratában a csáktornyai dráma lefolyását, elejét véve a mende-mondának, amely Zrínyi halála körül keringett.

A tragikus esemény után Bethlen Miklós bevárta Zrínyi Pétert, amíg megérkezik osztályi kastélyából. Csáktornyáról Velencébe készülődött. Három szolgát

vitt magával és az volt az elhatározása, hogy beáll harcolni a török ellen a köztársaság oldalán. De erről is lekészt — az ellenfelek békét kötöttek egymással.

Az ügybuzgó katona egyszerre átváltozott ügybuzgó globetrotterré! Emlékiratában aprólékosan ismerteti tapasztalatait, Varasdon, Breznovicán, Oszályon, Bródon keresztül Velencéig, ahová az év első napjára érkezett. A csodálatos város lagunáival, templomaival, színházaival, műkincseivel, a muránói „üvegcsürrel“ lenyűgözte, sokat járt-kelt, olaszul tanult egy ottani nyelvmestertől, aki jobb kezén, egyik ujjának a körmét saskörömmé növesztette, mondván, hogy ezzel szokott vakarózni. Fura ember volt, de Bethlen itt még rengeteg olyan emberrel találkozott, aki ellenszenvet keltett benne. A köztársaság társadalmi életét puritán felháborodással ítéli meg, visszatetszést kelt benne az erkölcsök szabadossága. Részt vett a híres karneválon is, de ezt bolondságnak tartja s bánja, hogy azt az időt, amelyet Velencében töltött, nem Pádua megtekintésére fordította. Beszámol egyik szolgájának csínyjéről, aki az ő nevével visszaélve, egy kurtizánt látogatott meg, de adós maradt neki, mire a velencei fogdmegek le akarták tartóztatni mind a kettőjüket. Őt még igazolás után szabadon bocsátották, de a szolgát a hajóról szedték le és csak akkor engedték el, amikor megfizette adósságát.

Beszámolójában egyetlen szóval sem emlékezik meg arról, hogy felkereste volna Franciaország velencei követét, de Bossy püspököt és többízben is politikai ügyekről tanácskozott volna vele. Ez annál feltűnőbb, mert más alkalommal megemlíti minden jeles embert, akivel megismerkedett. Úgy látszik, hogy még az utókor előtt is el akarta titkolni, hogy része lett volna azokban a tárgyalásokban, amelyek a „nagy összeesküvés“-sé növik ki magukat. Ezúttal de Bossynak Párizsba küldött jelentései árulják el, hogy a tu-

dásszomjas utazó álarca mögött a serény diplomata rejlett, akit tevékenységében Zrínyi Miklós hirtelen halála sem tudott megakadályozni. E jelentésekből kitűnik, hogy ezúttal Bethlen erőltette a kapcsolatok, a velencei követ magatartása bizonytalan volt, éppen azért, mert nem látta az ügyet előkészítettnek. De Bossy azt ajánlotta, hogy hazamenet lépjen érintkezésbe Zrínyi Péterrel és majd Bécsben tegyen jelentést. Bossy elutazott Bécsbe, tárgyalta Gremonville-el és most mind a ketten meggyőzni igyekeztek, hogy Zrínyi Péterrel való találkozása után feltétlenül keresse meg Gremonville-t Bécsben. Gremonville pénzt is ajánlott fel neki. Zrínyi Pétert hazautaztában valóban megkereste és Bécsbe is felment, beszélt újólá Gremonville-el. A magyar urak akciója azonban még akkor annyira regényesnek és naívnak látszott, hogy Gremonville a konkrét elhatározásoktól egyelőre elállott. Bethlen ezúttal is XIV. Lajos újabb levelét vitte le a fejedelemhez. A levél tartalmát nem ismerjük, erről is csak a bécsi követ jelentéséből tudunk.

Bethlen első külországi útja alkalmával betetézte azt a szellemi művelődést, amelynek csíráit Apáczai Cseri János ültette belé. Újabb külföldi útja a diplomatát, a gyakorlati embert csiszolta ki. Nincs egyetlen magyar főnemesi ifjú sem az ő korszakában, aki pallérozottabb, sokoldalúbb, szellemben és testben épőbb lett volna nála. Odahaza, a dúlásokrontotta Erdélyben, a vezérlő fiatalság csak a kor vad gyönyöreit habzsolta, értelmileg begyepesedett, eszmények nélkül, csak a vagyon erejére és öröklött uralkodásra esküdött — íme, most honába visszatér egy olyan fiatal főúr, aki különb a legtöbbnél és akinek szívét mohó tennivágyás dagasztja.

Mars-e vagy Vénusz?

Ha csak az volna a célunk, hogy a XVII. század egyik kiváló erdélyi fiának a lelki fejlődését olyan módszerekkel rajzoljuk meg, ahogyan azt a regényíró teszi: úgy most önként kínálkozna Bethlen Miklós szerelmi életének romantikus kiaknázása. Olyan nyers-anyag ez, amely nem egyszer foglalkoztatta a szépírók képzeletét. A múlt század ötvenes éveiben P. Szatmári Károly írt az ifjú Bethlen Miklósról könyvnyeztető regényt, később Bethlen színdarab hőse lett és e témakör varázslata ragadta magával Móricz Zsigmondot is, aki a „Fejedelem tánca” egyfelvonásosában formálta meg a Bánfi Ágnes-epizódot, amely egy apokrif adatai nyomán került a köztudatba.

„*Memoires Historiques du comte Bethlen Miklós*” címen 1763-ban emlékirat-kötet jelent meg a francia könyvpiacra, amelyhez azonban Bethlen Miklósnak semmi köze sincs. Ő külön megírta a maga emlékiratát. Később magyarra is lefordították azt a bizonyos francia emlékiratot és a felületes kölcsönkönyvtári olvasó hajlandó még ma is összezavarni egyiket a másikkal. A történésznek azonban rá kell mutatni, hogy Bánfi Ágnest Bethlen Miklóshoz pusztán ismeretségen kívül semmi egyéb nem kötötte, legfeljebb holmi pletyka kerülhetett nevük körül forgalomba, amelyről Bethlen Miklós mindössze egy ízben tesz említést. De a téma szép, lovagias, telítve a kor időszerű elemeivel és hálásak is vagyunk, mert a francia szerző Bethlen Miklós személyiségének eszményítésével tulajdonképpen az erdélyi történelemnek időszerű kérdéseit vitte közel a közönséghez és így tudatosan szolgálta a célt, hogy a francia—erdélyi politikai közeledést társadalmi téren is elősegítse.

Bánfi Ágnes, Bánfi Zsigmond tanácsúrnak volt a lánya. Barcsai Ákos fejedelem beleszeretett, feleségül is vette. Barcsai halála után Ágnes Zólyomi Zsigmond-

hoz ment nőül. Sokat szereplő főúri hölgy. Bethlennek volt alkalma találkozni vele — Bethlen Zsigmond és Bethlen János családja baráti viszonyban voltak egymással —, de a Petrarca és Laura módján feltálat szerelmük merő kitalálás. Így azt olvassuk, hogy Barcsai Rákóczi György elől Dévára, majd Szebenbe menekült, feleségével együtt, Bethlen Miklós pedig, mint hűséges apród kuksolt a szép Ágnes szoknyája mellett. Az igazság az, hogy ezidőtájt Barcsai oldalán még első felesége, Szalánczi Erzsébet állott, aki sokat betegeskedett, Déván halt meg és Ágnes csak másfél év múlva, a segesvári országgyűlés idejében lett Barcsainak a felesége. Egy platónikus szerelem ábrázolásánál azonban nem kell ragaszkodni a pontos történeti dátumhoz — effajta mű már pusztá tárgyában felleli létjogosultságát.

A könyv előadási formájának megválasztása az akkori divatos szerkesztési mód szerint történt. Bethlen Miklós én-formában adja elő történetét. Mint Párizsban időző világias ifjú, előkelő francia hölgygel ismerkedett meg. Az ő kívánságára veti papírra életének eseményeit, sűrű megszólításokkal hozzá fordul, feljegyzései csak magánhasználatra szólnak. Így készülnek egy későbbi korszakban Mikes Kelemen levelei is „édes nénjé“-hez. Írói készség igen kevés van az ál- emlékirat szerzőjében, de művében nyújtott jellemzéseiről, szereplő emberekről, erdélyi társadalmi szokásokról találóak és megbízhatóak. E vonatkozásban a könyvnek határozott művelődéstörténeti értéke van. A szerző legnagyobb valószínűség szerint maga Réverend abbé, aki, mint XIV. Lajos ügynöke, huzamosabb időt töltött a fehérvári udvarban, sűrűn érintkezett Bethlen Miklóssal és útjával kapcsolatos megfigyeléseit és az erdélyi történelem akkori eseményeit lejegyezte. Réverend abbé diplomáciai pályafutása után visszatért Franciaországba, kanonok lett, Saint Clouban halt meg 1734-ben és ott

is temették el. Az emlékirat csak halála után két évvel jelent meg. A mű szerzője azonban csak 1680-ig bezárólag ismerhette meg az erdélyi dolgokat. Erre utal a könyv névtelen előszó-írója, állítván, hogy az utolsó húsz esztendőnek történetét már ő állította össze. Réverend abbé egy tollvonást sem tett rajta. A mű tehát nagy egészében kompiláció Bethlen Miklósnak esetleg tollbamondott adataiból, Réverend külön feljegyzéseiből és egy társszerző kiegészítő adatgyűjtéséből. Bethlen Miklós szerelmi életéhez a kulcsot azonban a *hiteles* munka, a sajátkezűleg írt emlékirat adja meg.

Az érzelgős, fellengős, férfiatlan, de az öncélú, érzéki szerelem is távol állott Bethlen Miklóstól; ő, a korszaknak egyébként nagy idealistája, a szerelemben realista volt. Semmiesetre sem értjük ezen, hogy a házasságkötésben a vagyon szaporodását, a családi tekintélynek emelését és más gyakorlati szempontokat tartott volna szem előtt. Tudjuk, hogy apja is polgári családból nősült és eszébe sem jutott, hogy ez a házasság nem felel meg főúri rangjának. Bethlen Miklós szerelmi életének „realizmusa” nem csak annyiban válik jellemzővé, hogy ő a házasságot: valóban mint társadalmi intézményt fogta föl, szigorúan abban a megfogalmazásban, ahogyan azt valláserkölcsei szempontok írják elő; a férfinak és a nőnek szűzen kell belépni a házasságba, azután mindvégig megőrizni a hűséget, ilyen áthághatatlan körülmények között megteremteni a családot és gondoskodni a nemzetség folytonosságáról. Házasság elképzelhetetlen az ő szemében is „szerelem” vagy legalább is gyöngéd vonzalom köteléke nélkül. A házasság egyaránt a testnek és a léleknek a dolga, bölcs keveréke az ösztönnek és a józan észnek. A házasság egyaránt számot vet a természet és a társadalmi együttélés követelményeivel. Házasságon kívül nincs és nem is lehet nemi életnek szerepe. Olvasva emlékiratát, egyenesen megható az a viaskodás, amelyet az ifjú Bethlen a

serdülő kor kísértéseivel szemben folytat. Külön elmélkedést szentel ifjúsága bűneinek és művében lépten-nyomon ágostoni hévvel, de ágostoni ifjúság nélkül ostorozza a test balga kívánságait. Tizenhat esztendőskorában a szülei ház asszonynépsége, a frájjok próbálják bűnre csalni. Tizenhétéves korában, mint kolozsvári diák, megismerkedett egy nemes asszonnyal, a Szamos partján sétálgattak, szolgáló nélkül, elhagyott lugasban telepedtek meg, de csóknál tovább nem jutottak; amiért Miklós buzgón hálálkodik Istennek. A rákövetkező évben a délceg ifjúnak Huszton akad megemléítésre méltó kalandja. Egy ot-tani odamenekült főember tizennyolcéves feleségének tetszett meg Bethlen Miklós, maga is az odafutottak közül való volt. Szállásaik egymás mellett. Miklós gyakran ment át beszélgetni e főrendhez, akinek nevét természetesen elhallgatja. „Csak deszkával volt különrekesztve az asszony asztala, ágya és minden alkalmatossága az úrétól: a deszka rekesz ajtaja volt a középen és nyúlt be a házba, az úr asztala sem messze, sem felette közel a rekeszhez és két ablak között volt. Engemet, mint emberséges ember vendéget, az asztalnak felső végéhez ültetett, maga másfelől az alsó vége felé ült és úgy beszélgettünk. Egyszer, kétszer ez meglévén, tekintem egyszer, hát a rekesz ajtaja kicsinydég nyitva vagyon, és az asszony ott ül egy kis széken és ez úgy esett, hogy ő engemet és én ötöt jól láttuk egymást, de ahol az úr ülése esett, nem látta az úr, hogy az asszony ott ül, sőt az ajtó nyitva lételetét is (csak afféle hitvány s egyszerű deszkás fakilincs lévén) egyszóval, semmit eszébe nem vehetett. Az asszony, mint akármelyik szemét is elvonhatta volna; oldalfélt kezdém nézni, szemre én is: hát egyszer szemével, keze intésével, mejje tapasztásával, és messze hányható csókkal kezde velem beszélni és én is, de igen vigyázva felelvén néki, hogy mi felette nagy szerelemben esénk egymással, úgy hogy ebéden,

vacsorán, mindennap együtt lévén, mások is észre vették“... Hát így kezdődött. A „szépségben keresetelt dolgokra nézve ritka híres feleség, nagyságos kisasszony“ el akart válni érette az urától. Miklós is csepp híja, hogy nem hagyta annyiba németországi tanulmányait. De e diákos szerelemnél tovább nem mentek. A további veszedelmet is „elhárította felőlem a Mindenható“.

Külsországi útján lépten-nyomon könnyű kalandok incselkedtek vele, amelyeket sohasem ő idézett föl, jöttek ezek maguktól. Jászberényi Pállal és egyik-másik cimborájával olyan helyekre látogatott el, ahol a szerelmet pénzért árulgatták. Bethlen nem sajnálta a pénzt, elszórakozott a lányokkal, de a maga számára felállított erkölcsi törvényt sohasem hágtá át. Ezekről a kisiklásokról úgy számol be, mint jellemének erőpróbáiról, mint fontos adalékairól, amelyeket meg kell örököteni, hogy tanulsággal szolgálhasson a maradékoknak. Annál a különös lelki vonásánál fogva, hogy szereti levetköztetni magát, szívesen időzik ifjúkorának intimus emlékeinél, aprólékosan eleveníti meg ártalmatlan enyelgéseinek fokozatait, addig a végső megkísértésig, amikor hirtelen magára eszmél, kitépi magát a bűvös hínárból, mert tisztességérzése erősebb benne a kék izgalmainál. „Fogarasba menék az udvarhoz. A gazdasszony jóságos, szép, tizenkilenc esztendő tájbeli menyecske volt; az ura öreg ember, barátom volt: hon nem volt, kevés beszéddel megalkuvánk. Csókot váltánk és más házba menénk. Az Isten a szolgálót minjára behozá: mint ha csak beszélgettünk volna, minjára elválnánk. Én se próbáltam ezután sem mást, sem ezt soha, hanem a házasságra adám elmémet.“

„Ezeket gyóntam meg Istenemnek“ — fejezi be bűnei seregszemláját — az én leírt imádságomban és a zabolázó Isten dicsőségére, az én pirulásomra — és azon utódok tanuságára.“

Talán eszünkbe se jutna fontosságot tulajdonítani e szemérmes magatartásnak, ha nem kellene figyelembe venni a külső körülményeket és a kor eltelés erkölcsi felfogását. Bethlen jól megtermett, egészséges, vérbő fiatalember. Vidám természet, keresi az élet örömeit. Külsőleg is kíváncsós, szép férfiú, aki így ír magáról: „ábrázatom ifjúságomban elég szemet szúrt, sokaknál volt szebb és vénségemig is tartatott, sokaknak csudájára szépsége“. Már mint süldő ifjú, a vezérlő rendek társaságában forgott, „bejáró“ volt a fejedelmi udvarnál, elmés és bátor, igazi Bethlen-fiú, neki ne lett volna alkalma asszonyi dolgokban részt venni? Másrészt vegyük figyelembe azt is, hogy az imbolygó század erkölcsi felfogása egyre jobban elhajlott a régi normáktól. Egy túlérett bomlási korszak következett be, tele tivornyákkal, féktelenségekkel, mértéktelen ivásokkal, kilengésekkel. Romlott és gyökeréig beteg társadalom — de Bethlen Miklós mégis ellenállott.

Nősülési tervek

„Látván az idővel és testi erővel a bűnnek is bennem való nevelkedését, édes atyám intését, jóakaróim tanácsát és az Isten parancsolatját megfogadám és in anno 1667. adám elmémet valójában a házasságra; és eltökéltem volt elmémbe azt, hogy mivel Isten engemet eddig akármint, de csodálatosan, meggátolt az asszonyember megismerésétől: özvegyasszonyt, ha nem tudom micsodás lészen is, de sohasem veszek, hanem leányt, hogy aztán házas koromban az ördög és a test szűz leányra ne vágyódtasson és rútabbul meg ne essem, mint nőtelen és világ szerint szabadság-beli koromban: mert e volt valósággal az oka, hogy szép, ifjú, özvegy személyeknek alkalmatosságait,

amelyek másként készek és bizony nem alávalók voltak, megvettem . . .”

Szó volt arról, hogy egy havasalföldi nagy úr, Cantacuzino Dragicianu leányát veszi feleségül, de apja lebeszélte. Amikor második külsországi útját járta — Petróczi Istvánhoz készült, hogy őt, mint a felsőmagyarországi urakat a francia követ dolgairól tájékoztassa — Illaván megismerkedett Osztrozith Pál árvájával, Erzsébettel. Megtetszett neki a lány és amikor hazatért, megkérte atyját, hogy írjon a leánynak és irasson a fejedelemmel is az érdekében. A válasz azonban, amit apja a leánykérésre kapott, ingadozó volt. A leány még gyermek, nem lehet erőltetni, ha majd kedve lesz hozzá, értesíteni fogják. Miklós a választ nem tekintette elutasítónak és változatlanul élt benne a vágy, hogy a kapcsolatokat erősíti e családdal, annál is inkább, mert a leány nénjét, Barbarát ugyancsak egy erdélyi főúr, Miklós unokabátyja, Bethlen Farkas jegyezte el. Amikor néhány hónap múlva úgy adódott, hogy „mind a szerelem, mind a kuriózitás már majd a megszokott édesedett vándorló nyugtalanság és egyéb okok” ismét kihozták Erdélyből, joggal hihette, hogy újra találkozni fog az áhított leánnyal és most már házasságuknak nem lesz akadálya.

Thököly István kívánságára kimentek ő is meg Teleki Mihály. Ez volt harmadik külsországi útja. — Idősebb és nagytekintélyű barátja most már nem tolta félre, mint évekkel ezelőtt, amikor bécsi követ-ségébe magával vitte. Miklós atyja lemondott fia javára az udvarhelyszéki főkapitányságról, így hát neki is rangja volt. Szolgák, hadnagyok, fényes kíséret, hetven lóval kísérték el az útra és Teleki Mihály, aki még csak most pillanthatott be a huszonötéves fiatal-ember ritka és termékeny gondolkozásába, meleg szavakkal kötelezte magát barátságra és úgy viselkedett

Miklóssal, mint vele szellemileg tökéletesen egyenrangúval.

Az előzményekhez hozzátartozik, hogy Thököly izente Késmárkról a fejedelemnek: Isten csodálatos dolgokat nyilatkoztatott ki neki, amelyet pennára nem bízhatott, ezért hát Bethlent és Telekit küldje ki hozzá.

Vajjon mik voltak ezek a „csodálatos“ dolgok? Mit forgathatott agyában a hatalmas késmárki úr, akinek lócsiszár-ivadéki mivolta már rég feledésbe ment és egy Gyulafi-lány oldalán, óriási birtokok teljében erdélyi jószágokért pereskedik? Eddig nem igen hallották a nevét a nagy politikában, csak azt tudták róla, hogy udvarában örökös a dínom-dánom. Thököly István jól ismerte Telekit, szoros barátság volt közöttük, amelyet Bethlen Miklós úgy értelmez, hogy „e fogadott atyafiságnak nagy világi hasznokat célzó okai voltak mindkettő részéről.“ „Szörnyű vendégség, részegség, muzsika, tánc, vadászat, mulatság telék el, tovább egy hétnél, mert Thököly István ebből a rosszból Magyarországon minden urakat és rendeket meghaladott.“ Thököly ismerte Miklóst is, hiszen, amikor Zrinyi látogatására indult, menet-jövet útbaejtette Késmárkot. A nagy vendégjárásban nyilván a magyar főuraknak stubnyafüldői titkos tárgyalásáról és a Lipót-ellenes hazafias összefogásról esett szó. Azok a személyiségek, akik itt vendégeskedés örvén jelen voltak, később mind az összeesküvés gyanúját hordozták magukon. Telekiről és Bethlenről is az a feltevés, hogy hajlandók majd Erdélyben megfelelő lépéseket tenni az „interessatus“ mozgalom érdekében. Belefáradván a sűrű tobzódásba, Thököly és az erdélyi urak átmentek Murányba Wesselényi nádorhoz, ahol szintén se hossza, se vége a dáridónak. Végül Teleki visszatért Erdélybe, Bethlen pedig átlovagolt Illavára, hogy megkérje Osztrozith Erzsébet kezét. A kézfogóból azonban nem lett semmi, a leány nénjének házassága Bethlen Farkassal is felbomlott —

most már a testvérnénjét kínálgatták Miklósnak, aki azonban kitért az ajánlat elől. E kudarcot nem vehette túlságosan a szívére, mert azután visszatért Murányba, ahol még hónapokig időzött. Ez bizonyítja, hogy pompásan érezte magát.

Nem is csoda, a kastély úrasszonya Széchy Mária volt, a két magyar rész legérdekesebb főúri hölgye. Wesselényi, a férj már huzamosabb idő óta betegeskedett, sehogysem tudott talpra állni és most, mikor tavasszal hazajött Stubnyáról, ahol a hévizeket használta, olyan rosszul lett, hogy a halálra kellett elkészülnie. Abban az időben azonban, amikor Miklós Murányban időzött, az életerő egyszerre meglepetészerűen lángolt fel benne. Irányította a magyar politika dolgairól folytatott tanácskozásokat, kitudakolta Bethlentől, hogy majd a nagy megmozdulás órájában odalenn Erdélyben kire lehet számítani és kire nem? Bethlen a tanácskozások természetéről még késői emlékirataiban is hallgat és Teleki Mihályhoz intézett leveleiben is csak annyit ír, hogy őt Murányban érdemen felül megbecsülik.

Történetíróink szerint azonban Murány festői várában 1667 augusztus 22-én a jelenlévő magyar urak kézfogással magukévá tették azt az elhatározást, hogy a magyarországi mozgalomban részlettik Apafi fejedelmet és hogy az ő kedvelt személyén keresztül nyerik majd meg a portát, a Lipót-ellenes fölkelésre. Thököly, Vitnyédi, Keczer Menyhért, Thököly főbizalmasa, Székely András, Fái László, Szepessy András és Szuhai Mátyás vettek részt többek között az értekezleten, amelynek céljai közé tartozott a felvidéki középnemességet is megnyerni szükség esetén a fegyverfogásra. Más urak is meghívót kaptak Murány várába, de amíg az összeesküvők zárt helyiségben esküt tettek egymásnak, a többi urak odafenn mulattak a várban és tulajdonképpen szerepük az volt, hogy kifelé az egész találkozásnak a „vendégeskedés”

látszatát kölcsönözzék. Be kell hódolnunk — jelentette ki elszomorodottan a nádor. — Törökországgal egyességre kell lépni — és ezt az álláspontot most osztani voltak kénytelenek az eddigi török-ellenesek is. A francia tájékozódás azonban változatlanul érvényben volt. Hiszen Törökország és Franciaország mind a ketten Ausztria ellenségei.

A murányi kötéssel rajzolódik ki végre a mozgalom, amely oly sokáig foglalkoztatja, rengeteg belső veszély felidézésével, a két magyar hazát. A Wesselenyi-féle összeesküvés az első gyűrűzése az elégedetlenkedés óriási mozgalmának. A másik szakasz majd a Thököly-féle *motus* lesz. A harmadik, amely a legszélesebb és legemlékezetesebb: Rákóczi Ferenc szabadságharca.

A murányi tárgyalásokban Bethlen Miklósnak nagy szerep jutott, hiszen ő még akkor is ott maradt, amikor Teleki Mihály és a többi urak széteszlottak. A palatinus egészségi állapota egyre rosszabbodott. A felkelők mozgalmát Széchy Mária tartotta a kezében. Korszakának főuraival már évek óta érintkezésben állott, a felkelésre vonatkozó levelezésben — amelyben a levélírók titkos jelet használtak — a 125. szám jelölte meg az ő nevét. Ezenfelül intézte a vár belső ügyeit, a környék parasztkérdéseit, embereinek ügyesbajos dolgait. Még most is, közel a hatvanhoz, megőrizte a „jó lóhátú és szemes asszony“ hírét. Nem elszigetelt eset a korszakban a magyar asszonyok nagy tevékenysége a politikában és a közéletben. Gondoljunk Báthori Zsófiára, Frangepán Katára, aki a férje tudta nélkül indította el a francia barátkozást, Erdélyben pedig Lorántfi Zsuzsannára, Bornemissza Anna fejedelemasszonyra, Beldiné Vitéz Zsuzsannára és a többi vezérlő rendek hitveseire.

Bethlen Miklós csodálattal időzött a murányi várban, a század kalandos, nagy hősnőjének körében,

akinek szerelmét Gyöngyösi István uram énekelte meg, de akinek regénye egész Európát foglalkoztatta és francia írók is sokat írtak róla. De Széchy Máriának az életérdekessége nemcsak a délceg füleki kapitány detektívregényszerű megjelenésének pillanatától kezdődik. Híres asszony volt már Erdélyben is, ahol tizenöt évet töltött. Az ország egyik fiatal zászlósurára, Várad kapitányára, ifjabb Bethlen István vette nőül. Bethlen csakhamar meghalt. Széchy Mária, aki Brandenburgi Katalin mellett teljesített szolgálatot, így egészen fiatalon jutott özvegységre. Második férje Rozsályi Kun István volt, de ez a házasság sem volt szerencsés. Széchy Mária megszökött urától, Dévára költözött és férje minden fenyegetőzésére sem akart visszaszarni. Kun István közel háromszáz lovassal indult ki a rozsályi várból, hogy hazahozza a menyecskét, mert már az egész világ kacagott a komikus eseten. Széchy Mária azonban ágyúval fogadta a csapatot, úgy hogy Kun István jobbnak látta eloldalogni és most már elválni tőle. A nem sikerült asszonyostrom óta Széchy Mária élhetett a maga módja szerint. A harcias amazon napokat nyargalászik lóháton birtokán, vadászik, célbalő, gazdaságot kezel, kereskedik és pereskedik és az ősi Murány-várba csak akkor tér vissza, amikor anyja meghal és a végrendelet értelmében át kell vennie a várat nővéreivel együtt. Közben egy sereg pletyka, ami igaz is, meg nem is. Kemény János önéletrajzában azt írja, hogy Széchy Mária még első férje életében viszonyt folytatott sógorával, Zolyomi Dáviddal. A sikamlós történetek személyével kapcsolatosan addig tartottak, amíg szép és fiatal asszony hírében állott. Az igazság az, hogy távolról sem volt „Vénusz“, de ragyogó intelligencia, férfiakkal való bánni tudás, az asszonyi raffinement minden művészete tartotta össze egyéniségét. Bethlen Miklós már csak az ősz mélabújával találkozott ezen az arcon. A vár egyik szobájában pedig ha-

lódott a nádor, „kéz és láb nélkül való ember“, aki fiatal korában a főnemesség egyik legszebb férfia volt.

Murányban ellenben mindig zajos az élet és Bethlen ott időzésének nyugovásra szánt heteiben is olyan epizód történt, amely pompásan illeszkedik be a murányi sasfészek örökké izgalmas kereteibe. Balassi Imre gróf, Diviny vár ura háborúságban állott a palatinussal, — meg az udvarral. Az a hír járta, hogy nem csak birtokát, de a felsőmagyarországi bányavárosokat is be akarja hódoltatni a törököknek. Balassit erre a vádra a bécsi udvar lefogatta. Börtönéből megszökött és visszament Divinyre. Az udvar most felszólította a nádort, hogy vezessen büntető expedíciót a lázadó Balassi ellen. Diviny megszállásában Bethlen Miklós is részt vett. A vár kénytelen volt megadni magát az ostromnak. Bethlen Miklósnak feladata volt a foglyul ejtett főúrnak őrzése és egyben védelme is, mert élve a kínálkozó alkalommal, atyafisága és belső emberei ki akarták fosztani vagyonából. Balassi Imre egyik hűtlen atyafia például azt ajánlotta Bethlennek, hogy szerezze meg neki a gróf leveles ládáját. A megkaparítható harmincezer talléron megosztozkodik vele becsületesen. Bethlen erélyesen visszautasította az ajánlatot és ezért Balassi nagyobbik fiával ezer forintos gyémántos értékű rózsát küldött neki. Bethlen Miklós e szavakat mondotta:

— Eredj édes apádhoz és add neki vissza! Mond meg neki, hogy volt idő, amikor az én atyámnak mindene úgy veszett el, mint az övé most és anyám s magam rabok voltunk. Könyörgő peres embertől soha ajándékot nem veszek, de ha már mindenáron kedveskedni akar, úgy küldjön nékem néhány darútollat.

Balassit és családját Divinyből Murányba vitték. Széchy Mária dúsan megajándékozta Bethlent. Jellemző, hogy Balassi Imre Bethlen Miklós gavallériáját úgy hálálta meg, hogy úton, út felett azt hangoztatta:

— és ez az ember, amíg én rab voltam, elszerette a feleségemet.

Egy szó sem igaz belőle. Bethlen Miklós jellemével nem egyeztethető össze efajta lovagiatlan viselkedés. Ebből mindössze csak az az igaz, hogy az asszony uráért és javaiért törekedve, bízva borult Bethlen Miklós mellére és esdeklett előtte, sok ember, őrség, kastélyszemélyzet láttára.

Szeptember hónapban hagyta el Murányt. Wesselényi nádor a rákövetkező év tavaszán meghalt. Az interressatusok dolgát Nádasdi vette át, aki be is árulta őket később a bécsi udvarnak.

Házasodik

Most, hogy Miklós újra hazament és se a bojár-házasság, sem a felvidéki kézfogó nem sikerült, Erdélyben kellett menyecske után nézni. Miklós azt állítja, hogy az akkori Erdélyország szükiben volt azoknak a fehérnépeknek, akik közül ő választhatott volna. A számbavehetők között két lányt ajánlottak neki. Az egyik Béldi Pál lánya volt, Zsuzsánna, másik pedig Kun István leánya, Ilona. Kun István távolról sem olyan szereplő főúr, mint Béldi Pál, de Miklós sohasem törte magát, hogy házasságkötéssel ragyogtassa fényesebbre címerét. Leánykérőbe legjobb barátjával, Nemes Jánossal indult el Fogarásból. Előbb Bodolára akartak betérni a Béldi kastélyba, de mert Brassóban arról értesültek, hogy a Béldi kisasszonyt nem atyjanyja neveli, hanem Vargyason van atyafiságánál, Daniel Ferenc keze alatt, egyenesen Zabolára csaptak át, a másik lányos házba — „tisztességes szép készülettel“, ami alatt az értendő, hogy az úrfiak cifra öltözetben, kerecsentollasan, deliségük teljes pompájában indultak el háztüznézőbe. Tél volt, az ifjakon fekete báránnyal szeptemberig kucsma, a kíséző csapaton is da-

rutollas prémsüveg és a menet végén eresztékes hintó, amelyben nem ült senki, csak az úti holmik zsufolódtak benne. Apor Péter Metamorphosis Transylvaniejéből tudjuk, hogy „rendszerint mindenkor vacsorára ment a lálynéző: azt ott jószívvel látták, az legényt és az leányt egymás elleniben ültették szemben. Erősen ittak, vacsora után éjfélig s tovább is táncoltak: megvirradván, a leálynéző elbúcsúzáván, elment.“

A zabolai kúria ura Kun István és az öreg rokon, a hatvanháromeves Basa Tamás úr itatni kezdték a két úrfit. Miklós nem volt italos ember. Még hét év előtt megfogadta, hogy nem iszik és most is meghagyta inasának, hogy főként kovásznai savanyúvizet töltse nek a kupájába, mert szégyenlené, ha jó magyar szokás szerint Ilona kisasszony szeme láttára itatnák le. Igen ám, de a vendéglátók észrevették a turpisságot és a borvizes üvegeket hasonló színű szász borokkal cseréltették ki, amelyekből Miklós sűrűn köszöntgetett. Hihető, hogy „a bort Vénusz asszony inyado inaskája is töltötte.“ Miklós úgy szemre nem csípett be, csak elnehezedett a feje, nem bírta a tempót és még mielőtt vége lett volna a vacsorának, elsomfordált és lefeküdt. Másnap ebédre is marasztották, de rosszul lévén az esti bortól, keveset evett és most már valóban csak a savanyúvízből hörpintgetett. Ebéd után illedelmesen búcsút véve, anélkül, hogy „nyilatkozott“ volna — mert az ilyesmi nem volt szokásban az első találkozás után — barátjával Vargyas felé indult. hogy most már megnézze Béli Zsuzsánnát is, mielőtt még véglegesen döntene. Utközben azonban éppen olyan díszben öltözött csapattal találkozott, mint amilyennek ő járt az élén. Daniel Péter lovagolt elől. — „Hát te hová mész? — kérdezte tőle. — „Mi bizony Basa és Kun István uramékhoz indulánk. — Ejnye, hiszen ezek is alighanem leálynézőbe mennek — villant fel Miklós agyán a gondolat — és a végén még elcsapják a lányt a kezemről. — Most, hogy az a veszély fenyegette, hogy

elveszíti Kun Ilonát, egyszerre ráébredt, hogy a lány módfelett megtetszett neki. Hirtelen félrevonta egyik kísérőjét és sietve visszaküldte Zabolára, hogy kérje meg képiben a lány kezét.

Néhány hét múlva meg is történt az eljegyzés Miklós és a tizennégy éves hajadon között. Apja, minekutána bejuttatta Miklóst az udvarhelyi főkapitányságba, átadta neki jószágainak egy részét is. Miklós elhatározta, hogy a Küküllő-menti szentmiklósi birtokon fog majd letelepedni feleségével.

A rákövetkező évben meg is házasodott, de Hollandiából visszatérő öccse megelőzte, mert már kora tavasszal megnősült. Az esküvőn a fejedelmet Bánfi Zsigmond tanács úr képviselte, nagy, öreg, virágos kupát hozva neki nászajándékba, míg a szász városok és más székek hasonlóképen kupákkal kedveskedtek. A főemberek közül a menyegzőn Rhédei Ferenc és Teleki Mihály voltak jelen.

Mennyire más ez a kapcsolat, mint amilyenről a francia emlékirat szerzője regél. Nem nyafka, érzélgős, holdvilágos szerelem, amelynek nincs folytatása, hanem a józan és reális fellángolás maga, amelyet erkölcsi szilárdság előz meg és amely zavartalan és tiszta boldogságban egészen a sírig tart.

Harmadik fejezet

FEJEK A PALLOS ALATT

Apafi Mihály

1671-ben, amikor Frangepánt és társait Bécsúj-helyen kivégezték, Apafi Mihály már tíz kerek eszten-deje országolt Erdélyben.

Mi minden történt azóta, hogy a krimi fogoly szabadult keserű rabságából és szenvedő hitvesét, Bor-nemissza Annát újra karjába zárhatta. De alighogy megízlelte a házitűzhely otthoniasságát, Ali pasa ki-hozatta az ősi ebesfalvi kúriáról és ráparancsolt: mától kezdve te leszel a fejedelem! Azután küzdelme Kemény Jánossal, a végzetes nagyszöllősi csata. A görgényszentimrei országgyűlés, amikor végül is be-adták a derekukat a rendek, de a főemberek, akik a túlsó oldalon állottak és mindegyikük hatalmasabb volt nála, nem akarták tudomásul venni az új időknek a fordulatát. Így Apafi fejedelemsége még mindig ingadozó és azok hódolata is kétes, akik szélkakas módjára csatlakoztak hozzá. Lassanként mind mé-lyebben ült be trónusára, Erdélynek sorsa azonban változatlanul súlyosbodott.

Az országot két oldalról is fenyegette a romlás. Az elbizakodott Rákóczi György lengyel hadjárata és meg-megújuló viaskodása a trónért, véget vetett Er-dély négy évtizedes békéjének és a felidézett zürzavar halála után sem ért véget. Az önálló fejedelemség

remek tüköre darabokra törött. A porta most már nem akart szabad Erdélyt — legyen hűbér tartomány ez is, mint a két dunai szolgamód tartott vajdaság. A német is egyre sűrűbben sandított Erdély felé és a behurcolt német katonaságot nem lehetett megmozdítani helyéből. Bécsben felismerték a kétségtelen ténnyt, hogy Magyarország tervbevett megtörése sohasem sikerül, ha Erdély megmarad erősnek, protestánsnak és függetlennek. Recsegett-ropogott a kétszáz éves nemzeti fejedelemség és a formálódó roppant történeti erők szétmállasztó malomkövei már munkába vették. Apafinak azonban volt néhány esztendeje, amikor békesség volt Erdélyben, mert a török-német ellentét egysúlyban tartotta egymást. De amikor lehetetlenné vált Erdély semlegessége és magyarhoni üldöztetések miatt színt kellett vallani, egyszeriben vége szakadt a néhány esztendei idillnek. Ha történetesen olyan szabású államférfiúnak kezébe került volna az országvezetés, mint amilyen Bethlen Gábor volt, akkor is bétellett ideje a hajdani álmok korszakának. Azok is, akik tovább láttak az orruknál és felismerték a mélyben húzódó erők vonulatát, még nem merték kimondani, hogy önálló Erdély nincs többé. Egy nép élni-akarását azonban nem a logika törvénye dönti el, hanem az elszántság a minden áron megmaradásra. Csak soha fel nem adni az életjogot és bizakodni rendületlenül olyan fordulatokban, amelyek a história szekerét visszájára igazíthatják.

Kétségtelen, hogy Apafi fejedelem önagysága az elmúlt évtizedben derekasan megállotta a helyét. Nem csak gátat emelt a további romlásnak, de most oda-átról is tőle vár fegyvert és fölszabadulást a szétzúzott magyar hon. Wesselényi nádor ugyan azt írta volt egyik levelében: „Szánakozással olvastuk Apafi levelét, aki maga meztelen lévén, kincseket ígér másoknak. Vajjon mi szabadsága van magának is Erdélyben — hol egy pár jó karmazsincsizma elviseléséig

hét fejedelem váltotta egymást...“ Hiába, mégsem lehet letagadni: a fejedelem hatalma megerősödött és rend van az országban. Csak hagyjanak időt neki, majd megmutatja, hogy mire képes. Kísértett a szépséges szép álom, amelyet Bethlen Gábor dédelgetett magában: a keleti birodalom. Erdély, Havasalföld, Moldva és Lengyelország egyetlen jogar alatt. Mert akármennyire is meg volt tépázva Erdély, a fejedelmi fő, aki isteni jog alapján került népe felé, méltán és kinyilatkoztatásszerűen vállalhatja a legvakmerőbb jövődőt. E korszaknak szemlélete teljessé tette az uralkodás abszolutisztikus felfogását. Itt is, mint mindenütt Európában. A Napkirálytól kezdve a duodec német hercegekig mindenki hirdette, hogy a hatalomnak forrása az ő kezében van letéve. Hiába veszett el Erdély területének egy negyed része és hiába mondták az urak közül, hogy Várad elvesztével „kertben kerített nyulak“ lettünk, a fejedelemnek nem kellett osztozkodnia senki fiával, sem a felelősségben, sem a közhatalom gyakorlásában. Forma szerint a rendek beleszólnak ugyan az állam ügyeinek az intézésébe — sőt Rhédei kurta fejedelemsége óta most már a tanács tizenkét tagját az ország választja minden nemzetből — hozhattak egy sereg olyan korlátozást, amelyet a század elejei alkotmány nem ismert, mindez frott malaszt volt. Apafi hatalom dolgában, házának fényében nem adta alább Bethlennél és a Rákócziaknál. Sőt tovább ment náluk: amit eddig azok se mertek, a korlátlan hatalom eszméjét egyházi térre is ki akarta terjeszteni. Gondolkodásának abszolutisztikus vonásából fakadt, hogy ő a kálvinista egyháznak nemcsak patronusa, hanem főkormányzója is. Német mintára be akarta hozni a konzisztoriális kormányformát és ebben csak a józan és az egyházi viszonyokat ismerő kancellárja, Bethlen János akadályozta meg.

A történelem leszólja és minden uralkodói jó

vonást megtagad tőle. Pedig nem volt ostoba ember, nem volt tehetség nélkül és nem volt rosszindulatú sem. Az, amit Bethlen Miklós mond emlékiratában róla: „szegény együgyű fejedelem“, nem elméjére értendő, hanem ezzel csak akaratának tétova voltát, köztudomásszerű határozatlanságát próbálja jellemezni. Valljuk meg őszintén, nagyon nehéz volt elvezetni ezt az országot azokban az egyre zivatarosabb években, amikor a tájékozódás nem a jó és a rossz között adódott, hanem a rossz és a még rosszabb között. Ha békés, szelíd maradt volna a korszak, talán még a „bölcs“ jelzőjével is jeleskedhetett volna. Hiszen nagy kedvelője volt a könyveknek. Szerette a magányt, a dolgozószoba csendjét. Filozófikus elme volt, egyházának kitűnő fia, aki különös éberséggel vitatkozott teológiai kérdésekről a kemény udvari pappal, Tofeussal, a későbbi rigorózus püspökkel, aki — Apáczait le akarta hajítani a toronyból és a szószékről ostorozta a fejedelmek bűneit — Vendeliust fordította napról-napra és elismerésre méltóan becsülte a szellemet. Az a kis kép, amelyet Apor Péter rajzol róla, azt az embert tükrözteti elénk, aki nem annyira az izmait, mint inkább az elméjét szereti foglalkoztatni. ... „Könyveket olvasott, kivált a bibliát, azt estve is, kivált özvegy korában azmig elaludt az inassal olvastatta, vagy penig órákat igazgatott. Sok óra volt az házában: az többi között egy az asztalán állott mintegy bojtos kicsiny kutyácska, mikor ütni kellett, megmozdult az asztalán valahány óra volt, annyiszor az száját föltátotta s annyit ugatott, mintha valóságos kutya lett volna.“

Nem volt fejedelmi alkat — dehát más körülmények között nem is lett volna fejedelem belőle. Mert őt a kalandos politikai kor kiszámíthatatlan véletlene sodorta az élre. Nem a nép választotta, amint ez történt a fejedelmi elődök fénykorában és ha megkérdezték volna a népet, hogy kit akar urának, semmi

esetre sem őt választja, amikor annyi nagy nemzetség fiai között válogathatott. A török ültette, valósággal begyömöszölte a trónusba, mert benne elgondolásainak hűséges eszközét látta. Ha igyekezett is később elfelejtenni fejedelemségének e sűrűn felhánytorgatott szépséghibáját és ha voltak is tervei, hogy öregbítse országának tekintélyét, kapcsolatokat keresve külföldi udvarokkal, nem egyszer meghökkenve kellett felismernie önmaga jelentéktelenségét. Talán éppen ezért duzzasztotta föl magában annyira isteni jogon épülő hatalomgyakorlásának tudatát. Hogy legyűrjön maga körül minden ellenkezést, elrettentő cselekedetekkel is élt, amelyek alaptermészetével valóban ellenkeztek.

Így, jobb meggyőződése ellenére féktelen dártdókban, a bor mámorában keresett magának vigasztalást. A század egyik legnagyobb korhelyének tartották. Ivott, mert a bor megsokszorozta öntudatát, megszabadította gátlásaitól, tetterőt kölcsönzött neki, hogy olyan elhatározásokra rászánja magát, aminőkre józan fővel talán nem lett volna képes. Udvaroncai ismerték e szokását, a nótázásokat, halálos ítéleteket az ezüstkupák ürítése közben nyújtották át neki és e részeges állapotban nem bírta vele csak az egy fejedelem-asszony, aki úgy tudott vele bánni, mint az ölbeli gyermekkel. Radnót, Gyulafehérvár, Fogaras, vagy Kolozsvár boltíves falai között zajlottak le a tivornyák, a pallérozatlan, vérbő férfiak durva élcei és rabelaisi kedvtelései. Az iszákoskodás különben is e kornak — még mindig a harmincéves háború tektonikus rengései után vagyunk — általános szokása volt. A tanácsurak, főkapitányok, a magas asztal vendégei versenyt ittak a fejedelemmel. Ennél az asztalnál akármennyire is elfajult a hangulat, csak két fő ember nem nyult soha az italhoz: Teleki Mihály és Bethlen Miklós.

Apor Péter írja: „hogya innya kezdett az fejedelem, gyakran vót penig, ott senkinek sem lehetett magát megmenteni, addig kellett innya, míg kidőlt az asztaltól, maga pedig egy veder bort megivott, még sem részegesedett soha el, csak levette fejéről a bárszony kozáksüvegét s mintha megfázott volna, így gözölgött ki fején az bor ereje s azután még többet ivott.“ Könnyen magunk elé képzelhetjük a látványt, amely e vad nekipendülésekben kibontakozott. Éretlen tréfák, felelőtlen elszólások, bormegoldotta igazmondások azonban nem mentek feledésbe és később igen heves bonyodalmaknak váltak rúgóivá. De így ittak a főurak Magyarországon is. Így ittak a végvárakban, céhek ünnepségein, mindenütt és minden alkalommal. Mintha az ital szörnyű tengerébe lehetett volna fojtani a dulást, pestist, nyomorúságot, éhínséget, a két magyar haza pusztulásának minden sötét gyötrelmét.

De a fejedelem jellemének legismertebb vonásai: határozatlanság, önteltség, gyanakodás, indulat és szertelen részegeskedés, mind nem tehetik teljessé azt a portrét, amely főként Jókai Apafi-ábrázolása után közmegegyezészerűen a köztudatban ragadt. Apafi fejedelemsége harminc kerek esztendeig tartott. Kevés erdélyi fejedelem dicsekedhetett ilyen hosszú uralkodással. E nagy idő alatt nemcsak az emberi jellem, hanem a fejedelmi jellem is változott. Apafi általánosan egy nagy nemzeti tragédia komikus figurájának tűnik fel, akit csak ide-oda taszigálnak a tanácsosok, bábként rángatják a portáról is, épúgy rabja makacs feleségének, mint udvara dibdáb, könnyelmű menyecskeinek, holott más oldalról láthatjuk: ingadozva is kétségtelen céltudatossággal halad előre, van képzelete, igen jámbor ember, takarékos és szerény. Ő maga is tragikus hős, aki sokat szenved és szenvedéseit tudatossá teszi — emlékezzünk csak arra a megható emberi vallomásra, amellyel Vendelius fordítá-

sát bevezeti — és akit szerencsétlen csillagzata egyre jobban távolít el a világtól és a világ örömeitől. Vajjon igaz-e az a hiedelem, hogy őt is „megétették”? Ez a tragédiának csak külső kísérő jelensége lenne — a fejedelemasszony halála után a fogarasi várba visszavonulva már amugyis összetört ember volt — mert reményeiből semmi sem vált valóra, a kivégzettek szellemei visszajártak és a tények kísérteties hideg fényénél ocsudott rá, hogy nemcsak árnyékfejedelem, hanem egy árnyék-királyságnak a fejedelme.

De nézzük egyes jellemző vonásait, amelyeket kirívó fonákságokként sorakoztat fel ellene az utókor.

Határozatlan? Hát lehetett-e akkoriban nyílegyenes, határozott politikát folytatni? Nem a mindennapi szükség határozta-e meg, hogy mi a teendő? Lehetett-e következetes, akár a török, akár a német tájékozódás tekintetében, amikor bármelyik oldalra történő fenntartás nélküli csatlakozás csak a népi fátum bekövetkezését siettette volna? Ha ő határozatlan volt, azok voltak mindazok az erdélyi államférfiak is, akik körülötte országos politikát csináltak, hiszen ezek is hol az egyik oldalon, hol a másik oldalon álltak, egyszerre két, sőt három vasat is tartogattak a tűzben és ők maguk sem tudtak más tanácsot adni a fejedelemnek, minthogy a következetlenségében legyen következetes. Önteltség? Elbizakodottság? Udvaroncok vették körül, akik a legvisszatetszőbb talpnyalásra képesek. Gyanakodás? Hát volt-e egyetlen megbízható embere a feleségén kívül? Teleki Mihály mindenható minisztere s kezdetben ellenfele volt és őt is nótáztatnia kellett. Apafinak akármelyik felénk villanó arcvonását szemléljük, vagy akkor, amikor asztalt tartott és Bacchusnak áldozott, vagy mint istenes ember eltűnődött a földi hívságok per-cenetnyi voltán, vagy akár az országgyűlésen is, a hatalom teljességében, övezve méltóságainak jelvényeivel, el tudjuk-e hinni róla, hogy fölszabadult az alól

az érzés alól: mindenki csak az ő trónusára leselkedik? Önmagából kellett kivétítenie a gyanút, hogy nem fejedelemnek született és csak a Mindenható különös szeszélye emelte őt ki a többiek közül. Amíg egyik oldalon a hiuságát mórikálták, másik oldalon nőtön nőtt a félelme. Amikor szúrós tekintetét végigjártatta a főembereken, hányszor és hányszor roskadt vissza a tehetetlen kérdésbe: miért én és miért nem ők? Ó, hogy szeretne volna nagyszerű cselekedettel, valamilyen pompás diplomáciai rátalálással megszerezni a nagyrabecsülésüket! De azok, akiknek adott a véleményére, Bethlen János, a kancellár, Teleki Mihály, a magánéletben hűvösen elzárkóztak tőle és csak egyben értettek vele egyet: az ország nagy gondjában. Italoztatásai közben lett alkalma kifürkészni udvari emberei bensőjét, de vajjon érdemes volt-e bepillantani a lelkük mélyére?

Nincs korszerűtlenebb rajz, mint Sandrart nürnbergi mester rézkarca, amely őt arabs ménen, páncélosan, harci paláستtal, oldalán karddal és kezében a fejedelmi buzogánnyal örökíti meg. A rajzoló elszánt, martialis arcot mutat be, olyan tekintet, amelyet egy széles síkságon hordoz végig, mint a nagy hadvezér, aki már leterítette az utolsó ellenséget és számára a szélrózsa minden irányában szabad a horizont. Így ábrázolták az uralkodókat az akkori korszak modorában. Már ennél igazibb az az arc, amelyet a keresdi vár egyik olajfestménye őrzött meg és amelyet háttérbe szorítva a hatásfokozás rekvizitumait, magára a pusztá arcra összpontosítja az érdeklődést. Ez a kép érett férfit ábrázol. Dús, fekete, ápolt bajusz és szakáll, amelyeknek bozótjából kifigyel a lány és jóindulatú tekintet, domináló orr, amely fürkészni látszik maga körül. Mindez méltóságosság nélkül. Inkább egy tudós humanista arcának minősíthetnők, különösen, ha megfosztjuk a képet az elmaradhatatlan rókatorkos mentétől, dolmánytól, a kucsmától,

amely eltakarja a törökös hajtincset, anélkül, hogy ránehezedne a nyilvánvalóan magas és tiszta homlokra. Világos, zavartalan összbenyomása egy olyan férfiúnak, akinek tekintete nem a meghódított térségeken, hanem valamilyen szellemi távlaton nyugszik.

Valóban, tudomásul kell vennünk egy *másik* Apafit is, aki visszavonul legbensőbb dolgozó szobájába, lapozgat remekkötésű könyveiben — könyvtára, feljegyzések szerint, a leggazdagabb volt egész Erdélyben — vagy óráival pepecsel, ami lehet fölvelt, monarchisztikus vonás, de lehet a magánykedvelő férfiúnak játékos ösztöne, akit óraszerkezetek apró-cseprő titkai eredményesen vonatkoztatnak el olyan gondoktól, amelyekre ráeszmélni teher számára.

Ugyancsak a keresdi vár egy *másik* olajfestménye Apafi Mihálynét, Bornemisza Annát örökíti meg. A két fejedelmi kép egyidőben készülhetett — rávall egyazon képíró stílusa és a vászon egyazon nagysága. A fejedelemasszony ebben az időben már túl volt a negyvenen és akkor még hamarabb öregedtek a dámák. Harminchárom éves korában ment férjhez Apafihoz, pár évvel idősebb is volt nála. Erről a képről azonban nemcsak egy érett asszony méltóságtudata sugárzik le, de rendkívüli báj is. Álmodozó, nagy, vizes szemek, amelyek azonban mélyen a dolgok mögé látnak, ovális, szabályos arc, ragyogóan ívelt szemöldök, keskeny száj, egyenes, nemes orr, hatyúí nyak, amelyet gyöngysor díszít, a keblek kidagadnak a nehéz fekete bársonyruhából, amellyel éles ellentétben áll a vállra helyezett hermelin, magasan fekete fejdísz, amely egybeolvad a homlokon választékosan elsimított hollófekete síma hajjal. Csupa nőiesség. Kemény vonás alig van ezen az arcon, legfeljebb energia a szájív összeszorított szögletében. Inkább bánatos, mint nyugodt. Talán az érett szép asszony közeli alkonyatának szól, talán a keserű világnak, amely őt körülveszi. De lehetséges, hogy

azt olvassuk bele az archa, amit ismereteink sugallanak. Tudjuk róla, hogy egyike volt a nemzeti fejedelemség legértékesebb asszonyainak. Férjét ő váltja ki a tatár rabságból, összekoldult, összezsugorgatott talleraival. Ő ösztökéli, hogy fogadja el a felkínált fejedelemséget és vállalja el ennek minden fenyegető veszedelmét. Szüntelen ott áll a háta mögött.

A Bornemisza család ősi erdélyi család. A fejedelemasszony Bornemisza Pálnak volt a leánya, unokahuga Teleki Mihálynak. Testvérnénjét Bánfi Dénes vette nőül. Józan, vagyonszerző ösztönei vannak, tetszik neki a hatalom, tenyészt is a kellékeit, mesterségesen gyarapítja annál inkább, mert éles szeme azonnal észreveszi, hogy a fejedelemségnek nincsen meg a természetes tekintélye és férjéből is hiányzik a hatalmi ösztönök, ezeket céltudatosan kell belénevelni. Ő maga bármennyire is nagy vagyonszerző, példaadóan szerény, a pompát nem önmagáért kedveli, nem mint férje, aki jókedvében tizenöt-husz jobbágyos telkeket osztogat — hanem tömegsugallataért és hangos szóval ítéli el udvari dámák fölösleges piperéskedését. Mély vallási életet él. Fukarsága mellett is jelentékenyen támogatja az egyházat. Ő maga is legszívesebben egyházi lelkipásztoraival társalog és az igehirdetést az erkölcsileg hanyatló nép legértékesebb tökéjének tekinti. Eszélyes és gyors fel fogású. Férjét óvja minden meggondolatlan külpolitikai kalandtól, ha azok mögött még a nagyobb hatalom fantómja is csillog. Még az okos Telekivel szemben is ő, az asszony, elmondja a maga meggyőződését: „Efféle dologba ne elegyíttesse, mert, ha ő veszedelembe esnék, senki ki nem venné belőle. Hagyjanak neki békét, mert hiszen a török s az német egy.”

Politikai éleslátásával megfért gyengédsége és igazságérzése is. Éppen ezek miatt sokat kellett szenvednie. Eláradó hitbuzgalomban találta meg ellen-

szerét annak a sok csalódásnak, amelyek minduntalan környékeztek.

Az udvar

A nemzeti fejedelemségek fővárosa hosszú időn keresztül Gyulafehérvár volt. Itt építtetett Bethlen Gábor fényűző palotát magának, de a tatárhordák felgyújtották és csak üszkös romjai maradtak meg. Az országgyűlések egy részét változatlanul Gyulafehérváron tartották. A fejedelem azonban szívesen tanácsozott Radnóton, Ebesfalván, (a későbbi Erzsébetvárost nevezték így) legkivált Fogarason. Az udvar fénye, noha az Apafi-ház szerfölött takarékoskodott, még így is — tekintetbe véve a közállapotokat — túlon túl pompázó volt. A fejedelem szolgálati személyzete közel kétezer ember. Palotás testőrök és udvari nemesek századja alkotta meg azt a társadalmi környezetet, amely hivatva volt emelni az udvar uralkodói csillogását. Az előbbi tagjai: a főnemesi ifjak, az erdélyi katonás nevelésű ifjúság színe-virága; az utóbbi tagjai az alsóbbrendű nemesség sarjai, akiket később különböző tisztségekre képeztek ki. A palotások, a fejedelem személye körül teljesítettek szolgálatot, a nemesi század tagjai „bejárók” voltak. A főúri nemzetség apródjai, mint étékfogók, pohárnokok, asztalos cipóhántók tettek szolgálatot és inkább jelképes munkáiknál a fizetett személyzet, komornyikok, inasok, ajtónállók támogatták.

Bizonyára festői látvány lehetett egy udvari ebédnek, vagy ünnepélynek a képe. Az apródok veres bársonnyal, szkófiummal varrott, s nyusztal prémezett bársonyos süvegben forgolódtak a fejedelmi asztal körül. Főrangú emberek díszes köntöseikben, ezüst-arany galanddal szegetten, bársonyosnyelű, tollas buzogánnyal, dámák, kisasszonyok, főemberek lányai, veres, zöld, meggyszín és más színű hárso-

nyokban, nyestgallérral, vagy nagy takaró fátyollal, sokszínű, festett sturctollakkal, fodorított hajjal, drágakövesen, az urak medályos és kócsagtollas süvegeikkel.

Az udvar belső életéhez tartoztak a szolgahadon kívül a káplán, kántorok és írástudók. A lakomákon udvari zeneszemélyzet, trombitások, hegedűsök és udvari bohócok szórakoztatták a résztvevőket. Az udvartartás „személyzete” azonban jórészt láthatatlan volt. Az al- és főkonyhamesterek a konyhákban, a fő- és alborsolókkal, szakácsokkal, sáfárokkal és darabontokkal. Az udvaron és az istállók körül a szeke-rész és lovászszemélyzet.

És ami a legtermészetesebb, „etikett” volt itt is, amelyet éppen úgy be kellett tartani, mint akár a spanyol, vagy francia udvarban, feltéve, ha a fejedelemnek nem kerekedett kedve, hogy sutba hajítsa az egészet. Az erdélyi udvartartás szelleme azonban önmaga hagyományaiból nőtt ki. Naláczi István „hopmester” uram pontosan betartotta az előírt ceremóniákat, már azért is, hogy lássák a külföldi követek, akik ezidőtájt sűrűn forgolódtak az udvarban, a formaságoknak kötő erejét, amely minél szigorúbb és aprólékosabb, annál inkább engedi sejtetni az ország hivatástudatának le nem kicsinyelhető voltát. Például egy fejedelmi ebéd: Apor Péter írja le azzal a finom bájjal, amellyel elidőzik az erdélyi régi szokások és rendfenntartások tanulságnak szánt tudósításában.

„Feladván az konyhán az étket ezüst tálokban, mindenik étkefogónak selyemmel varrott keszkenyőket adtanak, azzal az étkes tálakat átalkötytöttek, s úgy vitték kezekben. Az étkefogók előtt konyhamester gyalog, az konyhamester előtt az asztalnak szerszámos paripán ülven, hol ráró-tollforgósan, hol darutoll, három szál lévén medályban foglalva az süvegeiben, úgy vitette az étket. Mikor az fejedelem ebédlő palotájához értek, ott a grádicsnál leszállott a lóról, gya-

log úgy ment fel az étékfogókkal, lerakatta az étket, ott udvarlott míg vagy meleg étket, amint akkor nevezték, vagy az derék fogást el kellett hozni; akkor térdet hajtván az fejedelemnek, az étékfogókkal lement az konyhára, ismét paripára ülven, úgy hozatta el az többi étkeket. Mikor már az étket elhozták, az fejedelem, az fejedelemasszonnyal kijöttek az ebédlő-palotában; ha tanácsurak voltak az fejedelemnél, azok jöttek ki legelől az fejedelem előtt. A fejedelem előtt jött a fő hopmester, hosszú, ezüstös nádpálca lévén kezeiben, hosszabb magánál, annak a közepit fogta (másnak senkinek is, de tanácsuraknak, se több úri embereknek ezüstös nádpalcájok nem volt, se magának a fejedelemnek is, hanem vastag, rövid nádpalcája volt, az urak pedig olyan két-három helyen bogos nádpalcát viseltenek.) Kijöven az fejedelem, az urak rendet állottanak, az fejedelem, zöld bársony nyusztos kozáksüveg lévén feltéve a fejében — a fő-pohárnok másod magával nagy térdhajtással a hol a fejedelem, fejedelemasszony állottak, oda ment, egyiknek kezében ezüst mosdómedencze, másiknak ezüst mosdókorsó, skófiummal varrott kendő lévén kezeiben, elsőben az fejedelem mosdott meg, azután az fejedelemasszony. Megmosdván a fejedelem, vagy predicator vagy arra tanított pohárnok inas az asztal-áldást szép halkal elmondotta; addig a fejedelem az süveget levette a fejiből, kezeiben tartotta; elmondván az asztaláldást az fejedelem az süveget megint az fejében tette, ketten az fejedelemasszonnyal egymás mellé leültenek a fő helyre, s enni kezdettenek, azután az kik a fejedelem asztalára marasztott vendégek voltak, az hopmester rendre leültette, de az hol a fejedelem ült, két felől az asztalnál ürességet hagytanak, mintegy két arasznyira, senki sem ült oda, hanem azon alól a hopmester leült, ha ott akart enni, ha nem akart, az maga szállására ment s az kik a fejedelem asztalánál le nem ültenek, az hopmesterhez

mentek ebédre, az többi jelenlévő urak, főemberek, térdet hajtván az fejedelemnek s fejedelemasszony-nak, szállásokra mentenek. Mihelyt az fejedelem leült asztalhoz, az fegyverhordozó inas, aranyas köves hüvelyű kard s fejedelmi buzogány lévén keresztül téve a karján, mind ott állott az fejedelem háta megett, míg asztaltól felköltek.“

És így tovább. Izelítőnek elég ennyi.

Az udvari lakmározások, vadászgatások, ünnepélyes fogadások, az udvari élet nagyobb megnyilatkozásai tehát szépen kicirkalmazott szertartásokkal kezdődtek, más kérdés, hogyan értek véget? Mikor következett be a pillanat, amikor az urak lehányták magukról a kényszerű formáságokat és átengedték magukat zabolátlan kedvtelésüknek? Erdélyben, ahol a formák még nem alkottak belső lényeket, második természetet, s a jóneveltség nem volt követendő eszmény, úri kedvtelésen mindig a minél több szabadságot értették. A ceremóniáknak a nyugati udvarokban az volt a rendeltetése, hogy szelidítőleg hassanak a nyers, háborús erkölcsökre. Erdélyben is kedvelték a fényűzést, az arany és ezüst szertelen alkalmazását, a drágaköves ruhákat és lószerszámokat, a pazar hintókat, de a külsőséges pompa mit sem változtatott belső magatartásukon. A courtoisie párázatából, a szalonok fínomkodásaiból, a kerti ünnepélyek ragyogásából, Le Notre szelleméből ideátra még egy vékony pászma sem csillogott át. A francia szellem sokáig nem is hatolt be, a német „nájzmódi“ is csak jó évtized múlva jelentkezik.

Tömör és szemléltető kis rajz az, amelyet Szekfű Gyula nyújt Apafi fejedelem udvaráról.

„Ha szabad összehasonlításokat tenni, Apafi udvara és hatalma nem sokban különbözött egy-egy német duodec fejedelemétől, ahol a fő személyek mind ismerték egymást és a politika ügyeit családian, folytonos pletykák, hatásköri és rangsorbeli ve-

szekedések között intézték el. Hiszen még az országgyűlés tagjai is régi ismerősök, rokonok, atyafiak voltak, akik nem egyszer engedtek meg maguknak tréfákat, így mikor Mikes Kelemen (nem azonos II. Rákóczi Ferenc íródeákjával) cigányvajdaságot kérő folyamodványát olvasták fel nagy hatás között, az 1664. évi országgyűlésen, vagy amikor a fejedelem udvari bolondjával tárgyaltak. Az ügyek intézésébe Bornemisza Annán kívül az atyafiság más asszonyai is befolytak. Kemény Jánosné Lónyai Anna. Zólyominé nagy szerepet vittek a pártéletben, különösen pedig Szentpáli Jánosné, a fejedelemasszony nővére. Keménynét és Zólyominét az Apafi-pártiak csak „táltosok”-nak csufolták. Az egész koma-társaságban — mindegyre édes komámuramok szerepelnek a politikai levelezésben — legnagyobb befolyása Teleki Mihálynak volt, a pártiumból beszármazott nemes úrnak, aki Apafi mellett hadvezér és a diplomácia intézője lett, tisztelői őt a „méltóságos fejedelem és az nemes Erdélyország Atlaszának” nevezték el. Bornemisza Annával való rokonsága felmentette őt az udvari tányérnyalástól, amely más tanácsuraknak egyedüli felemelője volt, így Székely Lászlóé és Nálácz Istváné. Ez utóbbit barátai kedveskedve „önagsága szép hopmesteré”-nek, a „brassai asszonyok szép szemeinek nézésétől megrészegedett kopaszfejű tanácsuram”-nak nevezték. A többnyire egyszerű sorból felemelkedett tanácsosok azután kihasználták a fejedelmi hatalom korlátatlanságát, ennek leple alatt üzleteket kötöttek, strohmannok által sajátmaguk vették bérbe a vám- és sójővedelmeket, anélkül, hogy megtorlásra valaki is gondolt volna. A kormányzat tekintélye leszállott ugyan, de az udvaron kívül nem volt politikai intézmény, mely veszedelmessé lehetett volna a fejedelemre és tanácsuraira, akik minden külső gátlás nélkül adhatták át magukat szenvedélyeiknek.“

Pártélet

Pártélet olyan értelemben véve, ahogyan azt a politikai szóhasználat megjelöli, nem volt ebben a korszakban. Voltak fejedelemellenesek és voltak fejedelepártiak. Udvari kottéria és a titokban rejtőzködő ellenzék. Amióta időszerűvé vált, különösképen lehetett beszélni törökpártiakról és németpártiakról. A törökpártiak és németpártiak politikai állásfoglalásait nem egyszer csak ürügynek tartották valóságos egyéni céljaik elleplezésére. Az egymás elleni örök intrikáik, féktelen gyűlölködésük, birtokmohóságuk ásta meg Erdély sírját. Az Apafi-korszak jórészt ezeknek a pártoskodó, léha férfiaknak a története. Néha nagy ellentétek is koccantatták össze őket, néha pedig elég volt egy rosszul sikerült tréfa. Naláczi Istvánnak, az udvar egyik legbennfentesebb emberének áskálódása Bánfi Dénes ellen, alighanem azon a mámoros éjszakán keletkezett, amelyről Bethlen Miklós írja:

„Egyszer a fejedelem ivott Bánfival, Naláczi igen részegen a fejedelem előtt térdreáll, csókolni kezdi köntöse alját, Bánfi mondja, mit hazudozol, mint egy vizsla vén oláh, ilyen-amolyan fia s nagyot köpik kopasz fejére.“

Naláczi visszaadta a kölcsönt — a gorombaság Bánfi Dénes fejébe került.

„Valának akkor Erdélyben nagy méltóságos urak — írja Cserei — kiket én is mind ismertem: Haller Pál, Haller János, gróf Csáky László, Kornis Gáspár, Bethlen János, Bethlen Farkas, Bethlen Elek, Nemes János (mert még Mikes Kelemen, Naláczi István, Székely László igen alatt ülnek vala) Bánfi Zsigmond, Mikola Zsigmond, Petki János, Lázár István, Bethlen Miklós, Kemény Zsigmond és többen sokan. De mindazok között s azok felett ketten emineálnak vala mind ésszel, tekintettel, értékkel, experienciával: Bánfi Dénes és Uzoni Béli Pál.“

Érdemes közelebbről is megismerkedni velük.

Bethlen Jánost ismerjük, változatlanul kancellár, az ország rendjei benne látják a kormányzat vezetőjét, de mert kamarilla van, a jelentős kérdésekben Teleki Mihály a főtenyező. Teleki még csak nem is tanácsos úr, csak 1670-ben kerül be a fejedelmi tanácsba. Bethlen és Teleki érintkezése egymással látszatra barátságos, de nem szeretik egymást. Sohasem is szerették. Tud erről a fejedelem is, aki több ízben igyekszik kibékíteni őket. Hiábavaló fáradozás. Lehet, hogy a féltékenységi vetett közük sárkányfogát — elveik különbözősége még nem tette volna őket ellenfelekké. Bethlen János törökös párti, Teleki Mihály óvatosan a bécsi udvar felé szövi meg szálait. De „párt“-okról nehéz beszélni, legalábbis még 1670-ben. Angliában és a nyugati országokban bonyolultabb társadalmi rétegek behatolása az alkotmányos életbe kollektív érdekű csoportok kialakulását segíti elő. A whigekről és a torykról biztosan tudjuk, hogy hova tegyük őket: pontos a választóvonal a lovagok és a kerekfejűek között. De Erdélyben még nem pártképző ellentét a protestántizmus-katolicizmus, fejedelem ellenesség-mellettség, beavatkozás a magyar honi dolgokba, vagy be nem avatkozás, kurucság, vagy labancság, mindez azonban, aránylag rövid időn belül itt is nemzethasadáshoz vezet, aszerint, amint az egyik kellő túlsullal erősödik meg a másik rovására. Egyelőre a főemberek, így a valóságos és a cím nélküli kancellár csak merő „kenyérirígységből“ acsarkodnak egymásra. Az érvényesülésért vívott párbajban az idősebb Bethlen János az, aki kimerül. Mind gyakrabban ragadja meg az alkalmat, hogy visszavonulhasson jószágaira, s noha hivatala szerint állandóan az udvarban kellene tartózkodnia, csak akkor megy oda, ha hívják. Ötvenhét éves, szívbaja is gyötri, bár legszebb erénye a türelmesség és az óvatosság, zsémbes és türelmetlen. Második feleségé-

nek befolyása alatt áll és vagyoni kérdésekben fiával, Miklóssal is összevész. De magatartása a vetélytárssal szemben mind-végig mértéktartó és elegáns, hátmögöttséggel sohasem vádolható.

Ismerjük Haller Jánost is, a kancellár testi-lelki barátját, még a Barcsai-Kemény időkből. Tanácsúr, Küküllő főispánja, büszke, csendes természetű férfiú, művelt, pallérozott agy, egy későbbi időpontban néki köszönhetjük a „Hármas históriát“. Most megosztva, Kerelő Szent Pálon, vagy Gerebenesen lakik, francia auktorokat olvas és sokat nyulázkodik. Sokat emlegetett név a Kapi Györgyé. Apafi annak idején, mint Kemény János hívét megnótáztatta, de most kedvenc híve, hozzátartozik az udvari klikkhez. Hunyadi főispán — Bánfi Dénes egyik legfőbb ellensége, sőgora a hasonlóképen sokat szereplő gróf Csáky Lászlónak, féktelen kényúr, akinek viselt dolgai a korszak *chronique scandaleuse*-ét gyarapítják. Csínytevései között még a legenyhébb, hogy cigányokkal veretett hamis pénzt és lerontotta az erdélyi valutát. Kornis Gáspár, maroszséki főkapitány, az ő szerepe majd csak a későbbi években nő meg. Lázár István, Dacsó János, Macskási Boldizsár, Paskó Kristóf, mind szerepelnek az Apafi-korszak első felében; ez az idősebb nemzedék, amely már a megelőző fejdelmek alatt hallgatott magáról.

Teleki Mihály hozta be a partiumból Székely Lászlót és Naláczi Istvánt. Ez utóbbi már főudvarmester volt, mindenesetre jelentékenyebb befolyással rendelkezett, mint amelyet ebben az időben Cserei Mihály tulajdonított neki. Székely László a „belső favorita“ a „fejedelmet rosszra készítő oldaltanácsos“ alacsony sorsból, a jenei postamesterségből küzdött föl magát. Apja Teleki Mihály atyjának jószágain volt tiszttartó. Ezeknek az uraknak legtöbbje protestáns. A katolikus főurak közül Apor Lázár, Apor István, a Mikesek, Mihály és Kelemen, említett gróf Csáki

László kerültek előtérbe. A legtöbb „bojgás“ Bánfi Dénes körül volt, aki Kolozsvárnak, Nagyvárad bukása után a legjelentősebb erdélyi végvárnak a főkapitánya, a vármegyék generálisa, Apafi sógora, fennhéjázó kiskirály, akinek házatája pompázóbb volt a fejedeleménél is és akinek, nagy katonai rangjánál fogva jelentős hatalom is volt a kezében. Bánfi is egy időben Kemény Jánosnak volt a híve és csak nehezen, az atyafiság révén békült ki Apafival. Sohasem szívelte a fejedelmet, nem érezte jól magát az udvarban, mert ott vált nyilvánvalóvá, hogy nem ő az első fő Erdélyben. „Itt csak egy ember tanácsán forog a dolog — mondotta — legfeljebb kettőn: Gilányi és Naláczi uramékon, más nincs itt.“ Gilányi Gergely, egyébként szürke ember, a fejedelemasszony nővérét vette el feleségül. Végül ott van Béldi Pál, a háromszéki főkirálybíró s a székelyek generálisa, neki is nagy haderő állott a birtokában. Béldi Pál a török barátkozásnak volt a híve, ellentétben Bánfi Dénessel, aki következetesen németpárti volt, mindvégig talán az egyetlen, aki nem alkalmazkodott a kétkulacsosság törvényéhez. Kettőjük közül Bánfi volt a hatalmasabb, nagyravágyó, erőszakosabb természet. Béldi Pál a símulékonyabb, de „piperés“ feleségét Vitéz Zsuzsannát szíve mélyéből gyűlölte a fejedelemasszony és ez egy okkal több, hogy Béldiék ne lásák szívesen az udvarnál.

A lármásan szereplő politikusok külön csoportját alkotják a Bethlen-fivérek. Bethlen Gergely, Elek és Farkas; Bethlen Ferenc fiai kérlelhetetlen ellenfelei a Bethlen Farkas családjától származó unokafivérüknek, Bethlen Miklósnak. Gergely és Farkas együtt nevelkedtek Miklóssal, Gergely már akkor gyűlölte a kolozsvári unitárius tanodában. Indulatos és mulatozó ember, leglármásabb az összes Bethlenek között, az országgyűlés clámánsainak a feje volt. Elek egyidős Miklóssal, Bethlen Pál leánya volt a

mátkája, a házasság azonban fölbomlott. Eleket a közügyek nem nagyon érdekelték, de a név és a származás kötelező erejénél fogva belesodródott a politikába. A három fivér között Farkas volt a legkülönb. Feltűnően szép férfi jelenség, „második Absolon, szerény modestus ember“ — írja róla Bethlen Miklós. Farkas Bánfi Dénesnek volt a barátja, viszont Bédit halálosan gyűlölte. Valóban nehéz eligazodni e gyűlöletingoványban és megállapítani, hogy ki kit gyűöl és miért. A gyűlölködők néha társultak egy harmadik veszedelmesebb férfi ellen és azután kielégítve bosszújukat, egymás ellen fordultak. Kisebb nagyobb mértékig e felelőtlen, hamisan bevádoló, képmutató kornak voltak a gyermekei valamennyien.

A bujdosók

A magyarhoni főúri Wesselényi-felkelés leverése után olyan megpróbáltatás érte a magyar alkotmányosságot, amilyenre a Habsburgok alatt még sohasem volt példa. Bécsben érkezettnek látták az időt, hogy a legkegyetlenebbül törjenek meg minden megmozdulást és elrabolják az ország függetlenségét. A megnyomorítást a súlyos portiózással kezdték. Német katonasággal tömködték tele a véghelyeket és a felsőmagyarországi urak sasfészekét. Pártütés örvén pörbe keverték a vagyonos urakat, milliós értékű vagyonaikat kobozták el tőlük. Bécsújhely után Pozsonyban ült össze a vésztörvényszék és nem törődött azzal, hogy ártatlanokat is belekevert, egyedül a vagyonek kobzások ténye volt a számukra fontos. Az üldözők dühe néha a protestánsok ellen fordult és tűzzel-vassal irtották a bibliahívő prédikátorokat. 1670 körül vette kezdetét a módszeres üldözés és 1675-ben szenvedett legtöbbet a protestántizmus. A

megsemmisítő hadjárat azonban kisebb nagyobb megszakításokkal egy nemzedék életén keresztül tart.

Honnan várhattak volna testvéri segítséget a vallásukért és szabadságukért szenvedő magyarok, mint Erdélyből, hova menekülhettek volna, ha nem a társországba, ahol viszonylagos béke volt és nyugalom és a protestántizmus az uralkodó vallás? Ezrével szöktek át Erdélybe a „bujdosók“ és miután a török nem engedte meg, hogy a menekülők tömeges befogadása miatt casus belli következze be, a honfoglalók jórészt a partium vidékein telepedtek meg. A nemesebb emberek azonban befutottak Erdélybe és megrázó szavakkal írták le szenvedéseiket. Petróczy István, Wesselényi Pál, a palatinus öccse, Szuhónyi Mátyás voltak az első emigránsok, velük egyidőben lopták be a tizenhárom éves Thököly Imrét, Thököly Istvánnak, aki halálos betegen feküdt Árva várában, azonban nem sikerült megmenekülnie. Heister tábornok megtalálta egy falba rejtve Thököly milliókat érő kincseit. Az üldözések során a híres sárospataki kollégium átköltözködött Erdélybe és mint „pataki névvel élő fehérvári kollégium,“ Gyulafehérvárt szolgált továbbra a két másik erdélyi kollégiummal a protestáns nemzeti műveltséget.

Különösen a református papok szenvedései keltettek Erdélyben óriási megdöbbenést. Lipót császár parancsolatából a kegyes hitoktatókat bebörtönözték, „lábok vasba, kezük vasbilincsbe, a nyakok kalodába veretvén, pogány módon úgy nyomorgattatának, házoknál levő minden javak, egyet mások prédára hánytatván, feleségek, gyermekek a parochiális házakból gyalázatosan, csaknem mezítelenül kicsapatának és mindenüvé pápista papok collocáltatának, hogy a szegény reformátusokat tüzzel-vassal, szép szóval erővel a római hitre megtérítsék.“ Azután összefogdostak egy sereg rab papot, gályarabságra hurcoltak, vagy rabszolgaként eladogattak. Cserei írja azt is,

hogy Kollonics püspök húsz prédikátort, „júdási kalmárságból egy Constantinápolyban nem régen szabadult német officérnek ajándékozza. Hallatlan dolog, kereszténynek keresztényt, papnak papokat, barom módra eladni (hogy akár a gályára küldje, akár eladja, vagy hová tegye, lássa.)“ A berenczi, éberhardi, sárvári, lipótvári börtönök fenekén és a gályákon szenvedő magyar mártírok sorsa az akkori egész Európát foglalkoztatta. Hát lehetett-e éppen Erdélyben közönbösen nézni a magyarországi eseményeket? Nem természetes-e, hogy Erdély fegyvert ragad és segítségére siet a magyarországi testvéreinek?

A bujdosók ügye mind sürgetőbben foglalkoztatta az udvart. A menekültek emlékeztették a fejedelmet, hogy siessen visszaszerezni a magyar hon függetlenségét, mert ha veszni hagyja őket, holnap, holnapután az ő országa lesz a soros. Bécsben sohasem tekintették Erdélyt külön országnak, hanem Magyarország szerves részének, amelynek elszakadása csak a török behatolás miatt válhatott történeti szükségességgé, de ha egyszer a törököt kiverik, akkor Erdélynek is vissza kell térnie abba a kötelékbe, amely meg volt hajdanában századokig. Sorsdöntő hivatás a megsegítés, de vajjon teljesítheti-e Erdély? A fejedelem rendkívül súlyos választás előtt állott; ha lépik egyet, megmozdul a török is, amely szünetlenül ott ólálkodik a konc körül és sohasem tűri el, hogy a két magyar rész egyesüljön. Az egyesített Magyarország nem csak Bécs ellen erős, de a porta ellen is fordulhat. Ahogy odaát a rendek egyik részének az volt a jelszava, hogy a törököt a némettel kell kiverni, a másik részének pedig, hogy a németet a törökkel, úgy Erdélyországban is hasonlóan vélekedtek. De akadt számos erdélyi hazafi, aki a teljes semlegesség mellett foglalt állást, még ha érzelmileg elviselhetetlen is volt számukra a közömbösség. Maga a köznép igen nagy tehernek érezte a bujdosó had bejövetelét,

de nem volt szava ellene. A közhangulatra jellemző, amit Cserei Mihály ír a bujdosókról: „ezeknek bejövetele veszté el, mind az erdélyi őshazafiakból álló urakat, mint pedig az egész erdélyi szép fejedelemséget és szabadságot.”

Emlékezetes, hogy Erdélynek érdeklődése magyarországi ügyek iránt régebbi keletű, hiszen még Weselényi nádor halála előtt sűrű összeköttetésben voltak a magyarországi urak az erdélyi urakkal. Apafi vállalta, hogy követséget küld a portára és igyekszik megnyerni a jóváhagyást a beavatkozáshoz. Inczédi Péter ment le követségbe, de útja éppúgy eredménytelen maradt, mint a Baló Lászlóé. Bánfi Dénes, Bethlen János és Bethlen Miklós azt ajánlották, hogy „temessék titokverembe” a dolgot, de Teleki már akkor ellenkezett. Később az a terv merült föl, hogy a fejedelem küldjön követet a protestáns uralkodókhoz és kérje meg őket, hogy járjanak közbe az üldözött magyarság érdekében. Teleki azt javallotta, hogy követség helyett, amely igen költséges, levelekkel forduljanak az európai keresztény uralkodókhoz. Kétféle levelet küldöttek, az egyiket a katolikus fejedelmeknek, a másikat a protestáns fejedelmeknek. Ezúttal is kialakult Erdélyben két párt, az egyik a török-párt, amelynek élén Béli Pál és Teleki Mihály állottak, a másik párt élén Bánfi Dénes, akit a mérséklők, így Bethlen János is támogatott. Bánfi Dénes annyira ment a német barátságban, hogy nem átallotta Spankau tábornokot, felsőmagyarországi főkapitányt, az Erdélyben meghúzódó bujdosók terveiről tájékoztatni. A radnóti országgyűlés foglalkozott a bujdosók kérdésével, elhatározták a beütést. A menekültek szerencsétlen kísérlete után Teleki Mihály, ámbár ismételten megállapították a szultán helytelenítését, hadaival Szatmár felé vonult, de súlyos veszteségek árán vissza kellett vonulnia. Közben odaát Magyarországon látván az erdélyi lépések sikertelen-

ségét, egyre rosszabbodott a helyzet. Cob Farkas tábornok valóságos rémuralmat teremtett. Ez viszont csak azt eredményezte, hogy a bujdosók még erőteljesebben környékezték az erdélyi rendeket. Sikerült végleg megnyerniök Teleki Mihályt, aki leányát Thököly Imrének szánta és bizvást hihette, hogy a sikeres megsegítés esetén veje Magyarország királya lesz, ő pedig a nádor. Apafival viszont udvaroncai elhittették, hogyha sikeres lesz az erdélyi felkelés, fejedelmi jogara alá kerülnek a magyar részek is. Bánfi Dénes egyre figyelmeztette a rendeket, hogy ne húzzanak ujjat a némettel. De Erdély már teljesen a bujdosók problémájának sodrásába került, ez a nagy kérdés foglalkoztatta csaknem minden más problémát kizáró módon a közvéleményt.

A fehérvári országgyűlés döntötte el a kérdést. Ez a gyűlés drámai lefolyású volt. A rendek képviselői egymásután, névszerint voksoltak. Felemelkedett Béli Pál, aki a bujdosók egyik vezéréhez, Wesselényi Pálhoz adta leányát és ezeket mondotta: „ha csak a magánügyet kellene tekintetbe venni, senki a magyarok dolgaihoz engedelmesebben nálamnál nem szólhatna, holott édes leányomat azok közül valónak, Wesselényi Pálnak adtam feleségül. De ha mindnyájan javallanák is a mi kegyelmes urunknak, hogy a magyar motusokba elegyítse magát, én egyedül, amennyiben rajtam állna, ellentartó volnék s leszek mind holtig benne... Sőt inkább akarom ma szemem előtt mind a leányom meghaljon s mind a vejem elvesszen, mindsem ömiattok hazám békessége, amelyet nehezen, sok pusztulás után Isten kiváltképen való kegyelmességéből nem régen ada megérnünk, újabban felforduljon.” Teleki Mihály azonban, aki már teljesen benneült a fejedelem kegyében, minden nyilvánvaló nehézség ellenére sem mondott le a magyarországi menekültek megsegítéséről. Csak a kedvező időpontra várt és valóban úgy festett, hogy a felkelők dolga újra elő-

nyösre fordult.

XIV. Lajos harcban állott a német császárral és tudjuk jól, hogy Habsburg-ellenes terveibe mindig belejátszott Erdély is. A két udvar között nem szűnt meg a kapcsolat azóta sem, amióta Bethlen Miklós XIV. Lajos levelét hozta magával Apafi fejedelemnek. Most újra üzent Apafinak és Franciaország hathatós támogatását ajánlotta fel, arra az esetre, ha fegyveresen a menekülők oldalára áll. Teleki Mihály ambíciói új erőre kaptak, de hogy végre elérje célját, ahhoz legelsősorban arra volt szüksége, hogy most már egyszer s mindenkorra leszereljen minden ellenzéki megmozdulást az országban. Beaumont márkinak, aki pénzt is hozott, Erdélybe érkezése után nem riadt vissza a legterrorisztikusabb eszközöktől sem.

Így jöttek létre, jórészt az ő kezdeményezésére, az úgynevezett *ligák*.

Csoportot összehozni, valaki, vagy többek ellen, hogy megsemmisíttessenek: nem nyíltan lépni fel ellenük, hanem titokban, észrevétlenül szorítani a hurkot, hogy aztán egyszerre semmisüljön meg az áldozat, mind ezeknek a ligába verődéseknek Teleki Mihály volt a nagymestere.

A rossz-hír költések a malom alatti munkának kétségtelenül legveszedelmesebb termékei. A titokzatos suttogástól, felelőtlen hírhordástól, a gazdátlan elfűrészeléstől már csak egy lépés választja el. A férfias eljárás: szemtől szembe, nyílt-sisakkal harcolni, nem pedig képmutatóan kitérni az ellenség elől és orozva akkor rásujtani, amikor nem is sejti. „A gyanú öl” erdélyi igazsága sohasem igazolódik be annyira, mint e minden nagyság nélküli korban, amikor a fej és jószágvesztést kimondó erdélyi törvények ellenére sem szűnik meg a nyelveskedés. A megsértett vitézlő rendek, ha kinyomozták a rágalmazót, országgyűlés elé idézték és úgy térden állva, vagy szalmasüveggel a fejükön kellett hamis vádjukat visszavonniok. De

egy olyan közéletben, ahol a legtöbb ember álarccal járt és ahol sohasem lehet szabatosan megállapítani, hol van az igazság határa és hol kezdődik a hazugság, az effajta felelősségrevonásnak talmi az értéke.

A ligák rendeltetése: megszervezni a rossz hírt, a befeketítést és minél inkább elfogadhatóvá tenni nyilvánosság előtt is a vádakát. Az egyes ember egymagában képtelen kiküszöbölni a másikat. Szövetkeznie kell, összeműködést kell megteremtenie, különösen, ha a másik nincs egyedül s neki is megvannak a bajtársai. Előfordulhat az az eset, amikor nincs más választás, mint vérszerződéses alapon, titokban előkészíteni az ellenállást. Azaz lehetnek a ligábaverődésnek nemes, nemzetvédő céljai is. A kémkedés is a honvédelem egyik formája, harcászati eszköz. Mégis, hogy egyik csoport le tudja verni a másikat, ahhoz az szükséges, hogy a két csoport erőviszonyai megszűnjenek egyformák lenni. Ha az erdélyi urak egymás ellen szövetkeznek, ki az, aki elbillentheti a mérleg nyelét egyik, vagy másik csoport javára? Nyilvánvalóan, aki felettük áll, a fejedelem. De hogy a fejedelem segítő kezét nyújtsa olyan aktushoz, amelynek a közvélemény előtt nehéz törvényes formát adni, el kellett előbb hitetni vele, hogy fenyegetettnek érezze magát és így trónja megvédésének szükségessége adja meg az ösztönzést az erőszakosságok elkövetéséhez. Egyik-másik célbavett főúr felforgató törekvését nehéz volt gyanúkok alapján elfogadhatóvá tenni, de szerencsére a fejedelem gyanakodó természete megkönnyítette az aknamunkát. Ha sikerül őt felbőszíteni és ügyesen azonnal ki is használni féktelen indulatának pillanatait, úgy nem volt nehéz megszerezni nyílt, vagy hallgatólagos beleegyezését bármiféle terroriztikus cselekménybe. Apafi indulatos volt. Toporzékoló dühében nem egyszer megverte a fejedelem-asszonyt. Legbizalmasabb hívei is rettegtek tőle, úgy hogy az első ligába-verődés az ő személye ellen ké-

szült. Sohasem igyekezett egy Bethlen Gábor józan-ságával és pártatlanságával a tárgyi igazságot kinyo-mozni. Ezt rábízta azokra, akik a trón oltalmazóiként jelentkeztek. Neki elég volt pusztá ösztöne, vagy meg-hittjeinek ellenszenveiben megerősítő sugalmi. Eddig-elé is tisztában volt, hogy egyik-másik főember miként vélekedik róla. Akadtak néhányan, akik soha nem is titkolták elégedetlenségüket. Igaz, hogy igen nagy a távolság, a még lélekben megüledett indulat és a cselekvési szándék, vagy a kirobbant cselekvés között. De ha akad valaki, aki ügyesen összeboronálja a lát-szólagosan terhelő mozzanatokat, találékonyan meg-építi a vádat, összefűzi az elgurult láncszemeket, an-nak a fejedelelemnél mindig nyert ügye van.

Az erdélyi levegő amúgyis feszült volt. Néhány év csendessége után újra dübörögni kezdett a föld alatt. Összeesküvések burjánoztak Magyarországon is, sőt ha jól körütekintünk, ez európai divat volt. Erdély főúri társadalmának emésztő harca most új fejleményhez érkezett. Eddig csak fűtték a főemberek, mint „követ a kígyók“, de most már vérre kezd menni a játék. Ki volna alkalmasabb keverni a kártyát, soha nem létező összeesküvéseket megrendezni, mint a született rendőrminiszter, a furfangos Teleki Mihály?

Három levél

Teleki Mihálynál senki sem ismerte jobban a diplomácia szövevényeit, senki jobban nem tájéko-zódott a külországi és jelesen a magyarországi poli-tika belső összefüggéseiben, mint ez az alig negyven éves, köszvénye ellenére is rendkívül mozgékony és tehetséges államférfiú. Bizonyára senki sem ismerte nála jobban a belső állapotokat sem. Példaadó hatal-mas levelezés maradt utána, — naponta néha száz levelet is megírt — amely nemcsak munkabírását

bizonyítja, de legszorosabb kapcsolatait is a legkülönbözőbb emberekkel.

Az erdélyi politikának ez a „szürke-eminenciája“ sohasem tolta magát az előtérbe, nem óhajtott „népszerű“ lenni — csöndes pók módjára egyik-másik vidéki házában, távol az udvartól szötte finom fonalait. Apafiban fölébresztette a nagy cselekvések ingerét. Ha politikai elgondolása sikerült, ennek érdemét szerényen átengedte urának. Ha ellenben valamelyik legfelsőbb intézkedés a visszájára fordult, volt bátorsága vállalni Apafi helyett is az ügy ódiumát. Névlegesen még Bethlen János volt a kancellár, de Bethlen János testi nyomorúságában — 1674-ben már nem is tudott kimozdulni otthonából — édeskeveset törődött az udvarral, a közügyekkel. Teleki Mihályt még az ő ajánlatára vitte be ezelőtt két esztendővel Apafi a fejedelmi tanácsba. Ugyanakkor a másik megüresedésben lévő tanácsi méltóságra is jelöltet adott: fiát, Miklóst. Miklós azonban lemaradt.

Még ma sincs tisztázva eléggé, hogy Teleki Mihályt szüntelen kétkulacsos politikára a történeti szükségesség kényszerítette-e avagy engedve az egyensúlyozás magátólértetődésének, túlzásba vitte azt és a diplomáciát már csak önmagáért művelte. Mindig voltak olyan államférfiak, akik annyira beleélték magukat mesterségük rutinjába, hogy akkor is a diplomácia zegzúgos útjait járták, amikor erre nem is volt szükség. De el kell ismerni, hogy az erdélyi politikának a nemzeti fejedelemség korszakaiban egyik legeszesebb művésze. Ismeri az emberi lélek szövénnyességeit, felfedezi gyöngéit, egyszerre rátalál híveinek és ellenfeleinek sebezhető Achilles-sarkára. És akit szépszerével nem tud megnyerni céljainak, apránként morzsolja szét praktikáival. Nem tér ki a hatalmasabb erővel szemben. Harcos ember, Kövár kapitánya, aki idősebb korban is habozás nélkül áll a hadak élére, sőt mintha örömet is találna a tábori

élet izgalmas zajosságában. Pedig az az emberanyag, amellyel dolgoznia kellett, semmiesetre sem volt átlátszó. A visszás helyzet, amelybe az erdélyi közéleti ember kényszerült, — a kettős ellentét sarkpontjai között vívódni állandó magasfeszültségben — más politikusban is kitenyészttette a magát álcázni tudás elemeit.

Ez a korszak már nem a XVI. századnak, a végvári szellemnek a kora, amikor nem volt nagyobb dicsőség magyar úr számára, mint szemtől-szemben nyílt sisakkal mérközni az ellenféllel. Az új kor már nem fegyverrel küzd, hanem eszével, a sütnivalójával ravaszkodik. Ez már a Descartes kora. Itt is kezd kibontakozni a szellem térhódítása és a logika élesedése. Ezenfelül Erdélyországban az élet körülményei is egyre mostohábbak. Úrnak, parasztnak egyaránt mind több furfangra volt szüksége, hogy kivágja magát a bajból. Nos, ennek a szükségszerű politikai és társadalmi alakoskodásnak, amely az új erdélyi életforma terméke, valóságos lángesze, ez a partiumbeli, kissé kövéres, kopasz nemes úr. Lehet-e csodálkozni tehát, ha szíve szerinti foglalkozás ez a titokban való mesterkedés; otthonosan csúszik a föld alatt, benne van minden maffiában és nyomozói és kombináló gyakorlatánál fogva éles szeme azonnal észrevesz minden olyan szálát, amelyen elindulva az elkendőzött összefogásoknak egészen a fészkéig hatol le?

Ki állott ebben az időben a legszembetünöbben Teleki Mihály útjában? Ki volt az a férfiú, aki nemcsak minduntalan keresztelte terveit, hanem akit nyugodt lélekkel oda lehetett állítani a fejedelem elé is, mint legveszedelmesebb ellenséget? Ki a legsudárabb szálfá, akiért érdemes megköszörülni a fejszét? Nyilvánvalóan Bánfi Dénes. Hiszen ez a vérbő, lármás férfiú nyíltan bírálgatta fejedelmi sógora intézkedéseit, a maga szakállára hozott rendeleteket és viselkedése olyan főnnhéjázó volt, mintha értésére akarta volna

adni mindenkinek: jó volna velem jóba lenni, mert csak tőlem függ, hogy meddig nyújtózkodhatik Apafi uram takarójával!

Teleki Mihály másik nagy ellenfele: Béldi Pál. A székelyek kapitánya, népszerű férfiú, akinek egyetlen intésére hadbaáll az egész székelység. Egyelőre azonban Bánfi Dénes ártalmatlanná tétele látszott fontosabbnak.

Mi sem mutatja jobban Teleki Mihály csavaros machiavelli-i gondolkodását, mint a mód, ahogy eme két főembert egymásra „zördíti,” s ő maga meglapul a háttérben. Bánfi Dénes és Béldi Pál már régtől összeakadtak. Személyes okok, birtoksérelmek, asz-szonyhistória, politikai különbözőségek. A birtok-szerzés mohó ösztöne gyötörte mind a kettőt, irigyl-ték egymás jószágait erősen. Természetes, hogy a ligábaverődés előtt az összefogó főemberek nemcsak Bánfi Dénes politikai bűneit sorolták föl rendről-rendre, de maguk előtt látták a roppant vagyont is, amelyet majd maguk között barátságosan meg-osztanak.

Teleki Mihály már régebben besúgta a fejedelem-nek, hogy Bánfi Dénes gyűjti a hadakat ellene. Bornemisza Anna azonban megvédte sógorát és elmaradt az első megkörményezés, amelynek célja volt perbe-fogni Bánfi Dénest. 1674 őszén jött létre azután az összeesküvés, amelynek Teleki és Székely László voltak együttes szervezői. Valószínű, hogy Teleki csak azért használta föl Székely Lászlót, „a belső favoritát”, úgy a fejedelem, mint a főurak megnyerésére, hogy ő annál inkább láthatatlan maradjon a háttérben. A liga megkötéséről szóló okmányt — amelynek nyílt, bevallott célja Bánfi láb alól való eltétele volt, — leg-elsőnek Kapi György és Bánfi Zsigmond írták alá. Ezek mind a ketten szemet vetettek a generálisságra. Aláírták volt Haller János és Haller Pál, Rhédey Fe-renc tanácsurak. Naláczi István, Csáky László, Kor-

nis Gáspár, Macskási Boldizsár, Keresztesi Sámuel. Utólag aláírta Bethlen Gergely is, aki azonban meg gondolta magát és elárulta Bánfinak, hogy mit forralnak ellene. Aláírta Béldi Pál is.

Az utókor számára megőrződtek azok a levelek, amelyeket Teleki Mihály a fondorlatos ügyben írt. Az első a fejedelemnek szólt. E levelében befeketíti Bánfit és úgy mellékesen megemlíti, hogy Béldi Pál összegyűjtötte a székelységet Bánfi ellen, de ha a fejedelem Bánfinak megbocsájt, akkor Béldi fogja őt elűzni a helyéből. Tartsa készen magát nagyságod, hogy akár Béldi, akár Bánfi Dénes jöttére Karánsebes felé az udvarral együtt kimehessen“. Még nem tör tént semmi sem az egyik, sem a másik főúr részéről, de Teleki már a menekülés rémét idézi, szándékosan eltúlozza a helyzetet és diplomatikus célzást tesz Béldi Pál veszedelmes hatalmára is.

A másik levél Béldi Pálnak szólt. A megszólítás olyan negédes, mintha ők ketten testi-lelki barátok lennének. Így kezdődik: „Nagyságos generális úr, legbizodalmasabb barátomuram!“ E levélben esze ágában sincs csöndesíteni Béldit, hanem egyenesen bujtogatja, hogy minél keményebben álljon ellen Bánfinak. „Úgy látszik, kegyelmed könnyen veszi a dolgot, pedig kegyelmed van elvádolva a legjobban, mind ő, mind fejedelemnagysága előtt. Képzelheti kegyelmed, hogy a Bethlen urak, különösen Farkas és Elek, nem örömet láják Bethlent a kegyelmed kezén. Jól meggondold itt, uram, mit cselekszel, nem Bánfi jószágairól van itt szó, amelyek, mint írja, kegyelmednek nem kellenek, hanem mindnyájunk megmaradásáról.“

És végül a harmadik levél — magának Bánfi Dénesnek.

„Nagyságos úr, nekem kegyelmes jóakaró uram! Csak most veszem észre azoknak a rettenetes machinációknak, praktikának a hírét, melyet az udvartól

ott és a székelységen művelének. Rettenetes dolgok ezek, uram. Ha engem betegségelem ágyhoz nem szegez, nagyságod iránt való szolgálatomnak bizonyára több látatja vagyon. Így meg kell elégednem azzal, hogy intsem nagyságodat: ne higgyék, ne bízzék senkibe; se személyesen, se követ által Fehérvárt meg ne jelenjék, ha csak traktaképen nem, haditisztek által... Őrizkedjék kegyelmed Bélditől és Bethlen Miklóstól, kik minden oldalon leselkednek életére.“

Ez a három levél ékes bizonyossága annak, hogy Teleki Mihály beugratta az erdélyi urakat azokban az időkben, amikor a belső erők egyesítésére volt szükség s amelyek hiánya soha nem pótolható erőpazarlást eredményezett. A cselszövés iskolapéldája ez a három levél. Egyetlen mentő körülmény talán, hogy az ellenségeskedések az egyes urak között megvoltak anélkül is. Őt se szívelték sokan és talán egyre növekvő hatalma előbb-utóbb kihívta volna a mások cselszövéseit is ellene. Teleki Mihálynak, akármilyen eszes ember is volt, aligha sikerülhetett volna már a belső egység megteremtése egy olyan erkölcsileg lezülölt korszakban, amelyet a külső körülmények is végromlással fenyegettek. A fejedelemség a maga mohácsi vésze előestéjén állott. És amint ezt sem lehetett feltartóztatni, éppen az átkos visszavonás és az elfajult emberrágás miatt, úgy ezt sem. Teleki Mihály csak azzal öregbítette a nyomorúságot, hogy mestersegesen aknáztta ki az ellentéteket. Talán taktikailag nem is volt más útja, hogy megmenthesse a trónt, vagy Erdélyt. Talán voltak magasabbrendű céljai is és szándékainak ötvözetében a salak nemes fémmel vegyült. Legyünk jóhiszeműek és áltassuk magunkat, hogy lelke legmélyén így akarta javát nemzetének.

Még mielőtt széthordották volna a fullajtárok e mézédés és egyben fullánkös leveleket, Teleki Mihály magához hívatta serestélyi kastélyába Bethlen Miklóst is, hogy övele is aláírassa a ligáról szóló, két példány-

ban készült pecsétetes okmányt. „Hosszú ahhoz készült bevezetés után kívána tőlem parolát a titoktartásra — írja Bethlen Miklós emlékiratában — én Telekit is abban az időben jó konfidens uramnak tartottam, fogadalmat is adtunk volt még in Anno 1666 állandó barátságul egymásnak. Azért is adék könnyen parolát de silentio, akármit mondjon, csak szintén, hogy Isten Őr és hazámhoz való kötelességem ellen ne légyen.“

Apa és fiú

Bethlen Miklós harminckét éves volt. Csalódásokban és örömekben elegyes múlt állott mögötte. Bebarangolta nyugat szép országait, kevés erdélyi főnemes vágott szélesebb ablakot ilyen fiatalon a nagyvilág felé, mint ő. Máris műveltebb volt a politikai aréna legtöbb szereplőjénél. Őneki is megadatott, mint Teleki Mihálynak, hogy ne csak faluja tornyából lássa meg hazája dolgait, hanem az egész európai politika összefüggéseiben szemlélje. Felmérhette magában a kis Erdély műveltségét a hollandiai, angol vagy francia műveltséghez képest. Láthatta, hogy ami néki az egész világ, a kívül eső nagy államok szemében már csak szürke pont. De, mint minden buzgó hazafi, ezekben az időkben nem nézte le szülőföldjét, ellenben égett a vágytól, hogy emelje a honi műveltséget.

Hogy odahaza nem bírják el, ha valaki tudásával felébe kerekedik a többieknek, ezt ő már jól tudta, a filozófikusan gondolkodó ifjúnak volt alkalmam nem egyszer kitapasztalni, úgy magán, mint a mások bőrén. Vajjon érdemes volt-e hazajönni tanítómesterének, Apáczainak, hogy külföldi tapasztalataival emelje a hon gazdagságát? Ő és más tudós emberek odakünn mind szép pályát futhattak volna meg, de inkább idehaza vállalták a szegényebb sorsot és a

mások cselvetését is, mert nekik a vérük diktálta, hogy Erdélyben van a helyük.

Bethlen Miklós édesatyja sorsából tapasztalhatta, hogy családjá nem örvend túlságos rokonszenvnek az udvarban. Ismerte saját natúráját is, kielemezte apróra: nincs benne egy fikarcnyi sem a talpnyalók nyájaskodásából. Nyílt, férfias ember, aki mindig azt mondja ki, ami a szívéen fekszik. Ha nem izzasztotta volna őt is az a kettősség, amely itt még a magánélet mélyében is törvényszerűséggel nehezedett rá minden erdélyi lélekre, a napi politikában soha sem vett volna részt. Saját bevallása szerint nem volt vitézkedő természet sem, hiába ifjúságának hadfias nevelése, katonai babérokra sohasem vágyott. Viszont egy Bethlent mindig kötelez családjának hagyománya. És hogyan tehet ő jó szolgálatokat hazájának, ha nem a politikai életben? Ebben az országban minden csak a politika körül mozog és mert mostanság a politika az ármánykodásnak művészete és takarója a sok szennyes érdeknek, nem annál inkább szembe kell-e nézni az akadályokkal mindazoknak, akiknek hitük van és bizakodnak egy derűsebb jövőben?

Bethlen Miklós érezte e hivatást, de várt. Amióta hazakerült, csak egyetlen ízben bízták meg olyan politikai feladattal, amely kedve szerinti volt. Az udvari kancellária fölszólította, hogy ő, az írástudó ember, írjon az európai közvélemény tájékoztatására felvilágosító röpiratot az üldözött magyar protestánsok helyzetéről. Így jelent meg az *Austriae Austeritas*, amelynek vezető eszméit mindenütt elmondotta, ahol csak megfordult: segítsétek meg a magyarokat, mert hazájuk küzd két évszázada, mint a kereszténység védbástyája tartja a hátát a töröknek és véd benneteket, hogy ne érjen semmi baj! Örök tündöklő igazolása ez a magyarság akkori elmaradottságának azokkal az államokkal szemben, amelyeket csak alig ért a török nyomás szele. Könnyű Leydennek, Amsterdammak,

Londonnak a műveltség békés otthona lenni, amikor határait soha sem fenyegette a vad tatár és a török. Ha a magyart e fájdalmas európai feladattól megkímélte volna a végzete, mint más nemzetet, akkor látta volna meg csak a világ, hogy mire képes ez a büszke keleti fajta... A rákövetkező évben (1677) újabb röpiratot írt és seregszámra küldött leveleket a külföld felvilágosítására. E levelek azonban nem jutottak el rendeltetési helyükre. Bethlen Miklós szerint Teleki Mihály keze játszott közre, ő tudja, hogy miért.

Amikor az öreg kancellár lemondott az udvarhelyi főkapitányságról, ezt az állást fiának adományoztatta. Mint udvarhelyi főkapitány, részt vehetett az országgyűléseken is és végre alkalma volt közelebbről megismerkedni az erdélyi politika vezetőivel. Nem volt túlságosan épületes iskola számára. Nem sok gyönyörűsége telhetett e gyűléseknek a modorában. Amit már eddig is tudott, most szemtől-szembe kellett látnia, hogy az ország közvéleményének kialakulásában nem a rendek szava érvényesül, az urakat éppen úgy nem hallgatják meg, mint ahogy a köznép jajongása nem ér fel a trónok zsámolyáig — ezek a rangosak és nagycíműek mind csak bábok a kamarilla kezében. Az ország sorsa nem itt dől el, íródeákok hiába vetik papírra a lelkes fölszólalásokat. Valahol a lakomákon, a főúri kastélyok száláinak fényében, vagy dolgozószobák homályosságában, vadászatokon, akár hálószobákban is, csupán itt a törvényhozó testületben nem. Bármennyire is forrongott elméje a tervektől és ötletektől, akármilyen sok mondanivaló is gyűlt fel benne, száját ezekben az években csak egyetlen egyszer nyitotta ki. Az erdélyi törvénytár, az Approbata módosításáról volt szó, elmondta a magáét és akarva, nem akarva, éles ellentétbe került Teleki Mihállyal.

Az ő eleme az építő munka, amely aprólékos gonddal gyűjti össze a hulladékokat is és fölötte kíváncsian új életet teremt. Ugyanaz a gondolkozása, mint apjának. Meglepő a szellemi rokonság, amely fiú és apa között észlelhető. Politikai nézeteik tökéletesen fedték egymást, viselkedésük adott esetben az eseményekkel szemben egy és ugyanaz. A beavatkozás kérdésében egyaránt vallották, hogy Erdélynek nem szabad kalandokba bocsájtkozni, vesztég kell ülni, viszont a hírverés minden eszközének felhasználásával közre kell működnie a külföld fölvilágosításában, hogy a veszélyeztetett magyar protestántizmust megmenthessék. A hatalmas külföldnek a dolga, hogy fegyveresen segítsen a magyaroknak, nem pedig az erdélyieké. Egy kis nemzetnek nem az a rendeltetése, hogy ő tolja a nagyhatalmak szekere rúdját és esetleg felmorzsolódjék a hadi-szerencse forgandóságai között. Egy nagy nemzet kihever egy kudarcot, kis nemzet belépusztul.

Abban az időben, amikor vagy erőteljes török, vagy erőteljes német célzatú politikát folytattak Erdélyben, a Bethlenek rendkívül óvatossággal hazájuk semlegességét hangoztatták. A kancellárnak leghűbb munkatársa maga a fia volt, aki mindenben segédkezett apjának és a kancellária hivatalos leveleit és jelentéseit mind ő fogalmazta. Bánfi Dénes, Kapi György, Béli Pál, Rhédei Ferenc, sőt Teleki Mihály, éppen úgy bevonták az ifjabb Bethlent tanácskozásaikba, mint a kancellárt. Nagyra becsülték, kíváncsiak voltak a véleményére. Később, amikor az erdélyi külpolitikát végleg Teleki ragadta kezébe, a kancellár tevékenysége az ország belső igazgatására szorult. Teleki Mihály módszeresen idegenítette el a kancellárt a fejedelmi családtól. Vádak hangzottak el, hogy a kancellár támogatja a portára szökött Zólyomi törekvéseit. Híre keringett, hogy a fejedelem ellen kötött főúri ligának az irányítója. Hiába tisztázta

magát az udvar előtt, írásban is, a viszony közte és a fejedelem között egyre rosszabbodott. Az apa és a fiú azonban működési tevékenységüket változatlanul megtalálták azon a téren, ahol a legcsekélyebb gyanu sem férhetett hozzájuk: az erdélyi protestántizmus felemelése terén. Mind a kettőben közös vonás a cselekvő hitbuzgalom. Miután a bécsi udvar gyűlölete már-már megsemmisítette a magyarországi protestántizmust, annál inkább szükség volt az erdélyi protestántizmus megerősítésére. Bethlen János az erdélyi egyház főgondnoka lett. Bethlen Miklós egyik gondnoka, Bánfi Zsigmonddal és Bethlen Farkassal együtt. De csak ő törődött az egyház ügyeivel, a másik két gondnok politikával volt elfoglalva. Pedig a protestántizmus felemelése annál is inkább nemzeti feladat volt Erdélyben, mert az egyház alkotmányi harcokban újra fölütötte fejét a coccejánizmus, a presbiteriánusok és episcopálisták küzdelme megújult, úgy hogy zsinatot kellett összehívni az elégedetlenség megfékezésére.

A példás kapcsolat, amely a fiút apjához fűzte, a kancellár utolsó éveiben két okból is meglazult. Az egyik ok: Bethlen János újabb házassága. Pekri Ferenc, kükküllőmegyei főispán özvegyét vette feleségül, aki noha Erdély egyik leggazdagabb főúranak vagyonával egyesítette a magáét, a szüntelen jószág-szerzést tekintette élete főcéljának. Amikor megszületett fia, Sámuel, áldatlan családi háborúság kezdődött Bethlen Jánosné és mostohagyermekai között. A kancellár, bizonyára a felesége nógatására, felosztotta a családi vagyont, de Miklóst és Pált második házasságából való fia kedvéért érzékenyen megrövidítette. „A mostoha anyámnak solennis rendtartása volt vala: vagy velem, vagy az öcsémmel örökké összevesztette az atyámat, de nem egyszer s mind, mind a kettőnkkel, az öcsémmel gyakrabban a felesége miatt, kit noha igen közel való atyafiát soha-sem szeretett, emez

sem viszont ötet, de én velem nagyobb matériák miatt.”

A feszültség ellenére is az apa és fiú szüntelenül tartották kapcsolataikat. Hogy jóviszonyukat ne homályosítsa el semminemű fanyar csalódottsági érzés, a kancellár pár év múlva a vagyont újra rendezte gyermekei között, de ez a hagykozás sem tetszett Miklósnak. Abból a levélből is, amit a kancellár pár hónappal halála előtt írt, kiviláglik, hogy a vagyont átká miatt úgy az egyik, mint a másik mélységesen meg van bántva. „Száma nélkül ment alá az én szakállamon az én könnyhullatásom, ez mostani hosszas halálos betegségem te miattad ebben a matériában. Nem is látok sem feleségemnek, sem gyermekemnek jövődöbeli securitást mindaddig, valameddig nem kötelezed magadat ennek a lator célnak lehangyására...” A másik ok, hogy volt egy időpont, amikor már nem is mertek a politikában szorosán együttműködni. A fiú ellen gyanakodott az udvar, a gyanú áthatott az apára is és viszont. Lazítani kellett tehát érintkezéseiken, nehogy mindkettőre rávessék magukat ellenfeleik. „Vas a lábamon nincs, — írja Bethlen János Teleki Mihályhoz írt levelében — de sok vasban lévő állapotnál boldogtalanabb sorsom, mert nem hogy az idegenek akármely szükséges dologban is mernének velem társalkodni, de még magam fiamot is elijesztették istentelenül, hogyha felém néz, neki is mindjárt el kell veszni.”

De ez már a kapcsolatok végkifejleménye. A fiú viszonya apjához a falevél viszonya fájához. Ám ugyanabban az időben kialakul egy másik kapcsolat: már családot alapított és két erős karjával belemarkolt a jövődöbe. Ő maga is őse lesz önmagának.

Az építő

Van egy ilyen fajkép is: az építő. Egészen különleges lelki alkat. Minden megnyilvánulásában benne van nemcsak a szerkesztési hajlam, a rendnek és a szilárdságnak a keresése, de az irtózás mindennel szemben, ami hevenyészett és változékony. Takarékosság, előrelátás, a széthullott anyagok gondos felszedése és értékelése, ugyanakkor a képzelet játékosága: új és új kombinációkat létrehozni. A forradalmár természet is bizonyos távoli vonatkozásban — majd a romok eltakarítása után — „építeni“. akar, de tevékenységének fő ösztönzője a Kaland. Bethlen Miklós nem „forradalmi“ egyéniség. Kaland helyett ő otthoniasságra, lakályosságra törekszik. Lakályossá tenni a saját, vagy a nemzet otthonát. Kényelmesebb feltételeket teremteni az egyéni erő, vagy a népegyéniségi erők kibontakozására. Az építő embertől mi sem áll távolabb, mint „veszélyes“ életet élni. Ő konzervatív és földhöz rögzített. A nomád-lelkek számára idegen fogalom a termékenység. Bethlen Miklós világát a gyarapodás, testesedés, megszilárdulás, kiformálódás érzelme teljesen betölti.

Egyelőre még csak gondolni sem mer a nagy építő, nemzetformáló munkára. Erre most legtöbbjének nincs érkezése; átalakulóban a világ; nyers erők mérkőznek az ő kis országa körül. És odabenn a meglévőből is napról-napra csákánnyal szedik ki a tégladarabokat. Meg kell várni, míg a szerteszét hadonászók kifáradnak, vagy felocsudnak a siralmas látványra. Ő most még élni akar az üvegházban. Ifjúház. Szeretné összegyűjteni erőit, hogy megsokszorozza a családban és a hajlékban. Visszavonulni, amíg kitombolja magát a népek zivatara.

Csudálatos és egyben jellemző az a gond, amelylyel ebben az időben otthont óhajt építeni magának. Lakóhelyéül Szentmiklóst választja. A Bethlenek

mindig szerettek építkezni. Miklós azonban túl akart tenni a népes család valamennyi tagján. Neki nem adatott meg, egy már meglévő kastély, amely a falu legmagasabb pontján, széles térséget kiszakítva több század óta áll, birtokba venni, újjáépíteni, ízlésének megfelelően kicsinosítani. Keresden, az ősi udvarházban atyja lakik. Különben sincsenek ínyére azok a lakóhelyek, amelyeket az akkori erdélyi urak magukénak mondtak. Ezek mind várszerűségekre törekednek. Sasfészek kell nekik, amelyben országot lehetnek jobbagyaik felett, saját törvényeik szerint a birtok kiskirályságában, a hatalom illúziójában, pallósjoggal, védő várak, amelyekben meg lehet bújni, ha jönnek az üldözők és el lehet zárni árkokkal, felvonó híddal, akár ágyúkkal is. Bethlen Miklós olyan udvarházra törekedett, amelyből kifelé távlatok nyílnak. Amazok udvarházai, roppant széles köfalaikkal, rostélyozott, keskeny ablakaikkal világtól elzárt monostorokhoz hasonlítottak. De Bethlen Miklós e század közepén Erdélyben először építkezett úgy, hogy kilátásra is számított.

Vagyona, hogy valami szépet alkosson, nem volt. Csak ízlése volt és tapasztalatai, amelyeket külfországo-kban szerzett. Mint jó gazda nem nyújtózkodhatott tovább, mint ameddig takarója ért. Tíz esztendőbe is beletellett, amíg végre elmondhatta: úgy, ahogy megteremtettem otthonomat!

Abban a módban, ahogyan szentmiklósi kastélyát felépítette, benne van egész egyénisége.

A galgovicai határon egy disznópásztor régi pogány várnak fundamentumát találta meg, ennek a köveit használta fel az építkezésre.

„Száz embert küldénk reá s meghagyók, hogy ássák keresztül a hegy tetején és úgy akadunk reá a fundamentomra; volt a kerületi hatvannyolc öl és a formája a helyhez képest óvális, melynek két végén egy-egy torony, melynek az, ki a bérc felől esett,

tomérdeksége volt egy és fél öl... Ha Isten ezt nem mutatta volna, nem hiszem, hogy semmi is a házban tölt volna, mert ott a tájott Balázsfalván kívül a palakőnél egyéb nem igen vagyon, az is a kis-aknai határon és amelyre nem igen régen találtam, a balázsfalvi erdőtetőn...“ „Nem volt téгла, az a száznolcvanezer dufla téгла, amelyet még az öreg kancellár készíttetett, amikor kiégették, olyan volt, mint a málé. Téglaföldet kellett keresni, talált is a kápolnai akasztófánál. „Mikor a feleségemmel haza érkeztem, azután rakták a tanuló-bástya fundamentumát, tettünk ketten egy kis faragott követ belé, melyben az én és az ő neve vala metszve — annus, dies; én egy aranyat, ő egy tallért tettünk réá.“

Bethlen Miklós szentmiklósi öröksége „négy rossz, alacsony ház és egy kis bolt vala csak“. Le kellett ezt rombolni, jóformán az egészet, mert nem ásták fel jól és nem is mérték ki jól annakidején. Az építés munkájában Bethlen Miklós ifjú feleségével együtt résztvett, napkeltétől-napnyugtáig dolgoztak ők is a többi kőművesekkel. „A bástyát én ezen nyár kezdetin elrontatám, a fedele rontásában pallérkodván a kakasülőről leszalasztott egy fejsze nyele, vagy foka csak kicsinydég úgy éré bal felől a fejemet, süveg is volt pedig ott, mégis féltükmonnyit gulyázék. Ha a fejem tetejére esett volna, három- vagy négy deszka lett volna a házam.“ Őt esztendő alatt készült el az első rendház annyira, hogy beleköltözködhett a háznak udvar felőli részébe, ő a tanuló bástyában, felesége az elleniben valóban. „Mennyire készült esztendőnként, nem is tudom, nem is szükség említenem; elég az, hogy énnekem eszem, kedvem, munkám, kölcségem ment erre egészen az öt esztendő alatt annyira, hogy a sok tapodás miatt alighogy meg nem köszvényesedtem.“

A szentmiklósi kastély, homlokzatán a kígyós címerrel, áll még ma is, lakható állapotban. Az anyagi

eszközöknek korlátolt volta meggyeplőzte az építő képzeletét, de ez a kastély így is az erdélyi renaissance egyik legnemesebb alkotása. Udvari homlokzatának oszlopos árkádsora, elrendezésének franciás szimmetriája kiegészítik egymást és összhangban olvadnak fel.

Az ifjú házasságok sok gonddal és vesződéssel éltek, de számukra ezek az évek a boldogság soha vissza nem térő évei voltak. „Az én életemnek legjobb és gyönyörűsége része” — írja Bethlen Miklós, negyven elmúlt év párázatán keresztül is maga elé vetítve az ifjú kibontakozások varázsát. Emlékiratának idevonatkozó fejezetében úgyszólván észrevétlenül megy el Erdélyország viharos eseményei mellett és négy éven keresztül csak a saját dolgai érdeklik. Amikor megházasodott, ménes, pénz, arany, ezüstmarha alig jutott neki osztályrészül. Nem volt több birtoka és jószága, mint egy középnemesnek. „Feleségemet bizony rosszul, igen csekélyen házasították, hintót s lovakat sem adának véle.” A lakodalmán a fejedelemtől száz forintot és a szász városoktól néhány szép virágos kupát kapott és „mikor haza menénk a menyecskével és számot veték ládával, erszénnyel, nem hiszem, huszonöt forintnál több pénzem volt vala.” Hogyan volt lehetséges, hogy Bethlen Miklós mégis rangjának megfelelő életet élt, tudott építkezni is és ha vendég került házatájékára, nem maradt szegyenkezésben? Úgy, hogy remekül kereskedett. Amint írja, a lakodalmon kapott kupákat is eladta és kocsmára való bort vásárolt a helyibe. Borral kereskedett és búzával. Jó áron eladta saját terméseit, de vett másoktól, továbbadta. „Kiforrt a kalmárvér belőle” — mondogatták nagyatyjára célozva, Váradi Miklósról, aki kereskedő volt Kolozsváron. Élelmesebb volt mint a görögök, akik ellepték az országot és mohón kereskedtek. Ezeknek az akkortájt betelepített örményeknek és görögöknek Teleki Mihály volt legfőbb patrónusa a tanácsban. Bethlen Miklós ellenük volt. Meg is

mondotta egyszer a rendek előtt: „én úgy vettem eszembe, hogy minél inkább postulátumozzuk őket, annál inkább szaporodnak és mindent drágábban adnak. Vagy üzzük ki őket egyszer, vagy tegyük le ezt a minden gyűlésen mások hasznával s magunk kárával hányt-vetett matériát.“ Bethlen Miklós nemcsak mint jó kereskedő törődött a maga boldogulásával, de felismerte a kereskedői rend nagy kérdését is az elkoldusodott országban. Tervezetet is írt, hogy mint lehetne a sőt, mint más kereskedést jól fölláltítani és hogyan lehet megszabadítani az országot azoktól, akik csak a szegény ember vagyonkáján tollasodnak. Figyeljük meg e vonást: később Bethlen Miklóssal, mint e korszak első igazi nagyvonalú gazdaságpolitikusával találkozunk.

Bethlen nem nézte le a kereskedői foglalkozást — saját életének nehéz körülményei tanították meg erre. Apródként nevelkedett ő is az udvarban, tanult kardforgatást, kopjajvetést, neveltetéséből nem hiányoztak azok a bizonyos lovagi elemek, ő is kedvvel vadászott, lovagolt, ha kellett, katona is volt, testi ügyessége és ereje nem kényszerítette kontemplatívításra, csakhogy valahogyan más volt, mint a többiek. Szerencséjére hitvese is hasonló házias erényekkel tündökölt.

A legeszményibb családi életet élték. Felesége egybekelésük után húsz hónap múlva ajándékozta meg az első gyermekkel. A rákövetkező évben ismét. Bethlen két házassága alatt tizenhat gyermeke született. „Ha az első feleségem lett volna olyan egészséges és tenyésztő, mint a második s ha az elsőől a fogarasi rabság esztendejéig, a másiktól a mostani rabság már négy esztendejig el nem választott volna, talán kalongya számig szaporodtunk volna.“ Ilyen férfiúnak a család az ő birodalma; ezi kell sokasítani, benépesíteni. Ez volt a mag — a család —, amelynek leg-

belső gócából, erkölcsi sugárkévéjéből akarja majd beragyogni egész hazáját.

Túlságosan eszményesítenénk Bethlen Miklóst, ha azt állítanánk, hogy az ő példás családi élete ritkán egyedülálló tünet. Kétségtelen azonban, hogy az udvar erkölcsi világa sokkal lazább volt, mint amilyent a puritán Bethlen Miklós elviselt volna. Mert ahol a Bacchusnak akkora keletje van, nem ismeretlen a Venus sem. Az erdélyi udvarnak talán nem voltak meg a maga botránykrónikái, mint amilyenektől hemzsegnék francia és más királyi udvarok. Bornemisza Anna fenkölt, tiszta egyénisége makulátlanul csillog elénk a századok mélyéből. De Apafi fejedelemről már nem egy kikapós történetet jegyez fel a nép. Maga Bethlen Miklós is megemlékezik egy ilyen pletykáról: „Más, de igen titkos aktus lőn. A szegény boldogtalan fejedelemnek a Báthory Zsófia fejedelemasszony régi szépségét fejébe ütötte az ördög; annyira ment a dolog, hogy Inczédi Mátyás által jártatta a fejedelem, hogy ő a feleségét elüzi, teszi ide, vagy tova s amaszt elveszi. Horrendum et incredibile — de így hallottam az uraktól. Elvégezték azután, hogy Inczédi szerzőt megölessék, sőt, ha ugyancsak megér a dolog, hadat állítsanak, a menyasszonyon is túltegyenek és az elméjében annyira megbántódott fejedelem helyébe mást tegyenek. Járt az elméjük Rhédei Ferencen is, de az én atyám is a fejedelem egész kivételésén meg nem egyezett...” Sok pletyka forgott Széchy Máriáról és Zólyomiról, tudjuk, hogy Béli Pál is a kikapós férjek közül való volt és innen egyik összekoccanása Bánfival. E csélcsap történetek azonban nem magyarázzák meg a történelem eseményeinek rugóit, nincs is sok értelme vájkálni a főúri hálótermek titkai között. Bizonyára sok rosszakarató rágalom is volt forgalomban. A főúri memoár-írók, Erdély bőbeszédű Saint-Simonjai, készpénznek véve minden mendemondát, úgy csipkedték

meg ellenfeleiket, hogy denunciálták őket az utókor előtt. Ellenben itt, éppen ezekkel a dolgokkal kapcsolatosan jegyzendő fel, hogy Bethlen Miklóst, akinek hosszú pályafutása alatt ugyancsak bőven akadt ellenségei, soha effélével meg nem rágalmazta senki, hozzá ilyen gyanakodás nem férhetett.

Bánfi után Béli

Teleki Mihály ösztökélésére a serestélyi kastélyban a békés nyugalomból kirángatott Bethlen Miklós aláírta a ligát, egyrészt, mert „aki nincs velünk, ellenünk van“, másrészt pedig, mert tényleg ő is azt hitte, hogy Bánfi Dénes mozgólódásai veszedelmesek lesznek az országra. „Nékem in privato, Bánfi Dénes ellen semmi nehézségem nem volt, sem az én atyámnak s atyámfiaiinak, sőt jó uramnak tudtam, az is volt, mert, amikor in anno 1674 igen beteg voltam, holt híremet vivén fel a vacsorán, a fejedelem belső kis asztalához, mindjárt elveté a kést Bánfi Dénes, mondván: bár három-négy holt volna meg más, csak ez ne; dícsért, böcsült és osztán fölfuttatott egy inast és életemet értvén, örült mind ő, mind a fejedelem.“ Bánfi Dénessel szemben tehát inkább a hála érzéseivel volt eltelve. De mert Teleki Mihály követelte, ott hagyta Szentmiklóst, felültette székelyeit, hogy amikor Bánfi Dénes Fehérvárra megy, vagy lovasaival átvonul a miriszlói berekben, rájaront és elfogja. Bánfi Koppádon megtudta, hogy mi készül ellene, s a biztos Kolozsvárra menekült. Feleségét azonban elfogták. Bánfi most megtehetette volna, hogy kiszökik Erdélyből, de nem tette, hanem elkezdett alkudozni a fejedelemmel és a ligával. Ez volt a veszte. A liga emberei résen voltak, Szamosújváron sikerült is elfogni Bánfit és hogy elítéltetésének törvényes formát adjanak, a november 17-e óta Gyulafehérváron ülésező országgyűlés elé állították.

Egy két nappal előbb azonban még kézbevette a Bethlen Miklós jóakarató levelét, amelyben azt írja neki, hogy az egész ország ellene van. „Istenért, uram, gondold meg, hazádnak következhető veszedelmét, szép régi familiádnak hírét, nagy jószágodnak virágzó állapotját, az egy gyermekednek szerencsáját, feleségednek fogságát és ez világ mulandó dolgok után az örökkévalóságot, ne légy oka vérontásnak, ne fegyverkezzél.” A drámai lefolyású országgyűlésen Bethlen Miklós Pál öccsével együtt igyekezett védeni Bánfi Dénest. Mind azt hangoztatta, hogyha Bánfi tényleg forralt felkelést, az országgyűlés minden egyes tagját rendre kell megszavaztatni. Arra számított, hogy a voksolás rendjén olyan hangulat alakul majd ki, amelyben Bánfi Dénes megmentheti fenyegetett életét. Bethlen Miklós nem mert túlságosan kiállani Bánfi mellett, — bizonyára érthető okai voltak — de öccse, Pál, nyíltan megmondotta: „tudom, hogy Bánfi Dénesben sok és nagy büntetést, nótát érdemlő vétek vagyon, de nem egyedül ő olyan, azért, ha büntetni akarja az ország, az olyanokat is tegyék melléje.” A rendek összenéztek, tudták jól, hogy kikről lehet szó, a célzás nyilvánvalóan Teleki személyét is érintette, de ő csak egykedvűen simogatta melléig érő fekete szakállát.

Egy fél óra múlva az országgyűlés kimondotta Bánfi fej- és jószágvesztését.

„Az én voksom az volt: a törvény szigoránál fogva nótát érdemel, mindazonáltal a fejedelem és az ország diszkréciójára hagyom a sorsát.”

Bethlen Miklós joggal remélhette, hogy a fejedelemasszony kieszközli sógorának a kegyelmet. Éppen ezt akarták elkerülni az urak. Még mielőtt bármi történhetett volna, Csáky László utasítására, a bethleni udvaron végzett Bánfival a cigányhóhér, három órával azelőtt, hogy a fejedelemasszony futára a kegyelem hírével megérkezett.

Nem lőn békesség azután sem, hogy Bánfi feje a porba hullott.

Azon a napon, amikor a halálos ítélet meghozták, Kapi György házánál ebédre gyűltek össze a pártoskodó főemberek. Amikor a jókedv már igen magasra hágott, Bethlen Miklós, aki szintén jelen volt, odasúgta a mellette ülő Mikola Zsigmondnak:

— Bizony nem tornak, vagy áldomásnak napja ez, hanem tanácskozásnak. Ha megtevénk a törvényt, ám lássuk, hogy mit csinálunk tovább.

Nagy helyesléssel bevonultak Kapi György belső dolgozó szobájába. De nem az ország további sorsa fölött vitáztak, hanem arról, hogy mi történjék Bánfi Dénes jószágaival. Örményes, Gyalu, Visa, Köbölkút, Batiz, Szokoly, Szentmárton, Szinnye, Gernyeszeg szétosztásáról kellett dönten, hogy melyiket kapja az egyik és melyiket kapja a másik.

Béldi Pál azt mondotta volt:

— Szinnyén kívül semmi, ahhoz nekem perbeli jussom van. És ha a légy a szárnyán is vinne valamit a Bánfiéből, azt is leráznám.

Bethlen Miklós pedig:

— Én jó uraim semmit. Szegény Bánfi Dénes még Bonchidáról öt pár kopót küldött nekem — én kikaptam a részemet.

Az urak elégedetlenül mormogtak. Kapi mindcsak Visáért lármázott, Teleki Mihály pedig mélyebben nézett a földre.

E jelenetet Bethlen Miklós mélyen bevészte emlékezetébe. Később hányszor kellett eszébe jusson, hogy Daczót, Kapit, Kornist, Nemes Jánost, akik akkor ittasan és mámorosan rágódtak a koncon, nótapörbe fogták. És szegény Béldi Pál is... Mert azzal, hogy Bánfit megölették, még nem jött rendbe semmi sem. A véres játszma folyt tovább. Ahogyan a fejedelem nem érezte egy pillanatig sem biztonságbán magát úgy lúdbőrözött a főurak háta is, akik az erdélyi

dráma aktorai voltak. Már nincs messze az idő, amikor álruhában fognak bújkálni egyik faluból a másikba, éjszaka idején minduntalan fölriadnak, hogy nem vezettek-e hadat reájuk, életet sem mernek venni magukhoz, mert reszketnek, hogy megmérgezik őket.

Bethlen Miklós visszavonult Szentmiklóstra. Megtette, amit kívántak tőle, most már hagyják békében. Bizonyságául annak, hogy ő csak hazájának akar szolgálatot tenni, szegény ember létére, ezernyi gond között is, önként lemondott arról, hogy bármit is kapjon Bánfi elkobzott vagyonából. Teleki Mihály uram azonban úgy találta, hogy akad még az erdélyi őserdőben nemes bölény elejteni való. „Teleki Mihály a kezébe vette vala a gyeplőt, — írja Cserei Mihály — de mégis nem folynak vala minden dolgai úgy, mint kívánja vala, mert Béli Pál nagy okos úr lévén, nem engedi vala meg, Teleki Mihály ezért minden praktikáját arra kezdé fordítani, hogy kik volnának gonosz akarói.”

Kezdődött az új ligábaverődés. Teleki a három egykővet fújó Bethlen-testvért meg tudta nyergelni magának azzal, hogy kilátásba helyezte nekik az egyik legszebb erdélyi birtokot, Bethlent. Mikes Kelemen a székelyek generálisa akart lenni. Beigazolható vád még kevésbé volt Béli Pál ellen, mint Bánfi Dénes ellen. Ki kell ugratni, fel kell bősztíteni, rá kell szedni ügyesen, hogy valamilyen meggondolatlanságot cselekedjék. Ismerték a naturáját: ha ég-világ összeomlik, akkor sem hagyja az igazságtalanságot megtorlatlanul. De mi történjék Bethlen Miklóssal? — türelmetlenkedtek egyesek. Bethlen Miklós ellen még nehezebb volt felhozni bármit is. Sohasem vett részt semmiféle összeesküvésben. Egy igaz: nem szívelte a rendszert sem ő, sem apja. De ez már elég ok, hogy a fejét követeljék? Ténylegesen Teleki Mihály sohasem kívánta Bethlen Miklós halálát. „Először minden dolog csak Béli ellen volt — írja Bethlen

Miklós — engem nem forgattak először, de midőn osztán a nyavalyás, erőtlen fejedelmet Béldire felindították, engem is mellé rántanak a vádban és azt állítják, hogy valamint Bánfi Dénes dolgában, úgy minden gonoszságban a fejedelem, a fejedelemasszony s a fejedelemkisasszonyok Telekinek és a többi uraknak megöletésére való összeesküvésben én vagyok Béldinek esze, pennája, kardja, mindezek azt is állították, hogy én a kománai berekben harminc lovassal lestem a fejedelmet, hogy magát, feleségét, Naláczit, Székely Lászlót levághassam.“

1676 áprilisában a fejedelem „közönségesen“ megbeszélésre hívta az urakat Fogarasha. Meghívót kapott Bethlen Miklós is, noha nem volt tanácsúr. Bethlen Miklós jóhiszeműen föltételezte, hogy alighanem külföldi követségbe küldik: folytassa azt a munkát, amelyet már tavaly-tavalyelőtt elkezdett. Sinfalván megszálltában nyugtalanító álomlátások gyötörték, de azért reménykedve bement Fogarasha.

„Felmenék az udvarhoz és mindjárt a fejedelem asztalánál marasztalának ebédre engem és Béldit is; még önéki szállást is, hogy már tisztességért mindenkor, a Bánfi Dienes halála után kiváltképen a várban adtak, úgy most is. Embert mordabbul nézni sohasem láttam, mint a fejedelmet azon az ebéden. Az egy pohár köszönésén kívül (azt is erővel) egy szót sem szólott Béldinek s nekem. Keveset s hamar evénk, felkele s bémene a maga házába, csak azon mord és hallgató ábrázattal. Béldi csakhamar térdet hajta s kijövének. Rosszul tanították a comoedus mesterek szegényt personája actiójára. Béldi észrevette, hogy bizony haragszik reá, mert épen mellette ült, mint első vendég, jobbkéz felől, ellenben elől Bethlen Gergely, úgymint coryphaeus; vele is beszélett a fejedelem csak. Ha bolond nem voltam volna, kivált a hajnali álomhoz képest és ha lelkiismeret vádolt volna, bizony észrevehettem, és ha csak a mezőben strázsá-

jok nem lett volna, el is szaladhattam volna, mert én a várból szabadosan kimehettem.”

A balul sikerült ebéd után Béldi és Bethlen nyugtalanságtól gyötörve vonultak szállásaikra. Béldi fenn lakott a vár egyik kerek hástyájában, ő pedig Gyulai Tamásnál kapott szállást. Egyszerre nagy zergéssel katonák veszik körül. „Béjőve a fejedelem német gyalogkapitánya s mondja németül nekem: menjek bé a várba, mert az az ordore; rab vagyok. Én mondom: immár akár csak a vacsorát végezzem. Felele: nem lehet, menjünk el. Kérek én egy pohár bort, köszöném a gazdára: Isten kegyelmedhez, Gyulai úr, és jó éjszakát. Ő szegény elbámulva mond: ez a nemesi szabadság?”

Bethlen Miklóst börtönbe vetették, Béldit is. Eleinte emberségesen bántak Bethlennel, de fogságának hetedik hetében elvették a tentát, pennát, megtiltottak minden társalkodást, feleségével nem levelezhetett. „Ajtaja és egy vasrostélyos ablaka — írja a börtönéről — az udvarra, belül rajta egy kis setét boltocska, keskeny és azon belül árnyékszék. Jó alkalmas tömlőc lett volna, de a vár emésztője alatta menvén el, nyirkos volt, bűdös is volt, egy-két hét alatt minden megzöldül a penésztől benne.” Nem hallgatták ki sem őt, sem Béldit. Bethlenné közben hol a fejedelemasszonynál, hol a tanácsuraknál könyörgött, külön-külön is férje életéért. Egy ízben berontott az országgyűlésbe is, földre vetette magát és zokogott. Végre Miklóst tizezer tallér befizetése és reverzális után szabadon bocsátották. Annak öröme, hogy Apafi Mihálynak fia született. Megszületett a *trónörökös*. Csak Erdélyország nem volt sehol.

Azt, hogy Bethlen micsoda szörnyű veszedelemben lehetett, ő maga csak később tudta meg, amikor elmondották neki a történeteket.

„1. A fejedelem első fúriájában akart meglövedtetni mind engemet, mind Béldit még Fogarasba

menő útunkban és hogy Madarász Mátyást el is rendelte volt exekutornak, de erről elverték mindenek felett Teleki és a fejedelemasszony.

2. Mikor megfogtak estve, Mikes Kelemen és Bethlen Gergely azon voltak, hogy csak ölessen meg a fejedelem, ők készek, kezüket fejünkre tévén, reánk esküdni; a fejedelem ráhajlott, a fejedelemasszony és a tanácsurak nem engedték meg; Béldi azt állította, hogy már a koporsót is csinálták.

3. Vinczről írt a fejedelem Daczó instantiájára, hogy megöljenek. A fejedelemasszony megtudván, Szerdahely tájékaról vitték a levelet postástól vissza. Ezt Daczó nem tagadta Béldi résziről, de azt mondta, engem nem írtak volt a comisszióba, legalább ő engem s az én atyámat soha nem vádolt; melyet ugyan én hittem s hiszem ma is, de az bizonyos, hogy odalettem volna én is."

4. „Radnótról írt akkor a fejedelem, mikor sügött nékem a lélek.“ (Bethlen Miklóst ezidőben folytonosan látomások gyötörték. Nem egyszer álmodta, hogy meg fogják ölni. Még akkor nem ismerkedett meg a börtön nyomorúságával. De hogy ez az ép, egészséges ember állandóan hallucinált, idegei össze voltak roppanva, ez is mutatja, hogy milyen tébolyító légkörben kellett élnie az akkori főuraknak.) Ez olyan titkon volt, hogy a fejedelemasszony még nem tudta, hanem elhozták Cserei kapitánynak; de a fejedelemasszony, mikor elment Fogarasból, életére megparancsolta volt, hogyha százszor is parancsolja a fejedelem, végbe ne vigye, hanem küldje el a fejedelemasszonynak a comissiót; azt követte, és a fejedelemasszony postán hívatta Telekit, az urakat, úgy marasztották meg nemcsak a mi, hanem Cserei életét is. Ez bizonyos“ — fejezi be Bethlen Miklós seregszemlését mindazoknak a halálveszedelmeknek, amelyekből csak jó barátainak és különösen Bornemisza Annának segítsége mentette meg.

Most már szabad volt, visszavonulhatott kedvenc Szentmiklósára. Ártatlanul szenvedte el a nehéz rabságot. Mint annakelőtte, úgy azután sem lehetett soha rábizonyítani, hogy a fejedelemnek megbuktatására tört volna. De vajjon lehetett-e folytatni azt az életet, amelyet abbahagyott? Testileg teljesen össze volt törve. Nem is csoda, azonfelül, hogy idegeit tönkresilányította a börtön, ő maga is sanyargatta magát. Egy ízben egyvégtiben két hétig böjtölt. Ma azt mondanók: éhségstrájkba kezdett. Felesége, Kun Ilona súlyos beteg lett. „Az én érettem való epedés és az erős hideg, amikor Fejérvárott az előtt kevéssel lett gyülésben, a mint az urakat járta, ország előtt térdre esett, általvervén fejét, az orrán majd minden vére elfolyt, az rövidítette meg életét.“

Udvarhelyszéki főkapitányságát elkaparintották — Bethlen Gergely ült beléje. Bor- és búzavásárlásból még elítéltetése előtt megtakarított négyezer forintot, kiderült róluk, hogy ez a pénz már nincs forgalomban, mert rengeteg hamis pénzt vertek belőle. De legfőképen a lelki egyensúlyát veszítette el. Bizalmát. „Amikor a rabságból megszabadulék, olyan Cartesius, Salmasius-forma honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni és az én velem soha meg nem alkható világtól végbúcsút venni, ha engedjék.“

Soha nem alkható világ... Első tudatos fölismérése annak, hogy nézetei egészen mások és neki az erdélyi magyar földet átformálni talán soha sem adatik meg. Ha vissza lehetne vonulni egy nyájas kert mélyébe, hallgatni a méhkasok zsongását és benn a lélekben építeni fel egyedül, önmagának a harmóniák világát. De nem lehetett. „Nékem sem fizetésem, sem jövedelmem, sem tisztet, sem hitelem, becsületem közöttük, mégis minden terhes, költséges állapotokra küldöztek, hurcollak, mint az öszvért, vagy számárt, székszénáztak.“

A maguk soraiba emelni nem tudták és nem akarták.

Béldi után a többiek

Az összeesküvések színjátékának azonban még nincs vége. Béldi Pál fogságából szabadulva nem az önkéntes elvonulás útját követte, mint Bethlen Miklós. A mártir-büntetés glóriája megnövelte népszerűségét, a székelység, az ő vére, melléje állott. Hívei sürgették, hogy buktassa meg a Teleki-rendszert. Ha eddig ártatlan volt minden felkelésben, most már meg lett volna minden ok, hogy az udvar ellen forduljon. Béldi engedett elvharátai kívánságának. Fűtötte a bosszúvágy is. Nem kellett őt sokat erőltetni, hogy az ellenzéki mozgalom élére álljon. Kiáltványt bocsájtott ki Uzonban, összegyűjtötte a székely hadak egy részét, tárgyalta a szászok csatlakozásáról. Vajjon a fejedelem megbuktatására is törekedett? Kiáltványában nem emlegeti a fejedelem nevét, csak a szegény hazát akarja Teleki zsarnoksága alól felszabadítani. Pestises esztendő, nagy nyomorúság mindenütt, amelyet tetézett a készülődés a háborúra. Csáky László, Apor Lázár, Paskó Kristóf, Dániel István érkeztek a bodolai kastélyba, hogy megbeszéljék Béldivel a felkelés részleteit. Lázár István, Daczó János és a többi székelységgel való nemesség Csikban, Gyergyóban és Háromszéken a székely fegyvert tüzesítették. Az a felfogás alakult ki közöttük, hogy nagy titokban követet küldenek a portára is, fölpanaszolják a tűrhetetlen erdélyi állapotokat és a török segítséggel fölborítják Erdély régi rendjét. Ha az új ligaverők a török segítségét kérik, nyilvánvaló, hogy nemcsak Telekit akarják kiebrudálni, de mozgalmuk a fejedelem ellen is irányul. Béldiek magukban gondolhattak akármit, egyelőre megelégedtek azzal, ha fölkeltek a török figyelmét arra, hogy Teleki engede-

lem nélkül, nem törődve a porta elhatározásával, lengyellel és franciával szövetkezik a bújdosók érdekében, nem tartja be az ország törvényeit és olyan állapotokat idéz elő, amelyek előbb-utóbb a három erdélyi nemzet forradalmi haragját fogják kihívni. Az elégedetlenkedők követé Paskó Kristóf lett, ezt megelőzőleg sikerült nekik a Brassóban tartózkodó Kapi Györgyöt, a fejedelem követét rávenni, hogy két hétig még (befizetendő az évi adót) ne induljon útnak és hogy a portán hallgassa el, hogy Paskó nem a három nemzet megbízásából fog majd jelentkezni.

Béldiek készülődései nem maradtak titokban az udvar előtt. A kamarilla elhatározta, hogy három főurat küld ki Béldihez, csendesítsék le és ajánljanak egyességet neki. Teleki Mihály megkérdezte Bethlen Miklóst is, hogy helyesnek tartja-e a közvetítők kiküldését? Bethlen nyíltan megmondotta, hogy nem, mert az egyik főúrnak, Mikes Kelemennek kiküldése csak elmérgesíti a dolgot. Küldjék ki helyette inkább Töke Menyhértet, a fejedelem egyik legragaszkodóbb csatlósát. Nem fogadták meg tanácsát, sem ebben, sem a brandenburgi elector levelének dolgában, aki felajánlotta a szolgálatát a magyarhoni és a bécsi udvar között való békeközvetítésre, amelynek sikere azután üdvösen hatott volna ki az erdélyi közállapotokra is. Erdély fölött immár az elkerülhetetlen háborús beavatkozás felhői nehezedtek, Apafi haderejének beindítása Magyarországra befejezett ténynek látszott. Bethlen Miklós elkeseredve kereste fel édesatyját, akinek már jártányi ereje sem volt és mindketten tehetetlenül búslakodtak a jövő miatt, latolgatva a belső és külső viszályok eshetőségeit. Bár óvatosan távortartották magukat mindennemű szerepvállalástól, fölmerült bennük a gondolat, hogy nem volna-e helyesebb, ha mindketten Szebenbe vonulnak, mert ha történetesen Teleki Mihály le akarja csukatni, a szász nemzet nem fogja kiadni őket.

A Teleki-követség el is ment Béldihez, de eredménytelenül. Külön elment Nemes János is, akinek küldetése csak annyi eredménnyel járt, hogy közben a fejedelem-pártiak leszerelték a székelyeket. Béldi Pál akciójának sikere a gyors cselekedetben rejlett volna, de ezt elmulasztotta. Összeült a fogarasi országgyűlés, amelyen most már Bethlen Farkast választották meg kancellárnak. Valóban sikerült volna Béldinek a szászok megnyerése is, ha nem tétovázik, Teleki Mihály azonban idejekorán erélyes sakkhúzással megakadályozta az elégedetlenkedők szervezkedését.

Késhegyen állott Erdély belső békéje. Bethlen Miklós, az aggódo hazafi úgy találta, hogy levelet kell intéznie Béldihez, amelyben megkéri, maradjon vesztég, mert úgy fog járni, mint Bánfi Dénes — vagy pedig kénytelen lesz elmenekülni. Ajánlotta neki, hogy majd a nagysinki országgyűlésen rendezzék békésen az ellentéteket. A kocka azonban már el is volt vetve. De Béldiek felkelése nem sikerült, mert katonái apránként elpárologtak oldala mellől, mielőtt harcba bocsájtkozott volna. Nem maradt számára más kiút, mint a menekülés. Néhány hívével együtt Havasalföldön keresztül Törökországba menekült. Csáky László, Paskó Kristóf, Damokos Tamás, Apor Lázár, Kálnoki Bálint, Belényi Zsigmond kísérték útjában, de e hívei csak abban értettek egyet vele, hogy Teleki Mihálynak és Apafi fejedelemnek el kell tűnni a színről. Páran a Béldi fejedelemségéért kívántak volna szót szólani a portán, de a kimenekült katolikus főembereknek nem volt kedvére a protestáns Béldi. Csáky László akart lenni a fejedelem.

Közben odahaza lefogták Kapi Györgyöt, Lázár Istvánt, Dániel Istvánt és másokat. Kapi érezve vesztét, Fogarasban termett és azt a mesét találta ki, hogy ő csak azért jött haza lóhalálában, szökve paripán, öreges romlásában, hogy idejekorán értesítse a fejedel-

met a veszedelemről. „Nem tudta a veszett róka, hogy már hálóba csavarja a farkát. A maga felesége, kinek szebb vala teste, mint lelke és szeme, mint a szíve, az árulta el apja által a fejedelemnek. Csakhamar kapták Kapit és Dévában vasban hala meg, melyet testamentum szerint vele is temettek, úgy, amint lábára volt verve“ — írja Cserei. Lefogták Nemes Jánost is, akit pedig csak nem régiben választott meg az országgyűlés kincstárnoknak; négy évig raboskodott. A bebörtönözöttek egy része kegyelmet kapott, egyike gyorsan szabadult, a másik csak hosszú év múlva. Lázár István pedig a dévai börtönben halt meg. Teleki az irmagját is ki akarta irtani a pártütő szellemnek. A nagy riadalomban arra is gondoltak az udvaroncok, hogy a haldokló öreg Bethlent is elfogatják, noha csak annyi bűne volt, hogy mint Béli, ő sem javallotta a magyar bujdosók megsegítését, de be nem állani a szavalókórusba akkor, amikor mindenki a Teleki sípját fújja, egymagában véve is gyanút ébresztő volt. „De Isten kiragadta az oroszánok szájából, szép csendesesen meghala, mégis holta után egy-néhány ezer forintot rántának a feleségén“ — írja ugyancsak Cserei a kancellár halálával kapcsolatosan.

Béli Pálné „ki is sok istentelen kegyetlenségével és fejedelemségről, boszorkányoktól való tudakozásával volt nagy ok ura halálának,“ Szamosújváron halt meg a tömlőcben. Béli és kimenekült társait megnótázták. A végzet azonban ezeket személyükben is utólérté. Mialatt Paskó ékesszólóan érvelt a fölkelők ügye mellett, Apafi ellenkövete az udvar bőségesen osztogatott aranyaival lepénzelte a portát, és a nagyvezír helyett, hogy Béliék panaszait hallgatta volna meg, akik pedig szintén csörgették aranyos erszényeiket, — csak hogy ez a pénz kevés volt, — a Héttoronyba záratta őket. Béli Pál ott is halt meg.

Lehet, hogy méreggel ettették meg, de ezt nem

lehet biztosan tudni. A krónikások szerint Apafi később beküldött követe, Székely László akarta eltételezni láb alól és e gyilkosságért kétszáz aranyat ígért a törököknek, száz arany előleget is adott. Mielőtt azonban a mérget eljuttatták volna Béldihez, hirtelen kiszenvedett. A törökök erősködtek, hogy az ő mérgük-től halt meg, Székely László köteles megfizetni a másik száz aranyat is. Székely Lászlót is utólérte a nevezis. „Köldöke rothadni kezdett“ és egy német borbély fura gyógyszert ajánlott neki. Azt állította, hogy gyémánt, zafir, gyöngy és más drágakövek összetört porából készített kenőcs majd meg fogja gyógyítani. Több ezer forint drágakövet csalt ki tőle, előtte mind behányta egy mozsárba, azután bement egy kis kamrába, ahol az orvosságokat készítette, ott a drágaköveket kiszedte, eltette magának és egyéb port vett elő, azzal kötözte. Székely Lászlónak nem használt az „orvosság“, elszakadt köldökkel, irtózatos kínok között halt meg.

Méreg, boszorkányság, pallós, kegyetlen tömlőc, a középkor borzalmasságai és babonái elevenednek meg a szemünk előtt. Nemcsak a magyarországi embernek járt ki a „veszedelmes élet“, de az erdélyinek is. Pestis, feketehimlő, vérhas, földrengés pusztító megjelenéseit írják le a krónikások, véreső hull és más égi jelek intik az emberiséget az apokaliptikus idők bekövetkezésére. Nincs senki biztonságban, legkevésbé a fejedelem. Ember embernek farkasa. A szörnyű időknek e háttérét kell magunk elé idéznünk, amikor hősünkre gondolunk. Ő valóban makacsul távortartotta magát a politikától, nem vett részt semmiben. „De mikor Fehérvárott az a sok fogdosás, nótázás volt, nékem Teleki, Rhédei magok tanácslották, ne menjek gyűlésbe, ők megmentenek a fejedelem előtt: azért csak Miklóson ültem, szüntelen való remegésemben, minden ártatlanságom mellett is...“

Eltévelyedett korszak, hozzásüllyedt a testvérhaza komor mélyeihez. De talán megvirrad még... Az udvar körében is azt hitték, hogy az ellenhangok terrorisztikus elnémítása után most már minden úgy fog menni, mint a karikacsapás. Az Apafi-udvar barokk-színpada azonban örökre elsötétedett és a kivégzettek árnyai most már Erdély elvégeztéig feljárnak a sírból.

Negyedik fejezet

AZ EURÓPAI FORDULAT

Erdélyi barokk

A XVII. század úgynevezett barokk-század. De valójában a barokk a XVI. század közepe táján kezdődik és tart a XVIII. században is. Másképpen jelentkezik Olaszországban, mint északon; más színezete van Hollandiában, mint például Ausztriában, vagy Magyarországon. Egyes országokban a kor szellemi műveltsége a barokk üvegburája alá került. Más országokat e szellemi irányzat csak alighogy meglegyintette. Legszebb virágzása a katolikus országokban, ahol az ellenreformáció nem kényszerül szakadatlan harcra, de elmélyítheti a lelki műveltséget s építhet.

A protestáns lélektől távolabb áll a barokk, de miután ez az akkori Európa gondolkodásának formája, ezek az államok is átveszik eszmetartalmát, csak népi és történeti hagyományaiknak megfelelően keverik. Kétségtelenül Magyarország is benne volt a barokk-szférában, már Pázmány és Zrinyi óta, de a nagy alakok csak egymagukban állottak. A háttér még nem tudatosította a barokk életeszményét. A magyar rendi alkotmány már kedvezett ugyan a barokk nagyúri vonásának, de a magyar részen nem fejleszthette ki a jellegzetes abszolútisztikus vonást. Ellenben Erdélyben, ahol nemzeti fejedelemség volt, annál

inkább. Magyarországon barokk-művészetről, irodalomról ezidőtájt alig lehet beszélni a szakadatlan török nyomás miatt. A két magyar hon nem is válthatta át e korműveltséget azzal a természetességgel, mint előző korok általános eszmeáramlatait. A barokk hatása inkább a vallási téren mutatkozott — különösen a jezsuiták fellépése és a bécsi kultúra beszívargása óta — és főképen az egyéni és társadalmi életforma tekintetében. Erdély és Magyarország állandóan benne éltek Európában, a külföldi társadalmi élet utánzására ezer alkalom nyílt. Anélkül, hogy részletezésre szorulnánk, ösztönösen érezzük a barokk magatartás lényegét és hogy miben különbözik a barokk társadalmi értékelés más korok szemléleti mértekeitől.

Egyes barokk-kutatók úgy találják, hogy a barokk, de különösen a magyar barokk jelenségei mellett párhuzamosan más szemléleti elemek is jelen vannak, sőt néha éppen a barokk szellemi ellentétei is. Itt nemcsak észre kell venni a központi góc nagy távolsága miatt a barokk hullámverések érthető elerőtlenedését, de a magyar életforma immanens eszme- és műveltségtartalmának azt a rendkívüli különbözőségét is, amely a lényegig idegen műveltséget sohasem engedni behatolni.

A magyar közléleknek nem alaptermészete a misztikum, a vallási érzések látványos túltengése, a lélek gongorizmusa, a városias igények felszaporodása, amelyet már a dekadencia bősége követ, a képmutatásnak és az alakváltozásnak az a finom hajlékonysága, mely századokon keresztül oldja és illanóvá teszi a népekben szunnyadó barbár elemet. A magyar lélek keleti öröksége nyomába szalad a formáknak, de önmagát megtagadni soha sem képes. Apafi udvara, Apafi kormányrendszere, a rendek romantikus felkínálkozása, hogy egész Európa számára védjék meg a protestáns hitet és hatalmi erőtenyezővé

tegyék Erdélyt, amikor mindennek reális kellékei hiányoznak, kétségtelen barokk-vonás, de figyelmen kívül hagyja a logikát, a mértéket, a meg nem változtatható valóságát. Mindez a barokk-kor tünete, de még jellegzetesen erdélyi módon.

Viszont ennek az erdélyi korszaknak is megvan a legelhatározóbb vonása, ami az egész barokknak: az *ellentmondás*. Azok az ellentétes szemléleti elemek, amelyek minduntalan visszajára fordítják a barokkot, elvétele nemcsak egy régi kor szemléletének még mindig hatékony maradványai, hanem magának a barokknak belső természetéből eredő visszacsapások, amelyek úgy teljesek, ha ellentétesek, ha egyszerre igent mondanak és nemet, ha nem befejezettek, de mozgásban maradnak. Eugenio d'Ors spanyol művészettörténész ezt így fejezi ki: „Bárhol, ahol mi egyesítve látjuk egyetlen mozdulatban az ellentétes szándékokat, a stilisztikai eredmény a barokk kategóriájához tartozik. A barokk szellem, hogy közönséges módon fejezzük ki magunkat, nem tudja, hogy mit akar. Egyazon időben akar valamit és az ellentétét is. Akar — íme az oszlopok, amelyeknek alkata szenvedélyes paradoxon — nehézkedni és légiessé válni, akarja — emlékszem egy bizonyos angyalra, amely Salamanca egy bizonyos templomának bizonyos rácsához tartozik hozzá — emelni a karját és elengedni a kezét. Távolodik és közeledik a spirálisban...”

A XVII. század — a magyar vonatkozásban is — a nagy ellentétek százada. Török előretörés, keresztény védekezés, reformáció, ellenreformáció. Unió Erdéllyel, vagy két magyar haza. Optálás az oszmán élettérbe, vagy belesimulás a római szent birodalomba. Ugyanazok a problémák, ugyanezek a barokk nyugtalanságot előidéző ellentmondások Erdélyben is. Talán még kirívóbban, mint másutt, mert az Erdélyt jellemző politikai magatartás már régebbi keletű és a barokk korszemléletét csak igazolja. Hintapolitika

a török és a német között. Ha az erdélyi fejedelemség nem képes „lavirozni“ az ellentétek között, ha a külföldi versenyzők közül egyik vagy másik fél kiesik, akkor a külön Erdély gondolata is meginog. A *másik* ellentét-pár: Erdély és Európa. Erdély elválaszthatatlan Európától mind politikailag, mind szellem-történetileg, Erdélyt jobban bele kell helyezni Európába, még szorosabb kapcsolatokkal kell hozzáfűzni nyugathoz, ugyanakkor el is kell zárni Európától, öncélvává tenni, akár a legmerekvebb transzilvánizmus elvéig. A *harmadik* ellentét-pár: a szellem és anyag. E század anyagiassága visszariasztó látványt nyújt, de akárhogy is: a szellem erőfeszítéseinek egyik legszebb százada és éppen azért, mert olyan hősieknak kellett lenni a szellemnek, a dualításban rejlő erőküzdalem tragikus-titáni vonást nyer. Ha az egymásnak nekiélezett szemléletek egyike túlsúlyba került volna a másikkal szemben, vagy már eleve bukásra lett volna ítélve, azért mert nem volt olyan kifejtett, mint a másik, akkor a korszak kétsarkúságának nem lett volna meg a dinamikája. De a küzdő párok egyforma erők voltak és egyformán vitathatták a maguk érvényesülésének jogosultságát. *Átmeneti* kor és a barokk: az átmenet stílusa. Vannak nyugodt korok, amikor a szemlélet egységes és ha más szemléleti elvek csiráznak is, vagy otthagyják hajdani csökevényeiket, az irányvezetés egyenes vonalban halad. A kor előrehaladása azonban tekervényes, nem egyszer visszatér oda, ahonnan kiindul... A középkor ezért apodiktikus, a barokk azonban problematikus.

És így van az egyénnel is. A szereplő ember a kor függvénye. Ha pályáját szemléljük, nemcsak azt állapítjuk meg, hogy az élete a tömegben zajlik, hanem, hogy nem is tud kilépni korából. Megkísérelheti, de ezzel felidézi önmaga tragédiáját. Hasonló az eset Bethlen Miklóssal is. Ha el-elkalandozunk frásunk közben a század távolabbi eseményei között, — mert

felette mozgalmasak és tanulságosak és mert Erdély agóniájának története így szemléltetőbb lesz, viszont felidézzük a veszélyt, hogy Bethlen figurája inkább csak reliefszerűen hat, amint a nagy tömbből kidom-borodik, — de ha csak őreá gondolnánk szüntelenül, csak az ő vonásait akarnók minél aprólékosabban kidolgozni, akkor is csak az események minél válto-zatosabb szövevényébe beillesztve, tudnánk őt közel vinni magunkhoz. Az ember ugyanis nemcsak ok, hanem eredmény is. A kor kettősségének az elve végigszalad tehát Bethlen Miklós hosszú életén is és mert nem egyedül áll, hanem a géniusz képviselője, annál szemléltetőbben. Mint politikus, soha el nem halványodó élményként éli át a kiélesedett török-német ellentétet. Mint korának egyik legbuzgóbb protestán-sát, a reformáció — az ellenreformáció központi gon-dolata legtöbb kortársánál jobban áthatotta. Mint tudatos európai, az erdélyi ellensarokról még világó-sabban láthatta a maga helyét. A szellem embere lé-vén, annál határozottabban vissza kellett utasítani a nyers anyagelvűséget. És ezenfelül megvoltak a maga külön kettősségei is, amelyek csak őreá tar-toztak... Minden ellentét már kidolgozottan él benne akkor, amikor újra elkezdődik önálló politikai cselek-vésekkel teli korszaka. Most már nem áll mögöt-te senki. Most már egyedül ő van. Akármilyen későn ér bennünket a szülők halála, nemcsak az üresség ural-kodik el rajtunk, a pótolhatatlan hiány, de egyszerre megnő a felelősség tudata is bennünk. A jelentős és a közt érintő külső események éppen úgy hozzátartoz-nak egy lélek kiformálásához, mint azok a megszö-kott, minden ember életében egyaránt megismétlődő élettani vonások és tünetek, amelyeket éppen a nagy események világánál szeretünk elhanyagolni. Az a kö-rülmény, hogy az öreg kancellár nincs már életben, s hiányzik a tekintet, amely bizalmasan rajta időzik,

nagyobb veszteség Miklós számára, mint egy nemzetnek egy csata vesztese.

1678-ban vagyunk. Bethlen Miklós harminchatéves. A kancellárral eltűnt a régi nemzedék és Miklóssal együtt új nemzedék került a küzdés terére. Unokafivére és játszótársa, Bethlen Farkas alig pár esztendővel idősebb nála. Most ő lett a kancellár. Az ő apja örökségébe ült, miután már két esztendeje a fejedelmi tanácsnak is tagja. Másik unokafivére, Gergely is, aki a tőle elvett udvarhelyszéki főkapitányságot kapta, a fogarasi országgyűlés jóvoltából, most került be a tanácsba. Harmadik unokafivére, Elek, csak azért nem haladt előre a közpályán, mert idegenkedett a politikától, szívesebben élte a nagy gavalér életét és ha a barokk alatt az életművészet egy formáját is értjük, akkor a szerepvivő Bethlen-nemzedékben ő volt a szemléletnek legjellemzőbb képviselője. Bethlen Miklós pedig a vezetőktől félretéve, jószágain rostokol s onnan szemléli a nagyvilág új kavargását.

A napkirály jegyében

A kornak most a Napkirály a középpontja. Uralkodásának első szakaszaiban vívott háborúkban szét-törte az ellene irányuló koalíciót, legyőzte a hollandusokat, súlyos csapást mért a Habsburgokra. Ha Lipótnak sikerült volna a két Habsburg-birodalmat, a spanyolt és az osztrákot egyesíteni, úgy ez az állam lett volna Európa vezető állama. De a francia külpolitika szüntelenül résen volt, hogy az egyesülést megakadályozza. A francia hadsereg erősebb volt az angol, vagy a holland hadseregnél és a katonai hatalom e biztosítékát kiegészítette a szövetségi láncolat.

A legkeresztényebb király szövetségben állott a törökkel. Bár az oszmán birodalom túl volt hatalma delelőjén, de még mindig félelmetes játéktárs volt az

európai politikai térben. A török nagyvezér ezúttal a becsvágyó Kara Musztafa. Törökország szomszédai egy percre sem kételkedtek, hogy ez a kitűnő katona meg fogja kísérelni a birodalom legendás fényének feltámasztását. A francia-török szövetkezés annál bizarrabb, mert már megérlelődött és gyakorlati formák felé vitt a régi, de időközönként elhomályosult eszme: a pogány kiverése Európából. Róma bibornoki kollégiuma egy katonás nevelésű olasz gróftól választ meg pápának, Odescalchi Benedeket, a későbbi XIV. Incét, aki alkalmas időben nyélbeüti a törökellenes nyugat-európai koalíciót. A katolikus Lengyelország nagyhatalmi presztízse hanyatlik ugyan, de egy Sobieski János még megcsillantathatja népének katonai erényeit. Angliát, a királygyilkosság után, az események a nagypolitika szélére tolják, — II. Károly titokban Franciaország szövetségese — belső vívódásai lekötik, de közéletének társadalmi és szociális alakulásai nagy hatással lesznek az európai szemléletre és éles határvonalat vonnak meg a századeleji és a századvégi gondolkodási módok között. A protestáns Németország — amennyiben beszélhetünk egységes államszövödményről, „országról” — legfőbb legyőzöttje a westpháliai békének, most mélységesen hallgat.

Európában még minden cseppfolyós és semmimű rendezés nem végleges. Mintha még mindig a harmincéves háború szörnyű korszakát élnénk, dúlnak a vallásháborúk, a hit mezébe burkolt hatalmi érvényesülések, impériumra éhes mohóságok nyílnak meg. A kis népek pedig képtelenek eldönteni, ha csak nem akarnak elpusztulni az európai tülekedésben, hogy melyik államhoz csatlakozzanak.

Miközben az európai politika óriási erőfeszítéssel az egyenes súlyt keresi, észrevehetően új társadalmi és gazdasági szemléletek csiráznak ki. Egyik oldalon az abszolútizmus bíbora lángol, a Bourbon Lajos személyhez kötött diktatúrája, Angliában azonban meg-

születik a *habeas corpus* elve, amelyre a késői abszolútizmus tagadásaképpen a modern parlamentárizmus alépítménye rakódik. A polgárság, mint új tényező, tör elő, Hollandia törvényesíti a bankáruralmat. Párizsban már egy tökéletes feleségének, Rambouillet márkinénak szalónja adja meg a társas élet ütemét. Amióta a kereskedelem az óceánokra is kiterjed és távoli földrészeket kapcsol be, a kereskedők osztálya is szemmel láthatólag felemelkedik. A hadviselés nemesi-lovagi formája is felbomlik, megszületik a modern hadsereg, amelynek szervezete, fegyverei, hadi taktikája egészen más, mint volt a harmincéves háború alatt. Egyre inkább számolni kell a hadviselés új tényezőjével, a flottával. Változik a társadalmi osztályok összetétele is és átalakulnak az erkölcsi fel fogások, erkölcsigények.

A történelem ezt a korszakot *grande siècle*-nek nevezi, e század: XIV. Lajos százada. A világ közepe Párizs. A francia főváros képviseli a divat lendületét, a társadalmi érintkezés csiszoltságát, az allongeparókat és a rend, szimmetria hódolatát, építkezésben és az irodalom új klasszicitásában. De a század vezérelve, a két-sarkiság, a francia szellemi téren belül is megmutatkozik. Corneille és Racine szellemi magatartása nem azonos a Molière-ével, Bossueté nem a Pascaléval. A francia szellemi élet csillogása azonban egy sugárkévében hatol el és talál utánzásra más nyugati udvarokban. Fényei távolabbi országokban érthetően csak a területet érintik. Igazán alapos és mélyreható csak odahaza, ahol az új kultúra szervesen nő ki az ország gazdaságából, nyugalmaiból és hagyományai-ból. Másutt még a harmincesztendő háború romjait sem sikerült eltakarítani.

Az 1678-ban kötött nymwegeri béke fordulópontot jelent az európai politikában. XIV. Lajos befejezi a hollandiai háborút, szétrepeszti az ellene irányuló koalíciót és Ausztriát is az új helyzet tudomásul véte-

lére kényszeríti. Franciaország megnövelte határait és megerősödve került ki a zűrzavarból. Lajos viszont tudatában volt annak, hogy változatlanul bizalmatlansággal kell viseltetnie Ausztriával szemben, amely csak azért hallgat, mert a török még mindig nyugtalanodik és a magyarhoni lázadás sincs leverve. Mialatt a franciák határaik biztosítására kiépítik a Vauban nevéhez fűződő csodálatos erődítményi övet, a francia diplomácia folyamatosan segíti azokat az ellenséges erőket, amelyek Ausztriát kelet és dél felől szorítják. A Napkirály már megkötötte szövetségét Apafival is. Szövetségei — magasabb szemszögből megítélve — általában erkölcsstelenek, hiszen a török eredendő ellensége a kereszténységnek, a fejedelemség szövetsége pedig blaszfémia akkor, amikor XIV. Lajos éppen úgy üldözi a protestánsokat, mint Lipót és lélekben már felkészült, hogy visszavonja a nantesi edictumot is. De a machiavellisztikus politikai szemlélet, amelynek jegyében születtek e század nagy egyeduraltai, nem törődik moralizáló finomságokkal.

A polgárháború Magyarországon már nyolcadik éve tart. A kurucok és a labancok váltakozó szerencsével küzdenek, de akármelyikük ér el helyi sikert, nyomukban csak a békés lakosság pusztulása jár. Bethune márki elismeréssel emlékezik meg egyik levelében a kurucokról. „Bámulatos nép ez, mely annyi nyomor, olyan hosszú száműzetés, haza és szabadság nélküli annyi sok esztendő után is folytatja Spankau és Strassaldo kegyetlenkedő zsoldosaival szemben a küzdelmet.” A kurucok balvégzete, hogy nincs vezérük. Szuhay Mátyás, a nagyhírű kuruckapitány elesett. Szuhay személyes bátorságának sokszor adta példáját, de ő nem volt fővezérnek való egyéniség, aki össze tudta volna tartani a francia-lengyel segédhadat az erdélyi haddal és a magyarországi elégedetlenkedők rögtönzött hadeszoportjaival. A francia diplomácia nem kifogásolta volna, ha a harci sikerekre

annyira becsvágyó Teleki Mihály lesz az egyesített hadak vezére. De Teleki mozdulni sem akart mindaddig, amíg a franciák nem biztosítják külön személyi igényeit. Legalább is a fáma ezt tartotta róla. A bujdosóknak pedig nem volt idejük várni. Boldog örömmel vették a hírt, hogy akkor majd Thököly Imre kerül az élükre.

Az ő fővezérségével kezdődik a szabadságharc második szakasza; a harmadik, amely betetézi a magyar függetlenségért vívott küzdelmet, II. Rákóczi Ferenc zászlóbontása és regényes mozzanatokban gazdag hadjárata volt. Thököly eredményesen meg tudott volna birkózni a föltornyosuló akadályokkal és talán fel is szabadíthatta volna Magyarországot, ha néhány esztendővel előbb jön, de hát ez eltekintve a külső körülményektől, a politikai és katonai helyzet gyakori ingadozásától, már fiatal kora miatt sem volt lehetséges.

Erdély beleszól

Már 1676 óta fel-felbukkannak az erdélyi udvarban francia diplomáciai ügynökök, Réverend abbé, aki kisebb-nagyobb megszakításokkal három évig is Erdélyben tartózkodik, Ferval, Akákia, Beaumont, aki a katonai attasé szerepét tölti be, Absolon, a későbbi idők oly sokat emlegetett diplomatája, valamennyien egy-egy állomását jelentik a csak ügyel-bajjal kibontakozó francia-erdélyi kapcsolatoknak. Lendületet a kapcsolat akkor kapott, amikor Sobieski János, lengyel uralkodó avatkozott be. Sobieski szerette volna magának megszerezni a magyar trónt. Felesége francia nő volt, Bethune-nek, XIV. Lajos lengyel követének a húga. Francia terv szerint Sobieski háborúba kergeti Lipót ellen a brandenburgi választót, erre Magyarországon lángra kap a felkelés, közben Erdély megszerzi a török jóváhagyást és a magyar felkelők

segítségére siet. Követ-járás volt Fehérváron a dán és porosz udvarok részéről is. Fényes udvari ünnepek zajlottak le és Erdély illúzióban ringatta magát, hogy különleges kulcs helyzete van a nemzetközi politikában. A kapcsolatok kúsza szálai kezdtek megrendeződni. A nymwegeni béke után úgy látszott, hogy a tehetetlenül kapkodó felkelők most egyaránt támaszkodhatnak a franciára, lengyelre, törökre. Amikor már nagy nehezen rászánták magukat, hogy együttesen vonuljanak hadba, új civakodás keletkezett. Ki legyen a fővezér? Teleki Mihály, aki a Béldi-ügy felszámolása után korlátlan ura az erdélyi politikának, — közben hirtelen meghalt az új kancellár, Bethlen Farkas is, híre járt, hogy őt is „nádmézben megétették“ — csak úgy hajlandó támogatni Thökölyt, ha eljegyzi magát özvegy sorsra jutott leányával. Vezérlő szerepet igényel Wesselényi Pál is, aki Béldi Pál leányával kötött házassága révén vált „erdélyivé“.

Az erdélyi hadak összesen öt ízben indultak ki Magyarországra.

Az első hadbaszállás idején az erdélyiek szemet húnytak, hogy a huszonegyéves Thököly Imre generáliskodik. Megállapodás volt Apafi és Thököly között, hogy amit Thököly meghódít, Erdélyhez fogják csatolni. Apafi részvétele a hadjáratban inkább jelképes volt. Teleki, alig hogy előnyomult Eperjesig, már jött is hazafelé. A bújdosók arról győződtek meg, hogy Teleki, aki csak kóborog hadaival egyik vármegyéből a másikba, nem hadvezérnek való egyéniség, noha minden idegszála katonai sikerekért remegett. Már akkor sokkal különb ez a tüzes ifjú, aki vakmerő szerencséjével egyre-másra hódítja meg a bányavárosokat, megveszi a jólvédett Zólyom várát is. Bárhol, ahol megfordult, mintha megálmódott hőstét lelte volna fel benne, a nép lelkesen támogatja. Sikerei azonban megtorpantak, mert hadainak nem volt utánpótlása. Teleki Thökölynek nem adott segítséget. Ke-

mény tél előtt állottak. Bécsben Thökölynek, akiről felismerték, hogy becsvágyó, katonailag művelt, népszerű, bátor főúri ifjú, és komolyabb veszedelmet jelent számukra az eddigi kuruc kapitányoknál, fegyverszünetet ajánlottak fel. Komoly megegyezést azonban nem latolgattak, csak időt akartak nyerni a szüntelenül szorongatott helyzetben, a török üllő és a francia kalapács között. A fegyver-szünet alatt az országgyűlés összehívásáról, a protestáns templomok visszaadásáról, amnesztiáról tárgyaltak, de ami a traktátumok egyik főpontja volt: Thököly elnyeri a kezét özvegy Rákóczi Ferencné Zrinyi Ilonának, Báthory Zsófia és az osztrák kormány makacssága miatt meghíúsult. A háromhónapos huza-vona mindenesetre jó volt arra, hogy a hadi népek mind két oldalon kitelelhessenek.

Az új hadjárat a kurucok részéről csak vontatottan haladt, mert a francia-lengyel segélyhad tevékenysége ismételten problematikusná vált. A törökök cselekvő közreműködésére sem lehetett számítani. A székelység és a mezei katonaság, néhány ezer ember, kiment Somlyóba Teleki Mihály, Rhédei Ferenc, Bethlen Gergely és más főemberek vezetésével. „Ennek a nagy hadi zeretével való menésnek oka az, — írja Bethlen Miklós, akit szintén harcba parancsoltak — hogy ezelőtt Teleki Mihály szép, özvegy menyecske lányát, Apafi Miklósnét, Thökölynek eljegyezte volt, de elbomlott és a gyűrűt visszaküldte és teljességgel halálos ellenséggé lettek.“ A nemzet és az egyház közjava azonban békességet parancsolt. Thököly és Teleki között „meglön in speciem a színes békesség“. Viszont Thököly és alvezére, Wesselényi Pál, koccantak össze, mire Thököly elfogatta Wesselényit és megfosztotta rangjától.

A hadjáratnak ez a szakasza katonai sikerekben valóban nem bővelkedett, annál több belső törést, vezetői komolytalanságot mutatott. Nem csoda, hogy olyan hazafit, mint Bethlen Miklóst, keserű csömör

fogott el. Épületes az a jelenet, amit a somlyói táborozásról örökít meg: „egyszer éjtszaka jött olyan hír Somlyóba, hogy reánk akarnak jöni, rettenetes nagy lármájok volt a mi urainknak. Egy jó főember, nem nevezem, amint a nadrágját fel akarta vonni éjjel a setétben, ijedtében a nadrágja hasitékának vetvén lábát, végig szakasztja a nadrágja fél szárát. Egy úr szolgálja katona lovát akarván nyergelni, a farmatringot akarta s kezdette a ló fejében vetni. Én a szálláson aluván, éjfél tájba bejőve Macskási Boldizsár, felráza s mondja: öcsém uram, az Istenért kérem kegyelmedet, keljen fel kegyelmed, az urak mind felköltek, készen fegyverben vagyon minden ember, rossz a hír. Kérdem: mi a hír? Mondá Thököli akar reánk ütni s jöni. Én mondtam, hogy én bizony nem hiszem: felöltözém: onszol, menjünk fel Teleki szállására. Én mondtam: én bizony nem bolondoskodom, ők is majd megcsillapodnak. Az utcán egy gerendára leülünk, Daczó is érkezék, beszélgetünk egy darabig, egyszer meghozák a hír csendesedését, eloszlánk, lefekvünk; másnap a szegény Daczóra fogták a láрма csinálását, de emberül retorqueálta. Énnékem volt akkor egy Görgei Imre nevű magyarországi jó nemes ember gyermeke szolgálóm, kinek egy testvér öccse Tököli inasa jött volt bátyjához, és ekkor odahátra a csűrben a szolgálóimmal alutt, nevette a lármát: de jó, hogy akkor meg nem tudták, bizony hüzt költöttek volna hozzám. Eljőve másnap Tököli s Wesselényi 3 száz szép válogatott lovassal, beszélének s együtt evének velünk, de annál kedvtelenebb, s annál hitetlenebb vendégséget nem láttam. Tököli maga borát, főtt vizét itta, elébe tett czipóból jó ha tizenkét falatot evett a héjából, azt is: étket is messzéről alól kért fel. Olyan is lön a békesség successusa a micsodás áldomása. Hazajövének sok szegény ember pusztítása után in publicum semmi haszonnal. A szegény feleségem odahaza nyeggett, mégis engem így sétáltattak magam

költségemen, szegény fejem. O Meliboe, deus nobis haec otia fecit. Bizony ha a lárma szerint reánk jönnek vala, gyalázatosabb ember minálunknál senki sem lett volna.“

Nohát majd a rákövetkező esztendőben kiköszörül a csorbát... Leszámolásra ráérnek az urak, nem a villámháborúk korát éljük. Kisebb-nagyobb határincidensek, elvétele egy-egy ütközet, portyák és zsákmányolások, szántóföldek felperzselése, utána végnélküli kitelelések, akár csak a harmincéves háborúban. Az erdélyi csapatok inkább táborba szállanak, mint hadba, így volt ez 1681-ben is, az erdélyi megmozdulások harmadik szakaszában. Pedig ezúttal a háború komolyra fordult. Végre a török rászánta magát, hogy segítő sereget engedjen át Erdélynek a magyarországi basák és a két oláh fejedelemség hadaiból. Most nem Apafi sürgetett, hanem a törökök szorongatták Apafit. A fejedelem megkapta az ordrét, hogy tessék legszemélyesebben hadba szállani és legyen ő a szeraszkir, azaz a fővezér. Mielőtt a derék sereg útnak indult volna, Apafi öt éves fiát sebtében megválasztatta fejedelemnek, mert mit lehet tudni, hátha ott marad az ütközetben... Erre az eshetőségre senki sem mert komolyan gondolni, de a történelmi pillanat, hogy Apafi az országlást fiának biztosítsa, mindenesetre elérkezett. A török pedig a jelenlegi igen barátságos hangulatban kétségtelen megerősíti a fejedelemválasztást.

Miután Teleki és Apafi leleményesen a belpolitikai helyzetet kihasználták a maguk számára, komoly sereggel kétezer lovassal, gyalogossal és öt szakálás ágyúval indult el Apafi hadba. Amikor a fejedelem vitézei Somlyó alá érkeztek, a fejedelem átadta a kardot és a botot főgenerálisának, Teleki Mihálynak. A budai basa sokat törte magát, hogy Thököly, Teleki és Wesselényi a veszély órájában kibéküljenek. Wesselényi 1200 lovasával nem sok vizet zavart, de ő békült is. Thököly is ímmel-ámmal csatlakozott, de

Kállónál kitört megint az egyenetlenkedés közöttük. A székelység zibongott, hogy miért nem a mezei had megy elől, amint az mindenkor szokásban volt. Az erdélyi csapatok egy része átevezett Thököly táborába, Teleki sehogysem tudott rendet teremteni. Thököly emiatt szemrehányásokkal illette Telekit, újabb összezörrenések után a kancellár-hadvezér a török főbasá-hoz fordult, hogy fogassa le Thökölyt és kísértesse a portára. Thököly viszont Teleki lecsukatását kérelmezte. Cserei Mihály szerint e szavakkal ajánlotta volna be Telekit a töröknek: „Valameddig Teleki Mihály él, addig békességesen a hatalmas császár is Erdélyt nem bírhatja.” A házi perpatvarnak azonban nem lett egyéb következménye, mint az, hogy Thököly elvált Telekitől, a budai pasa Kálló, Böszörmény, Filek megvétele után visszament Budára, az erdélyi hadak pedig Szatmár alá vonultak.

Bethlen Miklós mint főstrázsamester töltötte el a hadjáratnak ezt az esztendejét, neki kellett a két mellé adott regálistával minden este az őrhelyen elhelyezni az őrszemet, éjjel-nappal vigyázni a tábort, hogy a vasasok meg ne lepjék. Amint már fentebb említettük, az erdélyi hadak ezúttal inkább a táborozás vidámabb hangulatát kedvelték és nem keresték szomszárban az ütközetet. A táborozás a kor férfias mulatásai közé tartozott és a főurak a díszelgés alkalmát találták meg benne. Élelmiszerral, italokkal és mindenféle jóval teli hatalmas társzekerekkel és tekintélyes szolgálattal jöttek fegyverbe és miután összekerültek, egymás között vendégeskedtek. Bethlen Miklós öt nyolc-nyolc ökrös társzekérrel, két más társzekérrel, hatlovas hintóval, két szerszámos lóval, — egyik a szakácsa, a másik a pohárnoka számára — béresekkal, szolgálattal, cselédséggel vonult táborba, rengeteg juhot, vágómarhát hozott ki emberei ételmezésére. Nem „rekvirált”, nem hajtatta el senki állatját, csak szárnyasabrákot, kertiveteményt és gyümölcsöt

vásárolt útközben. „Senkinek egy borját nem ettem meg, haza sem hajtattam, mint nálamnál sokkal nagyobbak és maga a generális cselekedte, Teleki Mihály.“ Az erdélyi hadi nép szervezéséhez hozzátartozott, hogy minden táborba szállt főember maga gondoskodott emberei ellátásáról. Azok, akik odahaza jó asztalhoz voltak szokva, itt is ki akartak tenni magukért. Bethlen vagyoni helyzete most már megengedte, hogy olyan felkészültséggel jelenjék meg, amely elbírta a versenyt a többi pompakedvelő urakéval. Nem kevélykedni akart, csak éppen nem akart rászorulni senkire sem. Eltelve emberies indulattal, nem tudta megtenni, hogy ő is éljen a korszak törvényesített hadijogával, a zsákmányszedéssel. „Szegény emberek elprédált marháját, nevezetesen Szatmárnál 2 vagy 300 ökröt s tehenet összeadtam, sok éhező székelyt is tápláltam.“

Mint előrelátó, jó gazda, aprólékos gonddal állította össze hadiéléstárát, olyan háztartási kellékekre is ügyet vetett, amelyek a többi uraknak jórészt fényűzésre szorítkozó figyelmét elkerülték. Még patikaládát is vitt magával. A főrendek persze állandóan megudvarolták. E mellett Bethlen találékony is volt. Álmélkodtak az urak, hogy egy nagy tömegben fogott tiszai halat is úgy el tudott tenni, hogy a nyári rekkenőn három napig is frissen elállott. Amikor az 1682. évi hadjárat idején ezek a gazdag nagy urak már csak túrón és puliszkán éltek, Bethlen Miklós „pozsárkocsonyára“ invitálta őket és amikor elfogyott a kenyér, szakácsa „mind fehér, mind közcipót süített, nemcsak neki, hanem más sok emberséges embernek is“. Bethlen már jóelőre tisztában volt, hogy mi fog majd történni, ha járványos időben rossz vízre lesznek kénytelenek fanyalodni és már előre gondoskodott, úgy maga, mint mások számára az ivóvíz pótlásáról. Hadierényekkel nem jeleskedett, — ezeknél az operettszerű hadi felvonulásoknál nem is lett

volna alkalma bebizonyítani katonai képességeit, de megmutatta, hogy akárhova helyezték, teljesíti kötelességét. Mialatt az egyes főrendek dinom-dánomoztak és lerészegedtek, ő minden éjjel szolgálatban volt. Az egész hadjárat alatt nem jutott három alkalomhoz, amikor levetközhetett volna. Sátora előtt kopja helyébe lámpást tartott, hogy éjjel is rátaláljanak, ha hírt hoznak az őrállomásról; sátorában is szüntelenül égett a gyertya, a bejáró előtt egyik szolga mindenkor készen, zabolázva tartotta lovát. „Mennyi fáradságom és költségem volt gondolván, hogy az Istennek és a magyar ecclesiának szolgálak“ sóhajtott fel utólag elcsüggedve.

A fejedelem és Teleki Szatmárról Patakra akarták küldeni Thökölyhez, hogy eloszlattassák az eddigi félreértéseket és megbékéljenek. „Én bizony nem megyek — felelte Behlen —, mert hitelem tudom, nincsen.“ Erre békekövet kiküldése nélkül mindannyian haza indultak Erdélybe, olyan vidámsággal, mintha győzelmet győzelemre tetéztek volna. „Zsibónál a fejedelem nagy ágyúlövések alatt estvéig ivék. Szamosújvárból a fejedelemasszony nem engedte meg, hogy örömet löjjenek, félvén, hogy megijed a kis fejedelem, hanem a mi öt kis ágyúnkat a várral ellenben való egy nagy martra vonák Széplak felől és magunk meglőttük örömünket.“ Az ország aranyos zászlóit azután, quasi triumphando, a fehérvári székesegyházban letették.

1682-ben — immár negyedszer — vonultak ki az erdélyi hadak Magyarországra. Az előző évben összehívott magyar országgyűlés nem egyenlítette ki az ellentéteket. Thököly erősnek érezte magát, hogy a szabadságharcot folytassa. A bújdosók már nem is akartak más vezérről tudni, csak Thököly Imréről, aki megmutatta, hogy egymagára hagyva is hatalmas eredményekre képes. A porta is Thökölyhez húzott, hát persze, az erdélyi hadak nem sokat érnek. Erdélyben nagy volt a megrökönyödés. Nyugtalanította az

udvart Thököly növekvő népszerűsége a harcosai előtt, de különösen az a szívélyes fogadtatás, amelyben a nagyvezér részesítette a felkelő vezér követét. Ibrahim pasa Thökölyt nevezte ki szerdárnak, megtette az összes magyarhoni hadak fővezérének, — hol van már a tavalyi hó? A budai köznép pedig már mint magyar királyt ünnepelte. És egy másik rég áhított siker: ez év nyarán Thököly Zrinyi Ilonát elvette feleségül. E házasság is segítette messzemenő terveinek megvalósulásában. Mintha a sors kedvező fordulatai egyszerre megacélozták volna Thököly energiáit, a felvidéken egyre győzött és elfoglalta Felsőmagyarország fővárosát, Kassát is. A tíz év óta tartó kuruc harcnak ez volt a legnagyobb hadászati teljesítménye.

Teleki Mihályt búskomorra tette Thököly nagy sikere. Elhitette a fejedelemmel, hogy Thököly további előhaladása növekvő veszélyt jelent az erdélyi trónra. Apafi erre követet járatott a portán, hogy Thököly helyett Wesselényi Pált tegye meg fővezérré. Minden eshetőségre számítva azonban, a fejedelem hadai is fölvonultak a füleki magyar táborba, hogy részt vegyenek a megerősített vár ostromában.

A hadi fölvonulásban Bethlen Miklós is résztvett. „... Én a szegénységemhez képest magamra nézve azon készüléttel, mint tavaly, de az urunk és generálisára nézve bizony becsstelenül igen: mert tavaly mi valánk a fők, de most farkak vagyunk... Tököli nem hogy dependenter, de még csak correspondenten sem volt a fejedelemmel, felénk sem jött, becsülete s hitele a török előtt volt két annyi mint a fejedelemnek: Teleki pedig nem csak semmi sem volt, hanem még veszedelemben forgott a török miatt Tököli vádlására, úgy mondták, ellenben Teleki egy Mulyko nevű magyarul igen jól tudó főtörök által meg akarta étetni Tökölit, elveszi a török a mérget és adja a Tököli kezébe, melyet ő megtartott mind a zernyesti harcig, amint akkor mondotta, mikor a testét

elejibe vitték: én nem bántottalak volna, ha elevenen elfogtak volna, hanem csak azt kóstitoltattam volna meg véled, hanem amelyet Mulykótól nékem küldöt-tél volt...“ A korszak személyhez kötött ellentét pá-rainak legdrámaibbja a Teleki—Thököly ellentét. Bánfi Dénes elvesztése óta tulajdonképen Telekinek egyetlen nagy vetélytársa Thököly. Vejevé, meghitt atyafijává kívánta tenni — legnagyobb ellenfelévé vált. E hadjáratnak, amelyben „ellenséget nem hogy nem láttunk volna szemeinkkel, de hírét is alig hallottuk“, nincs más pozitívuma, csak az, hogy Erdély útjai örök időre elváltak a Thökölyétől és most már semmi-nemű kísérlet, még látszatra sem, boronálja őket össze.

Fülek lerombolása után a budai pasa átnyújtotta Thökölynek a szultán athnáméját. A bujdosók, még azok is, akik Erdélyben rekedtek és az udvar adta mene-dékjogot élvezték, lelkesedéssel vetették magukat alá Magyarország új fejedelmének és ezzel az erdélyi be-avatkozási politika csúfosan megbukott. Apafi hadai az elmúlt esztendő hadműveleteiben legfeljebb ha statisztáltak. A kaland azonban nem volt olcsó: jár-ványok, vízhiány miatt rengeteg ember pusztult el. Az erdélyi közvélemény talán vigaszt lelt abban, hogy Magyarországon újra a magyar csillag van felmenő-ben és vége felé közelednek a protestánsok szenvedései, de az összehívott országgyűlés csak nagy fá-nyalgással számolta fel a tragikomikus hadjáratot, szavazta meg utólagosan a háborús költségeket és vette tudomásul, hogy nem csak az erdélyi hadsereg vizsgázott le, de az eddigi diplomáciát, a francia-len-gyel barátkozás politikáját is alig helyrehozható ku-darc érte.

Erdély most már szerette volna, ha békében hagyják. A fejedelem és Teleki nagy későn símulni kezdtek az elhunyt Bethlen János és Miklós politiká-jához, akik a bujdosói probléma tekintetében a

hadviselésben semlegességet, a külpolitikában pedig a legnagyobb óvatosságot ajánlották. De már késő volt. Ausztria és Törökország között megérett az idő a leszámolásra. Törökország óriási hadat, több mint háromszázezer embert vont össze Belgrádnál. Kara Musztafa nagyvezér egyenesen Bécs meghódítására készülődött. Ausztria szívesen vette volna, ha még egy-két évig nyújthatja az időt. De mert történetesen békében volt nyugat felé, Ince pápa török-ellenes koalíciója is összekovácsolódott, vállalta a nagy mérkőzés kockázatait. Az erdélyi udvarban nyugtalanul mérlegelték a lehetőségeket. Ha a török győz, Thököly pozíciója is erősödik, ami azt jelenti, hogy egy szép napon Thököly lesz Erdély fejedelme is. Ha a német győz, Thököly megbuktatása után Erdély német meghódítására kerül a sor. Lapulni kell hát mindenáron. Talán nem ártana — gondolta Teleki —, ha titokban trafikálunk Béccsel is. Egyelőre azonban a porta ismét ráparancsolt a fejedelemre, hogy hadaival csatlakozzék a felvonuló török sereghez és a tatárok negyvenezer főnyi seregét pedig engedje keresztül. Apafi ameddig csak lehetett, húzta a dolgot, mert hadsereg-szervezése is nehezen ment. Telekinek pedig eddigi hadi tényei után nem volt semmi tekintélye. Cserei Mihály jellemző epizódokat említ fel, amelyek mind azt mutatják, hogy még a köznép soraiból is vakmerően álltak Telekivel szemben és nem teljesítették parancsait. Végre elindultak a fogyatékosan felszerelt és minden lelkesedés nélküli csapatok. Bethlen Miklós ezúttal odahaza maradt. Felesége egészségi állapota súlyosbodott. Szentmiklósról feleségét gyermekeivel együtt Enyedre szállíttatta, ő maga pedig a belső védelem élén állott — a fejedelem külön parancsából —, hogy az átvonuló tatárok ne pusztítsanak túlságosan az országban. Az erdélyi hadak Győr alatt helyezkedtek el. Thököly Pozsonyt ostromolta. A török had Bécsset fogta tüze alá. Az Imperium nagy fő-

városa kritikus helyzetbe került. Lipótnak Grácza kellett menekülnie. Az utolsó pillanatban Sobieski lengyel király, aki mint a törökellenes koalíciónak a tagja, a németekhez csatlakozott, segédhadával fölmentette a két hónapja szorongatott fővárost.

Bécs védelmében résztvettek a Rüdiger tábornok vezetése alatt álló császárhű magyar ezredek is. Ha volt nemzet, amelynek elemi érdeke kívánta a szabadulást a török iga alól, ez nyilvánvalóan a magyar. Viszont a magyarok el voltak készülve, hogy a fölszabadításnak kemény ára lesz és Lipót seregei nem az áhított magyar függetlenséget fogják visszaszerezni. De a bécsi győzelem horderejével még egyik hadviselő fél sem volt tisztában, a magyar hadcsoportok egyelőre a német vasas-ezredek közé beékelve derekasan küzdöttek Európának ebben az utolsó keresztesháborújában. Pedig: „valahol az utcákon magyar köntösben láttak valakit, mindjárt általver a német azzal szidván: áhá, kutya magyarok, ti hoztátok ránk a törököt“, — írja Cserei, a krónikás.

A török gyalázatosan megfutott, Nándorfehérvárig meg sem állott — Apafi hadai is hazavergődtek, semmit sem műveltek, csak tétlenkedtek a táborban. „Jobb szeretném otthon inni a megyesi bort, mint itt nyelni a port“ — írta haza a fejedelem unottan a táborból. Két hétre rá jöhetett is, fele hadsereggel, mert a betegség, járvány óriási pusztítást végeztek ezúttal is a hadrakeltek soraiban.

Bethlen és Teleki

„Az 1676-, 77-, 78-, 79-béli nagy szélvészből menekedvén, azt tudám, már alacsony kalyibámban nyughatom a partján ennek a világnak tengerének; se tisztem, sem semmim sincs, a miért üldözzenek; jószágom, lakó helyeim vannak; értékem nem sok, de

elég; szép, jó, ifjú feleségem két gyermekével játszik, harmadikkal terhes etc; könyvem, lovam, puskám, kutyám vagyon; somnos dat casa securos. De jaj! sok rendbéli próbák vannak rajtunk a világon.“

Azokban az években, amelyek a vészterhes problémák egész sorát zúdították Erdélyre, Bethlen Miklós nem jutott cselekvő szerephez. Az üldözések után, amelyek vele és apjával történtek, nem is bánta, ha egyelőre félretolják. Majd csak azután érkezik el az ideje annak, amikor fölgyűjti magában a cselekvéshez szükséges erőt, az udvarban is megváltozik a helyzet és belátják, hogy méltatlanul gyanúsították. Neki van érkezése kívárni a kedvezőbb szeleket; addig csak vitézkedjenek a lármásabbak; prédálják csak az országot a hatalom cinkosai, járja le magát mindenki. Ő hiánytalanul megőrzi erkölcsi tőkét és nyugalmát.

Bethlen Miklós élete azonban nem sokáig horgonyzott a béke kikötőjében. Eltekintve attól, hogy senki sem rekesztheti ki magát, még ha akarná is, a korszak zürzavaros eseményeiből és nem rekesztheti be a nagyvilágra néző ablakait, meg voltak a maga el nem kerülhető családi veszélyei is közéleti viszonyai mellett. Felesége sokat betegeskedett. 1680 januárjában, amikor Kamarásra költöztek, üveges hintóban vitte Ilona asszonyt, de rettenetes hideg volt, az ülésszék alatt feljött a szél, úgy meghűlt, hogy egészen haláláig, hat éven keresztül nyomta az ágvat.

Amikor Bethlen Farkas meghalt, a fejedelemnek eszébe jutott, hogy kirántia Miklóst nyugalmából és vezető szerephez juttatja. Be akarta vonni a tanácsba, meg akarta tenni Fejér vármegye főispánjának. Apaíban nyilván volt iránta jóakarata, könnyen feledett, csak az udvar nem. Valamennyi titulását Teleki Mihály gáncsolta el. Ez régi dal és refrénje folytonosan visszajár. Szó volt arról is, hogy megteszik ítélő-

mesternek. Ebből sem lett semmi, mintha előre érezték volna, hogy az alma nem esik messze a fájától és Miklós is az ellentmondásnak azt a heves szellemét fogja érvényesíteni a közéletben, amit az apja. De amikor megkezdődtek a magyarországi hadjáratok, Bethlen Miklósnak is meg kellett jelennie a táborban. A vezérlő rendek is bevonultak, valamennyiökkel találkozni kellett, azon a munkaterületen, amely nem volt „politikai“, de érintkezett a politikaival. Bethlen Miklós számára ezúttal is lehetetlen volt, hogy ne hangoztassa a maga külön nézeteit és lépten-nyomon, a magánérintkezések során ki ne mutassa szenvedélyesen elkülönülő lényét.

A táborozások alatt legtöbbet Teleki Mihállyal érintkezett, legalább is emlékiratainak ez időponttól kezdődő részeiben legtöbbet Teleki Mihályról olvasunk. Ismerjük eddigi érintkezéseiket, amelyek emléke Bethlen Miklóst csak a legkeserűbb érzésekkel tölthette el. Ha nincs Teleki, nincsenek ligák, elmarad a fogarasi rabság, másként alakul neki is, meg apjának is életfolyása. De ami a legfurcsább, Teleki, aki számára maga a végzet, legtöbbször a barát, a jóakaró és nem a nyílt ellenség álarcában jelentkezik. Talán e magatartásnak bonyolult volta az, amely Bethlen Miklóst állandó vigyázállásba kényszeríti és ingerli őt, hogy folytonosan csak az ő személyével foglalkozzék és mások viselkedésére ügyet se vessen.

Ha Teleki Mihály nem az lett volna, aki, már azért is részletesebben kell foglalkozzunk vele, mert Bethlen Miklós életének örök rejtélyes tüneménye. A ligák idején Teleki magasabb politikai érdekből alighanem szemet hunyt volna, ha Bethlent is a „szokott“ módszerekkel emelik ki a közéletből. A fogarasi börtön óta útiaik azonban zavartalanul haladtak egymás mellett. Teleki nem látott benne ellenfélt mindaddig, ameddig Bethlen eltűnt a szeme elől. De amikor eddigi külpolitikája megingott, Teleki tele van

forrongó indulattal Bethlennel szemben. Említettük, hogy Bethlen Farkas halála után újra rásugárzott Bethlenre a fejedelem kegye. Olyan méltóságokhoz juthatott volna, amelyek az érett férfiú képességeinek megfelelnek. De Teleki, aki Bethlen részéről soha személyes, csupán elvi oldalról talált ellenkezésre, energikusan hangoztatta: nem és nem! Ezt az ellenségeskedést, amelynek maró gondja Bethlennek már akkori életébe mélyebben nyúlt bele, mint a fogarasi hörtön utáni esztendő minden más eseménye, valójában igen nehéz megérteni. Teleki titokzatos lelkületének a mélységéből fakadt. Bethlen Miklós maga is nyugtalanul teszi fel a kérdést. „Vajjon csak azért üldöz, mert „transsylvania omnipotentiáját“ féltette, vagy az én ellenségeimnek való kedvezésből, akiknek testi-lelki jóbarátja volt? avagy hogy ne csináljon az én halovány holdom az ő elméje dicsősége napjának fogyatkozást: soha engem sem a tanácsba, sem egyéb tisztre becsület, vagy fejedelem előtt való kedvességre, sem semmi jószág, vagy gratiára nem bocsáta. 1689.“

Bethlen kevés számú jóakarójával is összeült, hogy megbeszélje vele a kancellár gyűlölködésének az okát. Ezek se tudtak megállapítani egyebet, mint azt, hogy nem hízelkedik Telekinek, mint ahogyan mások csinálják, igen sokszor nincs az országgyűlésben az ő voksan. Néha úgy tűnik föl neki, hogy elméje szántszándékkal versenyt fut a Telekiével és Teleki ebben tekintélyének a lekicsinylését látja. „Te francia — kötődött vele Teleki — örökké különös hosszú vokсот mondasz, bármit csinálnak mások, te mindig ellentmondasz.“

Viszont az is igaz: Bethlent háta mögött megdicsérte és voltak pillanatai, amikor készséggel elismerte nemcsak a tehetségét, politikai rátermettségét, de ellentmondó véleményének a helyességét is. Valószínűsítenünk kell, hogy Bethlen részéről a Teleki-gyűlölet nem egyszer már-már rögeszmévé vált. Beth-

len érzékenyen reagál, néha jelentéktelen külsőségeket fúj fel; olyan mozzanatoknak tulajdonított ellenséges szándékot és örökített meg emlékirataiban, amelyek Teleki részéről talán nem is léteztek. Így Bethlennek fájt, ha Teleki alábbvaló emberekkel ült a hintóba, ha nem hívta meg baráti körébe, ha elmulasztott részt venni gyermekének a keresztelőjén, vagy a Bethlen-ház más családi ünnepélyén. Aki szerepet vállalt a közéletben és pedig egy ilyen zűrzavaros korszaknak, mint amilyen a XVII. század, aktív szereplője, annak le kell számolnia az emberek bárdolatlanságával és rosszaságával és megfélemlíttetlenül kell haladnia a maga útján. Bethlenben azonban két lélek lakott; befelé szeretett élni, a szellem elzárkózottságában, ugyanakkor minél hatékonyabb szerepet kívánt elérni a politika irányításában. Akárhogy is volt, azok az esztendők, amelyeket kényszerű visszavonultságban töltött, az erőfeszítésnek, az élettapasztalatnak, a férfivá érésnek döntő esztendei voltak. A nevelés, a gyermekkor, a külföldi barangolások és a börtön szenvedései, a többízben történt hadbavonulás után új réteg rakódott lelkére és szellemének virágzása újabb termékeny korszakba lépett.

A politikai és szellemi készenlétnek ebben az állapotában találták őt azok az események, amelyek csak elindítói voltak az európai egyensúly átváltása korszakának. A hadiszerencse most már szakadatlanul Ausztria hadseregének kedvez; Törökország újabb kétszázezer főnyi hadserege is vereséget szenved. Az 1685. évi osztrák hadjárat megsemmisíti Thököly eddigi felsőmagyarországi eredményeit. Thökölyt a nagyvezér elfogattatja. Ausztria sikereit bekoronázza Buda visszafoglalásának remek hadászati ténye. Minden jel arra mutat, hogy bekövetkezett az idők teljessége: Európa keresztény népei végre megtörik az oszmánok másfél évszázados uralmát. A nem remélt győzelmek hatása alatt született meg most már a bécsi udvar

diplomáciai műhelyeiben az a probléma-szövedék, amelyet majd „keleti kérdés“ címen ismer a történelem. A római császár diplomáciája, amely eddig csak nyugaton kereskedett, nyugati államokkal viaskodott hatalmának megtartásáért, most a török kiűzésének mámorában az oszmánok teljes európai életterének elfoglalását latolgatta. Bécs okos emberei azonban tisztában voltak azzal, hogy a törökök hódítási vágyaikat még nem temették el végérvényesen. Ausztriának tovább kell folytatni a harcot és úgy hadászatilag, mint diplomáciailag el kell vágni azokat a csatornákat, melyek az európai Törökország élettereit táplálták.

Meg lehet tehát érteni, ha Erdély, amely eddig a török saroglyához kötötte végzetét, most egyszerre a legnagyobb tanácstalanság zürzavarába sodródik és barokk-módon nem tudja, hogy mit tegyen; megáll a félúton, igent is mond, meg nemet is.

Teleki Mihály, a gyors alkalmazkodás rekordere, megtagadva eddigi politikai multját, német oldalra pártolt. Amiként annak idején a németes pártot és maradványait irtotta ki, most azzal vezette be az új irányzatot, hogy a törökös pártot semmisítette meg. Ezzel meg akarta könnyíteni a gyors megegyezést Lipóttal. Most már fűtyült a bujdosókra, akik elképedve látták a mindenható kancellár hirtelen színe változását, nem törődött az oldaltanácsosok és vezérlő rendek csendes morajlásával, akik eddig a déli szövetséges fegyverbarátságát az erdélyi politika törzskének vallották. könnyed vállvonogatással változtatta meg külpolitikájának eddigi irányzatát.

És most már újra szemben találta magát Bethlen Miklóssal.

Bethlennek nincs állása, rangja, amely kiemelné az országgyűlés tagjainak szürke soraiból. Nincs egyebe, csak fényes családi hagyománya, közéleti bátorsága, erkölcsi ereje. Ha multjára visszagondol,

minden oka megvolna félni „az ördög vicéjétől“, — ahogyan Telekit gróf Kohári István elnevezte — hiszen Teleki csak most fogta pörbe és csukatta be Déva várába Barcsai Mihály tanácsurat, a mezei és az udvari hadak főkapitányát, azzal az ürüggyel, hogy Thökölyt akarta behozni a fejedelemségre Apafi ellenébe. Ugyancsak most fogta pörbe és fogatta le Vajda László főpostamestert is. Ezek mind a ketten a fejedelemasszony benső emberei voltak, Teleki e meghitt bizalomból ragadta ki őket a romlásba. „Barcsai Mihály — írja Cserei — annyira betette vala magát mind a fejedelelemnél, mind a fejedelemasszonynál, hogy éccaka is minden audiencia nélkül akkor ment be a fejedelemhez, amikor akart.“ A vádat, hogy Thökölyvel cimborált volna, senki be nem bizonyította. De Teleki fölmutatta a bíróság előtt a fejedelem házából a fejedelemnek maga kezével írott céduláját, amelyen írva ez vala: „azzal a hittel from, amellyel a fejedelemségnek conditióira megesküdttem, hogy Barcsai Mihály sokszor oly ártalmas tanácsokat ada nekünk, hogyha fogadtam volna, az országnak is el kellett volna veszni miatta“. Teleki e levél birtokában öntelten harsogta az országgyűléshez: ha nem igaz, amit írt a fejedelem önagysága, fogja meg a gyűlés magát önagyságát és hajítsák ki a fogarasi palotának ablakán. Barcsai fölnézett a magasba, nagyot sóhajtott és nem szólt. Ezzel el is volt ítélve.

Vajda László elítéltetéséhez még kevésbbé tudtak terhelő bizonyítékokat felhajtani. Vajda éppen házasságban volt. Egy Toldalaghi-leányt, a fejedelem közeli rokonát akarta feleségül venni. Szemet vetett a háromszéki főkapitányságra is, ami egy időben igen jól jövedelmező stallum volt. A főkapitányságra azonban Mikes Kelemen tanácsos úr is vágyott, Teleki jó barátja, örökös sípja. Mikes Teleki közbenjárását kéri a fejedelelemnél, őt nevezze ki, ne a másikat. Teleki bemegy a fejedelemhez és elkezd: „kegyelmes uram,

amaz hitvány Nemes János megbolondult, nem tudja Háromszéket igazgatni, szükséges, hogy Nagyságod más főkapitányt nevezzen ki. En pedig nem tudok alkalmasabbat Mikes Kelemennél, aki Nagyságodnak hosszasan szolgált Béldi Pál rebelliojában, emlékezzék csak vissza.“ A fejedelem, akinél rövid idővel azelőtt Vajda László járt a főkapitányság végett és akit kedvelt híve azzal feketített be Mikes Kelemen ellen, hogy pápista gyűlölködő és nem lehet rábízni Háromszék kálvinistáit, fölpaprikázva pattant föl: „csodálkozom uram, ha református embernek tartod magadat, hogy olyan gonosz lelkű üldözőnek, mint Mikes Kelemen akarod megszerezni a háromszéki főkapitányságot. Amíg mi élünk, soha addig kapitány nem leszen és ha szidja papjainkat, saját háza kapujára akasztatjuk föl a rossz embert“.

Teleki Mihály elszégyelte magát és rosszkedvéen mondotta Mikesnek, aki várta a kedvező hírrel oda-künn: bátya megrágta az eb a szíjját, ezt és azt mondá a fejedelem. Mikes Kelemen felfortyant: tudom jól, Vajda László fecsegett a fejedelemnek. De megládd öcsém, bizony rövid nap kiütöm az orrát a fejedelem hátuljából.

Így kezdődött. Krónikaíróink imigy drasztikusan világítják meg egyik-másik politikai pörnek a hátterét. Az ellensakkhúzás Vajda Lászlóval szemben: erkölcsileg lehetetlenné tenni a fejedelmi családból nőszülni vágyó főembert az annyira puritán fejedelem-asszony előtt. Néhány arannyal megvesztegették Vajda két katolikus cselédjét, hogy sodomitasággal vádolják meg urukat. Amikor már a pletyka közszájon forgott, felindultan bement Teleki a fejedelem-asszonyhoz: Kegyelmes asszonyom, szép kis embert nevel és tart Nagyságotok a maga fejedelmi udvarában. Egy olyan utálatos sodomitát, mint Vajda László, kit már két szolgálja is elhagyott, mert török módra élt velük. Mégis több tekintete és hitele volt

nagyságtok előtt, mint nekem s más uraknak. Isten s szentháromság engem úgy segéljen, soha tovább nagyságtokat nem szolgálom, ha ki nem csapatja az udvartól.

Erre Vajda Lászlót, aki az előző évben még mint követ a legbizalmasabb ügyek szószólójaként képviselte az erdélyi udvart Bécsben, letartóztatták.

Bethlen Miklós éppen úgy tudott mindezekről, mint mások. A Vajda—Barcsai pörökről ő is megemlékezik emlékiratában — ha nem is olyan bőbeszédűen, mint Cserei, aki gyönyörűséggel üti Teleki Mihályt mindenütt, ahol csak lehet — amikor pedig az országgyűlésnek jóvá kellett volna hagyni az ítéletet, szenvedélyesen bírálni kezdte. Teleki eltüzesült, változó arccal szakítja félbe: „micsoda mézes-mázos voks, elúnja az ember a végét is várni, mondd el Uram egyfelé, ha mondod.“ Bethlen nem zavartatta magát, a jogi érvelések egész sorával fejtegette, hogy amíg nem áll rendelkezésre elég tárgyi bizonyíték, Barcsai ítéletét nem szabad törvényjogra emelni. Alig volt diéta, melyen parancsolóan ne kért volna szót a tanács egyik-másik határozatának bírálatára, Ilyenkor tekintete Teleki Mihály szúrós és átható pillantásával találkozott, két hideg penge ütközött egymással. Bethlen jóakarói fejcsóválással szemlélték ezt a fenegyerekeskedő kiállást, féltették a szónokot. Kis és nagy dolog egyaránt alkalmas volt Bethlennek a támadásra. Ezért látszott akadékoskodásnak egyesek szemében, amikor például Bethlen egy Izsák nevű fehérvári zsidónak útszéli megöletését hozta szóba. Ez a zsidó az ő megbízásából búzát és árpát szállított Lipára. Utközben rablók áldozata lett és Bethlen Miklós lelkiismerete követelte, hogy az esetet az ország előtt szóba hozza. A rendek azonban felesleges mellestálásnak vették és Teleki meg társai törvénycikken törték a fejüket, hogyan tegyék lehetetlenné Bethlen számára a búzavásárlást.

Egy másik alkalommal néhai Barcsai Ákos fejedelmi donációinak elvételeét tárgyalták. Bethlen szál-lásán volt, utána szalajtottak egy inast, hogy jöjjön azonnal voksolni. Megjelenik, ránéz Telekire és gúnyosan megjegyzi: elveszett dologhoz nem kell tanács, hiszen már a voks is előkerült, mi szükség az én voksomra? Teleki azonban sürgette: a voks még félig sem került, voksoljon kegyelmed! A kancellár ugyanis tudta, hogy Bethlen, mint minden igazságtalan va-gyonkobzási pörben, úgy most is az erőszak ellen van, de ki akarta ugratni a nyulat a bokorból, hogy lássa megint az ország: ime Bethlen Miklós örökkéig csak a pártütőket védi! Bethlen azonban nem vágta ki egyszerűen a „nem“-et. Ahogyan megszokta, állás-pontját hosszasan megokolta. Nála minden szavazás megindokolása egy országgyűlési szónoklattal volt egyenértékű. „Barcsai húsz évvel ezelőtt halt meg, most már számomra személye közömbös. Fejedel-münket épp úgy, mint Barcsait a török tette meg urunkká. Nem történhetik-e meg, hogy húsz év múlva maradványaink éppen úgy fognak érvelni Önagysága birtokainak elvétele mellett, mint ahogyan ti, Uraim? Azonfelül sok szegény ártatlan, nemes vagy egyéb ember romolhatik meg vélek, armális, exentio etc.“ Most Bethlen Elek szakítja türelmetlenül félbe: bizony most kegyelmed lelkiismerete ellen szól. Beth-len Miklós indulatosan fordítja feléje tekintetét: mit vizsgálja kegyelmed az én lelkiismeretemet, van az olyan jó, ha nem jobb. Bethlen Gergely ugrott fel, sietett bátyja védelmére: majd előhozatom olyan leveledet, amelyikben meglátszik, hogy milyen a te lelki-ismereted. Hozd elé mindjárt — válaszolt Bethlen Miklós fagyosan és odaült a deáknak — addig is menj csak elébb a voks kérdésben. Megzördült Mi-kes—Teleki: voksoljon kegyelmed! — Nem voksolok, mert itt szabad voks még legalább nékem nincsen. Bánom is én, vegyék el Barcsai jószágait, ne higgye

senkisem, hogy az én atyámnak a jószágai csak a Barcsai és Kemény János donatioival állanak. Én csak a sok szegény nemes embert sajnálom, aki ezek után sem maga, sem maradéka donatioiban nem bízhatnak.“ Már ott is akarta hagyni a gyűlést, de meggondolta magát. Ha most elmegy, cselekedetét „scissio-csinálás“-nak fogják minősíteni és lefogják. „Nem is hittem akkor, hogy kijöjek abból a vádból, amíg ki nem jövök és az Olton át nem kerülök. Rettenetes árvíz volt, Garlaczig ért, még a faluba is behatott, nem is évém, csak mit is; lovakat úsztatva magam csolnakban menék által. Isten a fejedelem aszszony emlékezetét áldja meg, talán akkor is veszedelembe estem volna, de Gilányiné, Apafi Annával, ki egy volt a fejedelemmel, azt mondták veszekedve: annak az egy embernek volt esze. Jól vokszolt. Hát téged ki tett fejedelemmé? a te donátióddal szintén így bánhatnak, a gyermekedet Huszthból s mind ebből s Fogarashól kiforgathatják.“

Vagy ott van Biró Bálint esete. Biró Bálint udvarhelyszéki nemes emberrel Bethlen Gergely tanács-úr részéről valamilyen igazságtalanság történt. Biró erre, nem lévén más jogorvoslás részére, úton-útfélen szidalmazni kezdte Bethlen Gergelyt. Perbe fogták, országgyűlés elé vitték dolgát. A székely követek tiltakozása ellenére az országgyűlés arra ítélte, hogy szalmasüveget tegyen fejére, a rendek előtt kövesse meg a tanácsurat, azután vigyék ki a piacra, ismételtessék meg vele a rágalmak visszavonását és mikor mindez megtörtént, állítsák pellengérre és botozzák meg. Az ítéletet végrehajtották. „Mikor ez a Biró Bálint tragédiája — írja Bethlen Miklós — végző félben vala, hogy verve felhozák, nem tudom micsoda dolgomért és kihez menék, az udvar felől vala egyik ablakban, fölugrik a tanács közül Teleki és oda rettenetes agyarkodással mondja: Bethlen Miklós! letégy a nyelvedről, a szállásomról elmenj, mert ügysegíjlen

átalesünk egymáson; verte nádpálcájával a földet előttem, az egész ország ránk bámult. Én nem szoltam, csak azon gondolkodtam, ha megszid vagy verni kezd, mit csináljak; leginkább féltem attól, hogy megfogat. Sokan attól féltek, hogy megvér... Ugyanakkor csakhamar az, mint az nagy palotából kísérjük el, nekem fordula a pítvarban, ex abrupto: hidd el francia, Isten, Isten, Isten, a teljes szentháromság ügysegéljen ma holnap leteszlek a nyakamról. Verte a pálcával a földet, szintén úgy, mint előbb írtam. És akkor sem szoltam egy szót is."

Hasonló csetepaték, veszekedések, káromkodások megírásában bővelkedik a bethleni emlékirat. Az érintkezés a két nagy államférfi között cseppet sem épületes. A bárdolatlanság különben nem csak a Teleki hangja, hanem az udvaré is. A prédikátorok sem bánnak kesztyűs kézzel hallgatóságaikkal, keményen és durván rivallanak rá a fejedelemre is. Teleki nemcsak Bethlennel gorombáskodik, hanem a többi tanács-urakkal is. Az udvari érintkezésben nincs illemszabály. A vezetőférfiak nyersen és kocsismódra fejezik ki véleményeiket. Úgy látszik, az élőlészónak e pallérozatlan közvetlensége sokszor arra jó, hogy levezesse az indulatokat. Az emberek nem sértődnek meg, ha gorombáskodnak velük. Amint hogy nem sértődik meg a fejedelem se, akire Topheus, a nagy püspök, a szószékről mennydörög le. Az udvariasság kötelező formáit csak a század csiszolt, de lassanként erőtlenné vált címzéseiben és levélbeli megszólításai-ban alkalmazzák. Annál jellemzőbb Bethlen Miklóstra, hogy bár hevülékeny természet volt, ő soha senkivel ilyen hangon nem érintkezett. Amikor Teleki gúnyolódik vele, hogy „te francia“, alighanem francia műveltségét érti és túl Bethlen törekvésén, hogy az erdélyi politikát a francia politika egyenesébe illesse, nagy partnerének síma és fegyelmezett európai modorában talál szálkát.

Mi a magyarázata, hogy Bethlen Miklós a fejedelmi kamarilla ismert csapdái és útvesztői ellenére is akkora eltökéltséggel merte vállalni az egy szál meztelen kard szerepét? Mi a magyarázata, hogy megmásítva szándékát, nem rostokolt odahaza tevékeny gazdaként és csöndes szemlélőként, de egyre tevékenyebben éledt fel benne a transzilvanizmus igazi vonása, a tiltakozás szelleme? Nyilvánvalóan: mert elmúltak azok az idők, amikor Teleki Mihály erőszakos politikai tervszövevénye érvényesülhetett vele szemben. Az újabb bebörtönzések és nótázók Teleki részéről egy erőszakos zseni utolsó felvillanásai csupán. A régi Teleki Mihály kényúri cselekedetei megtalálták rúgóikat a politikai helyzet kényszerű voltában. Az erdélyi közállapotok annyira elvadultak, az eszmék zürzavara annyira ráfeküdt mindenre, hogy Erdélyben csak valóban diktátori alapon lehetett kiutat találni és mert hiányzott az erőskezü fejedelem, egy arra alkalmas mindenható miniszternek kellett vállalni a szörnyű rendcsinálás hálátlan feladatát. Majd később vissza fogunk még térni Teleki kormányzati elveire, amelyek bizonyos mértékig megkapják a felmentést az útókor ítélőszéke előtt. Most csak annyit jegyünk meg, hogy Teleki zsarnok uralma mögött eszme is rejlett, fölépítő gondolat, terv Erdély megmentésére, ez hatott, ez értette meg a közvélemény pártatlan részével, hogy Telekit követnie kell, ha azt nem akarja, hogy az ország polgárháború szakadékába sodortassék. Ha Teleki Mihályt tisztára mossák a külpolitikai sikerek, ha török segítséggel felszabadítja a magyar részeket az osztrák nyomás alól, ha az erdélyi fejedelemség erkölcsi és anyagi tekintélyét megnöveli, úgy egy későbbi nemzedék előtt igazolást talál. De Teleki Mihály megbukott a terveivel. Az erdélyi fejedelemség ügye rosszabbul állott most, mint a beavatkozások előtt. Fejek vételével megszűnt ugyan a trón minden vesze-

delme belülről, de Thököly előretörésével, Bécs felszabadításának, majd Budavár bevételének tényével kívülről vált ingadozóvá az erdélyi fejedelemség léte.

Világosan rajzolódott ki az új helyzet Teleki előtt és kivételes akaraterejére vall, hogy a szükség-szerűen bekövetkező belső és külső ujjárendezést nem engedte át másoknak. Ő akarta megcsinálni. Akik útjában állottak, azokkal szemben már nem olyan raffinált észokokkal léphetett föl, mint Béli Pál, vagy Bánfi Dénes idején. Ilyen nagy ellenfelekkel ma nem bírta volna a harcot. Halottal viaskodott, mint Barcsai Ákos; gyöngé és erkölcsileg nem szilárd jellemekkel, mint Vajda László, vagy Barcsai Mihály. Bethlen Miklóst már aligha tudta volna hazárulási perbe fogni. Látjuk, hogy a fejedelem minden cselszövés dacára is bizalommal van iránta. A fejedelemasszony benne látja azt a férfit, aki „jól voksol.” Egyre erőteljesebben bontakozik ki Bethlen Miklós politikájának észszerűsége, jellemének sérthetlensége, közéleti tisztasága, sőt fejedelemhűsége is. Az öreg Teleki csak zsörtölődik magában és úgy ahogy ellensúlyozza Bethlen erősödését és esetleges zászlóbontását. Fiatal főurakból vont be kebelhíveket, hogy felfrissítse a kamarillát. Így beválasztatta a tanácsba, — akkor amikor Bethlen Miklós még mindig rang nélkül vitézkedett — a huszonhárom éves Bánfi Györgyöt, a kivégzett Bánfi Dénes fiát. Ezzel az ötletével befelé is pacifikált, a kiengesztelődés ügyét szolgáltatta, Bécs felé pedig jó hatást keltett, mert azt a látzatot ébresztette, hogy a németbarát irányzat felmenőben van Erdélyben.

Intermezzo

1685 őszén, amikor a gyulafehérvári udvarban javában folytak az új német tájékozódásra irányuló

tárgyalások, Bethlen Miklósnak egy gyászos esemény miatt sürgősen haza kellett mennie Szentmiklóstra.

Felesége, Kun Ilona, akivel tizennyolc évig példás házasságban élt, hosszú szenvedés után meghalt. Hét évig betegeskedett. Osztályosa volt férjének, jóban, rosszban, megértő lélek, aki mindig ura oldalán állott és minden idejét családjának szentelte. Visszavonuló természet, nem vágyott sütkérezni az udvar fényében. Nem „szerepelt“, mint a többi nagyúri asszony, de megvoltak benne az önállóság, a férfit is kitüntető helytállás ritka erényei, amelyekre férje hányt-vetett élete, gyakori távolléte az otthontól kényszerítette. Mint a méhkas királynőjét, oly szeretettel vették körül gyermekei, háznépe. Számára valóban az otthon jelentette az egész világot. Sem férje, sem a maga rokonságával nem tartott benső viszonyt, gyöngéd lelke irtózott minden elkerülhetetlen családi perpatvartól. A Bethlen-kastélyban voltak zajos napok is, ilyenkor ő is részt vett a vendégnép mulatozásaiban, de általában többször került az élet árnyékos, mint napos oldalára.

Házasságából hat gyermek született, két első leánykáját, az egyik két éves volt, a másik egy éves, egyszerre ragadta el a vérhas. Akkoriban a járványban egész háznép, huszonnyolc cselédje megbetegedett, ő is. Fiacskája egyhetes korában húnyt el, életben maradtak Mihály fia, aki anyja halálakor tizenkétéves volt, a kétéves Borbála, aki Szebenben született. Legutolsó gyermeke, Miklós, még születésének évében halt meg. Családi életük bensőségére jórészt az emlékirat derít fényt. Bethlen Miklós levelezése feleségével nem őrződött meg, csak azokat a szerelmesleveleket ismerjük, amelyeket Bethlen vőlegénykorában írt hozzá. „Édes kis angyalkám... Édes kis szívem...“ „Ha Isten módot ad benne, selyemből csináltatok egy bokrot, de megkívánom édes kis görlicém, hogy rászolgálj.“ „Édes szerelmes kis nagy-

anyám...” „Édes egyetlen gyönyörűségem...” Lírai ellágyulások változatos becéljével indult el Bethlen Miklós házassága és hogy milyen megrázó emberi magasztalokra emelkedett, arról tanuskodik az emlékirat, amely megdöbbenő szemléletességgel tárja fel a nagyasszony halálának körülményeit.

„Egyszer monda: menyen ki minden ember, csak az édes uram maradjon itt. Elmenének. Irtóztató sok bűnöket, tisztátlanságokat kezdé előszámlálni, mintha mind az ő bűne volna. Mondám én: az ördög fogja csak reád, hiszen más ember bűnéről nem adsz te számot. Erre monda...: én az atyám bűne miatt halok ilyen szörnyű formán meg. Kegyelmed az apámnak mondja meg, térjen meg, mert több bűne volna, csak akit én tudok, el kellene veszni, egész házának romlását megérni.”

Egész éjjel várta a szerencsétlen asszony halál-tusáját, reggel mosolyogva mondja a haldokló: örül-jetek. Hála Istennek vége lőn az én törvényemnek; azt mondják: ne félj leányom, minden bűneid megbocsáttatnak tenéked. Nem kárhozom el. Örüljete... Béhfvatám a két gyermekünket s kérdé: ettetek-e? Monda: eredj, menjetek el, egyetek. Elmenének. Osz-tán nekem mondta: ebben a két gyermekben kegyel-med nem boldogul, mindazonáltal kegyelmed el ne vesse.

Mikor felesége utolsó óráit élte, izen öccse — hogy tegye hintójába feleségét és meneküljön az ud-varral együtt Szebenbe — mert — változatosság okául — jönnek a német hadak. Bethlen azonban megvárja, míg felesége kiszenved. Hogy gyásza még tornyosodjék, elveszti hatnapi betegség után öccsét, Pált is, mielőtt még katonai megbízatásának eleget tudott volna tenni. Ebben az évben (1686) meghal Bethlen Miklós mostohaanyja is. Egyszerre temették el őket Keresden.

A rákövetkező évben Bethlen Miklós újra meg-nősül. Rhédei Júlia hajadont veszi nőül, árvaleányt, akit előkelő rokonai neveltek fel. Júlia tizenhatodik évében jár, Bethlen Miklós pedig a negyvennégybe fordult. Vajjon nem túlhamar vetette le Bethlen Miklós a gyászruhát? Vajjon ildomos-e, hogy az élte delén álló férfiú egy gyermekleányt vegyen feleségül, aki nála csaknem harminc esztendővel fiatalabb?

Érdemes időzni e házasságkötés részleteinél, mert bevilágít Bethlen Miklós magánéletébe. Hiszen az is a célunk, hogy ne csak a folyamatot kísérjük végig: miként fonódik bele egy nagy vezetőegyéniesség a haldokló erdélyi fejedelemség korszakába, de hogy miként éli át önmaga válságait, lábol ki tornyosodó nyomorúságaiból. Még élt Kun Ilona, amikor egy ízben Bethlen Miklós átutazott Szentpálon, hogv meglátogassa komaasszonyát és keresztlányát. A Rhédei-kúrián Júlia hozta ölében a kis csöppséget. „Letévén, ott a leányszokás szerint térdet hajta, szörnyel elpirulván, szemérmében elméne. Elszánám, hogy fő ember gyermeke, árvája, kivált a leány, mely gyámoltalan; mind én, mind a szegény üdvezült feleségem commendáltuk, szerzettük egynéhány főember gyermekének, csak azt vetették: semmije sincsen.“

Ilona asszony e történet után még másfél évig élt. A vonzalom, amely Bethlen részéről akkoriban csak a száanalom jegyeit vette fel, később módosult és szerelemmé tudatosodott benne. Hogy mennyire élénken foglalkozott az újraházasodás gondolatával, mennyire mélyen hatolt be Júlia szelid arculata lelki-világába, arra újabb gyakori álomlátásai engednek következtetni. Hősünk emlékiratában sűrűn emlékezik meg álmokról, mint amelyekben fátuma előre megrajzolódott. A lélekelemzés tudománya azt mondja, hogy ezek az álmok felszabadult gátlások eredményei, az izgatott kedély és lüktető képzelet szüleményei. Ezúttal feleségével álmodott. „Menjen kegyelmed —

szóltotta meg az elhunyt asszony jelenése — a kertben, az első út melé néző rózsalugashoz, (megvolt valósággal is ez a rózsalugas és ez az út), ott talál kegyelmed egy bokor hét rózsát, a legszebbet szakassza le, tegye a kalapja mellé.“

A látomás kidolgozott álmokép. A hét rózsza, hét személy: három özvegy és négy kisasszony. Az út, ahová az álom igazgatta, Királyfalvára vezetett, itt nevelkedett Rhédei Júlia. Bethlen töprengve az álom értelmén, kisütötte, hogy a három özvegy három asszonytanács volt, azaz három rózsabokor, és a négy kisasszony egyike Júlia, aki „termetre, ábrázatra, időre, erköltsre és elmére a legszebb.“ Nem úgy hat-e az egész, mint egy néprománc nyersanyaga? És az álomba beleszövődik a megnyugtató lelkiismeret is, benne rejlik a finom kegyeletos érzés, a kiengesztelő tudat, hogy neki nemcsak szabad, de meg kell nősnie, hiszen az új hitvest egyenesen a másvilágról visszajáró angyali asszony ajánlotta. Amikor Bethlen Miklós új házastársi kapcsolat megteremtésén töpreng, az az intimitás, amely a régi házastársakat összefűzte, nem bomlott föl ezáltal és az élet és halál között nem szűnt meg a folytonos áramlás. Az új házasságot egyenesen egy végrendelet ruházza fel megfelelőbbhezhetetlen jogérvénnyel és hogy Bethlen külön is igazolja magát önmaga előtt, emlékiratában ezt a megjegyzést is hozzáfűzi: „egyedül Isten volt az én tanácsom, aki engem arra tanított, hogy az én 43 eltöltött esztendőm s két gyermekem nagyobb nyugalmat várhat, a megholt feleségem tanácsa szerint is, egy olyan gyámoltalan árvától, mintsem valami gazdag piperés Simon bíró asszonytól; mert ennek atyja, anyja, hazája, jószága, mindene én lések.“

Bethlen Miklósnak emelkedett erkölcsi szemléletét a házasság szentségéről már akkor megismertük, amikor első házasságának előzményeiről írtunk. Most iktassuk ide aforizmaszerűen ható észrevételét máso-

dik házasságával kapcsolatosan. „Ezen a mi házasságunkon tanulhat minden férfi és leány. A házasodásban az ember négyféle. Először: politikus, azaz nemzetre, ipa és sógor által való szerencsére néz. Másodszor: ekonomus: gazdagot keres. Harmadszor; fizikus; szépséget, bujaságot néz. Negyedszer; teologus, jó feleségre, az Isten magvára vágyódik. Ez az utolsó légy édes fiam; az első három tekintetet bízd Istenre. Némek a szegénységem mellett a becsület gazdagság, szépség, megvolt. Árvaleány hízzál Istenben, tüköröd Júlia; ha azt Isten semmiből felemelni, uriasszonnyá tenni és jó étellel tudá áldani, téged miért nem?”

Ötödik fejezet

MORIBUNDA TRANSYLVANIA

Dunod páter követsége

Két évvel Bécs fölszabadítása után magányos jezsuita páter, Antidus Dunod jelent meg, mint követ a fejedelmi udvarban.

Jelenléte érthető izgalmat keltett. A német-római császár hódító politikája immár közelből szorongatta Erdélyt. Senkit sem lepett meg, hogy a bécsi követküldés bekövetkezett, de hogy egy jezsuita jön-megy titokzatos arccal az udvarban, katolikus főurakkal szűri össze a levelet, náluk vesz szállást és hogy ünnepelesen kell fogadni őt, jó arcot kell vágni javaslataihoz, amelyeket senki sem ismer, mindez csak növelte a szorongatottság érzetét.

Erdélyt az utóbbi évek eseményei túlon túl megtépdesték. Újabb megrázkódtatásoktól jobban tartott most, mint amennyire indokolt volt. Az udvar még saját árnyékától is remegett. Ezidőtájt jelezte jövetelét egy Márchisio főtiszt is, Veteráni tábornok szállásmestere, Lipót sajátkezű levelével. Nalácz hoppmester nagy izgalmában azt vélte, hogy ez, amint a neve is mutatja: márki, nagyon nagy ember, úgy kell bánni vele, mint a hímestojással, különben felfalja az országot. Meg is rendezte a nagy fogadtatást. Fejedelmi hintó megy Márchisio elé; színes udvari katonaság, étekfogó bejárók, udvari ifjúság, nemes és főrend a

három palotán; tanácsurak az ebédlőpalota ajtajában; a főhoppmester a nagy fölépcsőnél üdvözli a magas vendéget, amikor kiszáll a hintóból, a fejedelem önagysága pedig a bokályos háznak kapujában fogadja. Hiába intette őket Bethlen Miklós — „az Istenért mit akartok kegyelmetek?” Ez nem „márchisio” — Márchisio egy falu vagy város neve, ahonét való — hanem csak olyan szegény nemes ember, mint én, vagy talán még olyan sem. De ha történetesen márki volna?! Letorkolták, maga Teleki is megpirongatta. A felsülés azonban már megtörtént, Dunod és Márchisio is jót nevettek rajta. De ha akármilyen félelmetes nagy úr toppan is be Gyulafehérvárra, nem kísérték volna nagyobb gyanuval, mint azt a férfiút, ki a Jézus-kollégium köntösét hordozza. E században is a jezsuita atyák testesítették meg az ellenreformáció forradalmi szellemét. Ők jelentették a megtorlást, a bosszút, a kegyetlenül visszaállított régi rendet. Ők voltak Lipót akarátának leghűségesebb cselédei és Lipót az ő elhatározásaik legszolgálatkészebb végrehajtója. Minél eszesebbek és találékonyabbak, annál inkább tartottak tőlük. Részrehajlásukban megfeledeztek arról, hogy a katolicizmus és magyarság nem egymást kizáró fogalom, hogy a két század nagy magyarja, Zrinyi Miklós, hitbuzgó katolikus és Pázmány maga is jezsuita, hogy a jezsuiták műveltek, sokoldalúak, a gyakorlati megoldások mesterei, a tudományok és művészetek továbbfejlesztői, hogy lángeszük éppen abban áll, hogy egészében fogják meg az emberi lelket és maradnak tetsző gondolkodási módjaik ellenére igen nagy érzékük van korszerű reformok iránt. Tevékenységüknek megvoltak a jó oldalai is, de ellenfeleik a harc bódulatában csak a rosszat látták. Az ország és nép pusztulásának az oka semmiesetre sem az a háromszázötven-négyszáz jezsuita volt, akik Kolonics püspök jóvoltából egy új lelki tájékozódás lobogóját ragadták a kezükbe és megszentelték azokat

a fegyvereket, amelyek Lipót nagyhatalmi álmaiért küzdöttek.

Erdélyben a vallási türelem még e megmérgezett korszakban sem volt puszta szó. A református vallás előjogai kétségtelenül megmutatkoztak, Erdély utolsó „ortodoxus“ fejedelme nemcsak az ország, de a lelki impérium határait is védte, viszont más hiten lévőknek olyan mérvű üldöztetéséről beszélni, mint amilyenekkel egyéb országokban találkozhatunk, valóban rosszhiszeműségszámba ment volna. Az erdélyi katolikusok templomait nem vették el, a vallás szabad gyakorlását nem akadályozták. Az egyház javadalmait nem foglalták le és még kevésbé bőrtönöztek be egyeseket csak azért, mert katolikusok voltak. Itt-ott megverték egy barátot; nem engedték meg, hogy a katolikus papok kereskedjenek a városban; szenvedélyesen harcoltak és törvénycikkelyeztek az „úrípüspök“ behozatala ellen. Talán nyomták, háttérbe szorították, kisebbitették őket, ahol csak módjukban volt — az uralkodó rendszer az unitáriusokkal szemben sem volt túl gyöngéd és magának a kálvinizmusnak vad hajtásait is nyesegette — de mi volt mindez a magyarországi protestánsok ádáz üldözéséhez képest? Makacs szembehelyezkedés a katolikusokkal Erdélyben már azért sem lehetett, mert itt nagyszámú és az erdélyi alkotmányhoz éppen úgy ragaszkodó magyar katolikus nép élt ősi joggal és a vallásszabadságot alap törvény biztosította. A kápolnai határozatok, a tordai országgyűlés százados kötését még most sem lehetett egyszerűen félretenni, noha Erdély a Habsburg-házzal állott hol nyílt, hol titkos harcban. Erdély zászlósurai között nagy számban akadtak a katolikusok, akik közel állottak a fejedelem kegyéhez akkor, amikor a református egyház vezérlő egyéniségei is sűrűn összeakaszkodtak a fejedelemmel. Haller Pál, Haller János, Mikola Zsigmond, Mikes Kelemen tanácsurak is a katolikus hitet követték. Protestáns fő-

urak gyermekei a kolozsmonostori katolikus iskolában tanultak, „mert a katolikus iskola merő második udvar.”

Az erdélyi vallásfelekezetek letompított ellentétei azonban kiélesedtek, ha jezsuitákról volt szó. A katolikusok a legnagyobb ellenállást fejtették ki az érdeükben, a protestánsok a jezsuiták távoltartására pazarolták legtöbb energiájukat. Kászoni Márton páttert a többi jezsuitákkal együtt ki is parancsolták az országból, mert úgy tapasztalták, hogy ezek visszaélnék Erdélyben és főlösképpen bujtogatnak a reformátuság ellen. Az országgyűlések mindig hajlanak katolikus sérelmek orvoslására, az érvényben lévő jogokat tiszteletben tartják, de megmakacsolják magukat, amikor egyes túlbúzgó urak a jezsuiták sérelmeit ömlegetik.

És most Lipót császár Erdély és Ausztria kapcsolatainak megteremtésére, első bemutatkozásként a gyűlölt egyházi rend egyik képviselőjét menesztette Gyulafehérvárra.

Dunod páter egyesegyedül Teleki Mihállyal keresett érintkezést. Bizalmas tárgyalásaik után Teleki Mihály közölte a főrendekkel, hogy Lipót császár szeretné, ha Erdély is csatlakozna a keresztény ligához. Megsúgta azt is, hogy a török Lengyelországnak akarja átengedni Erdélyt, de a császári udvar ezt sohasem fogja eltűrni. Bethlen Miklós „mesének” tartotta azt a bizonyos lengyel tervet, amelyet Teleki Mihály ismertetett meg néhányukkal. Szerinte Csáky László, aki a Béldi-pör idején a portára menekült, onnan nagy kerülővel Lengyelországba vergődött, később Lipót szolgálatába állott és most valahol egy császárhű ezredet vezényel, az értelmi szerző s Dunod csak azért emlegette a nyugtalanító lengyel eshetőséget, hogy könnyebben rávegye Erdélyt a törökkel való szakításra. Lassankint szélesebb körben is ismertté vált a gondosan kidolgozott tervezet, amely

huszonnégy pontban foglalja össze Erdély s Ausztria új kapcsolatait. A tervezet lényege, hogy az Erdély fölötti főhatóság gyakorlását a jövőben Ausztria veszi át, egyébként minden marad a régiben, azaz, hogy bizonyos kérdéseket, így a fejedelem jogkörét majd külön diplomák fogják szabályozni. Eltekintve attól a világtörténeti mozzanattól, amely az ajánlatban rejtett, hogy Erdély most már a porta helyett a bécsi udvarnak szolgál, már a külön diplomák föltevésének gondolata is arra készítette az erdélyi hazafiakat, hogy gyanupörrel éljenek.

A bécsi terv körüli homályt nem oszlatta szét Dunod személyes előterjesztése sem a fogarasi országgyűlésben. A bécsi küldöttnek volt ugyan ideje a katolikus főrendeket előre megdolgozni és Mikes Kelemen tanácsúr hévvel szónokolt is a tervezet mellett, lelkes szavakban magyarázgatta, hogy milyen jó lesz majd Erdélynek, ha Bécs a szövetségese, a rendek azonban fanyalogva hallgatták és nem sokat tartottak felőle. Dunod páter felindultan akkor mondta híressé vált szavait: *Nolentes volentes protegit vos sua Majestas.* „Ha akarjátok, ha nem, Őfelsége pártfogásba vesz benneteket.“

A fogarasi országgyűlés széteszlott anélkül, hogy határozatot hozott volna, csak az a bizonyos „nolens-volens“ tépdeste tovább a lelkeket. Dunod azonban nem utazott el. Teleki Mihállyal újra bizalmas suttogásokba kezdett és a kancellár egyik fogarasmegyei udvarházában szerződést fogalmazott meg, amely ugyan nem biztosította hatékonyabban Erdély jogait, de Teleki magánigényeit fényesen kielégítette. E meg egyezés szerint a kancellár visszakapja magyarhoni birtokainak egy részét, évi ezer aranyat kap a bécsi udvartól — úgylátszik ez volt a taksa, mert ugyanennyit kapott éveken át a francia udvartól is — a császár megvédi őt minden támadás elől és ha fogságba esik, kiszabadítja, ha száműzetésbe kerül, a császár

gondoskodik róla. Megkapja a grófságot is — a titkos traktátum egyik kéziratot példányán máris szerepel a grófi cím — ezzel szemben Teleki megígéri, hogy a császárnak török-ellenes terveit előmozdítja, a császári seregeknek élelmiszert biztosít, szükség esetén megengedi a havasalföldi vajda seregének szabad átvonulását, megteremti az erdélyi és császári seregek közvetlen érintkezését és közrehat, hogy Erdély védnökségi tervezetét a rendek elfogadják.

A *titkos* szerződésről Teleki Mihály környezete jó-darabig természetesen nem tudott. Az erre vonatkozó okmányok csak későbbi időpontban kerültek elő. Teleki Mihály mindenesetre úgy viselkedett, mint aki semmi körülmények között sem hagyja megfizettetni magát. Az a hír keringett róla, hogy a bécsi udvar tényleg ígért neki egyet s mást, de ő az erről szóló írást ingerülten kidobálta palotája ablakán. Mély titok volt ez, nehéz a végére járni. „Olyan politikát kezdett követni — írja Kövári László Erdély története című munkájában —, amely még az élesszemű Bethlen Miklóst is kijátszá, amennyiben ki tudta vinni, hogy ő folyvást osztrák-ellenesnek tűnt fel és az ellenzék csak hogy opponáljon, folyvást a kezére dolgozott.”

A beszállások örvén.

Akárhogy is volt, túlságosan nem lehetett hibáztatni Teleki Mihály németbarát irányzatát, amelyet egyébként Bethlen Miklós is helyeselt, azzal a nagy különbséggel, hogy ő őszintén és minden magánérdek nélkül kereste az osztrák trónnal a megbékülést. Teleki kapcsolatai pedig homályosak és nem hátsógondolat nélküliek voltak. Bethlen Miklós tudta, hogy az osztrák udvar Kelet- és Dél-Európa nagy aléltóságában símán megvalósíthatja Erdélyre vonatkozó ter-

veit, ezért lesett rá éberén minden diplomáciai kezdeményezésre.

Amitől tartani lehetett, bekövetkezett.

Veteráni tábornok megbízottja, Marchisio őrnagy bejelentette a fejedelmi tanácsnál, hogy a német csapatok Máramarosban kívánnak telelni. Ezt, bármennyire is benne volt embrionálisan Erdélynek későbbi elfoglalása, teljesíteni kellett. Teleki Mihály Bethlen Miklóst küldte ki kormánybiztosnak Máramarosba, hogy az ott kvártélyozó német katonaság költségeit előteremtse. Bethlen akkor két hete volt házas. „Tréfálódik, csúfolódik Teleki: szánjuk meg, nyugossuk meg — úgymond — ezt a Bethlen Miklóst.” Bethlen előre sejtette, hogy a fortélyos államkancellár miért éppen őt választotta ki a máramarosi főtisztségre. Az udvarban csak okvetetlenkedne, vizet zavarva, viszont Máramarosban olyan helyzetbe került, hogy kezdődő népszerűségét veszélyeztetheti. Ha a német igényét készségesen teljesíti, akkor a lakosság zúgolódik ellene, viszont ha lelkiismeretesen a lakosság érdekeit nézi, szüntelenül vesződnie kell a megszálló katonai hatóságokkal. „Sok némettel volt nekem azután dolgom, de soha ilyen nehéz munkám és annyi bosszúságom és fáradtságom nem volt, és valóságosan megtapasztaltam magamban, hogy az embernek a lelke fájhat. A szegény máramarosiak alig merték még csak írással is segíteni a szörnyű munkát.” Mert mondanunk is fölösleges, hogy Bethlen elsősorban a sanyargatott nép érdekeit képviselte.

Veteráni megszálló-intézkedései azonban csak előjátékszámba mentek. Jött Csáky László ezerötszáz, Scherffenberg tábornok tizenötezer emberrel. Scherffenberg bejövetelének nyilvánvalóan az volt a célja, hogy kikényszerítse a német impériumot. A tábornok természetesen szépítgette a megszállást: ő a fejedelem és az ország oltalmára jön. Pénzért vásárol, német védőrséget megnótázás terhe alatt senki sem fogadhat

be, csak kenyérrel lássa el a megszálló csapatokat. A német tábornok szavai senkit sem nyugtattak meg. A rendek két irányú tevékenységre gondoltak. Az egyik katonai, a másik diplomáciai. Az utóbbit könnyebb volt. Nosza Bécsbe menesztettek Haller János vezetése alatt egy küldöttséget, hogy tisztázza a két ország között a viszonyt. Az ország közvéleménye azonban szem előtt tartva, hogy a legjobb védelem, ha egy nemzet a saját erejére támaszkodik, az erdélyi hadak felültetését sürgette. Kimondották, hogy német védőrséget megnótázás terhe alatt senki sem fogadhat be, megbízták Bethlen Pált, Miklós öccsét, új hadsereg verbuválásával.

De bizony a székelység mindig kész fiatalságán kívül senki sem állott a mustrára. Szedett-vedett sereg volt ez, dühöngött is Teleki és Bethlen Miklósról rontott rá: bizony te tanítottad öcsédet erre a bolond csúfságra! Bethlen Miklós megmondta a véleményét a kancellárnak alaposan: „Bezzeg letáccsolt kegyelmed, amikor évekkel ezelőtt megmondottam, hogy mi a teendő. Meg kellett volna értetnünk a törökkel, hogy hadseregünk gyarló és önvédelemre sem alkalmas. Mi nem akarunk háborút senkivel, hazánk függetlenségét védjük csupán, nézze hát el, ha a brandenburgi választótól és a lengyel királytól kérünk katonaságot. Eddig esztelenül morzsoltuk szét minden erőnket; nincsenek tisztjeink; hadunk szétmállott, holott ha ezzel törödtünk volna, most nem fognának be mint az ökröket és nem tartanának bennünket favágótökének. Bizony attól tartok én, hogy többet fogunk kifizetni a nekünk parancsoló idegen hadnak, mint a parancsolatunktól függő szolgáltnak. Mit akar kegyelmed? Sem fegyver, sem biztonság! A nép fut a hegyekbe, az ország s mindenünk elvesz. Itt a szászok nevetségei vagyunk. Megmondja, hogy az ő alfelibe bűvünk. Az erősség és a fegyver, minden az ő kezében van. Úgy alkudhatik meg fejünk fölött a

némettel, ahogyan akar. A legbiztosabb elfogadni a diplomát és várjuk meg csöndességben a német-török háború végét. Ha a török győz, adózunk, ha a német, a diploma lesz Erdély mentő horgonya.”

Teleki hallgatott. Valószínű, hogy titokban ő is ezt gondolta. Egyelőre a fegyveres ellenállást le kellett fűjni. A fejedelmi udvar Szebenbe menekült. Scherffenberg tábornok ezredei Kolozsvár közelében táboroztak. A tanács is elhúzódott Szebenbe s megbízta Bethlen Miklóst, hogy egy küldöttség élén tárgyaljon a vezérlő német tábornokkal. Bethlen megkísérelte meggyőzni a tábornokot a katonai megszállás igazságtalan voltáról és felszólította, hogy ne rendeljen semmit sem mindaddig, amíg a Haller-féle küldöttség vissza nem jön Bécsből. Négy ízben is meg kellett jelennie a tábornoknál. Dévát és Kolozsvárt nem akarta odaadni biztosíték gyanánt, a rekvirálási kérdésben engedett. Scherffenberg ragaszkodott eredeti álláspontjához. Bethlen Szebenben beszámolt küldetése sikertelen voltáról, „a szegény fejedelem úgy vevé, mintha valami amerikai, vagy chinai ujságot olvastam volna. Teleki azt mondja: csípi hát Scherffenberget? Hadd, hadd; de bizony még jobban kell csipdesni. Én mondtam: bizony félek én, a kan egy vágással többet téssen mi rajtunk, mint nekünk száz és több csipdesésünk ő-rajta.”

Közben megjött Haller János az új tervezettel, a további alkudozások megszakadtak a német tábornokkal, új bizottság alakult, amelynek Teleki Mihály volt az elnöke, Bethlen Miklós, Bethlen Elek, Bánfi György és a szász Frank Bálint a tagjai. A tervezet enyhébb volt a Dunodénál. Nagyjában ugyanolyan elveken nyugodott, de minden jelentős kérdést magában foglalt, nem hagyta külön diplomákra. Teleki Mihály hibáztatta a „feudum” szó beszúrását, mert ezt később félre fogják magyarázni és Erdélyből nem lesz egyéb, mint Ausztria örökös tartománya. Nyil-

vánvaló, hogy ez a tervezet is sok veszélyt rejtett magában, de Bethlen Miklós egyre csak azt hangoztatta, hogy el kell fogadni a diplomát. Az ország kényszerhelyzetben van, nincs választás, akaratának nincs kikényszerítő ereje. És most Teleki Mihály szokatlan, valószínűleg műfelháborodást rendezett. „Hogy vagy az Bethlen Miklós uram? Ihol mi mennyien vagyunk és senki sem javallja annak a diplomának olyan conditioval való elvételét, hanem csak egyedül kegyelmed, még pedig állhatatosan és erősen. Bizony szeretnők az okát tudni, mert nagy okának kell lenni. Egyáltalában kegyelmed gyanus előttünk...”

Hát ez elég komisz megjegyzés volt! Teleki Mihály szűri össze a levelet a páterrel, a maga számára külön kikötéseket csikar ki, a gyanú mégis Bethlen Miklósról hull, aki pedig hozzá sem tudott férni a páterhez. — Elgáncsolták őt abban is, hogy felmenjen Bécsbe — és akinek tisztakezűsége közismert volt még ellenségei előtt is, Bethlen Miklós erőt véve magán csöndesen megjegyezte: „Hála Istennek, uram, hogy kegyelmed kimondá, hogy én gyanúba vagyok, azt régen érzem. De kérem nagyságtokat, hallgassátok csöndesen a feleletemet.”

Ótestamentumi hasonlaltal vezette be, Raboam tanácsának meghasonlásával és kimenetelével. Majd ilyképpen folytatta: „azon Isten vagyok ma itt ebben a tanácsban, Kegyelmeteknek úgy tetszik, hogy az ország, fejedelem, és a haza a diploma megvetése, ellentétben nékem úgy tetszik, hogy annak elvétele által tartatik meg. Nem vagyok én corruptus, sem ígéret, sem adománnyal, kit Isten tud, hanem az Isten keményít meg engem annyi sok és nagy ember ellen ebben a voksban, mert szánom az Isten házáat, szánom hazámat, szánom a fejedelmet, házáat, az odabe játszó gyermeket és mindnyájan kegyelmeteket és magamat, maradékinkat. Tudom én mit csinál a semmi feltételhez nem győző és a hadijog.

Még ebben a házban, ahol mi most tanácskozunk, a német gubernátor fog parancsolni, mint Básta. Írja fel akárki ezt a mai napot. És mondom, s adja, ne vethessen ellenkezését szememre.“

A küldöttség tagjai némán hallgatták és azután zavartan eloszlottak szállásaikra. Mélységesen drámai pillanat lehetett, amikor Bethlen Miklós minden köntőrfalazás nélkül kimondta mindazt, ami minden hazafinak a szívében feküdt, csak nem merték maguk előtt sem bevallani. És ha visszagondoltak évek múlva, amikor minden szó beteljesedett, megdermedve idézhették maguk elé a kísérteties igazmondót. Amilyen érthető és tiszta álláspont volt a Bethlené, éppen olyan rejtélyes és érthetetlen a Teleki Mihályé. Mi történhetett a Teleki lelkében, hogy egyszerre önmaga előtt is eltitkolja az igazságot? Talán Sárosi János portai követ, vagy Kolosvári István Berlinben, Hágában és Londonban járt megbízott tanácsolták neki, hogy a diploma ellen forduljon? Ezek most nyilvánvalóan ellene voltak a diplomának, viszont az a hír járta, hogy Sárosinak a porta egyenesen ajánlotta, hogy Erdély alkudjék meg a némettel és csak a kilátásba helyezett ítélőmesterségért lett hirtelenében más véleménye. Kolosvárinak is váltig mondogatták a nyugati fővárosokban, hogy Erdély a legjobban akkor teszi, ha még *ante victoriam* köti meg Ausztriával a békét, de Szebenben már ő is ellene van a szerződés megkötésének. Talán éppen Bethlen Miklóssal szemben — a rendíthetetlen hazafi álarcában akart díszelegni? Meg akarta mutatni, hogy inkább elpusztul az egész hon, de nem fog tágítani a maga álláspontjától? Talán a fejedelem jogaiért remegett és urának kedvéért előtérbe helyezte a pénzbeli megmaradását? Apafi már tehetetlen agastyán volt és nem is igen ártotta be magát a diploma körüli tárgyalásokba. Talán azt hitte, hogy a hadi szerződése megváltozik és akkor neki volt igaza

és nem Bethlennek? Vagy talán tényleg hitelt adott a lengyel király üzenetének, hogy Scherffenbergnek ki kell menni Erdélyből és „ez ada sasszárnyat Teleki elméjének, amelyből minden kétség nélkül, hidd el posteritás, párisi szél fútt el a te diplomádat a lengyel János király trombitája által?” — Ha ez a feltevés igaz, akkor ismételten érdekes fordulattal állunk szemben: Teleki lett a francia orientáció védelmezője, levelezik Páriszal és Varsóval és Bethlen, aki addig, ameddig csak értelme volt, francia irányban dolgozott, szembekerült saját koncepciójával. Vagy talán csak azért mondott ellent Bethlennek, mert ő mondta és ők mindig az ellenkezőjét teszik annak, amit a másik tanácsol? Teleki sohasem írt Bethlenhez hasonló apologiát a maga politikai meggyőződése mellett, a kor emlékirói sem állanak a védelmére és bármilyen monumentális is a levelezés, amit maga után hagyott, ebből nem derül ki, hogy miért olyan heves ellenzője a Haller-féle diplomának, amikor pár hónap múlva ennél rosszabbat is el fog fogadni. Igaz, közben Ausztria felszabadítja Budavárát és az osztrák győzelmek európai jelentősége így még szélesebb távlatokat nyer.

Átmenetileg azonban Teleki maga mellé állította a közvéleményt, Bethlen pedig újabb ellenségekkel szaporította gyűjteményét. Magyarai József, udvari prédikátor, Topheus püspöknek veje engesztelhetetlenül gyűlölte a németeket és a szószékről tiltakozott az ellen, hogy Erdély megszegje a törökkel kötött fegyverbarátságot. Szónoklatainak igen nagy hatása volt, mert ő is éppen úgy, mint Topheus a maga idejében, szenvedélyes kifakadásaival a nemzeti közhangulatot fejezte ki és a nemzeti ellenállás eszméit erősítette. Magyarai elment Bethlen Miklóshoz is. kíséretében voltak Horti István, Pataki István professzor. Mind olyan nagytekintélyű egyházi férfiak, akik a hitbuzgó Bethlen Miklóstra befolyást tudtak gyako-

rolni. — Szomorúan és csodálkozva halljuk — mondotta Magyari —, hogy református ember létre mit javasol kegyelmed? Bethlen felelte: éppen azért, mert református ember vagyok, hazámat és egyházamat félttem, adtam le voksomat a diploma mellett.

Leültette vendégeit. Magyarihoz fordult, három nappal azelőtti egyházi szónoklatának a textusát idézte és miután megjegyezte, hogy az idézet nem helyén volt alkalmazva, visszafordította a bibliai locust. Ha nem lett volna számára oly elszomorító a felelősségrevonás, szívesen odaállott volna vitatkozni teológiai kérdésekről a jelenlévő magas egyházi személyekkel, akiknek társaságában mindig jól érezte magát, de most valóban nem erről volt szó. — Az Apokalipszis szerint — mondotta — a sátán is megkötvé kevesebbet tud ártani, mintha szabadon van. Ha ő a diplomát megsértené, volna legalább nekünk mit az Isten és a világ elé terjesztenünk és mégis lassabbra és puhára esünk. — Az egyházi férfiak figyelmesen hallgatták a bölcs beszédet, de nem lehetett meggyőzni őket. Később ők is keservesen emlegették e beszélgetést.

Magyariék látogatása csak tünete volt annak, hogy miként vélekedtek a megegyezés felől az erdélyi magyarok. Bethlen magatartása most annál tragikusabb, mert nemcsak a főrendekkel került ellentétbe, de magával a közvéleménnyel is, amelynek körében most eredményesen kapták fel Teleki Mihály szavát: *ille suspectus*. Mégis nem volt más választás, mint kitartani a véleménye mellett. Elinvult a német úton. Ausztria oldalán van a helye. Ezt vallja, ha egymagára is marad és erre a hitre építi fel majd a legnagyobb politikai mesterművét, a lipóti diplomát. Hogy helyesen járt el, az események csakhamar beigazolták. Buda fölszabadítása és a harmadik nagy hadi esemény: Eszék és Pétervárad elbukása után újabb német megszállás történt, most már

a nagy Lotharingiai Károly jött be negyvenezer emberrel.

Apafi annak idején Scherffenberg elől Szebenbe menekült. Kilenc hónapig tartózkodott ott, nemrégiben tért vissza fejedelmi menhelyére. Most újra el-futott híveivel a jól megerősített Szebenbe. Lotha-ringiai Károly herceg felszólította a fejedelmet, hogy két tanácsost küldjön ki a helyzet további tisztázása végett. Amikor ez megtörtént, közölte a küldöttség-gel, amelynek Bánfi György és Alvinczi Péter voltak a tagjai, hogy bár a keresztény hadak óriási győzel-meket arattak, a török még egy darabig tartja ma-gát, miközben a császári hadak a Tiszántúl vissza-vételével lesznek elfoglalva, Erdély megszállását veszi tervbe. Ezt meg akarja előzni. Gondoskodjanak tehát a rendek, hogy az egész ideirányított császári had elhelyezése megtörténjék. A nehéz idők kényszerítő nyomásának hatása alatt most már egy újabb egyezmény jött létre, a *balázsfalvi* egyezmény, amely a bécsi egyezményen túlmenően új katonai megállapításokat tartalmazott, s amelyet Teleki Mihály el-fogadhatóbbnak tartott, mint a Haller-féle egyez-ményt. Ez a megállapodás meghagyja ugyan a feje-delem közjogi állását és a már megválasztott gyerek-fejedelennek is biztosítja az utódlás jogát, de a né-met csapatok benntartását Erdélyben véglegesíti, Er-dély német katonai megszállása befejezést nyert. A nemrégiben visszakerült fejedelem most szedheti új-ból a sátorfáját és mehet Fogarasba. „Ez napságtól fogva Erdélyben nem a fejedelem, hanem ők paran-csolnak” — állapította meg lehangoltan Bethlen Mik-lós és meg is mondta a dicsekedő Telekinek: „ez olyan a diplomához, mint a jég a gyémánthoz képest; hiszem, ez a jéggel együtt elmegyén tavaszra, mert ez a téli kvártéllyal együtt megszűnik; azután ehhez a német nem tartja magát, nem is kötelezi magát tovább, bár kérdezze meg kegyelmed akárkitől, ha-

nem ha a császár örökös diploma formájában csináltatja s úgy adatja ki, amelyet még most a télen kelene végbe vinni. Mert különben ebből az lészen, hogy jól kitelelnek, a 700 ezer forintot megveszik, mindenütt erős őrségeket hagynak és a hadnak más részt kiviszik s az ősszel még behozzák." Teleki Mihály csak fitymálólólag legyintett a kezével: „ne tarts te attól, ezek bizony mind tavasszal kimennek."

Ad pedes augusti Imperatoris.

A megegyezés szerint Scherffenberg is visszamegy hadaival Szebenbe, a fejedelmi udvar pedig elköltözik Fogarasba. Telekinek volt esze, hogy se a fejedelem, se úr főember ne lakják se birtokán, sem a németek részéről megszállt területen, hanem Fogarason tartózkodják. A kancellár csöndes bojkottot rendelt el a megszálló csapatokkal szemben. Kimondotta továbbá, hogy senki vezetőember ne társalkodjék a némettel, mert az országot, fejedelmet, vagy talán őt — jegyzi meg Bethlen gúnyosan — árulja el. Másik követelménye az volt, hogy a megszálló csapatok lehetőleg ne lépják át a Marost, hanem Kolozsvár, Dés, Beszterce, Torda, Enyed, Fehérvár, Szászsebes, Szászváros Déva, Szeben városokban és környékén helyezkedjenek el.

Mind a két követelése nyomán káros következmények keletkeztek. A főemberek elhanyagolták jószágait. Érintkezésük a néppel megakadt, a szenvedő lakosságot kiszolgáltatták a megszállók kényekedvének, akik látva az egész magyar társadalom ellenséges magatartását, még ha kezdetben barátságosan is kívántak volna viselkedni, most jogcímet szereztek az igazgatásuk alatt álló terület föléléséhez és kifosztásához. A Fogarasba szorított urak pedig csak télenkedtek, nem volt rendes szállásuk sem.

Igy járt Bethlen Miklós is, akinek pedig az alkotmányos rendelkezések szerint nem kellett volna az udvarban tartózkodni, mert még mindig nem jutott sem a tanácsúrsághoz, sem más magas udvari álláshoz — elszakítva családjától, egy szegény nemesnél, Boros János portai postaküldöncnél húzódott meg. Abból sem származott senimi jó, hogy a megszálló katonaságot egyhelyben tartották és nem szórták szét. Az egyes területek hiába maradtak szabadon, a Barcaság, székelység és a belső vármegyék lakosai, hogy megéljenek, kénytelenek voltak bort, búzát, szénát, zabot szállítani a katonaságnak, másfelől a német, ha élelmezési területét fölprédálta, amúgy is kiejebb tolta a kvártélyozás határait.

Fogarason Bethlen Miklós cudar, nehéz napokat élt át. Elkecseredve szemlélte a fejedelmi tanács politikájának teljes csődjét. Senki sem cselekedett semmi okosat, csak ölbe tett kézzel sopánkodott, hogyan tudja majd a szerződésszerinti sok ezer rhénes forint megszállási költséget a Lotharingiai hercegnek előteremteni. Teleki Mihály elveszítve eddigi egyensúlyát, naív és nehezen végrehajtható belső kormányzati tényekben élte ki magát. Érezte, hogy fagyos hangulat veszi körül, hívei megfogyatkoztak, meghalt legjobb barátja, Mikes Kelemen is. Nótázási pörökben — tavaly még ráadásképen Pekri Lőrincet és Daczó Jánost nótáztatta meg, állítólag, mert Thököly keze alá dolgoztak — akkor, amikor az egész ország főnemességét összezsugorítva, úgyszólván internálótáborban tartotta — nem volt értelme tovább kiélni lefojtott politikai szenvedélyeit. Amint már említettük, elmúltak azok az idők, hogy Bethlen Miklóshoz felségsértési, vagy hazaárulási váddal tudott volna hozzáférközni. De a viszony közöttük elviselhetlenné vált és fölszakított minden társadalmi köteléket. A helyzetet mi sem jellemzi jobban, minthogy Bethlen pálcájához tört csináltatott, azzal a céllal, hogyha

Fogaras utcáin találkozik Telekivel és ez megüti őt, akkor leszúrja, de úgy, hogy „senkit sem vér ebben az életben többet, vagy bizony lészen a borbélyoknak gondja véle. Törvénytől ő kezdvén — érvel Bethlen — nem félhetek, annál inkább megúnt életemmel nem gondolhatok. Dicsőség Istennek, aki ebben a fekete kísértetbe nem vitt“.

Hát idáig fajultak a dolgok! E lelkiállapotban ragadott tollat Bethlen Fogarason, hogy megírja drámai hangú fölvilágosító iratát, a *Moribunda Transsylvania*-t, amelyet „Lipót dicső császár lábaihoz“ kívánt helyezni. E műnek célja kettős volt. Az egyik: megszabadítani hazáját Teleki Mihály diktatúrájától, a másik: megkörnyékeezni a császárt, hogy adja ki Erdélynek örök érvénnyel a diplomát. A stilisztikailag is legszárnyalóbb latinnyelvű írását Scherffenberg tábornoknak adta át azzal, hogy juttassa el az udvarhoz. Az emlékirat hűséges rajza az akkori Erdélynek, ha jóakarátú ember veszi kezébe, megilletődik és teljes rokonszenvvel fordul Erdély felé; ha rosszakarátú, azonnal kitapogatja Erdély feltárt gyengéit és megadja a kegyelemdőfést a haldoklónak. Erdély kórtörténetének, sőt agóniájának pontos és szakszerű jellemzése. Az alább közölt részlet arra hívja fel a figyelmet, hogy Erdély miként zuhant le három évtized alatt a mélypontra.

„Első baja Erdélynek — úgymond — a török és tatár szomszédság, ez államok betörésének minden pillanatban ki van téve. Az útszorosok nyárban mindenütt nyitva vannak, az ország hadserege és határszéli őrségei nem sokat érnek, mert azok nem várakat, városokat bevenni, hanem zsákmányolni jönnek. Ehhez adandó a német katonaság és az erdélyiek közötti bizalmatlanság is: a haza népe rossz szívvel nézi, hogy a császári fegyveres erő behúzódik az erdőségekbe, városokba s megengedi, hogy a tatár a népet ölve, a falvakat felgyujtogatva s kirabolva szabadon

bebarangolja az országot. Erdély második baja a mostani fejedelem túlságos szelídsége, aki az igazgatás ügyeit kezéből már több évek óta kiengedte s hamis hírek terjesztése, árulások, összeesküvések, szóval hosszas évek átkos belső polgárháborújától kifárasztva a vénségnek és betegségnek is hozzájárulása miatt már-már nem tudja istenen kívül kihez forduljon. Innen a főrendek öldöklése, bebörtönzése, számkivetése, a hazából kiűzése, hűségi kötelezvényre szorítása, kezesség alá vetése és hasonló myriád rossz és gonosz elkövetése. A törvények fel vannak forgatva, a nemzetiségek elnyomva, a nép kimerülve, minden áru tárgyává lett, a közkincstár üres, hasztalan és veszélyes összeesküvések és belháborúk vannak napirenden, a hajadonok anyjukhoz hasonlóak; a fejedelem kancelláriájának az ország igazgatásában nincs befolyása, a béke és közjog minden eszközei elhanyagolva, vagy késedelmeskedés és tehetségnélküli embereknek nehéz állomásokra alkalmazása által minden összerontva, vagy kibonyolíthatatlan zavarokba sodorva. A fejedelem nevében egyes hatalmasok intézkednek, maga az országgyűlés is, melynél van a népfelségi jog, csak ezek féktelen nagyravágásának eszköze; saját testvéreiket, gyakran az ártatlanokat lelkiismeret ellen fenyegetéssel, félelemből s más mesterséges úton kicsikart szózatolással hűségtelenség vétkében marasztalják el, fő- és jószágvesztésre ítélik, tisztességétől, becsületétől, hivatalától és vagyonától megfosztanak ártatlanokat az olyan kegyencek kedvéért, akik a birtokokat és hivatalokat már jó előre felkérték. A törvényszékben együtt ülnek a bírák és a tanúk, mint vagyonra éhezett hollók s a maguk érdeke szerint hoznak ítéletet, úgy hogy a törvények istentelen megszegésének farkasát a közakarat és a fejedelem a haza javának báránybőre fedezze s azok, akik ártatlan embereket gonosz úton és mesterséggel tömlöcbe vetettek, azok javait és méltóságát

tóságait a rendek határozatainál fogva örökölhessék. A hatalmasak gyakran és gondosan kiszámítanak oly adókat, amiknek ők maguk adták okát, a szegény országyűléssel a béke és jó egyetértés kedvéért elfogadtatják azután felszedését a nagy urak és nagy zsarnokok magukra veszik s kereskedést űznek vele. A törvényeket egyik-másik kegyelt ember javáért hozzák s egy-két év múlva ismét eltörlik, vagy hallgatással mellőzik. És mindezt a szelíd fejedelem neve alatt művelik a rendek és fejedelem, sőt az isten igazságának elrettentő gúnyjára.“

„És így áll fenn Erdély egykori szép demokratiai álladalma már tizenöt év óta: az arisztokráciának, melyet a fejedelem tanácsosai tesznek, nincs meg a maga biztonsága, mert mint Prometheus szívét a mesében, keselyűk tépik ketté. Úgy marcangoltatik az is, belső viszálykodás, egymás gyanúsítás és bizalmatlansága által; ismervén a fejedelmek a hamis feladások iránti hiszékenységét, félnek még a közjóra is valami helyes tanácsot adni, és amit a rendek és belső tanács törvényesen meghatároznak és elvégeznek, egyik-másik emberke fülbesúgásával minden jog fájdalmára és az álladalom kárára felforgatja. Harmadik baja az országnak, amit azonban a császári feltség könnyen elháríthat és amit az ország kér is, a katonák szabadossága.“

E megrázó emlékirat két szembetűnő vonását kell kiemelni, az egyik: először történt meg Apafi fejedelemsége alatt, hogy valaki ennyi leplezetlenséggel tárja föl a lezüllött Erdély helyzetrajzát. Régebbi időben Bethlen Miklós, akinek örökös ellenzékieskedése, kegyetlen bíráló magatartása beláthatatlan következményeket zúdított volna fejére, most végre nyíltan és férfiasan megvallhatta a vezető társadalom összes hibáit. Ezúttal senki sem szimatolt hazaárulást, mélységesen hallgatott, mintha elkövetkezett volna a töredelmes magába szállás órája.

Az emlékirat másik meglepő vonása — a tényeknek, végig nem gondolt kitalálása miatt —, hogy a meggondolt és bölcs államférfiú, akit később kortársai „Erdély Solonjá“-nak neveznek, most nem igyekezett sem „bölcs“ sem „megfontolt“ lenni. Hiszen amikor szellőztette a kormányzás összes hibáit, és gyengéit úgy mutatta meg, mint az erdélyi államélet szerves jelenségeit és adottságait, amelyeket nem lehet megmászítani és jóvá tenni, tulajdonképpen lovat adott az új hatalom alá és megélesítette azokat a diplomáciai harci eszközöket, amelyekkel a bécsi udvar Erdélyt egy csapásra agyonütheti. Adalék Bethlen Miklósnak nem egy esetben megnyilvánuló apolitikus lényéhez, hogy amennyire megvolt benne az önismeret, éppen úgy hiányzott belőle a másokkal való bántni tudás államférfiúi művészete, ugyanakkor bizonyosság Bethlen jóhiszeműsége mellett is, amely föltételezte, hogy nyílt szívre csak nyílt szív a válasz. Fenntartás nélkül vonzódott a császárhoz, lojálitása kétségtelen és érzelmeinek tisztaságával hitte, hogy miután harminc éve alatt csődöt mondott minden ravaszkodás és kétkulacsosság, legjobb útnak az egyenes út, az őszinteségnek útja mutatkozott.

De vajjon befolyásolhatta-e mindez Lipót kormányzati politikáját, amely nem három hónapra készült, hanem lassanként állandósuló nagyhatalmi elgondolásnak a szüleménye? Ennek ellenére is, ha Lipót udvarában akadtak volna az erdélyi magyarság iránt rokonszenvvel viselkedő államférfiak, Bethlen Miklós helyzetrajza alapján meg lehetett volna találni az egyességet, hogy Erdély önállósága is megmaradjon és a bécsi udvar is közelebb jusson céljaihoz. Hiszen Bethlen Miklós nemcsak az erdélyi közélet réseit és repedéseit tárta föl, de a bajok meggyógyításának módjait. Meggyőző készséggel fejtette ki, hogy Erdélynek sajátos törvényszerkezete van, különleges államberendezkedése és e kis ország csak ezeknek

az alapvető feltételeknek és hagyományai kötőerejének figyelembevételével kormányozható tartósan és békességesen.

De Erdélybe a bécsi udvar homo régiusaként a hirhedt Caraffa tábornok érkezett. Lehetetlen megértést, az emelkedett politikai érzelmek méltánylását várni attól az embertől, akiben sohasem volt szemernyi szánalom se az elnyomott és földre taposott magyarok iránt.

Caraffa Erdélyben.

Budavár elfoglalása után nemcsak a török szerencséje hanyatlott, de Thököly dicsőségének is befelegzett. A felsőmagyarországi védett helyek egymás után nyitottak kaput. Leomlott Zrinyi Ilona városa is, Munkács. Lipót császárnak módjában lett volna a nagylelkűség megbocsájtó politikáját gyakorolni, hiszen már megtört minden ellenállás, de ehelyett beküldötte Caraffa tábornokot, Montecuccoli unokaöcsését, aki csakhamar bebizonyította, hogy az emberi kegyetlenkedésnek nincsenek határai.

A hódoltság idejében is a magyar részek az ínség poklai voltak. Lipót császár ölébe sivár, megkoppasztott terület hullott, mit csináljon vele? Beilleszteni a magyar államtestbe, megtenni Ausztria örökös tartományának, saját jószágaként kezelni — most nincs idő közjogi bibelődésekre. Ahol eddig szántóföldek voltak, most bozót és cserje nőtt. A felsőmagyarországiak szörnyülködtek, amikor hallották, hogy Buda körül az éhező magyarok még a holttesteket is felfalták, most ők is megismerkedtek egy vesztett háború minden nyomorúságával. A bécsi államművészet egyelőre abban állott, hogy még a sziklákat is megcsapolták. A kincstár eladósodott, pénzre volt szükség. A porciózás olyan nagy volt, hogy nyomorúságukban a férjek eladták feleségeiket, az anyák gyermekeiket

a zsoldos katonáknak. A vallásüldözés változatlanul tart. A protestánsok templomaiban a megszálló hadsereg raktárakat és tábori konyhákat helyezett el. Vagyonekrobzás, botozás, kínpadra vonszolás, kerékbe-törés a napi élet természetes jelenségei.

Bécsben Kollonics bíboros „pacifikálta” az új szerzeményeket. Előtérben az ő „Einrichtungswerk”-je állott, amelynek körvonalai és gyakorlati alkalmazhatósága azonban majd csak később fognak megmutatkozni. Egyelőre a *neoacquistica* jelszava állott előtérben. Azaz a visszafoglalt terület régi birtokosainak nem adandó vissza, a területeket egy kiküldött császári bizottság használja ki gazdaságilag.

Caraffa a hódításnak gazdasági és politikai oldalával csak mellékesen törődött. Az ő történeti feladata volt, hogy a Habsburg-uralmat elsőnek terjeszse ki Magyarországra, de történelmi távlatból meg lehet állapítani, hogy egyetlen osztrák udvaronc sem tett annyit a Habsburg-ház elidegenítéséért, mint ez az egyébként síma modorú olasz.

Ha az volt a bécsi udvar célja, akkor nagyon is megelégedhetett Caraffa magyarországi rendcsinálásaival. Hiszen csak egyetlen városból, Debrecenből közel kétmillió forint hadisarcot vágott ki. Hogy a Szepességre is rátehesse a kezét, összeesküvési pört rögtönzött és Eperjesen olyan vérfürdőt rendezett, amelybe még a jobbérzésű labancok is beleremegtek. Zseniális ravaszsággal most már nem a rendi uralom megtörését akarta, — ez már többé-kevésbé megtörtént —, hanem a lutheránus jó módú polgárság vagyonaára lesett. Terrorja annyira fölülmúlta még az akkori kor arányait is, hogy Bécsben is megsokalták erőszakoskodásait és Erdélybe küldték. Elismerésként azonban kinevezték táborszernagynak.

Ha a pestis maga lett volna, nem reszkettek volna úgy tőle. Erdélyben híre járt, hogy itt is ki akarja próbálni az eperjesi vallató módszereket, s egy

kocsiderék spanyolcsizmát és más kínzó eszközöket hoz magával. Hogy milyen emberbőrbe öltözött fenevadnak tartották, bizonyítja Vida Györgynek, a tor-dai elmés prókátornak az esete. Ezt az érdekes Markalf-szerű figurát, aki szórakoztatta a főurakat és az udvari bohócok előjogával élve gyakran kimondta az igazságot, Kolumbán János verseskrónikája révén ismerjük. Nos, amikor Caraffát Kolozsváron is várták, Vida szokása szerint egyik korcsmában ivott a cimboráival. A megrémült városi emberek kíváncsiskodtak, hogy milyen étellel találják majd kedvét Caraffának? „Mond Vida részegen: mit sorpogtok ilyen amolyan bolond fiai, a hírére is reszkettek; hiszen ő is avval él, amivel mások. Igen is, majd egy hétéves fiúgyermeket süssetek meg a verő malac helyén neki, mert ő azon igen kap.” Vida kiszólása kitudódott és hosszú-hosszú évekig bujdosnia kellett Caraffa boszúja elől.

Borsódzott az erdélyi főurak bőre is, amikor Caraffa Teleki Mihályt, Székely Lászlót, Bethlen Gergelyt, Bethlen Eleket, Bánfi Györgyöt, Apor Istvánt, Frank Bálint szász királybírót, a két ítélőmestert, Sárosi Jánost és Alvinczi Pétert rendelte magához Szebenbe. Tulajdonképen nem volt mitől tartaniok, hiszen — Scherffenberg a megmondhatója — a bécsi udvar követeléseit teljesítették, fizettek, mint a köles, Teleki Mihály uram a vejét is elébe menesztette, jóelőre kétezer aranyat is küldött neki, kitapasztalva, hogy az ilyesmi a legjobb ajánlólevél, mégis érzékenyen búcsúzott el feleségétől, sőt végrendeletet is csinált arra az esetre, ha talán nem tér vissza. Szebenbe érkezésükkor főképen Székely László tanácsúr ijedt meg, de úgy, hogy elájult és alig tért eszméletre. Nem is csoda. Szállásának ablaka előtt egy felhúzott ember holtteste himbálózott reggeltől estig. Valószínűleg Absolon révén, aki most Caraffának lett a tiltkára, Bethlen Miklósnak még a tanácskozások megkezdése

előtt alkalma volt Caraffával beszélgetni, részint olaszul, mert a tábornok a diáknyelvben akadozott. Első érintkezésük barátságos volt. Caraffa igen emberséges és vidám arccal fogadta, közölte vele, hogy ismeri a Moribundát és azért hívatta őt egyedül, mert bizalmasan el akar vele beszélgetni Őfelségének és a kereszténységnek nyújtandó szolgálatokról és a közjóról. Hangoztatta, hogy Lipót császár külön is felhívta reá a figyelmét. Bethlen Miklós fölbátorodott: „fenséges uram, amit módomban van megtenni, jóhiszeműen megteszem, de a dolgok jelenlegi állapotához képest nincs semmi befolyásom. A fejedelem nem hallgat reám, mert nem vagyok intimus tanácsosai között. Ego fui infortunatus... Szerencsétlen voltam. Caraffa megbólintotta fejét és félbeszakította. Tudom, mindent tudok... Bethlen megnyugodtan távozott, abban a hitben, hogy memoranduma a legjobb hatást keltette és Teleki, ha megkísérli, már nem fog ártani neki. Teleki azonban megint fölébe kerekedett, mert ő viszont az általános tárgyalások megkezdése előtt négy teljes órát volt bent Caraffánál, azután ragyogó arccal lépett ki, végig símogatta jellegzetes melléig érő szakállát és a fogadóterem ajtaja előtt ólálkodó küldönccel megüzentette Judit asszonynak: nincs semmi baj, jól elrendeztem a dolgomat! Később, amikor Bethlen újra Caraffánál volt, s az ország és a státusok helyzetét emlegette, magyarázgatta neki, hogy miként kell tárgyalni az egyes urakkal, Caraffa közbevágott: „jó, jó uram, de aki be tud menni a kulcslyukon, bolond, ha a lépcsőket és a többi kulcsokat keresi. Mindjárt elértem — írja Bethlen Miklós — una janua, una clavis, unus et omnis dominus Teleki.“

A fejedelmi tanács Teleki négyszemközti tárgyalásai után Teleki szállására vonult, hogy most már nyilatkozzanak Caraffa egyoldalú követeléseire vonatkozólag.

Caraffa követeléseinek lényeges pontjai ezek voltak: Erdély azonnal visszatér a magyar királyhoz, a rendek önkéntesen lemondanak a török védelemről; a portával megszüntetnek minden diplomáciai érintkezést; a rendek megengedik, hogy a császári seregek tovább folytassák Erdély katonai megszállását; Kolozsvár, Huszt, Görgény és Brassó városok a császári hadi népet befogadják; ezenkívül Erdély meghatározott összegű adót fizet.

A megrökönyödött magyar urak az egyoldalú paranccsal szemben legfeljebb a diploma kiadása iránti szerény kívánságaikat fejezhették ki. A fejedelemség most bizonytalanabb volt, mint amikor Haller Bécsben tárgyalt felőle. Megvolt a homagium, de nem volt meg az ellendiploma.

A fejedelem megbízottai megrendülten vették újabb megtanácskozásra a javaslatot. Bethlen ezeket mondotta:

— Nyíltan kimondom, hogy mi nem írhatunk alá semmit. Vigyük az ügyet a nagyságos fejedelem elé, Fogarasba, mutassuk meg az országnak is, lássák Őnagyságuk és Kegyelmeük, mert a fejedelemségnek és az országnak örökös elidegenítésére nekünk nincs megbízatásunk.

Teleki magából kikelve válaszolt:

— Hát ilyen híve kegyelmed a fejedelemségnek? Ugyan mi rossz van ebben az írásban, ki akarja róla levenni a méltóságot?

— Ha ezt elfogadjuk, nem emlegethetjük többé sem a Lotharingiai, sem mi a diplomát, mert ezek ezzel hatálytalaníttatnak. Fejedelemség, szabad választás, vallás szabad választása, szentségek és világi dolgok, törvény, vagyonutódlás, minden a római császár jóakarására van bízva. A császár örökösödési jogánál fogva Erdélyt át kell engedni a magyar koronának.

— Milyen bolondok vagytok hát ti — fakadt ki Teleki. — Isten úgy segítjen, így fogjuk elveszíteni az országot.

— Nem én veszem el, hanem az ünnepélyes kijelentés, amelyet Öfelsége kíván tőlünk. Lelkiismeretem szerint gondolom és az idő majd meg fogja mutatni, hogy volt okom félni.

Bethlen Miklós külön álláspontjához egyedül Apor István csatlakozott. Másnap küldöttség jelentkezett Caraffánál, Caraffa előbb Telekit fogadta, azután visszatért Teleki és a küldöttséghez és Bethlen Miklóshoz fordulva mondotta:

— Kegyelmed Bethlen uram beszélgessen csak Apor urammal kicsit, kegyelmetek és a többi jöj-jön be a generálishoz.

A nagyjelentőségű kérdést tehát Teleki és a generális, Bethlen és Apor nélkül végezték el. Apor később közölte Bethlennel, hogy Caraffa megfogta őt és elnézést kért tőle, amiért nem hívta be és odakünn váratta, de ezt csak azért tette, hogy Bethlent ne hagyja egyedül. Az udvariatlanság tehát kizárólagosan Bethlennek szólt.

Ezek után Bethlen Miklósnak minden oka megvolt azt hinni, hogy a vetélytársa, mint annyi helyen és alkalomkor, úgy most is bemártotta Caraffánál. A régi ellentétek, amelyek a két vetélytársat elválasztották, dacára annak, hogy a Moribunda Transsylvania benyujtása után Teleki tanácsosnak tartotta kissé leszerelni ellenszenvét, most újra kiélesedtek. Ártani azonban Caraffánál sem tudott, mert Caraffa meggyőződött arról, hogy Bethlenben sok jóakarat van, csak hogy olyan politikus, akinek nincs elég szava és nem döntő tényező. Valóban, minek hányja-vesse meg ő Bethlennel az erdélyi ügyet, mikor Telekinél mindent elér. De Teleki is rájött, hogy Bethlen Miklóssal szemben más módszert kell alkalmazni és legcélszerűbb: bevonni őt az alkotmányos munkába, mert

így kevesebbet árthat. Most már nagy kegyesen lehetővé tette, hogy Bethlen Miklós — végre — beválasszassék a tanácsurak gyülekezetébe.

A fogyó hold és a növekvő nap. Teleki fölismerte tehát a helyzet megváltozását, most már kereste Bethlen rokonszenvét és megbékült vele. Vagy talán csak azért tette, mert ráeszmélt, hogy Erdély végnapjaiban a lényegét illetően egyformán gondolkoznak és csak kettőjüknek, a két legavatottabb politikusnak együttműködése teremthet csak tisztulást. Nem könnyű felelni e kérdésre. Két kard sohasem fér meg egy hüvelyben. Mindakettő annyira makacs, annyira az érzelmeknek és az ösztönös idegenkedésnek a rabja, hogy amit józan eszük el is határoz, azt szívük mindig meg fogja másítani. Egyelőre Teleki sűrűn hangoztatja, hogy béke van közöttük, helyreállott az őszinte és rendületlen barátság, mint hajdanán, amikor fegyverszöveltséget fogadtak, nyujtson hát Bethlen Miklós segédkezet és ne tápláljon vele soha többé bizalmatlanságot.

A zernesti csata.

Ha volt valaki, akire Teleki joggal haragudhattott és akitől félthette sikerét, karrierjének összes eredményeit, az Thököly Imre volt. Mind a ketten nagy álmokra törtek és most már mind a kettőjük reményeit lerongyolta az idő. Bizonyára sejtették, hogy vesztett ügyért harcolnak, de a megváltozott körülmények között is — ellentétben Bethlennel — Teleki érdeke teljesen különböző volt a Thökölyétől. Egyelőre mind a kettő el volt foglalva azzal, hogy megmentse a maga számára a még megmenthetőnek roncsait.

Váratlan azonban olyan esemény történt, amelyre mind a ketten felvillanyozottan rezzentek fel. Thököly Drinápolyban mérte fel az esemény horderejét,

Teleki pedig Fogarason. A Napkirály, aki változatlanul szövetségese a töröknek, felbontotta a Lipót császárral kötött békét és annak örvén, hogy a száműzött fürstenbergi herceget vissza akarja ültetni trónjára, berontott Németországba. Lipót kitűnő hadvezérei, a lotharingiai herceg, a badeni örgróf és a bajor választófejedelem ismét helyükön voltak. A szövetségi seregek két arcvonalon is küzdöttek a franciák és a törökök ellen.

Ausztria számolt ezzel a háborúval. Tudta jól, hogy a török csak időt akar nyerni, de még egyszer meg fogja majd kísérelni elveszett hatalmának visszaszerzését. Azért tartozott a bécsi udvar hadászati tervéhez, hogy fölláztatja a déleurópai és a délkelet-európai népeket a törökök ellen és berántja szentháborúba. A keleti kérdés még nem a hódításnak, hanem a kellő védekezésnek probléma-szövevénye.

Erdély véráztatta földje most úgy állott, hogy újra a nagy vetélkedő hatalmak hadszínterévé válik.

A török hadsereg vezére Kara Musztafa, a Köp-rüliek híres nemzetségéből. Erdély fejedelme most légy igazán résen és ne álljon bosszút rajtad a török azért, mert kacérkodtál Ausztriával! De hol van Erdély fejedelme? Apafi Mihály, aki egy esztendővel ez előtt veszítette el feleségét és egyetlen igazi tanácsadóját, Bornemissza Annát —, amikor a fejedelemsasszony megtudta, hogy Caraffa azt üzente az urának, ha alá nem írja a hűség-esküet, családjával együtt Bécsbe viteti, megzavarodott elméjében — testbenlélekben összetörve, már csak órákat igazgatott, muzsikában gyönyörködött, istenes könyveket forgatott, gyászolta hitvese emlékét. Búslakodva radnóti kertjében, mint tehetetlen, együgyű gyermek engedelmeskedett a kancellárnak, akitől annyira félt, hogy szolgaszemélyzetével is csak titkos ajtókon keresztül érintkezett és nem mert az ételhez nyúlni, mert attól tartott, hogy megmérgezik. Cserei Mihály írja: „Hat

hétig nem szólt senkinek, hanem szüntelenül járt elé és hátra a palotájában és nagyokat sóhajtott. Az urak eleget biztatták; nem volt haszna. Utoljára egy néhány zacskó pénzt minden nap elejibe vittének, s mintha új zacskó pénze volnának, s elejibe tették. Kegyelmes uram — úgymond — ezt a pénzt hozta Apor István a harmincadokról; ezt a pénzt emez s amaz udvarbíró küldötte, mit búsul nagyságod, amikor elég pénze vagyon? Néha jobb kedvre hangolódott, házassági terveken törte a fejét, hol Mikó Istvánnét akarta oltárhoz vezetni, hol egy másik özvegy asszonyt, Vér Györgynét.“ De a kancellár megpirongatta és erre szemlesütve visszavonult terveitől.

Álomvilágban élt, amelyben már semmi sem volt igaz, de ő ezt nem akarta tudomásul venni. Ősmerjük az ilyen magatartást. A magányosság és az üldözöttség érzéséből fakad. A román impériumváltozás idejében élt Erdélyben egy magyar alispán, valahol a csöndes vidéken. Bezárkózott kúriájának legfélre-esebb zúgába és hiába vették át hivatalát az új hódítók, változatlanul gyártotta az okmányokat, amelyeket ő maga intézett el, levelezgetett a hatóságokkal, amely levelekre sohasem jött válasz, ezzel azonban nem törődött, gögös megingathatatlansággal élt abban a tudatban, hogy ő még mindig állásában van és nem történik vele semmi változás, ha ő nem akarja. Így élt Apafi is tévhitében és nemcsak a zacskó pénzekről gondolta azt, hogy mind az övé, hanem hinni akart fejedelemsége létezésében is, amely fölött már rég meghúzták a lélekharangot.

Meghalt, még mielőtt kis fiának az utódlást Ausztria részéről biztosította volna. Amikor az 1690. évi tavaszi országgyűlés kezdetén rosszul lett és környezete úgy találta, hogy már csak néhány napja van hátra, Bethlen Miklós azt mondta Telekinek: — „a fejedelem, félek én, mihamar meghal. Tétess vele titkos rendeletet addig is, amíg esze, nyelve, keze szol-

gál, amelyben fia gyámjának a brandenburgi választót kéri fel és írjon neki levelet, hogy viselje majd a gondját. Ezt azonban nem szabad tudni senkinek, legfeljebb Pataki Isvának, a gyermekfejedelem messterének.

Ebből is látszik, szemben a vádakkal, amelyeket később felhoznak Bethlen ellen, hogy ő a gyermekfejedelem jogait védelmezni akarta és azért tartotta szükségesnek, hogy még a brandenburgi választót is megnyerje a trónörökös ügyének. A végrendelet megírása azonban elmaradt. Apafi meghalt és temetése után Heisler és Teleki Porumbakon tanácskoztak a jövőt illetőleg. Bethlen Miklós nagy csodálkozására a rendek őt kéri fel követnek. Mielőtt azonban útrakelt volna, Teleki megkérdezte tőle: — Hát mégis csak elmész erre a követségre? — Bethlen csodálkozó arcot vágott. Teleki Mihály folytatta:

— Bizony nincsen eszed, hiszen az csak csúfság, azt gondolod-e, hogy ezek néked hisznek? De ha megnyernéd is, kinek szolgálnál? Hiszen nem e gyermek lenne itt a fejedelem, hanem emez büszke gyermek, Bánfi György, ez a szeles Bethlen Gergely, kinek legelső gondja lenne, hogy az én és a te fejedet elűtessék. Nem ismeréd őket? Nem tudod Báthori Zsigmondot? Im a tanács, mosdjál ki belőle

Bethlen Miklós megdöbbenve hallgatta. Hát már annyira nincs rendben Teleki szénája, hogy attól tart: olyan áramlat keletkezhetik, amely az ő életét is elsodorja? Vagy talán újabb praktika: ha nincs törvényes fejedelem, akkor Teleki marad, ő lesz a fejedelem és nem fog ki rajta senki? Bethlen látva, hogy milyen kockázatos az utazása, olyan feltételekhez kötötte követségét, amelyeket a rendek nem teljesíthettek és így helyette Nagy Pál ment fel Bécsbe azzal az utasítással, hogy amíg az ifjú fejedelem nem lesz húsz esztendő, ne uralkodjék, de azután minden további nélkül iktassák be jogaiba.

Szóval a bennfentesek interregnumot akartak. Bethlennek ez nem tetszett, úgy annyira, hogy Nagy Pál megbízólevelét nem akarta latinra se lefordítani. Meg is mondta kereken: „Olyan a kegyelmetek utasítása, mint aki a tüzet hamu helyén hóval takarná be.”

A bécsi udvar a nemzetközi helyzet bizonytalanságára való tekintettel egyelőre nem döntött az új fejedelem megerősítése kérdésében. A porta felhasználva az öreg Apafi halála következtében bekövetkezett zavart, Thököly Imrét tette meg fejedelemnek és hadat adott neki, hogy kiinduljon Drinápolyból. Thököly készülődése sürgős ellenállásra kényszeríti a rendeket. A hadjárat irányítását Heisler tábornok vette át, aki Telekit a Vaskapuhoz, Bethlen Miklóst pedig a vöröstoronyi szorozhoz kívánta küldeni. Arról volt szó, hogy Bethlen több vármegye és az aranyosszéki hadak vezényletét veszi át. De e megbízatás elől a leg-
határozottabban kitért. „Nyolc évvel ezelőtt Fülek-nél, amikor többek között egy néhány cigánynak voltam a generálisa, felfogadtam, hogyha békességben tisztem nincsen, hadakozásban tisztet nem viselek: én sem főispán, sem kapitány nem vagyok, fel sem vennék a parancsolatot, hanem vagy a főispánt, vagy a kapitányt illeti az.”

Teleki Mihály másnap megkérdezteti Bethlen Miklóstól:

— Barátja vagyok-e kegyelmednek, vagy ellensége? Őszintén megbékélettünk és ezt mások megbántásával be is bizonyítottam és már annyira bíztam kegyelmedben, hogy az igazgatásban társul is akartam magam mellé venni mindenben. Halál esetében házamat, feleségemet, gyermekemet a gondjaiba akartam bízni; most már nem értem, hogy miért utasította vissza tegnap az ajánlatot a generális hivatal iránt, mikor ez igen nagy lépés lett volna előrehaladásához?

Bethlen visszaüzent:

— Ezt a pünkösdi tábornokságot nagy okból nem vehetem fel. Kár, hogy erről előzőleg nem beszéltünk. Ami a többit illeti, nem vagyok ellensége, sőt házának, személyének igaz jóakarója, bár sok dolgának nem lehetek mindenkor javallója, lelkiismereti meggondolásból és nem személyes gyűlöletből.

Még egy ízben találkoztak és elbúcsúztak. A tulajdonképeni búcsú és summázása eddigi összes kapcsolataiknak ez az üzenetváltás volt. Nem látták többé egymást. Teleki Mihály felöltötte harci öltözetét. Csatlakozott Heisler hadseregéhez, az együttes hadsereg egyik szárnya az ő vezetése alatt állott. Zernestnél alakult ki a küzdelem, amelyben Teleki Mihály elesett. A végzet akarta így. Ha történetesen Bethlen Miklós vállalja el a megbízatást, hogy Heisler az egész had vezetését rábízza, Teleki pedig az ország igazgatása végett a tanáccsal együtt az ifjú fejedelem mellett marad, talán ő esik el, dolga végezetlenül; amelynek a gondviselés kegyelméből ő rendeltetett. Megfordítva történt. A párbajt, amelyet harminc éven keresztül a vetélkedés nem tudott eldönteni, Isten akarata döntötte el. E végzet Bethlen Miklós vallásos lelkére, amelyre megelőzőleg — mint mindig, ahányszor valamilyen nagy fordulat előtt állott —, álmolátások nehezettek, mélységes benyomást gyakorolt.

Teleki igazolása.

Az ötvenhat éves férfiú hadba száll, ott hagyja a beteg feleségét, beteg idősebb fiát, levelet hagy hátra, amelyben szenvedélyesen kijelenti, hogy kész meghalni a császáráért, fejedelemért és hazájáért. Egykorú leírás szerint Teleki lova megbotlott a harctéren, egy búzakalangyában. Teleki leesett, az odarohanó tatárok lekaszabolták. Nem tudták, kicsoda. Egyszerű fe-

keze köntöst viselt, mert gyászolta az elhunyt fejedelmet. „Sokáig nem ismerik meg az orcáján lévő rút sebek miatt — írja Cserei, aki maga is részt vett a csatában és csak nagy ügyel-bajjal menekült meg, — hanem mivel a súly miatt fogai mind kihullottak vala, a szájába benyulván, a fogait nem érezvén, úgy tudták meg, hogy Teleki Mihály teste. Thököly maga ingét, lábravalóját adatván a holttestre és közönséges koporsót csináltatván, elküldi feleségének Görgénybe.“

Igazságtalanok volnánk, ha csak az az arckép élne bennünk Teleki Mihályról, amelyet ellenfelei, Cserei és Bethlen rajzoltak meg. Cserei udvarában inaskodott és már gyerekkora óta rossz emlékei vannak a hatalmas miniszterről. Bethlen Miklósról bármennyire is föltételezzük, hogy szeretett volna pártatlan lenni, a maga ügyében senki sem lehet bíró és így Bethlen Miklós megállapításai szubjektív értékűek. De Bethlen Miklós viszonya Teleki Mihályhoz emberéletre kiható élmény és Bethlen Miklósról rajzolt portrénk lenne hiányos, ha nem vennénk figyelembe a képet, amelyet ő Telekiről hordozott és ha nem tulajdonítanók Telekinek Bethlen életében azt a jelentőséget, amely őt valóban megilleti. Sajnáljuk, hogy Teleki sohasem fogalmazta meg Bethlen Miklósról vonatkozó megítéléseit az utókor számára, aminthogy sok ezer levelében csak a legritkábban mond ítéletet kortársairól. Mindig óvatos, mindig az államférfiúi attitűdöt tartja szem előtt. Viszont mit jelent Bethlen Miklós Teleki Mihály életében? Bethlen szavain keresztül megsejtjük, hogy ez a szerep, amit betölt, nem csekély. De amíg az egyik oldalon egy negatív és becsvágyát kiélni nem tudó, szélmalomlovagszerűen viaskodó ideálista élete sikjét teljesen betölti a szembenálló fél, a másik fél izzó munkásságának lobogásában, roppant cselekvő tevékenységében csak kis részt tud biztosítani az antagonistának. Telekit tehát a maga mértékével és nem Bethlen Miklós, vagy kor-

társai mértékével kell mérni. Ami elsősorban szembe-ötlik: Teleki tiszta családi élete, szigorú mértéktartása, magánéleti tisztessége, áldozatokra kész vallássossága. Távoltartja magát a kor förtelmes élvezeteitől, gyűlöli az iszákosságot és a kicsapongást. Könnyen hevül és nem egyszer elragadtatja magát, de csodálatosan nagy esze kormányozza minden cselekedetét és ennek válik maga is nem egyszer kiszolgáltatottjává. Nagy hibája, amely talán erényéből fakadt, túlságos birtokló vágya. De ne felejsük el, hogy szegényen jött Erdélybe, két lóval mindössze és tudatában volt annak, hogyha szilárd hatalomra akar szert tenni, ahhoz előbb gazdagnak kell lennie. Ha történetesen olyan vagyonos lett volna hazulról, mint a Béldiek, Bánfiak, vagy Bethlenek, birtokszerző mólósága sem fejlődött volna ki oly nagy mértékben, hogy már felesége is, Weér Judit, aki osztályosa volt jóban, rosszban, óvatosan intette: ne kapjon annyira mások ajándékain. — Hó, feleség — írja egyik levelében, — csak hadd hordja, szintén így hordod te ezeket az én holtam után másuvá s mit vinnél akkor, ha most nem hordanának?

Az őszinteségnek e szándékolatlan megvillanása magyarázattal szolgál életfelfogásának más vonásaihoz is. Azért vár ajándékot, mert tőle is várnak: azért erőszakos, mer mások is azok; azért teszi el láb alól ellenfeleit, mert különben ő vele végeznének. Azért olyan, amilyen, mert a kor, amelyben él, amelyben munkálkodnia kell, amelyben egy nagy célt kell szolgálnia, hasonlóan olyan, amilyen. Korholja Gyulafit, hogy miért bujja örökösen Machiavelli munkáit, holott ő is azt teszi, mert e változó, ellentétes erőkkel feszülő, jogi és erkölcsi kérdéseket újra átértékelő, valóságilag is oly annyira türelmetlen korszakban csak a legkövetkezetesebb machiavellisztikus politikát lehet folytatni.

Bethlen Miklósnak más volt a felfogása. Erkölcsi

posztulátumokat állított föl és bizonyára ez volt egyik oka, hogy oly sokáig a nagy politikának csak a pere-mére jutott. De ha ő került volna Teleki helyére, abban az időszakban, amelynek tartama a vasvári béke és az öreg Apafi közötti idő múlik el, akkor nemcsak Bethlen bukott volna meg, de Erdély közjogi állása még kevésbbé lett volna tartható, mint Teleki alatt. Igaz, mondhatná valaki: Teleki Mihály sem tudta fel-tartóztatni a lehulló sziklagörgetegeket és hogy az er-kölesi alapigazságokon nyugvó politika még mindig a legreálisabbnak bizonyult, mert ha az összes szen-vedélyek és cselszövések kártyáit kijátszották, akkor csak a puritán tisztesség politikája következhetik. Mindez azonban pusztá feltevés; ki kellett volna pró-bálni Bethlen Miklós kancellárságát az Apafi-éra alatt is, hogy összehasonlíttást tehessünk. Bethlen később kancellár lett és az eredmények visszamutatnak oda, hogy nem Teleki formálta a korszakot, hanem a kor-szak formálta őt. Hősi vonás Bethlentől, hogy a maga elkövetkezett idejében ellenállni próbált a kor szelle-mének, de neki sem sikerült és eszményi erőfeszítései nem vezettek tovább, mint Teleki Mihály reális erő-feszítései. Örökké vitatható probléma, égető kérdés, kínzó feltevés, hogy ők ketten, s segítve egymásnak, kiegészítve egymást nem tudták volna-e életre hívni az erdélyi csodát?

Teleki Mihály államművészetének van egy olyan tulajdonsága, amely a legádázabb ellenfél bírálata-t is kibírja: a hűsége, bármennyire is paradoxszerűen hangozzék is. Mert igaz, három fejedelmet szolgált ki, azután a töröknek, majd a németnek bábáskodott, de mindig kitartott azok oldalán, akik mellé szegődött. Hacsak a mindenkori „rendszer” szolgált volna ki, akkor gúnyolódhatnánk mi is vele. De ő a *minden-kori* erdélyi fejedelemségnek, az örök lényegnek volt a hordozója és így cselekvései a transzilván hűség je-gyében állottak. Szívesen kötötte az államérdek sa-

roglyájához magánérdekeit is, de senki sem vonhatja kétségbe, hogy szerette azt a hagyományos államformát, amelybe beleszületett, hitt a fejedelemség eszméiben és intézményeiben és legfőképpen hitt az önálló Erdély nemzetközi küldetésében.

Nem érdektelen tünet az sem, hogy ő, aki oly sokat változott, szélkakas módjára fordult, minden fölötté álló hatalommal jóban volt, meg tudta kedveltetni magát velők, akár Kemény Jánosnak, Apafinak, Kara Musztafának, vagy Caraffának hívják azt, aki a szolgálat igényeit támasztja vele szemben. Bethlen Miklós viszont senki hatalmassággal szemben nem volt képes rokonszenvet biztosítani magának. Mindez nem csökkenti Bethlen Miklós politikai érdemeit, de viszont nem csökkentheti Teleki Mihályét sem. Az egyik oldalán egy zseniális ész kisugárzó tevékenységét szemléljük, a másik oldalán egy rendkívül mély erkölcsiség fényforrásait látjuk körben kigyúlni.

Ha egy olyan összhangra kinevelt egyéniségben, mint amilyen a Bethlen Miklósé, lépten-nyomon a kettősség elemeit pillantjuk meg, mennyivel inkább észre kell ezt vegyük Teleki Mihályban, akinél a cselekvés rugói kívülről származnak és akinek hajlékony jellemét a váltakozó pillanat alakítja. Egyik Erdélyben tartózkodó francia követ, aki XIV. Lajos tájékoztatására jellemképet nyújt róla, már 1679-ben ezeket állapítja meg: „Ritkán találni annyi jó és rossz tulajdonságot egyesítve egy emberben, mint Teleki Mihályban, munkabírása hihetetlen, a legbonyolultabb ügyekben is eligazodik. Szilárd vállalkozó, nagy dolgokra gondol, liberális, vidám, ékesszóló, kínosan ügyel tekintélyére, nagyszerű udvartartásában és házában nem von meg magától semmit sem, hogy mindenről tájékoztatva legyen, akár az udvarban, akár ahol megkövetelik érdekei. És ha jó tulajdonságai nyilvánvalók, akkor rossz tulajdonságai is nagy számban vannak... Született vérengző, igazságtalan.

kegyetlen természetű, gyűlöletében engesztelhetetlen, erőszakos, cselszövő s szándékai kivitelére minden eszközt felhasznál. Semmi sem szent előtte, mikor dicsvágyát és bosszúját kell kielégíteni, amelynek eddig áldozatul dobott mindenkit, aki csak útjában állott. Negyvenhat éves, kitűnő egészségben van.“

Egy azonban szent volt előtte: nemzetének érdeke. „Ne ítéljetek úgy felőlem, az mint hallom, hanem tartsatok igaz magyarnak.“ Ha lényének középpontjában valóban ez a tudat állott, úgy életfolyása ragyogó regénytémát ajánl, talán még inkább, mint a Bethlen Miklósé. Hiszen miközben külső eseményekben oly gazdag élete fölfelé ível, a lelke meggyőződésesen marad mozdulatlanul, de mind inkább kitör belőle a szenvedő ember, aki életének túlnyomó részében dölyfösen bízott a maga igazságában és most csalódottan annak a másik embernek vállalja igazságát, akit eddig lenézett és kigúnyolt, a Bethlenét. Könnyezve vallotta be Bethlen Miklósnak — akkor, amikor Bethlen először nyúlt lényétől idegen eszközhöz: emlékiratában Lipót császártól, egy külföldi nagyhatalomtól Teleki Mihály eltávolítását kérte —, hogy nem neki, hanem Bethlennek volt igaza. És van-e ennek a lélekváltozásnak meghatóbb tanúságtétele, mint amikor Teleki seregszemlét tartva hívei között, háza, családja, gyermekei védelmére nem talált más megbízhatóbb férfiút, mint Bethlen Miklóst, aki önmaga politikai teremtményeiben, Bánfi Györgyben és Bethlen Gergelyben olyan ellenségeket látott, akik adott esetben egyenesen az életére törnek.

Nem a zernesti csatában, ahol Thököly Imre nézett le rá, megtépett arcára, összetörött, hatalmas homlokára és vértől csepegő, őszes szakállára, csúcsosodik ki Teleki Mihály tragédiája, hanem abban a beismérésben, amellyel Bethlen Miklósnak és Bethlen Miklóshoz intézett szavain keresztül, korszaka árnyainak tartozott.

Hatodik fejezet.

A SZENT DIPLOMA

Bethlen Miklós előttérben

Az öreg Apafi és a Teleki Mihály halálát követő idők belső nyugtalanságát fokozta, hogy Thököly Imre behatolt Erdélybe és Szeben mellett a keresztényszigeti térségen erdélyi fejedelemmé választatta magát. Azokban az időkben, amikor a fenn és lenn olyan váltakozó szeszéllyel cserélődtek, nem lehetett kiszámítani még a legközelebbi hetek eshetőségeit sem, Thököly nevének varázsa újra villanyozóan hatott a köztudatban. Az európai háború még nem ért véget. A század nyugtalanságainak első szakasza lezárult a westphaliai békével, de a század második felének lappangó feszültségei és nyílt zűrzavarai után még egyetlen békekötés se tett pontot. A sors végleges fordulatát Erdély számára majd csak az 1699. évi karlovitzi béke fogja jelenteni. Addig pedig még sok minden megváltozhatik.

De pillanatnyilag az erdélyi nyugtalanságoknak az a főforrása, hogy Lipót császár még mindig nem adta ki a hitlevelet, amely az eddigi egyezkedések összegezeképpen Erdély új helyzetét ünnepélyesen biztosítja. A kiegyezés, amelyet 1686-ban elodáztak, most sürgetőbbé vált minden más problémánál. Vajjon ki alkalmasabb államférfiú a cselekvésre, mint a férfikora delén álló Bethlen Miklós, aki már annyi-

szor tanujelét adta diplomáciai rátermettségének és akit pótolni mással valóban nehéz? Figyelembe kell venni azt is, hogy Bethlen népszerű Bécsben. Minden ok mellett szól, hogy ő menjen föl az udvarhoz.

Bethlen Miklós fölmerte helyzetét és ráeszmélt óriási felelősségének tudatára. Eddig mindig ellenzékben volt. Csak tanácsokat adott, bírált — de most ő maga is abba a helyzetbe került, hogy cselekednie kell. Létfontosságúnak tartotta a Béccsel való tárgyalásnak legsürgősebb felvételét, de ismerte a kamarilla hangulatát, amely csak akkor engedékeny, ha kényszerül és tudta azt is, hogyha odafönn becsapják, nem lesz majd akkora tekintélye és ereje, mint volt Telekinek, hogy egy balul sikerült kísérletet elfogadhasson.

Vajjon Teleki Mihály, ha élt volna, hogyan kezdett volna hozzá e századokra szóló nagy alkuhoz? Most, hogy ő is egy elmúlt korszak árnyai között lebeg, Bethlen megtisztítva minden zavaró momentumtól, méltányolja remek politikai eszét és visszaidézett tetteitől és magatartásától kér saját használatára is tanácsot. Önkénytelenül is emlékezetébe idéződik, hogy felmerült követjárásakor Teleki, Bánfi György és Bethlen Gergely külön útjaira emlékeztette. Ő akkor nem is ment el, indultak helyette mások. Fenn járt a fajankó Gyulai Ferenc, aki belesült mondókájába és elfelejtve, hogy mire tanította be még odahaza a derék Donát János, zavarában elsírta magát és mindenki nevetett rajta. Strattmann bécsi államkancellár alaposan megréftáta. „Utasítás a követ kötelességeiről” című nyomtatványt küldete be reggel a szállására, ékes dedikációkat is iratott rá. „Ő szegény, mint neki tett nagy becsületet, úgy vette a csúfságot, az embert jól megaranyozta és dicsekedett vele, hogy neki még könyvet is dedikálnak.” Vagy ott van Nagy Pál, a szürke tanácsos, aki már a császár palotájának előszobáig sem tudott eljutni. A minap ment fel az udvarhoz Keszei János jóra való birtokos ember, Boros-

bocsárdról, Apafi herceg nevelője. Ez sem ért semmit a diplomácia furfangjaihoz és máris izenget, hogy jöjjenek a segítségére. Hát ezekkel akarják a rendek kikapartatni odafenn a magyar igazságot?

Bűnös a mulasztás minden elveszett percért. Az erdélyi helyzet egyre sürgetőbb. És ha a rendek most is Keszei János felküldését előtérbe helyezték az ő személyének, úgy felutazik saját maga akaratából, nem várva a hivatalos küldetést, nem tartva igényt reprezentációs költségekre. „Te tudod Isten, nem egyébért, hanem a te lelked instinktitusából, azért, hogy a te hazádnak és az egész hazának szerezzek valamilyen biztonságot a háború nem remélt kimenetéknek esetére.” Bethlen Miklós úgy vélekedett, hogy a zernesti csata nem jelenti még Thököly végzetes győzelmét, a német egy-kettőre felülkerekedik és a Thököly pártjára állott Erdély a bécsi udvar áldozata lesz. Ha pedig Thököly győz, megvárja a háború végét Bécsben és azután haza jön. Gondolatait közölte a tanácsurakkal. Bejelentette nekik, hogy mint magánember igyekszik szétnézni a császári városban. A rendek, amelyek haboztak országos követséggel megbízni, az utolsó pillanatban kiadták neki a hivatalos megbízólevelet, egyben szigorúan körülhatárolták működési körét is.

A Bethlennek kiadott utasítás nyolc pontból állott. Az első pont szerint fölvilágosítandó az udvar arról a veszedelemről, amelyet Thökölynek Erdélyben való maradása jelenthet. A második pont szerint a bécsi intéző urak meg kell, hogy értsék a fejedelmi utódlás folytonosságának gondolatát és be kell látniok, hogy nem volna szerencsés Apafi herceg kimenetele az országból. A legfontosabb pont a diplomának a kiadása és az ifjú fejedelem megerősítése trónján. A többi pontok nem voltak lényegbevágóak. Az átmeneti kormányzással megbízott tanács hangoztatta, hogyha Bethlen Miklós olyan kérdéseket is föl-

vet és döntést csikar ki velük kapcsolatosan, amelyek nincsenek benne a javaslatban, úgy magára nézve kötelezőnek nem tartja. Az ifjú herceg, Haller János, Naláczi István, Bánfi György, Apor István, Alvinczi Péter, Inczédi Pál, Székely László, Bánfi Farkas, Gerőfi György, Tholdalagi János, Sárosi János írták alá a Kolozsváron meghozott határozatot és nevük sora megmutatja, hogy kik alkották meg a tanácsot, amely az interregnum alatt Erdély ügyeit intézte.

Bethlen Miklós nyolc nap alatt felérkezett Bécsbe. Vitte magával diploma-tervezetét, amelyet elsőnek Dunkelmannal, a brandenburgi választó követével közölt. Dunkelmann jó embere volt Bethlennek és fölajánlotta közvetítői szolgálatát az udvarnál. Behlen azután bemutatta a tervezetet Paget angol és Hemskirken hollandi követeknek is, akik mint protestánsok mutattak nagy érdeklődést az erdélyi kérdés iránt. Bethlen a memorandumot végül Strattmann kancellárnak adta oda. Ebből némi kavarodás támadt, mert Kinskynek, a tárgyaló bizottság elnökének kellett volna átnyújtani. Bethlen azonban elrendezte a félreértést. Kinskyben váratlanul igen nagy jóakarója támadt, úgy neki, mint Erdélynek és ami számára külön meglepetés volt: a Bécsbe visszaérkezett Caraffa is javallotta a császárnak, hogy adják ki a diplomát. Bethlen Miklós sikeres útját bizonyítja, hogy míg Keszei kétségbeesetten küldözgette haza a leveleket, hogy Bécsben szóba se akarnak állani vele, Bethlen néhány napi ott tartózkodás után elérte, hogy Lipót császár végre aláakanyarította nevét arra a nagyjelentőségű okmányra, amelyről jogosan volt föltételezhető, hogy ez az új Erdély magna chartája lesz. E pillanatban a két ország frigvkötése annál szilárdabbnak látszott, mert a külpolitikai események is sürgették a bécsi udvart a megegyezésre. A török 1690 október nyolcadikán visszafoglalta Belgrádot, az osztrák—török háború új szövödményekkel fenyegetett.

Bécsnek érdeke volt tehát, hogy Erdéllyel sürgősen megegyezést kössön.

Az aláírás meg is történt nyolc nappal azután, hogy a törökök Belgrádot elfoglalták.

Csak a rákövetkező hosszú esztendőök távlatából lehet megítélni a „szent diplomát“, hogy kellőképpen értékelhető legyen a bécsi kötés hordereje. Valóban olyan okmány volt ez, melynek alapján Erdély 1848-ig megőrizhette az önálló államélet kellékeit és biztosíthatta az ősi alkotmány folytonosságát. Bethlennek sikerült elismertetnie hazája évszázados törvénykezését, elfogadtatni a vallásszabadság sarkalatos tételeit, megerősíteni az 1686. évben fölvetett fejedelemutódlási kérdést is. Az újítás a régi viszonyokhoz képest csak az, hogy a kiskorú fejedelem nagykorúságáig az ország kormányzását erdélyi urakból választott kormányzó testület intézi, ami valamilyen formában akkor is megtörtént volna, ha az erdélyi új rendek, maga az ország állapítja meg.

„Bizony gyönyörűséges diploma vala — írja Cserei Mihály, aki különben sohasem rajongott Bethlenért és gyűlölte az osztrákot is, — nagy boldogságban éheltünk volna, de a három nemzetek között való sok ellentét és a négy vallás közötti számos súrlódás alkalmat szolgáltatott a szent diploma elferdülésére. Addig kezdték, ki egy, ki másfelé húzni-vonni, magyarázni, erőszakkal tekerni, addig küldözgetének egymás ellen követeket a császár udvarába és maguk kívánták, hogy a diplomát a császár némely részében változtassa meg. Maguk járták ki, hogy Apafi Mihály fejedelem ne legyen. Ám ki is csinálák szegényt a fejedelemségből, a diplomát kifordíták és magunk lön okai, magunk vesztének.“

Akárhogy is alakult a diploma további sorsa, egyelőre az volt a helyzet, hogy Erdély meg volt mentve. Ha Bethlen Miklós nem ragadja meg a kedvező időpontot, Erdély már nem is jutott volna diplo-

mához, mert alig hogy haza érkezett Bethlen, badeni Lajos seregei kiverték Thökölyt, aki kéthónapi megszállás és egyhónapi fejedelemség után örökre elhagyta Erdélyt. A külpolitika veszélyeztetett heteiben a bécsi udvarnak nagyon is érdekében állott az Erdéllyel való megegyezés. De tegyük fel, hogy a bécsi udvar egy későbbi időpontban mégis csak szerződést köt Erdéllyel. Ez a szerződés azonban megszövegezésében semmiesetre sem lett volna azonos a Bethlenével, aki olyan mesterművet teremtett meg, amelynél jobbat az akkori időben senki sem hozhatott volna létre. Nem számít, hogy egy más politikai konjunktúra idején a szerződések széjjelmállanak. Ez minden szerződésnek a sorsa. A pillanatot kell nézni, a diplomáciai rátermettséget és gyorsaságot, amely azt létrehozta, a jogoknak azt a maximumát, amelyet éppen akkor felölelhetett.

A római császár

I. Lipót — Apafi Mihály nagyban, birodalmi arányok között méretezve — önmagábanvéve szürke és jelentéktelen férfiú, nem is lehet egy napon emlegetni óriási versenytársával, a francia Lajossal. A napkirály személyes uralmat valósított meg, azonosítható volt magával Franciaországgal — Ausztriában pedig nem a császár, hanem a kamarilla kormányzott. Lipótot odaültették egy fényes udvartartás tetejébe, és ha szerette is a pompát, a látványosságokat, elismerte a ceremóniák rendkívüli fontosságát, kínosan ügyelt a spanyol etikett betartására, szívesen tért meg étkezni egyszerű szerzetesi házakba, postakürttel a nyakában, vörös harisnyával és poros cipőben, mint jelentéktelen bécsi polgár.

Jellegzetesen barokk-figura ő is. Két véglet élt benne; az egyik: az uralkodás ösztöne, a kiválasztottság, az Isten kegyelméből való Cézár tudata, a másik:

a hit alázatos szolgálata, amely szerénységre inti és minduntalan kiragadja az udvar lármájából a magányba. Alig tudnók elhinni, hogy azonos a két lény. Az egyik hermelinpalástjával áll trónusán és lábánál fetrengenek udvaroncái. Fekete, síma udvari ruhájában ül mereven íróasztalánál és ő írja alá Európa legtöbb halálos ítéletét; kétszázötven sólyma van és hetekig vadászik a látványosságok olyan bőségében, amely a renaissance legcsillogóbb évadjaira emlékeztet; megszervezi a legtökéletesebb zenekart, amelynek költsége kétszer annyiba kerül, mint az udvari kamara kiadásai. Maga is zenész. Kártyázik s noha minden vesztett fillért zsugori módon feljegyezz, kockán elveszti az udvartartás költségein fölül megmaradt jövedelmeinek a felét, másik felét pedig ellopják tőle. Fura egy jellem ez az uralkodó, aki csak a jelentéktelen dolgokat veszi észre, a birodalmi fontosságúakat nem, évente tízezer aktát ír alá, minden nap húsz-harminc embert fogad, de valójában sejtelve sincs arról, hogy mi történik az országban. A másik: az együgyű, gyermekes lélek, aki ájtatosan veti fel szemét az égre, gyóntató papjának csak annyit kell fülébe suttognia: öltö szőrcsuhát! menj vezekelni! — és már indul. Egyelőre még csak selejtes ruhákban jár, latinul imádkozik és olasz verseket ír, alchimista és babonás — hű marad a Habsburg-ház minden csökevényéhez, de egyik-másik nagy előd zsenialitása nélkül. Mégis ennek az uralkodónak a nevéhez fűződik annyi csatavesztés után is az új Ausztria, ő „teremtette” meg azokat a határokat, amelyek a napoleoni időkig megmaradnak, az ő emlékezetét dícséri az ellenreformáció századának legnagyobb haditényye: a törökök kiűzése. A nagy monarcha személyi kiválósága azonban csak látszat. A fizikai személyhez kötött abszolutizmus közel ötven esztendő uralkodása alatt személytelen kormányzati rendszerré vált és míg XIV. Lajos mondhatta: „az állam

én vagyok“, Ausztria bordázata úgy formálódott, hogy csak az állam volt a fontos, a gépezet, — az uralkodó személye lassanként jelképpé hígult.

Amiben való egyénisége mégis szóhoz jutott: a vakbuzgósága. Ennél az alapérzésnél lehetett őt leginkább megközelíteni. A katolicizmus védelmezőjének tartotta magát. Egyéb becsvágyai nem benne éltek, hanem a kor hódító ösztönében, türelmetlen, gatlások nélküli abszolutizmusában. Az az önkényuralom, amely már III. Ferdinánd alatt kifejtett és amely Kehsl államrendszerében találta meg első kifejezését, Lipót alatt minden más elvet elhomályosítva jutott a tetőre. Az ő abszolutizmusa még kendőzetlen volt és nyers. Vad üldözésekben nyilatkozott, kirívó célnélküliségekben fejeződött ki. Majd csak III. Károly és Mária Terézia alatt válik a Habsburgok abszolutizmusa csiszolt alakzattá, amikor már a korszak természetjogászai a korlátlan hatalom létjogosultságát nem Istentől származtatják, hanem döntő érdeknek azt tekintik, hogy az uralkodó az állam korlátlan hatalmának legyen a kifejezője és nemcsak a tények árulják el a gondolkozásnak e hajlamát, de a tények már jogi formákba is beleöltözködnek.

Ha a szuverénitás forrása a nép lesz és ha az uralkodó kötelességeit és jogait egyaránt magasabbrendű kötelem írja elő, akkor a Gesamtmonarchia ideája célként állítja fel az alattvalók boldogulását, az egész birodalomban érvényes és minden polgárra egyaránt kiterjesztett jogrendszer alapján. Kolonics már előfutárja volt az új közjogi gondolkozásnak. Egy ilyen államrendszerben, ha le is morzsolódnak az egyes nemzetiségek külön színei — a nemzetiség eszmeköre az osztrák birodalom felépítésének természete folytán ismeretlen volt a bécsi udvarban és meg sem értették volna — és ha az állam népeire a nyelven kívül rá is erőszakolják az államvallást, szélsőes kormányzat mellett a gazdasági és szociális

viszonylatban kiegyenlítődés következik be és ezt a folyamatot a fölvilágosult II. József meg is kísérelte megteremteni.

Történelmünknek aulikus írói részéről sem vitatott bécsi magyargyűlöletnek nemcsak érzelmi alapja volt, de tárgyi is: a bírlalók mohó vagyonszerzése állott a háttérben. Magyarországi főurak elégedetlenségeinek leleplezése és sokszor nem is létező összeesküvéseknek a színpadiasítása. Épen úgy, mint az erdélyi fejedelemség területén, a kincstár és az udvari főemberek zsebeinek megtöltésére irányult. Kezdve a Wesselényi összeesküvéstől II. Rákóczi Ferenc kálváriájáig a lenyakasztások, a börtönbevetések mind azt a célt szolgálták, hogy az üldözötteknek a vagyonát vegyék el. A megtorlásra kész tényezők nemcsak a birtokokat kobozták el, de Bécsbe szállították a kincseket is, az arany-ezüstmarhát, a szőnyegeket, sőt a vadaskertek gímeit és szarvasait is, ahol a prédalesők megosztzkodtak egymás között. Aljas volt a légkör és a bécsi erkölcsök nem sokban különböztek a porta erkölcsétől. A vezető udvari emberek, a közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalnokok körében dühöngött a vesztegetés. Az erdélyi főurak, követtek, még maga a tisztakezü Bethlen Miklós is kénytelenek voltak effajta eszközökhöz fordulni — csengő arannyal lágyították meg annak a szívét, akinek a révén valamilyen erdélyi ügyet el akartak intéztetni.

Az erdélyi urak a bécsi kamarilla módszereivel már az öreg Apafi uralkodásának idején is tisztában voltak, de igazában csak akkor ismerték meg, amikor a török kiűzése és a magyar rendiség megtiprása után a hódítók Erdély erőszakos bekebelezését tervezték. Akkor az erdélyieknek saját bőrükön kellett tapasztalniok, hogy az osztrák protektorátusi-rendszer, bár sok tekintetben hasonlított az oszmánéhoz, lényegesen különbözik tőle, mert alaposabban és mélyebben nyúl bele a nemzet életébe, mint amaz, nem

elégszik meg adófizetéssel, közvetlenül ráhat a belső autonómiára, szétbontja a társadalmat, elerőtleníti a rendeket és a maga képére igyekszik átgyúrni a meghódított ország szellemét is. II. Rákóczi György és Kemény János óta a török eddigi kíméletes viselkedése előnytelenül változott ugyan az erdélyi fejedelemséggel szemben, de a törökök csak százados hódoltatás után fejezték be azzal, amivel a német azonnal kezdte: egy országot *tökéletesen* meghódítani és térdrekenyszeríteni.

A török uralom, amikor megszűnt, mint egy varázslat hullott le Erdélyről, az itt lakó népek lelkiségét nem érintette, az embereket nem vetkőztette ki természetükből. A német azonnal behelyezte csapatait a városokba és a közélet lüktető gócaiba; berendezkedett, mint odahaza. Nemzetpuhító munkája alaposabb volt, mert nemcsak sokszámú, vizslatekinthető fürkészei és fogdmegei árasztották el az új szerzeményeket, de mert törzsi magyarokból is fel tudtak hajtani maguknak bárósítás, birtokadományozás révén símulékony pretoriánusokat. Kétségtelen, hogy volt a portának is Erdélyben a török-üggyel rokon-szenvező és a török barátságot tudatosan kereső elemekből álló pártja, de ennek létjogosultságát részben az a körülmény adta meg, hogy volt egy németes-párt is az országban, a bécsi ügynek melengetője és magánszorgalomból sürgetője. Ezek a szolgálatkész nyomravezetők az új érában érvényesülni akaró katolikusok és vérségileg rokon szászok között akadtak nagy számban. Annak a külön pártnak eszméje, amely ebben az időben töretlenül az erdélyi öncélúságot hirdette volna, egyre jobban elhomályosodott.

Lipót császár kormányzati rendszerének első jellegzetesebb képviselője, Lobkowitz Vencel herceg, egy cseh. Az osztrák udvarban sohasem néznek „nemzeti” származásra. E kormányzati rendszerben még nyoma sincs a népi, nemzeti tudatnak. Azok a

nevek, amelyeket az erdélyi magyaroknak be kellett idegzeni és amelyek a személytelen Habsburg-hatalomnak a szolgái, mind idegenek, nem mutatnak német származásra. Montecuccoli, Caraffa, Rabutin, Kollonics, Herbeville, Lotharingiai Károly, stb. Ezek mind a Gesammtmonarchienek, az olvasztótégelynek politikusai, és legtöbbje engesztelhetetlenül magyargyűlölő, aki népünkben megfenyítendő elemet látott, idegenkedett öntudatlanul is ható népi jellegétől, társadalmi szervezetétől, hagyományaitól, alkotmányos törekvéseitől és legfőképen a rendiség szúrta a szemét, mert egyetlen politikai tényező lévén, egyedül mert szembeszállani a hatalommal.

A magyarországi elégedetlenek az ősi múlt államberendezkedéseit iparkodtak újra életre kelteni. Bécs rájött, hogy ez a legnagyobb akadálya a központi gondolat érvényesítésének. A módszerek, amelyeket Bécsben a magyarság megtörésére alkalmaztak, történelmünk leggyászosabb lapjaira tartoznak. A császári udvarnak ugyanis mindaddig remegnie kellett XIV. Lajostól, amíg a magyar részeken és Erdélyben nincs neki megfelelő végleges rend, mert a török haderők eddigi visszaszorítása még nem volt Ausztria számára elég biztosíték. Lipót békéje még mindig felborulással fenyegetett. A keleti felszabadító hadjáratokat még mindig folytatni kellett. Ausztria csak 1699-ben mondhatja: végeztem a törökkel és hogy az augsburgi liga már 1688 óta szorongatja Lajost, ez csak tiszta haszon Ausztriának, amely most a meghódított területeken az eddig bevált módszerek alkalmazásával kiirt minden ellenállást.

Bethlen Miklós közről látta a gépezetet, amely mozgásba lendítette az új Habsburg-birodalmat. Megismerkedett bécsi udvari körökkel, politikai terveikkel, pénzügyi és szociális elgondolásaikkal és be kellett látnia, anélkül, hogy ennek hangos kifejezést

mert volna adni, hogy Európában lassanként minden megváltozik és visszacsinálni a régi állapotokat, úgy, ahogy voltak, sohasem lehetséges. Egyetlen megoldás: a kompromisszum. A réginek és az újnak összeegyeztetése. Ebben az irányban vezet az európai fejlődés és ezen az úton kell járnia Erdélynek is. A megelőző században a reformáció akarta teljesen megsemmisíteni a katholicizmust, most a katholicizmus ugyanezt kísérli meg a világ protestántizmusával. Nem fog menni.

Tönkre akarják tenni a rendek ellenálló erejét. De a kísérlet nyomában csak zűr-zavar keletkezik, ha nem képesek kiemelni új egyensúlyozó társadalmi erőket a mélyből. Bethlen csodálattal gondolt vissza a maga Erdélyére, amelynek történeti szerepét annyi emberöltőn keresztül éppen a kompromisszum adta meg, a törekvés az ellentétes erők kibékítésére, a nemzetek és vallások kontroverziáinak összeegyeztetésére, a szabadságnak és a türelmesség gondolatában való feloldásában. Ezt az Erdélyt éppen ma nem szabad feladni s miközben egy összevissza Európán át hazaigyekezett, boldogan gondolt az argonauták gyapjára, a diplomára, amellyel Erdélynek a rég áhított nyugalmat és békességet hozza.

Útjában, hazafelé mindenütt a háború veszedelmei ólálkodtak. Itt kerülőt kellett tennie, mert kóborló török martalócok állották el az utat, másutt a kurucok dúlásától tartott, akik szétverve, céltalan perzselésbe és pusztításba ölték be leveretésük szomorúságát. De Erdélyt most már meg fogja kímélni a végzet. Erdélyben jobb lesz neki is, meg másoknak is. Esze ágában sem volt gondolni arra, hogy a maga számára az egyességből külön előnyöket csikarjon ki, hiszen grófi címmel, vajdasággal kínálták meg és mindezt visszautasította. Egyelőre csak az elvégzett munka csendes boldogsága öntötte el és ez adott neki erőt a fáradságos hazautazás viszontagságaihoz.

A diploma Leopoldianum

Az új erdélyi alapokmány létesüléséhez a következő tényezők járultak hozzá. I. A külpolitikai helyzet, amely Ausztriát gyors megegyezésre készítette. II. Bethlen Miklós Moribunda Transsylvania-ja, amely fölvilágosította a bécsi udvari köröket az erdélyi alkotmány sajátos természetéről. III. Bethlen Miklós személyes diplomáciai ügyessége. IV. Caraffa emlékirata — „Hogyan lehet Erdélyt osztrák fennhatóság alatt tartani?” — amelyet az udvarnak e legbefolyásosabb erdélyi szakértője a Strattmann-bizottság elé terjesztett.

Caraffa bármennyire is az „eperjesi hóhér” hírében állott, bírt annyi józan ésszel, hogy belássa: Erdély megszerzése nem történhetik olyan eszközökkel, mint a magyarországi részek leigázása. Saját helyszini tapasztalatai győzték meg Bethlen Miklós érvelésének helyességéről, arról, hogy az erdélyi tömegléleknek különleges alkata van; semmit se szeret úgy, mint szabadságát, jelesen a vallásszabadságot félti, mint a szemefényét és ezért kész a legnagyobb áldozatokat is meghozni. A politikai eszélyesség parancsolja tehát, hogy kesztyűs kézzel bánjanak Erdéllyel, hagyják meg eddigi szabadságában és engedjék meg neki, hogy saját törvényeivel kormányozza magát. Hogy később miként alakul az új tartománybeillesztés a birodalom kereteibe, az majd elválik. Ami e pillanatban legsürgősebb, nem tartani Erdélyben több haderőt, mint amennyi Thököly kivetéséhez szükséges, az adót könnyíteni kell, mert az erdélyi nép rettenesen szenved és mert amint a története is mutatja, örökké nyugtalan természetű és meg fogja kísérelni, hogy a törökhöz pártoljon, ha neki esetleg kevesebb adót kell fizetnie. Ausztria szempontjából viszont az új szerzeménynek katonai biztosítása a fontos. A várakat, erődítményeket természetesen né-

met katonaságnak kell megszállani. A fejedelmi jogutódlás kérdésében nem híve ez intézmény fenntartásának, de egyéb tekintetben lehet engedni. Ez az ország sokkal szelídebb elbánást igényel, mint a többi meghódított tartományok és ezért Erdély hagyassék meg a szabadság illúziójában. A császári kormány e két jelszót tartja szem előtt: *timor et amor*. Előbbit, hogy féljenek az erdélyiek, folytonosan érezzék a rájuk nehezedő kezet, utóbbit, hogy simuljanak és Bécs felől szeretetet és ne vak vallásgyűlölet tapasztaljanak.

E tanácsokat Bécsben meg is fogadták és a kiadott diploma nagyjából megfelelt a rendek kívánságainak. Tizennyolc pontból áll. Az ifjú Apafi jogutódlására nézve kimondja, hogy „húsz esztendeje előtt a kormányra serdültnek nem tekintetik“. „A kiskorú az Úr félelmében azon belső tanácsosoknál, kikre a tartomány közigazgatása bízva van, illő eredményekben, a fejedelemségben való következhetésre, a serdültség idejéig nevelendő, a benne feltüntetendő lelki adományok jelei bevárandók, végre a haza előmenetelére a császári kegyelem készségesen bevárandó“. A további cikkelyek a bevett vallások szabad gyakorlását biztosítják, megengedik, hogy a katolikusok Kolozsváron és Gyulafehérváron templomot építhessenek, megerősítik a fejedelem adományleveleit, tekintet nélkül arra, hogy az adományozás tárgyai a multban akármelyik egyházra vagy káptalanra tartoztak, megerősítik az erdélyi törvénykönyveket, Verbőczy hármas könyvét, annak az egy pontnak kivételével, amelyet már a pozsonyi országgyűlés is eltörölt, fenntartják a politikai és gazdasági kormányzás eddigi szerveit, ez utóbbiakat abban a hiszemben, hogy nem lesz szükség kamarai bizottságok beküldésére. Fönntartják a jogot, hogy amennyiben az erdélyi nemzetek és vallások képviselői között félreértések származnának, a császári tisztségre

hárul át a jogosnak és igazságosnak a kimondása; elvben az összes hivatali állásokat erdélyi születésűek látják el; az uralkodó fönntartja azt a jogot is, hogy magszakadás, vagy hűtlenségi pör esetén megüresedett jószágok átengedését elbírálja; uralkodói jog a gubernátor személyének kiválogatása és kinevezése erdélyi bennszülött nemesekből, vagy főrendekből, a magasabb tisztségek viselőit állásukban az udvar erősíti meg és miután „a közboldogság tetemes öregbédését kegyelmesen onnan következtethetni, ha a tizenkétszemélyes belső tanácsban legalább három leszen, a tizenkétszemélyes királyi tábláknál hasonlóképen három katolikus — úgy a választásoknál ez a rendelkezésünk betartandó“. Országgyűlések összehívása a gubernium hatásköre, de királyi megerősítést kíván. Erdély békében évi ötvenezer, háborúban négyszázezer tallért fizet. A székelyek „e legvitézebb nép“ előjogai változatlanul megmaradnak, hasonlóképen a nemes előjogai és kiváltságai, a katonai őrsek költségeit a bécsi kincstár fedezi, a szász nemzet és a szegény nép rekvirálási és szállásnyújtási terhei megszűnnek, stb. Végül a császári okmány azzal fejeződik be, hogy „drága Erdélyország, az Isten segedelmével soha többé a török minotaurus labirintusába“ nem bonyolódik be.

A kiadott diploma egyes pontjaiban eltér a rendeknek 1688-ban megfogalmazott kívánságaitól. De nagy egészében hű marad Erdély közjogi hagyományaihoz, tehát benne gyökeredzik az erdélyi múlt. Miután még másfél évszázadon keresztül a Habsburg-házzal való szoros együttélésben, még árticulusaiban szétfoszladozva is ez az okmány lesz állandóan irányadó, benne gyökerezik az erdélyi jövő is.

A gubernium.

Amikor Bethlen Miklós hazaérkezett Bécsből, Thököly seregét már kivetették Erdély földjéről. A

diploma szerzőjének első útja Kolozsvárra vezetett, hogy magához ölelje feleségét és gyermekeit. Másnap Enyedre ment, hogy Badeni Lajosnak átadja Lipót császár titkos jegyekkel írt levelét, amelyben Erdélyt megvédi minden katonai zaklatástól. Onnan Szentmiklóstra utazott, hogy lássa, távollétében nem tett-e kárt az ellenséges had jószágaiban. A birtok nem szenvedett a katonaságtól. Ellenben saját szolgálai és jobbágysai rengeteget pusztítottak. A törvény egyiket-másikat halálra ítélte, de Bethlen Miklós megbocsátott nekik. Kolozsvárról Szebenbe utazott, ahol az ifjú fejedelem és a tanácsi rend húzódott meg. Szebenből Fogarasra indultak, ahol Bethlen Gergely, aki most a Teleki Mihály hivatali körét töltötte be, a diploma megtárgyalása végett országgyűlést hívott össze. Bethlen Gergely a Havasalföldre menekült erdélyi urakat nem hívta meg, sőt a jószágukat is el akarta vétetni. Ezt a régi idők ravaszságaira emlékeztető kísérletet azonban Bethlen Miklós, a badeni herceg és Veterani tábornok, Erdély katonai parancsnoka pártfogásával megakadályozta és a Thökölyhez pártolt uraknak amnesztiát eszközölt ki. Közben ő újabb betörést kísérelt meg, eredménytelenül. Ez az incidens volt egyik oka, hogy az országgyűlés csak a rákövetkező év januárjában nyílt meg.

Ha Bethlen Miklós egy percig is abban a reményben ringatta magát, hogy az ország méltányolni fogja rendkívüli nagy szolgálatát, úgy keservesen csalódott. Írtóztató volt a sűgás-bűgás ellene, egyes urak hangosan fejezték ki elégedetlenségüket. Elsősorban azt nehezményezték, hogy Apafi fejedelemségét nem intézte el megbízatásszerűen. Bethlen Miklós azonban nem árulhatta el nekik, hogy ezt az eredményt is milyen óriási fáradságába került elérni. Akadtak néhányan, akik azt javasolták, hogy az országgyűlés dobja vissza a diplomát, ne válasszanak főkormányzószéket és ismételten a fejedelem megerősíté-

sét sürgették a diplomának olyan megszövegezésében, amely nem hagy semmi kétséget maga után. Egyik főrend azt indítványozta, hogy fogadják el a diplomát, de ne válasszanak külön gubernátort, hanem a tizenkéttagú belső tanács kormányozzon, kizárólagos joggal. Mindez csak szalmacséplés volt, az országgyűlés tisztában volt azzal, hogy a diplomát minden körülmények között el kell fogadni, de jól esett bírálgatni, mert ezzel csak gyengítették Bethlen Miklós kormányzóvá választásának esélyeit. Nem volt vitás, hogy bécsi sikere után ő az egyetlen számbavehető jelölt. A hangulat felforrósodott, a gyanakodó főurak, akik magukból indultak ki, abban a hiszemben voltak, hogy a gubernátor megválasztása csak merő játék s Bethlen kinevezéssel a tarsolyában érkezett haza Bécsből. Még szó sem volt kormányzóválasztásról, amikor Bethlen Gergely így fakadt ki:

— Ha kegyelmed lenne a gubernátor, bizony az országból kimennék.

— Hát tegyék meg kegyelmedet — válaszolt Bethlen nyugodtan — én bizony azért nem hagyom el az országot, még csak a tanácsból sem megyek ki, hanem szolgálom Istenemet, uramat, hazámat, a kegyelmed igazgatása alatt is.

Elkövetkezett a választás napja.

A szavazás során a vármegyék, a székek, a tanácsurak, a rendek, a két ítélőmester, a táblának az eszesei mind Bethlenre szavaztak.

De az ellenfelek az előző éjszakákon végigjárták Szék, Kolos, Udvarhely, Szereda képviselőit és „hasonló nyomorú taksás városi embereket”. Még mielőtt az irnokok összesámlálták a voksokat, drámai jelenet játszódott le. Bethlen látva a jól megoldozott ellentábor felkészültségét, felállott és magából kikelve kiáltotta:

— Tudja meg mindenki, hogy én hazámnak ezt a diplomát és a szabadválasztás jogát szűzen akar-

tam meghozni, tőlem a legszabadabban választhatnak, mert ha úgy kezembben volna is a kormányzóság, mint ez a süveg, idetenném az asztalra, hogy az ország annak adja, akinek akarja és Isten rendelte, — és ezzel a süveget keményen odavágta az asztalra.

Hiába az őszinteség, a férfias nyílt szó, már nem lehetett megfordítani a közhangulatot, az összeszedett szavazatok beszéltek. A kormányzó hat szavazattöbbséggel Bánfi György lett, a német barátkozásért annak idején lefejezett Bánfi Dénesnek a fia. Bethlen Miklósnak meg kellett elégedni a második hellyel: a kancellársággal. Az ország főgenerálisa Bethlen Gergely lett, főkincstárnoknak pedig Apor Istvánnal szemben Haller Jánost választották meg.

A legszerencsétlenebb választás, amelyet az országgyűlés megtehetett. A gubernátor, egy alig huszonnyolcéves korhely, nőcsábász fiatalember, a legkisebb politikai erények nélkül és vele szemben a már ötvenéves Bethlen Miklós, akit Lipót szeret, a diplomában „vitézlő hív kedvelt“-jének nevez és aki mögött ott áll a kiegyezés nyilvánvalóan nagy műve. Megint, mint annyiszor, felmerül a kérdés: miért kellett az érdemes Bethlennek háttérbe szorulnia és miért nem került legalább ezúttal a vezető polcra? „Isten akarta így — jelentette ki Bethlen megnyugodottan. — Legyen tiszta választás lelkiismeretem és jó hírem miatt. Propter famam ad posteritatem — teszi még hozzá. Az „utókor“ azonban nem nyugszik bele oly könnyen. Magyarázatokat keres, belső okokat nyomoz, mert érthetetlen neki és elképesztőnek tartja, hogy miért kell Erdély kétségtelenül legkiválóbb államférfiának egy diplomáciai tett után kortársainak hálátlanságával találkozni? E kérdésre azonban csak a későbbiek során fogunk feleletet keresni.

Létrejött tehát az új kormányzati intézmény. A gubernium nem Bécsből átgyökeresített szerv, de

alapjai be vannak építve az erdélyi nemzeti fejedelemség alkotmányába. Hasonló intézményt már ismerünk Martinuzzi és Izabella korszakából. Akkor is tizenkettő a kormányzótanács tagjainak száma. Élén a miniszterelnök áll, azaz a kancellár. Rajta kívül a kincstáros és az országos elnök jutnak a tanácsban megkülönböztetett hatáskörhöz. Az alkotmány későbbi fejlődése során, az első tanácsosok a főpostamester is előjogokhoz jutnak. Ezeknek mind bent kell lakni a kancellárral a várban, míg a többi tanácsosok épen úgy, mint a fejedelemség korában birtokaikon időzhettek. Elkövetkezik az az időpont is, amikor az összes tanácsosok kivétel nélkül a kormányzószék helyén kötelesek tartózkodni és hivatalaikat ellátni.

Apafi fejedelem tanácsától a gubernium szervezeti felépítése annyiban különbözött, hogy tagjainak száma tulajdonképpen nem tizenkettő volt, hanem tizenegy, mert a tizenkettedik tanácsosi hely a gubernátort illette, aki mintegy a fejedelem jogait gyakorolta és megválasztása élethosszig tartott. Bánfi Györgyből ugyan tökéletesen hiányoztak az államvezetési erények, de megvolt benne a törekvés, hogy a fejedelem jogaiból annyit tartson meg, amennyit csak lehet. A kormányzó akaratával szemben — az írott betű szerint — a tanács több fékező erővel nyilváníthatta ellenakarátát, mint amennyivel a tanács a fejedellemmel szemben. Erdély törvényei a fejedelem számára is pontosan körvonalazott kormányzati jogokat és köteleességeket tartalmaztak. Megfelelő korlátokat állítottak fel, de a fejedelmi jogkör aszerint apadt, vagy nőtt fölője az írásos jogoknak, ahogyan és amekkora kikényszerítő erővel egy nagy fejedelmi egyéniség keresztül tudta vinni elhatározását. Az abszolutisztikus Apafi Mihály nem sokat tördött az alkotmány jogi előírásaival és a fiók-Lipót császár szerepében díszelgett, hatalma neki is üres

hüvely volt és ha az ország kormányzását nem tudta megosztani a tanáccsal, annál erőteljesebben ragadta kezébe a kamarilla. Hasonló törekvések indultak meg mindjárt az első gubernium létrejötte után, hogy a gubernátor a kormányzószék egyik-másik tagjával összefogva, a kancellár egyik-másik híve ellen külön kamarillát létesítsen.

Bánfi György mit sem örökölt apja eszéből és nagyvonalúságából, ellenben örökölte nagyravágyó hajlamát, tüntető hivalgással jelezve, hogy felette áll a tanácsnak, díszes lovasságból és gyalogságból álló testőrséggel véteti magát körül és rendeleteiben a fejedelmi többlest, a -nos-t kezdi használni. Ha erőskező ember lett volna és egyetértve Erdély vezetőivel egy emelkedettebb szellemű és öncélú politika irányelveiben és nem kérte volna ki ő maga is az előadódó konfliktusokban a bécsi udvar kétes értékű közvetítéseit, idővel talán meg tudta volna szerezni magának azokat a kellékeket, amelyekkel a hajdani nagyságos fejedelmek rendelkeztek. Hiszen a fejedelemség és a gubernátorság között a megválasztás tekintetében és az új korszak elindulásakor alig van különbség. Erdély fejedelmei sem örökösödés útján jutottak a trónra, hanem választás útján és az uralom folytonosságát biztosítani akaró Rákóczi-ház dinasztiaalapító kísérletén kívül egyetlen egy esetben sem sikerült apának fia számára átadni a trónt. A Zápolya-ház s a Báthori-ház egyik-másik tagjának trónrajutása inkább esetlegesség, mint rendszer. Az öreg Apafi dinasztikus rend létesítésén ábrándozott. Mindenesetre visszatartotta a gubernátort a fejedelemségre való törekvéstől az a körülmény is, hogy az országnak megvan a választott és a bécsi udvar részéről is elismert fejedelme, akit néhány év múlva már nagykorúsítanak és így a gubernium alkalmi intézménye a lomtárba kerül. Igaz, a fejedelemség dinasztikus megerősödésében erősen kételkedtek. Azok

az urak, akik a fogarasi gyűlésen oly hevesen ellenzékieskedtek Bethlennel szemben, mert a fejedelemség kérdésében nem szerzett tiszta képet, lelkük legmélyén talán nem is kívánták vissza az Apafi-házat. Majdnem igaza van Bethlennek, amikor azt írja, hogy ő maga is, akit folyton gyanúsítottak, nem viselte eléggé szívében az ifjú herceg sorsát „bizony tíz-szer cedálta volna oda a fejedelemnek székit, mint bátyja és sógora egyszer“.

Mindazok között a problémák között, amelyek a guberniumot foglalkoztatták, a fejedelem-utódlási kérdés magátólérthetően jelentős szerepet vitt és még akkor is téma volt, amikor az utolsó Apafi fejedelemségét örökre elfújta a szél. De ha a főkormányzószék és a rendek tanácskozásaiba a fejedelemség eszméje bele is játszott, az ifjú Apafi trónkeresését sohasem szabad úgy tekinteni, mint az egész ország legfőbb gondját, a gyakorlatiasság legsürgetőbb követelményét, amely nélkül nincs megszilárdulás, nincs kibontakozás,— inkább csak a hercegnek és szűkebb környezetének magánügve volt, amelyet elsősorban nekik kell szüntelenül ébren tartani, de amelynek jogi alapjai is egyre halványodóbbak, mert a napi élet megkerülte, túltette magát rajta. Melléksarjadzás, epizód, tartozéka egy szünetlen birtokhajsának, amelyből már ki is hull magának a hercegnek a személye. De mert mégis csak Erdély utolsó fejedelmének sorsáról volt szó, záró láncszeméről egy hosszú történeti korszaknak, amely a gyermek János Zsigmonddal kezdődik és a gyermek Apafi herceggel végződik, e tragikus kifejlés regényes színt ölt és bele szövődik egy nép szentimentális álmodozásaiba.

Az utolsó Apafi

Az ifjú herceg, aki nem ismerhette a környező világ számtalan ármánykodását, abban a hitben rin-

gatózott, hogy ő a trón jogos várományosa, a főkormányzószek uralma csak átmeneti és ha majd nagykorú lesz, válogatni fog: kiket tartson meg azokból, akik most az élen vitézkednek és kiket nem. Hitének cszlopa a kötlevel, s ezen kívül az országos törvény: „Miután az mint tizenégyéves ifjú a törvények szerint melyek iránt a nemes rendek szent engedelmes-séggel viseltetnek, huszadik esztendeje előtt a kormány serdültnek nem tekintheti, ezen a Thököly hűtlensége által háborgatott időkben nagy kegyesen sem Erdély érdekére, sem a haza javára szolgálónak nem ítéltük, ha az említett törvények áthágásával valami ujítás történnék“. Ez tiszta beszéd, nyugodhatott meg a fiatal herceg, kitűnő nevelők társaságában művelődhetett és boldogan számlálhatott minden napot, amely őt közelebb vitte a fejedelmi palást felöltéséhez.

Naív, gyermeteg, álmodozó. Képzelete élénk és gyermekkorának ragyogó eseményei egy még szebb jövő reménységét élesztik fel benne. Ötéves korában vitte be ölébe Teleki Mihály a rendek közé és akkor választották meg fejedelemnek. A hatalmas török szultán neki is megígérte a kardot, fejedelmi botot, a zászlót, tollal ékesített süveget, szerszámos lovat, a buzogányt és bársonyos kaftánt, amelyeket mind meg is kapott Szebenben, azon a csodaszép, felejthetetlen ünnepségen, amikor beiktatták a nagy templomban, fejr ingbe öltözött gyermekek kórusa zengett az óriási falak között, a főtéren ezer és ezer ember, a zászlódísz és csupa pompa, a céhek tornyaiban pedig fölváltva háromszor lödöztek a szakállas ágyúk. Az apátlan, anyátlan gyermek visszaidézhetette a fejedelemasszony jóságos, szigorú arcát, s apjának komor és egyre szomorúbb tekintetét. Aki most közel áll hozzá, Gulácsi Albert, a nevelője. Néha meglátogatja Pekri Lőrinc, híve mind halálig. Meg-meglátogatják a többi vezérlő urak is, de a gyermeki rokonszenv-

nek, vagy ellenszenvnek megvannak az ösztönös megnyilvánulásai, megpillant rajtuk egy olyan vonást, amely esetleg gyanúval töltheti el. Most még tisztelet és hódolat veszi körül, érzi az erejét és tele van bizakodással távoli protektorai, Lipót császár, a brandenburgi választó és Orániai Vilmos iránt, ez utóbbiak védeni fogják őt, mint a keleti protestantizmust tartó fejedelmi oszlopot. A serdülő gyermek talán még nincs tisztában magának a fejedelemségnek a szellemi horderejével és határaival. De tudatában van a fizikai birtoklásnak. Édesanyja neki adományozta Huszt várát, Fogarast, a balázsfalvi várát, az algyógyi udvarházat és meleg fürdőket, hét vármegye roppant birtokait és szeme előtt sómezők, szőlőhegyek, malmok, udvarházak, végtelen lapályok váltakozó képei táncolnak — ezek mind az övé, senki el nem veheti, de a képzelet tovább játszik: néhány év múlva az egész ország is az övé lesz.

De a bécsi udvarban, amely egy birodalom sorát intézte, az erdélyi ügy is viszonylagosan kis ügy volt és minden „supplicacio“ és közbenjárás, amelyet hívei a herceg nevében intézgettek, csak pusztá akta-szám. Aktaszám, amelyet a császár tanácsosai csak mellékesen, a többi napi aktákkal véltek elintézendőnek. Azoknak az erdélyi uraknak, akik közelebből ismerték a trónörökös szellemi képességét, jellemének alakulását, még ha jóakaratóiak is voltak, észre kellett venniök, hogy a sovány, sápadt ifjúban nem kormányzói lángész növekedik föl, mint amilyen az ifjú Mátyás lehetett, aki meg tudott birkózni a Garák, Cilleiek és Ujlakiak áskálódásaival és önmaga kitépését az ármánykodók szövédékből a külpolitika szerencsés csillagzata is előkészítette. Vegyük figyelembe, hogy a kormányzótanács tagjait igen jól fizették, rangjuk tetszetős, saját érdekük megvédésére irányuló ösztönük igen fejlett. Ezek az urak igazán nem fogják siettetni az árva herceg nagykorúsításá-

nak pillanatát, de amennyire lehettek kétséges pillanatai a már növekvő fiatalembernek, hogy a megígért trón számára mégsem olyan biztos, épen úgy ingadozhattak biztonságérzésükben azok az urak is, akik akként rendezkedtek be, hogy Erdély trónja most már örökre betöltetlen marad. Mert az a kor, amely a barokk szellemének megfelelően minduntalan jellegzetes dualitásban fejezte ki magát, az eshetőségeket egyaránt felvető, ingadozó és le nem zárt képletekben, a fiatal Apafi számára ép úgy biztosította az esélyt, mint amennyire nem és ez a körülmény az erdélyi urakat óvatosságra intette. Ha követségek mentek Bécsbe, bár ezeknek mindig akadt rengeteg dolga: világosabb értelmezést adni a hitlevél cikkelyeinek, vallási, szász-magyar nemzeti, katonai és pénzügyi, személyi kérdéseket rendezni, állandóan megkapták az utasítást, hogy szorgalmazták az ifjú fejedelem sérelmeinek a megoldását, még akkor is, amikor már komolyan szóba sem kerülhetett a fejedelemség ügye. A hercegnek a hivatalos követség tagjain kívül a maga bizalmi emberei is megvoltak, akik az ő személyes könyörgéseit helyezték el a trón zsámolyánál.

Mindaddig, amíg nem volt időszerű Apafi herceg nagykorúsítása, úgy látszott, hogy a bécsi udvar hajlandó állani a hitlevélnek idevonatkozó ígéreteit. Híre járt, hogy az udvar megfelelő feleséget keres Apafinak, emlegettek egy katolikus hercegnőt is, akinek személye megbízhatóbbá teszi majd a kapcsolatot Erdély és a birodalom között. Ugyanakkor házassági terveket szőttek az erdélyi vezető urak is. Bethlen Gergely el is jegyeztette leányát, Katát — aki néneje volt a gubernátor feleségének, — az ifjú Apafival. A cél világos: a kormányzó és főgenerális szorosabbra kívánják kapcsolataikat a herceggel, arra az esetre, ha mégis trónra kerül, ha pedig nem kerül trónra, akkor is megmaradnak a beházasodás révén a csa-

lábban az Apafiak óriási birtokai. Másrészt arra is gondoltak, — az erdélyi mult mutatott néhány példát erre, — hogy az idegen származású fejedelem-asszony könnyen kiragadja befolyásukat és saját képére formálja majd az udvartartást. Apafi házasságának híre nagy visszatetszést keltett Bécsben. Vétéráni utasítást kapott, hogy sub honesta causa küldje fel a fejedelmet Bécsbe és menjenek vele Bethlen Gergely és Bethlen Elek urak is. Végül is csak a fiatal Apafi ment föl, és hiábavaló puhítások után a házasságot illetőleg az udvar így határozott: „tudomásul vétetik, de nem hagyatik jóvá“. Nem tudjuk, hogy milyen makacssággal védelmezte a gyerekifjú a maga házasságát, Bethlen Gergely azonban nem tárgyalt a násztól, amely egy napon zajlott le másik leányának Kendefi Gáborral kötött esküvőjével. Fura házasság lehetett mind a kettő. Bethlen Miklós emlékirata szerint a nagyobbik lány kérlete szüleit, hogy ne adják Kendefihez — „Mert még a fejedelem lovásza is különb legény a mátkájánál. Inkább magába, vagy Kendefibe mártja a kést“. Ami az ifjú herceg házasságát illeti, Cserei, Apor Péter, Bethlen Miklós egvformán hiteles szemtanú, vallomást tesznek a házasság botrányos kísérő jelenségeiről. „Soha életemben nem láttam olyan szomorú lakodalmat, mint a Kendefié és az Apafi fejedelemé, szörnyűségeket írhatnék erről, de... — a többit Bethlen Miklós elhallgatta. Cserei pedig, a nagy pletykahordó, ezeket írja: „Júniusba menénk a fejedelem lakodalmára Balázsfalvára. A hídnál vontak vala sátorokat, oda mene ki a fejedelem paripán a mátkája eleiben. Nagy-szomorúan valának mind Bethlen Miklós, mind Apor Péter, Alvinczi Péter és mások, kik nem jovaliák vala ezt a házasságot. A hídtól bejövénk Balázsfalvára, ott pompásad lőn ugyan a lakodalom, de nem fejedelmi módon, a tánc között, mikor a fejedelem táncolna a mátkájával, Apor István mindenkor feláll vala.

Sárosi Jánosék s a többi vesztleg ülnek vala, én is ott állottam a hátuk megett. Mondja Apor István Sárosinak: Sógor! miért nem becsülitek meg a fejedelmet, hogy fölállanátok előtte? Azt mondja nagyon Sárosi: eb álljon fel ökegyelme előtt, elugratta biz e fejedelemséget. Mindjárt eszébe vevé a lakodalom után szegény Apafi Mihály, hogy ebül van a dolog, mert a gubernátor nagyságotni sem akará“...

Már ebből is látszik, hogy a fejedelemnek csehül állott a dolga és félig-meddig ő maga rontott bele végzetébe. Szomorú életfolyásához tartozik, hogy rövid idő múlva nemcsak a fejedelemség ugrott el oldala mellől, de a családi vagyon, a szabadság és a szülőföld is. 1697 őszén az ifjú házast a bécsi udvar fölrendelte magához. Nem is engedte haza többet. Bethlen Kata öt évig élt távol az urától, mind várta, hogy valamilyen csoda folytán az ő fogolyként tartott hites ura mint fejedelem visszatér, ez a reménysége azonban széjjelfoszlott. Apafi most már nem a királyságért harcolt, hanem családi jószágaikért, amelyeket háta mögött csereberéltek, elszedtek tőle és még csak annyit sem ért el, hogy a megcserélt fogarasi birtok helyett Szatmárra költözködhessen. Bécsben kellett maradnia, kitépve minden hazai kötelékéből.

Vajjon miért volt még erre is szükség? A kamarilla besúgóí azt a hírt terjesztették, hogy a fiatal fejedelem titokban a törökkel cimborál és hogy akadnak erdélyi urak is, akik táplálják ezt a reménytelen erdélyi török barátságot. E vádak kivizsgálása végett kapta meg Apafi a bécsi idézést. A vádak nem igazolódtak be — logikailag ilyen barátkozást semmi sem tett indokolttá — de jó ürügy volt a bécsi udvarnak, hogy közvetlenül a nagykorúsítás előtt mondassa le a fejedelemségről és a török porta által küldött jelvényeket, amelyeket még Teleki Mihály uram aggatott az ötéves gyermekre, most a császár lábához helyeztesse. Fenn és lenn. Így foszlik el egy árnyék-

királyság, noha a testi ember még évekig reménykedik és várja sorsának jobbrafordulását. Így teljesedik be a jóslat, amint azt Bethlen Miklós mondotta volt. „Minél inkább sürgették megerősítését, imádták személyét, jószágvásárlással Erdélyben erősítették, kornyétával cum titulo principis járatták, kalandárium elejibe Apafi fejedelmet nyomatták, az udvarban annál nagyobb zelotipiát indítottak, melyet annak előtte megjövendölte nekik, hogy mint a majom, kölykét maguk fojtják meg, de nem hitték, hanem in 1696 bételék rajtuk“.

Bethlen Miklóst az újabbkori történetírás megvádolja, hogy ő maga is lényegesen hozzájárult Apafi sorsának beteljesedéséhez és ezért indokolatlan, hogy fölényesen bírálgatta mások viselkedését és szereplését a bekövetkezett események körül. Az igazság valóban az, hogy Bethlen Miklós csak a gubernium első hónapjaiban érzett ügybuzgalmat, hogy a gyermek-ifjú visszakerüljön Erdély trónjára. Aggodalmi már akkor megvoltak, hogy Apafi fejedelemségét sem befelé, sem kifelé nem fogja tudni eredményesen képviselni. Amikor alaposabban belenézett a bécsi udvar terveibe és amikor idehaza azt látta, hogy vetélytársai, Bethlen Gergely és Bánfi György Apafi beházasításával foglalkoztak, nyugtalankodott, hogy e házasság után most már Apafi is az ő ellenfeleinek táborába sodródik. De ha nem is mérlegelt volna minden külső körülményt tárgyilagosan, akkor is megítélhette, hogy a serdülő ifjú bizony nem mutat fejedelmi erényeket és ha már apja sem tudott megbírkózni a kiskirályok ránehezedő befolyásával, még kevésbé tud önálló lenni a trón új várományosa a sokkal nehezebb körülmények között. A belső erőviszonyok, az egyéni torzsalkodások, a gubernium alatt sem kisebbek, mint az öreg fejedelem országlása idején. Ha önmagára gondolt, kísértetiesnek találta, hogy az ő kancellársága is pontosan olyan erőpróbáknak

van kitéve, mint volt édesatyja kancellársága. Csak a díszletek változtak, a szerepek cserélődtek föl. A drámai színjáték ugyanaz marad. Már most remélhető-e, hogy Erdély sorsa jobb lesz e gyöngye, ide-oda vonzott bábfejedelem alatt, mint egy kormányzó alatt, aki azonban erőskezű és szembe tud szállani az udvarral? Erdély szempontjából nem döntő jelentőségű, hogy Apafi fejedelemsége kieroszakoltassék és az ő ügye Erdély örökös tengeri kígyója legyen. Lelke mélyén szánalmat érzett Apafi tragikus sorsa iránt, s amennyire módjában volt, igyekezett is megkönnyíteni a helyzetét, de föllázdozandónak vélte, amikor sokkal nagyobb érdekek forogtak a kockán. Látva azt a nagy tülekedést, amelyet a vagyona éhes urak a fejedelmi jószágok megszerzése körül rögtönöztek, ő is előállott igényekkel és később fogunk is találkozni birtokpereivel, amelyeket Radnótért és Husztért folytat. Talán e későbbi mozzanatok indították a Bethlen-ellenes történetírókat arra, hogy jól kiagyalt cselnek tüntesse fel mindazt, ami csak az eseményeknek a természetes következménye volt.

Amire Bethlen az első perctől kezdve, hogy az ő személyes művét, a lipóti kötlevelet hazahozta, kínosan ügyelt, nem volt más, mint hűségesnek lenni Lipót mellett, mindvégig. A bécsi udvar nem akarta Apafit, nem akarta ő sem. A hitlevélben a fejedelemség utódlásának kérdése látszott a legsúlyosabb pontnak, ezt a terhet hajtotta ki Bethlen a legkönnyebben. Szeme előtt messzebbre mutató cél lebegett. Bebizonyítani a hűséget a diploma védnöke előtt, hogy azután a bizalom teljes birtokában megvalósíthassa az újjáépítés munkáját. Fejedelemség, gubernium, személyi kérdések csak stílárius jelentőségűek, ember kell a gátra, aki alkotni tud és olyan erdélyi célkitűzést valósít meg, amely a legtöbb erdélyi politikus előtt rejtve marad és amelyet csak az írók, professzorok, prédikátorok és más szellemiségek éreznek meg iga-

zán. Bethlen a kiegyezés létrehozása után hazája életproblémájának jelölte meg, hogy most már ne futkosson külpolitikai kalandok után, zárja le minden irányban a határait, fúrja be mélyebben magát a saját életébe és vegye tekintetbe, hogy Erdélyt csak önmaga mentheti meg, a saját erejéből. Ha nem is gubernátor és az ország első embere, akkor is módjában lesz nagyot és maradandót alkotni, feltéve, ha a leghatalmasabb fegyvertárs, Lipót segíti. Innen magyarázható meg, hogy évről-évre számos csalódás közepette is, amelyet a bécsi udvar részéről is tapasztalt, egyre inkább törekedett, hogy Béccsel a legjobb viszonyt teremtsen meg.

E szemszögből kell megítélni Apafi herceg és Bethlen Miklós viszonyát. És most vissza kell kanyarodnunk a kancellár kormányzásának a kezdetéhez. Tekintsük az Apafi-ügyet, mint egyikét azoknak a számos „kontraverziák”-nak, amelyek a diploma végrehajtása körül keletkeztek.

Rések a diplomán

Bethlen kancellár a két megválasztott ítélőmesterrel együtt Szebenben foglalta el helyét a katonai parancsnokság oldalán. Végre itt az idő, hogy neki-láthasson a termékeny országmunkának. Erdélynek szüksége volt nyugalomra, ellankadt részeinek megerősítésére. Gyógyítani kellett a sebeket, amelyeket háború, belvillongások okoztak. De ez nem volt elképzelhető másképp, csak az erdélyi erők legteljesebb összefogásával. Bécsben Kinsky, Szebenben Veteráni voltak a kancellár meghitt, jó emberei. Tanácsostársai részéről azonban kevés együttérzésre számíthatott. A guberniummal már a megalakulás heteiben súrlódásai keletkeztek. Alvinczi Péter, Toroczkai Mihály, Haller János konziliáriusok nem viseltettek ugyan el-

lenséges érzülettel iránta, de nem is túlságosan támogatták a megszilárdulás elérésére irányuló erőfeszítéseiben. Szívéhez nőtt barátja, Nemes János háromszéki főkapitány már nem volt az élők sorában. Meghalt öccse, Bethlen Pál is, akinek pedig az új érában jelentős szerepet szánt. Ha akadtak volna derék munkatársai, akkor nem mond le a jövedelmező főbiztoságról, de napi munkája annyira feltornyosodott, hogy a kancellári álláson kívül legfeljebb a máramarosi főkapitányságot tarthatta meg.

Fel volt rá készülve, hogy a személyes ellentéteken kívül kormányzása minduntalan elvi akadályokba is ütközik és hogy a diploma áttétele a gyakorlatba nem fog símán menni. Amíg Apafi uralkodott és Erdély nem lett a Habsburg-ház hűbére, a vallások és nemzetek közötti kapcsolatok rendszere nem változott. A katolikusok — jól sejtették Bécsben — mozgolódni kezdenek és a szászok is több érvényesülési teret kívánnak az eddiginél. Bethlen igyekezett megértetni velük, hogy sérelmeiket orvosolják kölcsönös jóakarattal, ne kérjék Bécs közbenjárását, mert ez a legveszedelmesebb: egyik precedens a másikat fogja követni és ennek csak Erdély önkormányzata látja kárát. A diploma harmadik pontja lehetővé tette, hogy vallási, vagy nemzeti ellentétek esetén az érdekeltek az udvarhoz forduljanak. De az udvar nem avatkozik bele Erdély belügyeibe, amíg erre fel nem kérik. Ezt Bethlen mint nagy erdélyi vívmányt tudta a maga számára elkönyvelni, ám ha mégis megtörténik, hogy az udvart legfőbb bírónak kérik fel, akkor az udvar keze nyilvánvalóan a szászok és a katolikusok felé hajlik. Ez volt tehát a diplomának érzékeny Achilles-sarka.

A gubernium tárgyalásokat kezdett a négy válságlelekezet képviselőivel, de félbe kellett szakítani, mert a katolikusok már is olyan igényekkel állottak elő, amelyeket igen nehéz lett volna teljesíteni. Töb-

bek között követelték papjaiknak egyenjogúsítását a kálvinista lelkészekkel, a közhivatalokban az egyforma számarány szerinti részesedést, a meglévő templomok arányos fölosztását a felekezetek között, a kolozsvári piaci nagy templom átadását, a püspökség és a szebeni prépostság visszaállítását a szekularizált javak visszaadásával, a jezsuiták beengedését, stb., stb. Bethlen különösen az Erdélyből kitiltott szerzetesrendek visszaözönlése miatt nyugtalankodott. A jezsuiták Bécsben már megtalálták összeköttetéseiket és Bánfi György gubernátor egy szép napon azzal hív össze hat protestáns főurat, hogy levelet kapott az udvartól a jezsuiták beengedése érdekében. A gubernátor hajlott az engedékenységre, de Bethlen a legerélyesebben kikelt ellene. — „Már most hogy én nem tudomra és látatlanra valamit mondjak és csináljak az ország és az három religio híre nélkül? Mire való a diploma, az approbata és minden? Megindulék, elháborodám, és féltérdre esvén mondom: készebb vagyok, jöjjön a hóhér és vegye fejemet mintsem én sem magam személyének olyan traktálását amit kegyelmed elkövet, elszenvedjem, sem hazám, sem ecclésiám veszedelmét a jezsuiták béhozásával munkálkodjam, etc. . . .“

Mai szemmel nézve el sem képzelhető, hogy a törvényesen elismert és beiktatott magyar egyházfelekezetek között jogok tekintetében különbség tétessék. De be kell helyeznünk magunkat a XVII. század erdélyi viszonyai közé. Erdély határain túl, Európa közepén a legkétségbeejtőbb vallásháborúság dúlt, de magában Erdélyben az összes vallásfelekezetek szabadon gyakorolhatják hitüket. Ha már most a katolikusok nem elégszenek meg azzal, hogy jogaikat lépésről-lépésre fejlesztik tovább, de egyszerre mindent meg akarnak kapni, amivel az uralkodó egyház rendelkezik, ez nemcsak annyit jelent, hogy az ország birtokügyi és pénzügyi helyzetében súlyos rázkódtatá-

sok történnek (hajdani püspöki jószágok visszaadása, dézmák visszaadása, stb.), de hatalmas rekatholizációs hullámot ver fel s olyan propagandának nyit utat, amely Erdélyt eddigi jellegéből kiforgatja és közelít az udvar be nem vallott céljához: Erdélyt katolikus tartományként illeszteni be a császári birodalomba.

Bethlen a diplomát nem egyes erdélyi nemzetek, vagy felekezetek külön érvényesülése végett, hanem *egész* Erdély érdekében hozta el. Azt az Erdélyt akarta megőrizni, amelyet a nemzeti fejedelemség hagyott örökbe. Talán túlságosan a maga kálvinista hite szerint ítélte meg az elégedetlenkedők követeléseit, talán túlzottan félt, hogy a katolikus megerősítés az ő hitén levők sorsának visszafordítását eredményezheti, de a történelem beszédes példái állottak előtte; milyen mélységbe sodorta a multban az osztrák befolyás érvényesülése a vallási türelmesség elvét és hová sodorja most, amikor Bécsben az új világnézeti magatartás minden ellenkező felfogást kiszorított a helyéről. Az erdélyi katolikus urak közül Gyulafi László, Gerőfi György, de különösen Apor István harcoltak körmük szakadtáig a katolikusok jogaiért, Apor és Bethlen régebben barátságban voltak, de a vallási kérdés már most végzetes éket vert közéjük. Mindenesetre egyezkedtek és a Nagyszebenben megtartott felekezeti tárgyalások a jelentéktlenebb kérdésekben összhangra vezettek, de a lényegbevágó katolikus igények elintézetlenek maradtak. A katolikusok később megtalálták a módját, hogy fűtyülve a protestáns főurak ellenzésére, az udvar segítségével szerezzék meg mindazt, amit akartak.

Ami a szász igényeket illeti, ezek még nem jelentkeztek olyan határozott formában, mint a katolikus igények; majd a kedvezőbb időpont fogja szabatosabb megfogalmazásban felszínre hozni. Egyelőre csak két kívánságukat emlegetik; módosítsák az erdélyi törvénytárnak azt a pontját, hogy a királybírák hadba

szálljanak és nagyszámú fegyverest szolgáltatassanak, a másik, hogy az adózásnál enyhébb elbánásban részesüljenek. E kívánságukat csakhamar orvosolta is az országgyűlés. A szászoknak egyik leghangosabb szószólója Johann Zabanius, közönségesen Szász János. Jó lesz megjegyezni a nevét, éppen úgy mint az Apor Istvánét, mert mind a ketten jelentősen szólnak majd be a kancellár életébe.

A katolikusokkal és szászokkal való tárgyalások befejeztével a rendek új követséget küldtek fel Bécsbe, hogy megerősíttesse a szebeni traktátnak azokat a pontjait, amelyekre az egyesség megtörtént és tisztázza újólág a diplomának harmadik pontját, tegyen előterjesztést bizonyos kincstári, közigazgatási és közlekedési problémákra vonatkozólag, végül adasson határozottabb formát a főkormányzószék és az udvari kancellár kapcsolatainak.

Okosabb lett volna, ha a rendek ismét Bethlen Miklóst küldik fel Bécsbe, mint aki az udvari kancellárián már minden befolyásos embert ismer. Helyette azonban Alvinczi Péter ment el, a kitűnő jogtudós. Ezúttal először történik meg, hogy a követségben a szászok és a katolikusok külön képviselői is ott vannak, akik a jövőben valahányszor Bécsbe való hivatalos követküldésről esik szó, mindig jelen lesznek és egyre inkább az ő szavuk esik a latba.

Alvincziék új módosításokkal érkeztek vissza, de ezek a reformátusok és katolikusok közötti ellentéteket nemhogy rendezték volna, hanem kiszélesítették. „Mi csak elhülénk belé, hogy mi mátkás vőlegényünket megherélték” — szörnyülködik Bethlen, amikor eléje tették a diploma újabb módosításait. Az Alvinczi-féle rezolúciók pontjai kettősek voltak, tisztázták és módosították a diploma itt-ott homályos megfogalmazását, ugyanakkor olyan új rendezést tartalmaztak, amelyekre az eredeti diploma még nem terjeszkedhetett ki. A meghozott okmány szövegezése

világosabban mutat rá a bécsi udvar nem titkolt terveire. Sokkal mélyebben kívánnak Bécsben benyúlni Erdély ügyeibe, mint ahogyan ez az elvi alapokon nyugvó diplomából következhetett volna. Egyes pontok nyilvánvalóvá teszik, hogy Bécs érdeklődése olyan kérdésekre is ráterelődik, amelyekről Bethlen Miklós joggal hihette; a főkormányzószerk belső ügye marad. Számítsuk hozzá azokat a félre nem ismerhető magánjellegű célzásokat és kijelentéseket, amelyeket a bécsi udvarban a mellékköveteknek, Baranyai fehervári papnak és Zabaniusnak tettek. Bizalmasan értésükre adták mindkettőjüknek, hogy az udvar szeme állandóan rajtuk van, különleges pártfogásban részesítik őket, de az udvarnak az a politikája, hogy nem szabad sietni, mert az idő úgyis mindent megérlel. Akármennyire elhajlás volt az Alvinczi-rezolúció a diploma első szövegezésétől, az erdélyi hazafiak valamennyien azt hihették, hogy az idő fog még nekik is kedvezni, addig is az új keretek között lehetséges az eddigi magyar élet és fönntartható Erdély kormányzata. Persze hogy érezték néhányan az újabb bécsi döntés alapján az alapelv csorbulását is és tarthattak attól, hogy a lényeg beletemetődik a részletek tömkelegébe, de a labdacs keserűségét egyeseknek megédésítette, hogy Alvinczi három birtokot is kapott, Bánfi Györgyöt kolozsvári, Apor Istvánt csíki főkapitánnyá, Haller Istvánt, Keresztes Sámuelet, Bálint Zsigmondot pedig főispánokká nevezték ki. Ezek a stallumok pedig mind busásan jövedelmeztek.

Bethlennek mint kormányelnöknek állása terénészetéből kifolyólag az egész főkormányzószerk működéséről kellett áttekintést szereznie. Az egyes tárcák így oszlottak meg: a pénzügyet Haller János tartotta kezében, a hadügyet Bethlen Gergely országos tábornok, az igazságügyet Bethlen Elek országos elnök. Ezek hatásköreiket önállóan töltötték be. A kancellári tulajdonképeni tárcája egyedül a belügy maradt. A

bécsi udvar már az Alvinczi követség idején meghozta döntését a gubernium és az udvar összeműködésének szabályozásáról és felszólította Bethlen Miklóst, hogy költözzék Bécsbe, legyen összekötő Gyulafehérvár és az udvar között, a gubernium székhelyén pedig maradjon a vicekancellár. „Ha én csak magamat nézném” — mondotta Bethlen a tanácsban — két kézzel kapnék utána, mert mind hasznos, becsületes és nyugodalmas lesz nékem. De kegyelmeteknek, a guberniumnak, az országnak nem lesz jó, mert az egész igazgatás és törvényének ereje odavonódik és a gubernium apránként árnyékká válik...” Ime e szavak is rávillannak Bethlen Miklós önzetlenségének példaadó voltára. Hiszen ha ő engedelmeskedik Bécs hívó szózatának, mint a császári udvar bizalmi embere, a legszebb állást biztosíthatja magának, távollarthatja magát a tanácsurak cselszövényeitől és élete végéig sütkérezhetik a nagy nyugati impérium napos oldalán. Bethlen azonban rájött, hogyha Bécsbe kerül, kevésbbé szolgálhatja hazáját, mintha otthon marad.

Jóakarói ugyan hibáztatták, hogy nem vállalta el a bécsi megbízást, mert ezzel nemcsak magának használt volna, hanem az országnak és az egyháznak is. Később, mikor a katolikus Kálnoki Sámuel lett a bécsi alkancellár és az volt a vélemény — Bethlen szerint —, hogy többet árt, mint használ az erdélyi ügynek, megbánta, hogy elhamarkodta a dolgot. „Az volt Erdélynek és énnekem a fátumom, hogy mind a vajdaságot, mind ezt megvessem és így osztán ne szolgálhassak az én édes, de bűnös hazámnak.” Jellemző, hogy Bethlen vonakodását: menjen e vagy maradjon, ellenségei hamis színben tüntették fel az udvarnál. Hosszú lelki harc után Bethlen kijelentette a tanácsban: „A közjó érdekében feltétlenül jónak tartom, hogy Bécsben alkancellária és titkárság állítassék fel. Ezt a hivatalt az ország és a gubernium feltétlenül zabolán tarthatja.” Bécsben ellenben így adták vissza Bethlen-

nek a tanácsban elhangzott szavait: „nem eszem én Bécsben a beste lélek fiai bokrétás bobítás ételében“. Ez állítólagos kijelentés miatt nagyban nehezítettek reá az udvarnál és csak Kinsky mentette meg a kelemetlenségtől.

A második bécsi követség

Bethlen megmaradt Erdélyben. A gubernium egy darabig békességes napokra rendezkedik be. A régi patriarchális kormányzati rendszerből hovatovább kemény bürokrácia lett. Bécs diktálta a tempót, a tanácsurak átvedlettek hivatalnokokká. A gyulafehérvári főkormányzószék hivatalában állandóan nyolc tanácsosnak kellett tartózkodnia. Nem lehetett hónapszámra otthon időzni a birtokon, mint eddig. Akta aktára gyült, kis pecsét, nagy pecsét, állandó küldöncjárás a bécsi alkancellária és a főkormányzószék között. Az egyes kormányzati osztályok elkülönülnek, a a resszort-munka személyhez kötöttebbé válik. Az ügybuzgók között ott van Apor István, tele becsvággal; már összegyűjtött néhány szép stallumot, de nem nyugszik addig, amíg Haller Jánost is ki nem rántja a kincstárnokságból. Bethlen Gergely országos tábornok is inkább a háttérben tevékenykedik. Közéleti munkájának nem sok a látszata. A gubernátor pedig csak vadászik, dőzsöl, nagyokat részegeskedik, mintha ez volna jogcím Apafi Mihály örökségének folytonosságához. Bánfi és Bethlen Gergely remekül értik egymást, állandóan egy követ fújnak, érdekeik pontosan egymás mellett haladnak. A nagy feladatok felelősségét Bethlen Miklós veszi egyedül a nyakába, csodálatos energiával dolgozik, mintha most akarná behozni mindazt, amit tőle független okok miatt elmulasztott. A kitarítás és a türelem embere lévén, a rendektől is csak türelmet kér, hogy megmutassa: Erdély nincs elveszve, a diploma alapján újjá teremthető.

A császári udvar Alvincziék követsége óta nem is bolygatja az országot, Rabutin tábornok bejöveteléig csendesség van és nyugalom. A főrendek valahogy megférnek egymás között, nincs szükségük összeesküvésre, új ligába verődésre, az egymástól távoleső kúriákat és kastélyokat, ahol olyan észrevétlenül lehet megbújni, most nem arra használják ki, hogy hangos és vérre menő pártoskodást szítsanak egymás ellen. Ne örvendezzünk azonban: a pártoskodás szelleme nem halt ki, önmagáért nő és terebélyesedik, minden kis kottéria lassan és óvatosan szövi meg fonalait. Az ország most is változatlanul politizál, a különbség legfeljebb annyi, hogy a közvita nem a főurak és a rendek kiváltsága többé, hanem, mint a vadvizek, áttérjednek az önzés és anyagiasság szenvedélyei a városokba, magukkal ragadják a polgárságot, az egyházakat, sőt magát a köznépet is. A gyűlölködés és a haszonlesés most az árenda, harmincad, sójövedelem, adók, dézsmák, templomemelések, a négy vallás és a három nemzet külön érvényesülése körül folyik. Közben megtollasodik a szászság, módos udvarházait akkor kezdi el építeni, s zajtalanul, álruhában befészkelik magukat az ellenreformáció szállásmesterei: a jezsuiták, és megtelepednek Fehérváron, Kolozsváron, Udvarhelyen, Szebenben és Fogarason, Lárma nélkül megy végbe egy lassú, de biztos helycsere. Leromlik a pénz is, a drágaság nő, nincs gabona, csak kiváltságosak számára. „Az világ most haddal tele, de nem abba halunk bele.” Most nyoma sincs a háborúnak, úgynevezett békeidőket élünk. Odakünn nyugaton újra föllángot az impériumok harca, a török-német háborúság, úgy látszik, sohasem ér véget, de az erdélyi urak és közrendek ezúttal a viaskodásokon kívül rekednek. Ami távolról sem jelenti azt, hogy Erdélyt el lehetne szigetelni. 1695-ben Veteráni tábornok, Erdély katonai parancsnoka is kénytelen hadbavonulni a török ellen. Az ütközetben elesik. Halála az Alvinczi-rezolúciók meg-

hozatala óta a legnagyobb esemény, mert kihat az ország további sorsára. Veteráni bölcsesége tartotta meg ugyanis Erdély eddigi egyensúlyát és hogy milyen sokat számít a katonai parancsnok emberisége, azt majd a későbbi évek gyászos történései fogják beigazolni, amikor minden erdélyi ember visszasírja a derék férfit, aki megmutatta, hogy egy gyűlölt rendszert is el lehet fogadtatni emberséges formában. „Ha Veteráninak igaz historicusa lenne, Erdély a jóról szintén úgy megemlegethetné, mint Bástát a rosszról” — írja Bethlen Miklós, aki a legtöbbet érintkezett a tábornokkal és titoknokával, a Thököly időkől ismert Absolonnal és akikben megtalálta annak a fegyelmező erőnek a zálogát, amely Erdélyben is féket tudott vetni a pártoskodás elburjánzásának.

Az az állhatatos kísérlet, hogy Bethlen a „béke-évek” ritka intervallumában a belső és a külső körülményeknek a megszokottnál kedvezőbb összejátszása közepette rakhassa le az új Erdély alapjait, annyira lekötötte minden energiáját, hogy magánéletével alig törődhetett. Vagyonilag rendbejött, de csak néhanapján volt módjában hazarándulni küküllőparti nyájas otthonába, hogy az árnyas tölgyek alatt, vagy a kandalló csöndes melege mellett forgathassa ifjúkorának kedvenc klasszikusait és örök olvasmányát, a mindig új és mindig lelki épülést nyújtó bibliát. A nagygazda gondjai elővették a magánéletben is. Férjhez kellett adni Borbála leányát. Felesége súlyos beteg volt. Meghalt Ágnes leánya is. Veteráni halála után az ország helyzete is megsúlyosodott. Bécsben az erdélyi ügyek képviselőtévé rendelt külügyi szervet, az udvari alkancelláriát újjászervezték és így alapos volt a gyanú, hogy a mindinkább függetlenülő szerv behatol Erdély belügyeibe is és árnyékuralommá süllyeszti a gubernium működését.

Olyan hírek is kerültek forgalomba, hogy Erdély titokban újra a törökkel tárgyal és Apafi herceg a szul-

tán segítségével akarja visszaállítani a régi rendszert. Ebből fikarcnyi sem volt igaz. Amilyen közönbösséggel nézték Erdélyben a trónkövetelők Thököly Imre, Rákóczi Ferenc föl-föltünedezését a láthatáron, éppen úgy a jogos trónkövetelőnek, Apafi hercegnek sem azt a szerepet szánták, hogy éretlen felkelési játékokba vesse be magát. De Caprara és Heisler tábornokok az állítólagos szakadármozgalom örvén tizenöt ezred katonasággal lepték meg Erdélyt, a diploma szellemével ellenkezően hadisarcot vetettek ki, önkényesen rekviráltak. Ezenfelül is gyűlt, szaporodott a sok közigazgatási és gazdasági sérelem. Az egyre nyomasztóbb helyzet szükségessé tette Bethlennek második kiküldését az udvarhoz.

A hatalom tetőpontján

1695 novemberében indult Bethlen Miklós újra Bécsbe. Tekintélyének most állott a delelőjén. Követésében fia és jó embere, Absolon kísérték el. Bécsben az *Aranyos récében* szállott meg, négy-öt szobát bérelt ki, és valóságos minisztériumot állított fel, ahol egész nap jöttek-mentek a kúrirok, főbiztosok, a titkárok, a bécsi udvar zsidó bankárai, Oppenheim, Wertheim, sőt a tábornokok, Heisler és Palm is megfordultak a szállásán. Közel öt hónapig tartózkodott a császárvárosban, tárgyalta, elosztatta a török cimboraság körüli vádat. Bizottságokat hívott össze, megbeszélte Erdély minden ügyes-bajos dolgát, kitért Apafi herceg ügyére is, szabályoztatta a sóellátás, a pénzverde, a katonai elszállásolás, az élelmezés, a gubernium székhelyének stb. ügyeit is. A Diploma Leopoldianum szerzőjét mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel fogadták és amíg ő odafenn tartózkodott, az erdélyi alkancellária vezetőinek is tudomásul kellett venni, hogy Erdély leghivatottabb képviselője van jelen. Bethlen — szokása ellenére — fényűző pompát fejtett ki, de siet megjegyezni:

„az ország pénzéből egy gombostűnyit sem vitem magammal“.

Az erdélyi kancellárt az öreg császár is több alkalommal kihallgatáson fogadta. Bethlennek még ott-tartózkodása alatt adták át a grófi diplomát, amelyet első bécsi tartózkodása alatt visszautasított. A kitüntető oklevél kíséző szövege azt árulja el, hogy Bethlennek ezúttal is sikerült az udvar legnagyobb bizalmát megnyerni. Különös elismerésképen Lipót a rangemlést nemcsak öreá, hanem mostohaöccsére és a Bethlen-család más ágaira és származékaira is kiterjesztette. E rangemelés megint olyan esemény lehetett, amely Bethlent nagy töprengések elé állította, mert lelkiismerete küzdelmének eldöntő bírójára, az álomra hivatkozik. Eszébe jutott, hogy amikor első ízben kínálták meg a grófsággal, a halott Teleki Mihály jelenése ezt a tanácsot adta neki: „vedd föl, mert kételennek lesztek véle, a németek, pápisták és ama csiricsankó magyarországi nagyságos urakra nézve, mert nem becsülnek, sőt hátravetnek benneteket“. Elfogadta hát a grófi címet, elrendezte fia mármarosai főispánságát is, elengedttette sója harmincadiát, szóba hozta a maga számára igényelt radnóti és a Thököly-nővérek uradalmainak kérdését is, ami azt bizonyítja, hogy az Apafi-jószágokról igen komoly és döntő jelentőségű tárgyalásokat folytatott és előkészítette Apafi hercegnek Bécsbe szállítását, amely hazaérkezése után rövidesen meg is történt.

Bethlen hosszúra nyúlt küldetésének egyik-másik eredménye nagy visszatetszést keltett a gubernium körében. A kancellár magával hozta a császári leiratot, amely a herceg hűségesküjének letételét követelte. Elrendelte a fogarasi uradalom visszaváltását, azon a címen, hogy ez kincstári birtok, élőszóval pedig közölte, hogy az uralkodó parancsot adott neki: Apafi herceg a hadiviszálykodások tartama alatt Erdélyen

kívül lakják és elégedjék meg a római szent birodalmi grófi címmel. Közölte továbbá a gubernátorral, Bethlen Gergellyel és Elekkel azokat a birtokcserékre vonatkozó határozatokat, amelyeket a császár a herceg öröklött jószágaival kapcsolatban elrendelt.

Az érdekelt főurak nem azt a döntést várták. Két eshetőségre számítottak: vagy megerősíti Lipót császár a fejedelmi ifjút a fejedelemségében — hiszen már nagykorúsága küszöbön állott — visszaadva minden birtokát, amellyel rendelkezik, vagy olyan birtokcserét engedélyez, amely nem Bethlen Miklós vagyonát, hanem a családi érdekeltségben résztvevő főurak eddigi birtokállományát gyarapítja. Bethlen Miklós, amikor Bécsben egyik-másik Apafi-birtokra igényt emelt, tette ezt egyrészt az Apafi—Bethlen-rokonság révén, másrészt pedig vitatható történeti és jogi címeken. Pereskedett is a birtokokért hosszú, hosszú ideig és ez a birtokszerző vonás valóban azt mutatja, hogy senki sincsen hiba nélkül. Bethlen Miklós egyelőre egy olyan közbeeső megoldást hozott, amely őt sem elégtette ki teljesen, másokat még kevésbé, de az adott körülmények között, ismerve az udvar álláspontját is a herceggel szemben, más eredményt elérnie alig lehetett. A birtok-ügy minden időben az erdélyi főurak legkényesebb ügye volt, örökös Eris-almája. A cselvetések és az intrikák, a szenvedélyek kiélesedése, úgy a nemzeti fejedelemségek századaiban, mint most is, a több-birtoklás körül halmozódtak fel. De már régóta nem viharzott fel úgy a gyűlölködés, mint az óriási Apafi-birtokok körül. Bethlen Miklós Bécsben valóban darázs-fészekbe nyúlt, amikor ezt a kérdést feszegetni kezdte. A gubernium hangulata elsötétedésének közepette a kijátszottnak vélt főuraknak édes-keves vigasztalást nyújtott, hogy a kancellár a grófi titulust Bethlen Gergelyen és Bethlen Eleken kívül Bánfi Györgynek és Apor István-nak is prezentálta.

II. Apafi Mihály megroppanva vette tudomásul a tényeket, letette a hűségesküit, de az ideiglenes elutazást egyelőre halogatta. Végül Rabutin parancsára törzstiszt jelent meg a kormányzótanácsnál és közölte, hogyha Apafi nem megy szépszerével Bécsbe, akkor ő lesz kénytelen Szatmárba szállítani. E nyomásnak engedve és a Bethlen-atyafiságra hallgatva, 1696 végén Apafi örökre elbúcsúzott Erdélytől.

Bethlen Miklós ellen azonban nemcsak a gubernium részéről támadt ellenséges hangulat, de a csakhamar összeült őszi gyulafehérvári országgyűlés részéről is. A gubernium hírverő munkája megtette a hatását. Elhíresztelték a rendek között, hogy a herceg kimozdítására vonatkozó tanácsokat Bethlen Miklós adta az udvarnak. Ha a bennfentesek tisztában is voltak azzal, hogy Apafiból sohasem lesz uralkodó, a rendek és a köznép babonásan hittek a fejedelemség folytonosságának eszméjében és árulást szimatoltak Bethlen Miklós részéről. Még az országgyűlés megkezdése előtt irtózatos sűgás-bűgás keletkezett. Nyílt hangon vádaskodtak, hogy a kancellár kizárólagosan csak azért ment fel Bécsbe, hogy magánügyeit rendbehozza. Ez a magyarázata, hogy nem sajnálta az öt hónapig tartó út költségeit a sajátjából fedezni. Persze minden megtérül azzal, hogy a fejedelmet kitúrta örökségéből és olyan megalázó helyzetbe jutatta, hogy felségsértésszámba megy, ha ezentúl valaki a törvényes fejedelmet megnagyságolja.

Bethlen ellenfelei sorban jelentkeztek a gyűlésen, a rendek indítványozták, hogy Bethlen mutassa be azokat az utasításokat, amelyeket követsége alkalmával a gubernium részéről kapott. Hasonló felszólítást kapott gróf Csáky László is, aki Bethlennel egyidőben szintén megbízatást szerzett több országos dolognak az elintézésére. Csáky Lászlóval nem is volt baj, ő bemutatja a megbízólevelét. Most Bethlennek kellett nyilatkoznia. Bethlen észrevéve, hogy itt minden

szónak súlya és jelentősége lesz, a kancellária két íródeákját beültette, hogy pontos jegyzeteket csináljanak a felszólalásokról és a tárgyalás menetéről. Erre a rendek éktelen lármába törtek ki. A két íródeákot ki akarták dobni az ablakon. Bethlen a nagy izgalomban fölállott és ezeket mondotta:

— Ne az irnokokat vonjátok felelősségre, hanem engemet. Hogyan vehetik a rendek rossznéven, ha én tudni akarom, ki hogyan vélekedik? Mi bűn lehet becsületes emberek feljegyzésében?

Ilyen és hasonló szavakat mondott, amelyekből egyesek azt következtették, hogy Bethlen az ellenszégülők neveit az udvarnak be fogja mutatni. Felszólalása közben a császár nevét emlegette, egyszerre, mintha vipera csípte volna meg, felzúdult az egész gyülekezet. Bethlen ezúttal kétségtelenül a nyeregben érezte magát. A háta mögött ott állott a császár. De vele szemben ott állott az ország. Bethlennek e pillanatban fontosabb volt a császár kegye és jóakarata. Ez a nagy biztonság azt a látszatot keltette, hogy Bécsben végérvényesen elintézett dolgok történtek és talán a császárnak és nem Bethlennek akarata érvényesült és ha történetesen nem ő veti fel a kérdést, Apafi fejedelemségének akkor is befellegzett.

A gubernium az ország és a kancellár toporzékoló vitájába nem kívánt beleszólni, meg akarta őrizni császárhűségét, de alattomban örült a kancellár meghurcolásának. A jelenlegi helyzetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy békét kell közvetíteni a bűnbakként odadobott kancellár és az izgatott rendek között és így közrehatott Bethlen követjárásának a törvényesítésében.

A gyűlés, amelynek izgalmában Bethlen Elek, az országgyűlés elnöke szívszélhűdést kapott és meghalt, szétszlott, de a viharzás Bethlen személye körül tovább tartott. Bethlenről fel kell tenni, hogyha résen is állott magánérdekeinek megvédésében, jóhisze-

műen járt el. Innen az országgyűlésből, a kúriákról és udvarházakról nehéz megítélni azt a diplomáciai erőfeszítést, amelyet annak a férfinak kell kifejezni, akit a bécsi udvarba rendel a sorsa. Viszont lelke mélyén nagyon fájlalta, hogy ellentétbe került az országgyűléssel. Végére sok mindent elintézett, de tevékenységét itt is félremagyarázták és azt sem méltányolták, ami elvitathatatlan és pozitív érték. A vagyonszerzés vádját pedig éppen azok használták ki ellene, akik legkevésbé tudtak különbséget tenni a közügy és a magánérdek között. A hercegnek, a rendeknek, a guberniumnak még mindig módjában áll, hogy a bécsi udvart ellenkezőképpen tájékoztassák és győzzék meg az ország igazi kívánságairól. Tessék másnak is elmenni Bécsbe, igyekezzék a császárt több gyengédségre bírni a szerencsétlen fejedelemmel szemben.

A kancellár hangja tele önbizalommal. Lármázanak csak az elégedetlenkedők. Soha olyan biztosan nem érezte, hogy az az út, amelyen elindult, helyes. Ha eredmények kísérik tevékenységét, akkor úgy is elnémul körülötte minden ellenséges sziszegés. A terep tisztázódott. Az 1692—96. évek folyamán az új kormányzati rendszer lerakta állásfáit. Lássunk tehát a munkához.

Hetedik fejezet

DIVIDE ET IMPERA

Újabb ellenségek

Caraffa tábornok megfélemlítést és ugyanakkor gyöngédséget ajánlott az udvarnak Erdéllyel szemben. A fékentartás eszközei közé tartozott természetesen a Divide et impera is, amely elv már XI. Lajos Franciaországában is hatásosnak bizonyult — a jelző is tőle ered —, a Habsburg-ház kormányzati politikájának pedig örökös tantételévé válik.

Az „össz és parancsolj“ szelleméből keletkeznek Erdély kormányzata terén a következő taktikai fogások: 1. Kielezni a vallási ellentéteket, részabadtítani az egyik hitfelekezetet a másakra. 2. Kielezni a nemzeti ellentéteket, segíteni az eddig észre nem vett román elemet is, hogy politikai tényezőként léphessen föl és megbonthassa a magyar elem túlsúlyát. 3. Fölbomlasztani a rendi társadalmat, a köznépet és a szolganépet „pártfogásban“ részesíteni az előjogos rétegekkel szemben. Elnemzetietleníteni a főnemességet, címek és birtokok adományozásával kiemelni a hazafias ellenállás kereteiből és a bécsi érdekek aláztos szolgájává tenni. 4. Gazdasági téren és pénzügyi téren olyan lehetetlen helyzetet teremteni, amelyből önként következik, hogy Ausztria átvenni kénytelen a gazdasági élet megszervezését. Ezek a törekvések már a főkormányzószék működésének első éveiben is felcsil-

lannak, de az erdélyi államélet agonizálását még csak 1696-tól 1704-ig terjedő időben végzik el minden részletre kiható körültekintéssel.

Veteráni helyébe Vaudemont, majd Rabutin következik, a jóakarátú Kinsky is nyugalomba vonul, a jóindulatú császári megbizottakat a rosszindulatú, vagy közömbös férfiak váltják föl, Bethlen Miklós azonban rendületlenül hiszi, hogy a „szent diplomát” nem faricskálják tovább és ez a diploma most már meg fogja őrizni Erdélyt Ausztria önkényétől. Derűlátás, reménységek melengetése nélkül nem lehet nagy teljesítményeket létrehozni. Behunyta tehát a szemét ama nyilvánvaló tény előtt, hogy a diplomát csak a pillanatnyi szükség hozta létre, a mindenkori külpolitikai helyzet.

A diploma fennmaradásához kötött remény kezdetben is grandiózus önáltatás volt, hiszen Erdély önállóságát csak az a körülmény biztosíthatta, hogy két nagyhatalom között hintázhatott és egyik hatalmat sakkan tarthatta a másikkal. De ha akár a török, akár a német hull ki, a lavirozó politikának örökre vége szakad. Erdély ki lesz szolgáltatva, különösen, ha azt vesszük figyelembe, hogy az osztrák hűbérserző politika már eredendően más természetű, mint a török, és nem engedi meg a nemzeti élet ideális kiélését, ami a törökök fönnhatósága alatt elvéve ragyogóan sikerült. Mindez logikus volt már akkor is, de a gubernium-korabeli ember nem tudott fölszabadulni a hagyományos közjogi gondolkozás formálizmusa alól, meg sem tudott volna érteni egy másként rendezett helyzetet. Ezt csak az a nemzedék veszi természetesnek, amely az új állapotokba beleszületik.

Ha Bethlen Miklós fájdalmasan is látta, hogy a most elkövetkező idők nem Erdélynek kedveznek, a lomtárba került pontokon túl a többi érvényben lévő pont szilárd alapon tartja az egész művet. Igaz, hogy a rendek már 1697-ben azt tapasztalták, hogy a diploma

„in publico“ nem is létezik, a diploma mint keret mégis 1848-ig bizonyult időállónak. És éppen itt van Bethlen gondolkozásának tiszteletreméltó volta. A diploma minden egyes betűjének fontosságot tulajdonított és késhegyig menő harcot folytatott érte. De a diploma egyetlen biztosítékát mégis csak nemzete ellenálló ösztönös erejében találta meg. Ameddig a magyar népnek megvan a tudata saját rendeltetése felől, addig Ausztria megosztó fogásai amúgy se érvényesülnek. Alaktalan ellenállás azonban sokkal nehezebben küzd meg a megszervezett támadással, ezért kell folytonosan az írott jogra támaszkodni és mintegy erődítmény-övvel védeni a diplomának még eddig érintetlen pontjait.

Bethlennek kancellársága második szakaszában két hatalmas ellenfél dobott kesztyűt. Az egyik: Apor István, a másik: Rabutin, az új katonai parancsnok. Természetesen e kettőt nem szabad egyazon mértékkel mérni. Apor István jó magyar és Bethlenen kívül korának egyetlen kimagasló nagyvonalú államférfia, Teleki Mihály-szerű ellenfél. Rabutin pedig: a német, a császár képében jelentkező kegyetlen zsarnok, aki csak a *timor*-t tartotta Erdély meghódítására az egyetlen alkalmas eszköznek, az *amor*-ról hallani se akart.

Bethlen és Apor szembekerülésének attitűdje külső vonásaiban is a Bethlen—Teleki Mihály küzdelmeire emlékeztet. Teleki akkor az Apafi erejével tört Bethlenre, Apor a Bánfi gubernátor erejével. Apafi is, meg Bánfi is sokkal vérszegényebb figurák, semhogy egy Bethlen méltó ellenfelének tarthatták volna magukat. De egy Teleki, egy Apor egészen más... Apor István a Bethlen szemében éppen olyan alulról fölkerült jövevény, mint amilyennek Teleki Mihályt látta — tegyük hozzá, igaztalanul — mert ha ezek mögött nem is állott olyan varázskör, mint amilyen a Bethlen-ház rendelkezett, őseik előkelő nemzetséghez tartoztak. Apor „a sok esztendőktől fogva a harminca-

dok árendálásával ködmönből nyusztba s bársonyba öltözött ember“ Bethlen lekicsinylését válthatta ki — aki haragszik valakire, ott sebzi meg, ahol a legsebezhetőbbnek véli — ez azonban nem befolyásolja az utókort, hogy kellőképpen ne értékelje Apor István közéleti szereplésének fontosságát, áldozatkészségét, nagy eszét, tervező talentumát, amely tulajdonokat különben nem egyszer maga Bethlen is elismerni kényszerült.

Bethlen kezdetben Apor Istvánnal is jó viszonyt tartott fenn. Mondhatni: szövetségesei voltak egymásnak, de barátságuk megromlott és csak életük alkonyán közeledtek egymáshoz. Így volt ez Telekivel is. Akkor békültek ki, amikor már késő volt. Pedig ha Bethlen idejében összefogott volna Aporral és előtte lebegett volna a Teleki-tanulság, akkor hazájuk is keményebben állott volna ellen a német nyomásnak.

A Bethlen és az Apor közötti ellenségeskedés két elvi okra vezethető vissza, az egyik: Apor vezére volt a katolikus ellenmozgalomnak, a másik: Apor pénzügyi politikája lépten-nyomon ellenkezik a Bethlenével. Annak, aki attól tart, hogy „a kontroverziák“ fogják megkönnyíteni az udvarnak a diploma kiforgatását — a személyi vonatkozásoktól eltekintve — egy is elég ok, hogy legellenzékibb magatartást vegyen fel.

Apor István négy évvel volt idősebb Bethlen Miklósnál. Már a Béli-felkelés idejében szerephez jutott és nagy fejedelem-hűségről tanuskodott. Mint fő királybíró, részt vett az öreg Apafi hadjárataiban, a zernesti csatában is, amelyből alig tudott megmenekülni. A gubernium első éveiben csak tanácsúr volt, Haller János visszavonulása után azonban őt választották meg kincstárnokká és e megbizatással a főkormányzószék egyik legjelentékenyebb állását töltötte be. Bécsben kedvelt személy, egyszerre kapja a grófságot Bethlen Miklóssal, csakhamar beiktatják a tordamegyei főispánságba is, amelyet eddig csak a leg-

magasabb rangú urak viseltek. Egyike volt az erdélyi részek leggazdagabb férfiainak. Az ő nevéhez fűződik a katolikus megerősödés minden hadászati mozgalma, így a románagnak katolikussá tetele is.

Összeörrenésük 1692. év márciusában kezdődött, a fogarasi országgyűlésen, amikor a katolikusok hat pontban foglalták össze követelésüket. A pontokat Apor István szerkesztette meg, a tárgyalásokat ő vezette. Apor és az erdélyi katolicizmus egy fogalom voltak, mint ahogyan Bethlen és az erdélyi reformátusság is egy fogalom. Nincs a gubernium korszakában elszántabb világi harcosa Romának, mint Apor, a kálvinizmusnak, mint Bethlen. A kancellár útjait Bécsben nem egyszer Apor torlaszolta el. Bethlen személyi ereje a nagyobb, Apornak a helyzeti ereje az előnyösebb, mert a Habsburg-ház főhivatalnokai magától értetődően a katolicizmust pártolták.

Apor kezdetben nem folytat nyílt harcot Bethlen ellen, nem is lehet vele nyíltan harcolni, mert ahol szemtől-szembe állnak a küzdők, ott Bethlen az erősebb. Apor tevékenysége csak egyházi téren dombozik ki. A katolicizmus, a vallási küzdelmek új lángja lassan tör elő, mint az erdőtűz és Bethlen tudja, hogy ki a gyújtogató. Ha nem az ő hitének veszedelmét látta volna benne, akkor sem felejtetheti el soha, hogy akkor, mikor a gubernátorválasztás történt, Apor ügynökei gyűjtötték össze éji órán udvarházról-udvarházra Bánfi György voksait és verték fel a hangulatot ellene. Keserű maradt a szája íze azután is, hogy amikor főbiztossága idején a német hadipénztár százezer rénes forintot kért kölcsön az erdélyi főuraktól, Apor hozta össze a kölcsönző társaságot; — a behajtás, kezelés ezer terhe, bosszúsága az övé volt, de zsírja a gubernátoré és Aporé. — Egy szóval nemcsak elvi, de személyi ellentétek is, amelyek folytonosan tüzelik egymást és nem engedik Bethlen kedélyét megnyugodni.

Hasonlóképen gondolkozhatott Apor is, ameddig Kinsky élt, Bethlen Apornak nem egy dolgát hiúsította meg az udvarnál. Apornak látnia kellett, hogy Bánfi attól való aggodalmában, hogy a gubernátorságot lehúzzák róla, lágyan kezelte a katolikusokat is, ellenben Bethlen kíméletlenül állott ellen minden engedménynek, mert attól tartott, hogy az első engedmény után nem lehet megállítani az engedmények végtelen sorát. Az erdőtűznek azonban az a természete, hogy alattomosan tör elő és egyszerre az egész erdő lángokban áll. A katolikusok nemcsak azt érték el, amit hat pontban igényként lefektettek, de forrongó, nyugtalanító állapotba kergették az egész erdélyi közhangulatot és a románok unifikálásával új csóvát vetettek bele a magyar életbe. A felekezeti mozgalom mögött újra csak Apor István kezejárásával találkozunk.

Az 1693. évi tordai gyűlés óta a viszony még rosszabb közöttük, mert most már Apor István az, aki sértve érzi magát Bethlen gáncsoskodó viselkedése miatt. Apor elhitette önmagával, hogy minden jogos előrelépését Bethlen akadályozza. Apor megkapta a harmincadok bérletét, Bethlen ellenezte. Bethlen emlékiratában kilenc pontban, úgyszólván leltárszerűen sorolja és elemzi mindazokat a jelenségeket, amelyekből arra következtet, hogy Apor neheztel reá és igyekszik megmagyarázni a feltevések tarthatatlanságát. Mindez még együttes kormányzati tevékenységüknek az elején volt, a kölcsönös súrlódások seregszámlája még szaporodni fog, de bele kell törődniök: a közélet szolgálata végzetesen összeláncolja őket.

A másik ellenfél, aki szintén már az első érintkezések során kimutatja foga fehérét, s aki azután úgy porondhoz vágja, hogy soha többé föl nem kél, Rabutin tábornok. Teljes nevén: Joannes Ludovicus Rabutin, comes de Bussy.

A bécsi udvar 1696-ban, Veteráni halála, illetőleg Vaudemont rövid szereplése után, leküldte a francia eredetű Rabutint, hogy fogja keményen Erdélyt. Nevét a népnyelv csakhamar megmagyarosította. Rabbátón — mondogatták az erdélyiek, akik közel tíz évig nyögtek a kegyetlen tábornok uralmát.

Indulatos, gyanakodó katona, csodálatos érzéketlenséggel az erdélyi problémákkal szemben. Híre éppen úgy, mint a Caraffaé, megelőzte bejövetelét, mert a hízlgő és megszeppent kormányzószék olyan ünnepélyes fogadtatásban részesítette, amilyen még az eddigi katonai kormányzóknak, vagy más császári megbízottaknak nem jutott ki. A gerinces Bethlen Miklós helytelenítette a túlzásba menő alázatosságot, mire a jó magyar urak siettek besúgni Rabutinnak, hogy vigyázzon Bethlenre, mert okvetetlenkedő, rebellis természetű ember. A felfuvalkodott katona e pillanattól kezdve gyanakodni kezdett a kancellárra, aki még akkor nem sejtette, hogy Rabutin nemcsak ellenfele lesz — megbízatása természeténél fogva, hiszen Rabutin csak Bécs érdekeit képviselte, de Bethlen saját hazájáét is —, de hogy megsemmisülésbe kergető végzete is. Rabutin néhány hónapi erdélyi tartózkodás után már e sorokat írta Bécsbe: „Közlönöm kell Felségeddel, hogy Thököly Imre óta nem volt olyan ellensége az udvarnak, mint Bethlen Miklós.”

Rabutin bevonult Szebenbe, a fejedelmi palotába költözött be és kihallgatásra rendelte be a főkormányzó-szék tagjait. Mintha ezek az urak csak az ő katonai alantasai lettek volna, dühösen fel- és alájárkált az audienciás teremben, nádpálcájával hadonászott és amikor megcsinálta a bemutatkozás nagyjelenetét, odafordult Bánfihoz:

— Ha én nem teljesítem uram parancsát, ányüsse el az én fejemet; de ha kegyelmetek ujját húznak velem, én bizony valamennyiük fejét elűtettem.

A jelenlévők hallgattak és kínosan mosolyogtak, csak a tanácsban jött meg a hangjuk. Apor kincstárnok szegte föl a fejét: „Ez osztán a kemény beszéd! De ha az én fejemet egyszer elüti, az ő feje elütésével vissza nem teszik.” Bólintott Bethlen Miklós: „Generális még ilyen szót nem mondott száz esztendő alatt Erdélyben, ezért jó idején, ez a tanácsom, orvosoljuk meg az udvarnál.”

Dehogy is mertek fölmenni panaszkodni. Ők csak egymás ellen áskálódtak, de a katonai parancsnokkal szemben meghunyászkodtak. Hagyták, hogy Bethlen csinálja, amire vérbő természete készteti, ők maguk a megszokott recepttel éltek. Nyeltek egyet, még inkább udvaroltak a tábornoknak, később a gyulafehérvári várban is pompás szállást rendeztek be számára és tették a szépet még Actonnak, Rabutin tolmácsának is, bárónak titulálták, noha köztudomás szerint egy bécsi külvárosi borbélynak volt a fia és csak Erdélyben kapaszkodott fel az uborkafára. Gyávaság, szolgálai meghunyászkodás, pedig ha akkor megfogadják a kancellár tanácsát, — aki a diploma cikkelyére hivatkozott, amely szerint a katonai parancsnoknak nincs joga beleavatkozni a polgári közigazgatásba és ezért joggal lehet bepanaszolni az udvarnál — és ha összefognak, Rabutin sem merte volna oly szorosra fogni a gyeplőt. Így azonban vérszemet kapott és könnyen megvalósíthatta tervét: magához ragadni a kormányzatot és ellenőrzést gyakorolni nem katonai jellegű kormányzati tények felett is.

A gubernium tagjai versenyt futottak, hogy ki nek legyen Rabutinnál jobb osztályzata és ha csak tőlük függött volna, Bethlen állását a katonai kormányzón keresztül örömetest megrendítették volna. A rendek és Bethlen között emlékezetes bécsi útja óta a feszültség állandósult és mesterségesen előidézett népszerűtlenségét a főkormányzószék iparkodott ki is használni. De Bécsben tekintélye még mindig töret-

len volt, úgy, hogy a gyűlölködő Rabutin sűrűn volt kénytelen igénybevenni szolgálatát és a kancellár egyszer s másszor azt hitte, hogy a tábornok lassanként megbarátkozik vele és kellő értékére szállítja le az erdélyi főemberek praktikáit; mert akármilyen önhitt is volt Rabutin, megvolt a véleménye az erdélyi vezetőkről és alantas hízelkedéssel tartósan megtéveszteni nem lehetett. Acton is fortélyos diplomata volt, politikai rendőrséget szervezett a tábornok körül, amely hírt vitt a főkormányzószék bizalmas üléseiről és más helyekről is megfelelő tájékozódást szerzett. Rabutin maga sem tagadta Bethlen előtt, hogy neki olyan megbízható kémjei vannak, akik megvisznek minden hírt a tanácsból. Ez intelem volt Bethlennek, éppen úgy, mint a főkormányzószék többi tagjának.

Az első nagyobb összetűzés Bethlen és Rabutin között egy Bécsbe szállítandó százhatvanezer forintos adótétel körül keletkezett. A tanács Bethlent küldte ki a tábornokhoz, hogy az összeg befizetésének módjairól tárgyaljon és a fizetésre haladékokat kérjen. A fölfortyanó természetű tábornok rosszakaratú halogatásnak tekintette a kérelmet és irtózatosan kikelt: „Mind a te dolgod ez, te a többieket az orruknál fogva hordozod; mind bolondoknak, csutakoknak, tókéknek tartod; de ördög vigyen engem, ha így amúgy nem bánom veled, a lábadnál találod a fejedet.” Modor kérdése, mondhatták vállvonogatva azok a főurak és kormányzószéki hivatalnokok, akik be tudtak illeszkedni a korszak szellemébe. De a kancellárt nem olyan fából faragták, hogy meghunyászkodott volna. Keményen visszamondogatott neki — lesz ami lesz. „Bizony ha nyelvének, pennájának olyan ereje lett volna, mint a kardnak, golyóbisnak, mind én, mind más, sok ember százszor meghalt volna.” Bethlen azonban tisztában volt azzal, hogy Rabutin nem csak a puffogó szavak embere — lassan, de biztosan tönkre

fogja tenni. Egy ízben annyira el volt keseredve a tábornok miatt, hogy sírva mondta a feleségének:

— Nyergeljétek föl paripámat, az erdőn keresztül kiszököm Magyarországba, vagy Bécsbe, itthon nincs biztonságban az életem, egy percig sem maradok.“

Meggondolta magát, nem ment ki. Ha gyáván megszökik a nép elől, lelkiismereti kötelessége elől menekül és élete főművéhez, a diplomához lesz hűtlen. Amíg egy szikra életerő van benne, küzdeni fog Erdély igazságaért. Csodálatos hivatástudatot érzett magában, amelyet sem Rabutinnak, sem másoknak nem lehet megpuhítani, vagy megkerülni, legfeljebb össze lehet törni. Ezek a fő acsarkodók: Rabutin, Apor, de hányan vannak mások is, akik vagy nem ponderábilisak, vagy nem mutatták még meg a szívüket. Az ellenség száma inkább nőni fog, mint apadni.

A Rabutinnal történt nagy viaskodása idején vette észre, hogy most már a szászok is fenekednek reá. Zabanius, akit pár évvel ezelőtt még meg sem látott, most a szászok nevében förmedvényeket szerkesztett ellene és az eddig békésen élő szász és magyar nemzetet egymás ellen ingerli. E falka vad ellen nincs más védekezés, mint felmenni Bécsbe fölséges urához; nem várni megbízatást és nem is futva, menekülve, senki háta mögött, hanem kiállva nyiltan, ahogy kancellári tisztje is követeli: „Hatalmas császár, hitet csepegtetnél bennünk és mi is hitet adunk neked. Kimondott nemesi szavunkat teljesítjük, már is feléd fordítottuk az ország szívét, lábadozó helyezzük hazánkat, felséges urunk, véd meg szent törvényed ártikulusait, amelyekkel megajándékoztál bennünket.“

Román megmozdulás

Mielőtt Bethlen kancellár harmadik bécsi útjának történetére rátérnénk, arról a jelentős nemzeti-ségi problémáról kell megemlékezni, amelyet a Habsburg-ház tenyészített ki a XVII. század utolsó negyedében.

Erdély történelmében csak a magyarról, székelyről és szászról szokás mint külön nemzetekről beszélni. A székely-magyar megkülönböztetés azonban nem faji, vagy nyelvi kritériumokon alapul, hiszen egyetlen székely, vagy magyar sincs kétségben olyan tekintetben, hogy egyazon népi fajnak származéka. A régi Erdély politikai életében a szászok csak nagyrítkán léptek föl olyan igényekkel, amelyek az államvezetésben előjog megszerzésért ágáltak volna. A lipóti hitlevél kiadása óta ez is megváltozik. A szászok nem elégszenek meg saját területeik igazgatásával — a központi vezetésben előbb proporcionális igényekkel, később, mint Bécs pártfogoltjai és pretoriánusai, különleges jutalomkéréssel állanak elő. A kötlevél őket is felszabadította. Kezdik hangoztatni, hogy ők Erdélyben nem csak mint telepes nép, de mint németek az Ostraum képviselői élik életüket.

De felszabadította a romániséget is, amely igen gyors népszaporulat után érvényesíteni kezd homályos nemzeti törekvéseket is és próbál belehelyezkedni a „transzilvánizmus“-nak abba a képletébe, amely a románajkúak számára is igényli az erdélyi hont. A román történészek, különösen Papiu Ilerianu azzal érvelnek, hogy Erdély 1691-ben, mint a Habsburg-birodalom kiegészítő része került vissza és Bécs nem tartva Erdélyt Magyarország szerves részének, a Habsburg-ház jogán az Erdélyben élő népeknek önkormányzatot biztosít. „E tanítás célja — írja Jancsó Benedek — „A román nemzetiségek története“ c. munkájában, — úgy tünteti fel a leopoldi diplomát

az avatatlan külföldi közvélemény és hiszékeny románság előtt, mint Erdély olyan magna chartáját, amely nemcsak tartományi önkormányzatot biztosított az országnak, de egyúttal olyan elévülhetetlen politikai jogokat az erdélyi románoknak, melyektől őket csakis az akaratuk és beleegyezésük nélkül létrehozott unió fosztotta meg.“ Ez a mondván csinált álláspont tarthatatlanná vált a habsburgi előretörések idejében is, de még inkább tarthatatlan ma, amikor a szentistváni jogszemlélet érvényesül.

Akárhogy is vélekedjenek az elfogult román történetírók, egy bizonyos: a románság száma a XVII. század végén rendkívül megnövekedett. Bécs behajtotta a politikába a román vallási unió kérdését, amely súlyos ellenmondásokhoz vezetett és hozzájárult a magyarság eddigi minőségbeli érvényesülésének a megbontásához. Módszeres és türelmes munkával sikerült a görögkeleti románság jelentős részét katolikus vallásra áttéríteni, vagy legalább is azt a látszatot kelteni, hogy a románság „áttért“. Ezzel egyidejűleg a következő célokat érték el: a katolikusok száma Erdélyben megnövekedett a hatalmon levő reformátusokkal szemben, a jobbágysorban lévő románok öntudatosak lettek, mert ugyanazon a hiten voltak, mint a katolikus magyarok, az eddig kizárólagosan vallási problémából a bécsi urak jóvoltából nemzetiségi és szociális probléma lett, nagy zúgolódására az erdélyi birtokos osztálynak, amely hosszú ideig csak azért húnyt szemet a román beszivárgások előtt, mert a nem tudatosított néptömegek olcsó munkaerőt jelentettek a számára.

Erdélynek az első gubernium idején körülbelül ötszázezer lakosa volt. A nemzetiségi számarány 1700 körül így oszlott meg. Magyar: 150 ezer, szász: 100 ezer, román: 250 ezer. Harminc évvel később magyar: 195 ezer, szász: 110 ezer, román: 425 ezer. 1704-ben

magyar: 350 ezer, szász: 150 ezer, román: 800 ezer. A magyarság a XVII. században megőrzi teljes vezetői szerepét, a hitlevél kiadása után azonban a Havasalföldről menekülő románok nem bírva tovább a bojárok igáját, embertelen bánásmódját és adózási rendszerét, tízezres tömegekben duzzasztják föl Erdély lakosságát. A szászság szaporulata nem olyan szembeszökő, de mint Bécs kedveltjei, új erőre kapva remekül kiépítik politikai és gazdasági szervezeteikkel. József és Mária Terézia alatt a szász-magyar erőviszonyok mindinkább eltolódnak a magyarság hátrányára. A szászok a XII. század közepén költözködtek be Erdélybe, zárt művelődési kört alkottak, ispánokkal igazgatták székeiket, képviselőket küldtek az országgyűlésre. Dolgos, munkás nép, amelynek Erdély iparosodás és városiasodás terén kétségtelenül sokat köszönhet. A szászok igényei, hogy minden országos kérdésben képviseltessék magukat és résztvegyenek a közös haza gazdasági és politikai újjáteremtésében, összeegyeztethetők voltak az erdélyi jogérzékkel, de az már nem, hogy az erdélyi törvénytárból Bécsben rendre kitöröltessék mindazokat a szakaszokat, amelyek nekik nem tetszenek. Az erdélyi magyarság elkeseredése nemcsak a románokkal szemben észlelhető, de most már a szászokkal szemben is. „Olyban tartanak bennünket azok a hitvány szászok — írja Cserei Mihály —, mintha ők keresték volna fegyverekkel Erdélyt és nem a magyarok. Ha valaha Isten magyar fejedelmet adna Erdélynek, bár a római császár klientáléja alatt, más gondot kellene viselni a szász urakra és meg kell ültetni a szász városokat magyarokkal; hadd parancsolnánk mi nekik, nem ők a magyaroknak.“

Valóban, az a bensőséges egyetértés, amelyet az 1438. évi tordai országgyűlés pecsételt meg és amely alapot szolgáltatott a legszilárdabb erdélyi államforma létesüléséhez, végzetesen fölbomlott és soha többet

nem tért vissza. Pedig ha a magyar-székely-szász nemzetek tartották volna a transzilván kötést, erőiket latba tudták volna vetni az új, harsányhangú román tömegek ellen, amelyek egy késői népvándorlás jellegzetességével özönlöttek be az országba. Erdély intézőinek szótárából hiányzott azonban e szó: népesedési politika.

Mellesleg Bethlen Miklós figyelme erre is kiterjedt, mert még a bujdosók idejében többször is megírta Teleki Mihálynak, hogy magyarországi telepítéssel kellene Erdély magyarságát növelni. E tervből azonban semmi sem lett. Most is az erdélyi magyarurak csak későn ébredtek fel a veszedelemre, amikor már Bécs machiavellisztikusan a románság hónalja alá nyúlt és kijátszotta a magyar-székely nemzetek ellenében. És amit bomlasztólag el tudott érni a nemzetiségek terén, ugyanazt fokozta a vallási kontroverziák terén is.

Már 1692-ben az történt, hogy Lipót császár rendeletet adott ki, amely szerint minden görögkeleti pap, amennyiben elfogadja Rómával az egyesülést, egyenjogú lesz a katolikus egyház papjaival. Teofil erdélyi román vladika, akit a bukaresti érsek szentelt fel püspöknek, azt a rendelkezést, amely eredetileg a kárpátaljai ruténségre vonatkozott, csalárd fortéllyal Erdélyre is értelmezi és érintkezést keres Baranyi Pál jezsuita páterrel, aki az elmúlt évben érkezett álruhában Fehérvárra, ahol megszerezve az egyhiten levő főurak támogatását, mint plébános kezdett tevékenykedni. Baranyi közvetítette is a tárgyalásokat az udvar és Teofil között. A becsvágyó, de egyébként teljesen műveletlen román püspök ígéretet kapott Bécsből, hogy amennyiben erdélyi nyája felveszi a katolikus hitet, az udvar gondja lesz a román népet gazdaságilag is felemelni. A románság körében ezt már úgy magyarázták, hogy a hatalmas német császár fel akarja szabadítani a románokat a

kegyetlen magyar urak igája alól és minden katolikus románt nemessé tesz.

A pópák hírverése eljutott magyar körökbe is, ahol hasonlóképen idegizgalom támadt, nem vallásfélteésből, vagy vallásnyerésből, mint inkább az aggodalomból, hogy a román jobbágyok ha nem is szabadulnak fel, de a bujtogatás hatása alatt eddigi uraik ellen fordulnak. A bujtogatás erre óvatosabb lett, az urak kezdtek megnyugodni, egyedül Bethlen Miklós és néhány egyházáért aggódó kálvinista főúr élt a gyanúperrel, hogy a tárgyalások suba alatt tovább folynak és a ruténok vallási unifikálása után a románok lélekcsereje is bekövetkezik.

Négy éven keresztül tartott az unifikálás bizalmas előkészítése, végre 1697-ben megérett annyira, hogy kisebb román zsinat ült össze és elhatározta, hogy a románságot Róma oldalára viszi át. A zsinaton Teofil dörgedelmes vádat mondott a magyar rendek ellen, felhánytorgatta népe állítólagos szenvedéseit, már a nemzeti fejedelemség alatt és így nyilvánvalóvá tette az áttérésnek politikai célzatát is. Az erdélyi közhangulat most még szélesebben hullámszik, hova-tovább az evangélikus szászok is aggodalommal nézik a románság erőlködését, sőt a katolikus főemberek is úgy vélekednek, hogy egyházuknak vezetői túllöttek a célon. Minden ellencselekedet azonban hiábavaló volt, a kimozdított kő elgördült, Kollonics most már nem fog tágítani, amíg teljes mértékben nem ér célhoz.

A kancellár magatartása a románsággal szemben közismerten humanisztikus volt és ezzel is kirítt a vezetőosztály társadalmi szemléletéből. A jobbágyokat általában nem vették emberszámba, az egykori krónikák nyüzsögnek a jobbágyverés híreitől. Aki azonban könyörületességet mutat a magyar jobbágyok iránt, a román jobbágyokkal szemben sem követhet más bánásmódot. A kancellár nem volt ké-

pes türelmetlenségi érzéseket táplálni az egyébként elmaradott, polgárosult életre még alkalmatlan havasi mócokkal szemben sem. Amikor még kancellársága előtt, mint elszállásolási biztos működött Máramarosban, a románok miatt összekoccant egy Kintzig nevű főtiszttel. A főtiszt megfogott egy nagyhajú román parasztot: — Micsoda ember lehet Jézus Krisztus? A román bambán feleli: — Nem tudom. Kintzig magához int egy másik románt, kinyitja az ablakot és kifelé mutat: — Hát azokat a hegyeket ki csinálta? Ez a román is együgyű „nem tudom“-mal válaszolt. — Látjátok — fordult Kintzig Bethlenhez és a magyar urakhoz —, így tartjátok a népet műveletlenségben. Bethlen Miklós visszavágott: — A mi oláhaink tényleg műveletlenek, de félik az Istent, jámborak, különbek, mint a ti németjeitek, akik üldözik, meggyilkolják a más valláson lévöket és a nemeseknek sem engedik meg, hogy a bibliát forgassák. Ami pedig benneteket illet, műveletlen, ostoba ember a ti soraitokban ezer is akad.

A kancellár a románság unifikálása ellen két okból foglalt állást, mind a kettő politikai természetű. Attól tartott, hogy a románság katolikussá tétele az erdélyi katolikusok számarányát duzzasztja fel és hogy a tervbevett jobbágyszabadítás a rendek előjogait megtépázza. Tudta, hogy semmi őszinteség nincs az áttérésben, a babonás románok hite mélyen az ortodoxiában gyökerezik és ezért hitbéli vonatkozásban nem sokat tartott arról a térítési mozgalomról sem, amelyet a gubernium Hunyad megyében az ott élő és kétségtelenül magasabb értelmiségű románoknak a református hitre való áttérítéséért folytatott. Mindenki maradjon meg abban a hitben, amiben született — ez volt erkölcsi alapaxiómája. Amikor azzal vádolták a rendeket és visszamenőleg Erdély fejedelmeit, hogy nem törődtek a románság lelki szükségleteivel, joggal mutathatott reá, hogy a bibliának ro-

mán nyelvre való átfordításáról is nem a vladikák, hanem a magyar fejedelmek gondoskodtak.

Meggyőző érvekkel azonban nem lehet harcolni. A románság a rendek ellen való szakadatlan bujtogatással magának az országnak megmaradása ellen tüzelt és azok, akik kezére jártak, olyan politikai fegyverhez juttatták, amely az erdélyi magyarságnak örökös veszedelme lesz a történelem későbbi folyamán. Mert Bethlen az akkori korszakban nem gondolhatott sem magyar, sem más nemzetiségű jobbágy-ság felszabadítására, hinnie kellett, hogy a rendek egymagukban képviselik Erdély alkotmányát, nemzeti törekvéseik és uralmuk azonos az egész magyar nép uralmával, ha pedig e társadalmi egyensúlyt megbontják, az ország anarchiába szédül.

Bethlen harmadik követsége

A rendek 1697 év őszén követségbe küldték fel Bánfi Györgyöt, Bethlen Miklóst és Apor Istvánt. A követség összeállításából látjuk, hogy az ország igen nagy fontosságot tulajdonított az útnak, ha egyszerre mind a három főemberét az udvarhoz meneszti. Egyszer mindenkorra végére kell járni — vélekedtek a rendek — azoknak a külső intézkedéseknek és sugalmazásoknak, amelyek a diploma további megrontásához vezetnek. A három főember külön hajóban evezett, de kétségtelenül megvolt bennük a szándék, hogy Erdély függetlenségét megóvják a további támadásoktól. Bethlen és Bánfi szavá fogják tenni, hogy az ország engedelme nélkül bejött Ilyés András, az „úri püspök“ is és a katolikus törekvések is egyre súlyosbodnak. Apor kincstárnoknak a pénzügyi kérdéseket illetőleg lesz előterjesztése, mert az udvari kancellár egyre-másra olyan rendelkezéseket küld, amelyek ellentétben állanak a diplomával. Most már

idefenn van az ifjú herceg is, meg kell tudni, hogy visszajön-e valaha, vagy igaza volt-e Bethlen Miklós-nak az elmúlt esztendőben, amikor közölte az udvarnak idevonatkozó szándékait. Rabutin is egyre szorosabbra fogja a gyeplőt, most már a vallási kérdésekbe is beleártja magát, holott ez igazán nem a tisztje. Elodázhatatlan a szükség megértetni az udvarral, hogy Erdély lojális, de tartja magát az alapokmányhoz.

Az időpont persze nem a legkedvezőbb; most néhez eredményeket kicsikarni, miután Lipót békét kötött XIV. Lajossal, Jenő herceg pedig olyan fényes győzelmet aratott, hogy még a legvérmesebb titkos törökbarátoknak sincs a legcsekélyebb okuk az európai helyzet megváltoztatásában reménykedni.

Feltételezzük, hogyha ez a három államférfiú következetesen harcol, nemcsak az általános elvek tekintetében, de a részletek terén is, akkor küldetésüket több eredmény koronázza. Hárman azonban három felé beszéltek, a kancellár és a másik két főúr között a viszony útközben, vagy odahaza, vagy talán Bécsben olyan ellenséges lett, hogy az együttműködésnek még a látszatát se tudták megőrizni. Bethlen Bécsben el is vált tőlük, külön lakott és csak a tárgyalások folyamán érintkezett a követség többi tagjaival. A Bánfi—Apor együttműködés sem ért egy hajtófát. Bethlen azt mondotta, hogy Aporral ő Bánfin egy pénz ára gyertyánál is megalkudhatott volna. Még valószínűbb, hogy Bethlennek, ha keveset változtat érintkezési modorán, a legkönnyebb lett volna Aport kihajózni a Bánfi hajójából.

A kancellár szüksézáván számol be e követség egyes részleteiről és a meghozott eredmények mutatják is, hogy bizony ezekért kár volt annyi időt és fáradságot elpazarolni Bécsben. Kinskynek, aki még akkor hivatalában volt, első dolga volt a katolikusok

követeléseit szóba hozni, az ország általános érdekeire vonatkozó kérdéseket azonban mellékesnek tekintette és így ezek háttérbe szorultak. Kinsky a katolikusok memorandumát emlegette, Bánfi és Bethlen jóhiszeműen kijelentették, hogy ők hírét sem hallották a katolikusok új memorandumának, de mint református valláson lévők úgy találják, hogy ez a memorandum a reformátusság ellen való. Kinsky megjegyezte: — Az urak mint a főkörmányzószték megbízottai, nem pedig mint reformátusok vannak jelen.

Később a Rabutinnak adandó tiszteletdíjról tárgyaltak. Bethlen azzal jött fel, hogy panaszt emel Rabutin ellen és íme az udvar a tábornok erdélyi ténykedéseit, amelyeket minden igaz hazafi hajmeresztőknek talál jó borsosan a rendekkel akarják megfizettetni. Apor István azonban rendkívül előzékenyen nemcsak erre az évre igényelt kegydíjat ajánlotta föl, hanem még az előző évit is, úgyhogy Rabutin pár év alatt huszonötezer forintjába került Erdélynek. Felébe annak az összegnek, amelyet a diploma évi adónak előírányzott.

Hogy más és jelentősebb kérdések tárgyalása mikép folyt le, a kútforrásokból nem derül ki. Csak annyit tudunk, hogy a kancellár berzenkedett és zúgolódott és most már az a veszély fenyegette, hogy tavaly megszerzett nagy népszerűségét elveszíti az udvar előtt. Apor és Bánfi magára hagyták és így azt a látszatot keltették, hogy Rabutinnak igaza volt: Bethlen valóban veszélyes ember. A kancellár ezt írja emlékiratában: „én bizony sokat keménykedtem, osztán egy nagyon értelmes magyar megintett: nézd el uram, te a középen vagy a kettő között, ez nagyobb, az kisebb nálad, neked azonban mind a kettő ellenséged, s mindakettő szerencsájének nagy kovácsa. Mit gondolsz? Az udvarnak hízelkedik mindenik s te veled menti magát, te nyomod a zsákot, te kened a sajtot, tiéd lészen a malmota, övék lészen a must“.

A rendek a bécsi útra a küldöttségnek fejenként négyezer forintot szavaztak meg. „Ők mint dús gazdagok — írja Bethlen — Bécsben pompások voltak és amint maguk mondták, vásárlottak el nyolcvanezer forintnál többet és a gubernátor azonfelül vette meg akkor az ecsedi nagy uraságot és az ő pénzének nagy büzi sok kárt tett az országnak, ekkora reánk vetett millió iránt, mert az udvar így argumentált: hogyha csak két úrnak ennyi pénze vagyon, hát a többinek? hát az egész országnak? Mondtam én ugyan némelyeknek, hogy arról ne argumentáljanak, mert bizony, ha az egész erdélyi főrendet, a Teleki-ház kivételével, összeütnék is, mégsem találnának annyi pénzt, arany ezüst marhát, mint önálok ketten“.

A gubernátor és a kincstárnok most először kerülhettek fel úgy Bécsbe, hogy úri nagy állásaikban díszleghessenek. Apor följegyzéseket tett bécsi útjáról, ezekből tudjuk meg, hogy Bécs mennyi élvezetet nyújthatott a számára. Vadászat, olasz opera, tűzijáték, a Burg pompája, fogadtatás a császári párnál, ismerkedései legelőkelőbb udvari emberek családjai-val kötötték le az érdeklődését és nyújtottak lehetőséget, hogy magánügyeiről, a só és a harmincadok bérletéről zavartalanul tárgyalhasson a bennfentesekkel, vallási kérdésekről pedig a főpapokkal. Apor István „főúr“ volt a szónak európai értelmében és a hozzáértők gyakorlatával szürcsölgette egy jóléttől áradó műveltség intellektuális élvezet. Vallásos ember, aki átérezte a katolikus mélykultúra esztétikai szépségeit is, tudott gyönyörködni a jezsuita művészet építészeti és képfaragó alkotásaiban, kedve szerint érezhette magát a császárvárosban, amely jelesen ennek a kultúrának nyújtott süppedékes melegágyat. Az erdélyi főúr itt Bécsben nem vált ki osztályának jellegzetességével és itt idegenül ható életformájával, otthonosan lépkedett a bíboros főpapok, mágánások gobelines termeiben, a rokonérzés, egyforma gondol-

kozás szálai kapcsolták össze velük és miközben a legilletékesebbekkel azokról a problémákról folytathatott fesztelen eszmecserét, amelyektől a protestáns főuraknak önkénytelenül ki kellett szorulniok, tetézhette új engedélyek megszerzésével roppant gazdagságát, amely fejedelmi udvartartást biztosított neki. Ha Bécsben nyolcvanezer forintot költött el, tehette, hiszen amikor ebben az évben elkészítette végrendeletét, egyedül egyházának bizonyos birtokokon kívül félmillió forintot adományozott.

A vagyont kétségtelenül ügyes üzleti vállalkozásaival halmozta fel. A családi vagyon törzséhez beházasodások révén jutott. Foglalkozott marhakereskedelemmel, ökreit Bécsben árultatta, borkereskedéssel a Havasföldön is dolgoztak borügynökei. Nagy jövedelmet biztosítottak számára a bérletek, sápok, amelyeket a jövő-menő kereskedőktől kapott; nagy kamat fejében megszorultaknak kölcsönöket biztosított. Háromszor házasodott és minden házassággal nőttön nőtt a gazdaság s uradalmait oly mintaszerűen vezette, hogy ezek jövedelme is a gazdagok között az élre emelte volna. Bécsből hazajövet ezüstből való borhűtőt hozott magával, amely akkora volt, hogy egy hat éves gyermek megfürödhetett benne Unokaöccse, az emlékiró Apor Péter szerint háztartásában csak ezüsttálból nyolcvanhat volt, ugyanannyi ujjni vastag ezüstitányér, ünnepségeken pedig arany étkezőeszközökkel tálaltatott fel. Persze hogy kocsiderékszámra vásárolta most Bécsben a legkülönbözőbb fényűzési cikkeket, újfajta golyóbisontöket, vadásztáskákat, ruháneműket, kristályt, amelyet Erdélyben tátott szájjal megcsodáltak. Egyébként is a szolgálatkész görög kereskedők is mindig kedveskedtek neki azokkal a divatos holmikkal, amelyeket nyugatról hoztak magukkal. Így vált Apor István jellegzetes képviselőjévé annak a műveltségváltásnak, amelyet a krónikás „náj módi“ szóval jelöl meg.

A bécsi követség hazautazott, de csak Apor István-nak hozott „kézzelfogható“ eredményeket. A visszautazásról Bethlen Miklósnak ennyi följegyezni valója van: „Lejövőben nagy embertelenséget követtek velem, egyszer a Vértesen, másszor a poroszlói pusztán hagytak el éjtszaka gonosz helyeken, osztán megírást nekik: vagy elváljunk, vagy együtt járjunk.“

A rákövetkező évben sem Erdély, sem Bethlen életében nincs kiemelkedőbb esemény. Az élet szenny-nyes áradatával hömpölyög tovább. 1699 januárjában megkötötték a török-német évtizedes háború korszakát lezáró karloviczi békét. Félévi huza-vona előzte meg a nemzetközi jelentőségű egyességet, amely alatt fél Európa diplomáciai testülete sátortáborban lakott. A római császár és a szultán között létrejött ünnepélyes megállapodás huszonöt évre szólt. A török végérvényesen lemondott Erdélyről. Most már jogi formák között is bekövetkezett Erdélyben az az állapot, amely a napi élet ezer kis tényében nemcsak a megváltozott állam-berendezkedést, de a megváltozott társadalom képét is tükröztette.

Metamorphosis Transsylvaniae

Vajjon melyik időponttól számítsuk azokat a társadalmi változásokat, amelyeknek Erdélyben a német befészkelődés után természetesen be kellett következniök? Erdélynek osztrák védnökség alá helyezése a társadalmi alakzatot is olyképen formálta át és olyan közéleti problémákat vetett fel, amelyeket az öreg Apafi uralma alatt az erdélyiek nem ismertek. Azonfelül, hogy a hitbuzgó Habsburg-ház a katolikus restaurációt istápolta, vonzási körébe bevonta a szászokat, mint a német uralom természetes támaszait, megkavarta a nemzetiségi kérdést, politikummá téve az erdélyi románság igényeit, elkezdte kicserélni a köz-

igazgatást, megváltoztatta az adózás eddigi formáit, új tisztviselőosztályt létesített és új szellemmel telített társadalmi osztálynak vetette meg az alapját. Erdély nemzetközi helycseréjével eddigi gazdasági-kereskedelmi intézményei és jogrendszere is az osztrák-erdélyi együttműködésnek megfelelően módosultak. Végül a társadalom külsőségeiben megmutatkozott az osztrák szellem abban a bizonyos „náj módiban“, amelyet érthetően a vezető osztály karolt föl és amelyről lehangoltan ad hírt a mi számunkra is a korszak egyik legelbájolóbb hangú emlékirója, báró Apor Péter.

A vízelválasztó vonalat a régi és új Erdély között a gubernium felállítása jelenti. Erdély eddig fejedelemség volt, most — akárhogy is szépítsük — a Habsburg-ház koronagyarmata. Ez a vonal időben nemcsak két nemzedéket választ el egymástól, hanem két érzést és szemléletbeli korszakot is. A kormányzószék felállítása utáni évek, amikor a változás már széles területeket önt végig és megtapad rajtuk, fokozatosan elősegítik a társadalom átfestődését. A hagyományos magyar társadalmi élet kivetkőzik régi jelleméből. Joggal nyugtalanzkodhatik tehát az elnyomott és szokásaira büszke magyarság, amelynek egyik tolmácsolója a mult értékeit féltékenyen őrző, pennás altorjai báró.

Apor Péter unokaöccse Apor Istvánnak. 1676-ban született. A kormányzószék felállításának évében húsz esztendő, ifjúságának benyomások befogadására anynyira kész esztendői még a nemzeti fejedelemség záró korszakára esnek. Bécsben nevelkedett, az aulikus világ levegőjében. Az első bécsi alkancellár: Kálnoki Sámuel lányát vette el feleségül. Katolikus mivolta és néhány évi bécsi tartózkodása ellenére se volt kiforogatható magyarságából, ami érthető is, mert a katolikus magyarban is épp oly ösztönös átöröklöttséggel lehetett meg az erdélyi tudat, mint a kis haza kálvinistáiban, vagy más protestánsaiban. Apor élete is olyan változatos és nyugtalanító mozzanatokban gaz-

dag, éppen annyira „veszélyes“ mint a legtöbb erdélyi főemberé. Bécsben a jezsuiták neveltje, de Erdélyben mint Rákóczi-gyanús kerül az üldözöttek listájára és hosszú időre megismerkedik a börtönnel. Bethlen Miklósnak és Cserei Mihálynak kortársa. Ők hárman a leghitelesebb megfigyelői és bírálói annak az átmenetnek, amely a nemzet reményeinek még termékeny évtizedeiből a kényszerű belenyugvás nyomorúságába vezet át és amely mögött mindinkább kiszélesedik a méla honfiúi fájdalomnak háttere.

Apor Péter jobbára csak a külsőségekben végbenő változásokról cseveg, „a politika“ nem érdekli. A kor gyöngéivel szemben megértő és elnézőbb, mint akármelyik tollforgató kortársa. Humora ízes, nyelve pontos, a szög fejét eltaláló szókimondása őt hozza legközelebb Mikeshez. Filozófikus nyugalma azonban nem téveszt meg. Lakodalmakról, régi nyájasságokról, utazgatásokról, vendégeskedésekről, viseletekről, társadalmi rendtartási szokásokról csapong, azzal az eláradó, anekdotázó bőbeszédűséggel, amellyel az apák és a nagyapák az asztalfőn, a lámpa szelíd fényében a „rég jó idők“-re emlékeznek, az emlékezet során föl-fölbukkanó képzetek mögött azonban keserűség lappang, ugyanaz a fájdalom, amely a hevesebb vérmérsékletű Bethlen és Cserei ajkain ostorozó vádakát szólaltat meg.

„Oka pedig ezen írásomnak az — írja Apor a Metamorphosis bevezető cikkelyében — hogy mivel ab anno 1687, amely esztendőben az német legelsőbbben bejőve, azoltától fogva látom, hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszomántos köntösökre vágyunk és már atyáink szokott eledeleit meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen...“ Az első kifakadás a címkórság ellen szól. Ezt a maniatikus hecsvágyat szedi ízekre Apor Péter és ennek változataival találkozunk minduntalan Bethlen Miklósnál és Csereinél is, jeléül an-

nak, hogy a címkórság az új idő egyik legveszedelmesebb betegsége volt.

Az új címezgetések ragályát a bécsi udvar hozta be. Grófságokat, báróságokat, lovagi rangokat osztogatott, aranyláncokat aggatott az erdélyi magyar díszruhákra, így jutalmazva meg az aulikus erényt és biztatva az erdélyi éltársadalmat még buzgóbb szolgálattevésre. Erdélyben Caraffa után már nincs szükség — legalább is a gubernium első évtizedében — a kegyetlen megtörés módszereire. Most az édesgetések intermezzóját éljük. A régi törzsi főnemesség helyett kezd kialakulni a császári nemesség, amely a társadalmi megkülönböztetéseknél már csak mellékesen veszi tekintetbe a régi származást, és a honi hagyományok mértéke helyett az udvari méltóságok értékskáláját alkalmazza.

A származástudat az erdélyi magyar társadalomban, nemcsak a főnemesi osztályban, hanem a magát nemesnek és szabadnak valló székely társadalomban is megvolt, anélkül, hogy ennek hangsúlyozására különösebb címekre lett volna szükség. A geneologia a XVII. század második felében lett divatos. (Párizs-Pápai Ferenc, a korszak egyik legsokoldalúbb tudósa könyvet is ír róla.) Amikor minden érvényesülésnek alapja a név és a vagyon, a főemberek egymással való versengései közben sűrűn kihasználják egymás ellen az őseket és lettlégyen az alulról felkerülteknek bármilyen nagy érdemük, nem volt talpig ember az, aki mögött elhalványodik a családi visszaemlékezés. Már az öreg Apafi idejében fölhánytorgatták egy Székely László, Naláczi István, sőt egy Teleki Mihály származását is, Telekinél teljesen jogtalanul, mert ha mint szegény menekült került is annak idején Erdélybe, ősei történelmünkben már azelőtt sokat szereplő nemesi család sarjai. De a gubernium idejében, amikor a főemberek ármálisa kőpni kezdett, idejében érkezett a hatalmas bécsi udvar rang-esője. Bécs az udvari címado-mányozásoknál keveset adott a régi titulusra, de a

büszke erdélyiek, ha sütkéreztek is az új nap fényében, odahaza, a maguk világában annál inkább becsülték a régít. Apor Istvánnak a szemére vetették a guberniumban, — olvassuk Cserei krónikájában — hogy alacsony sorsból került föl. Apor erre fölhányatta a káptalani levéltárakat és rá is akadt egy 1373 évbeli donációra. „Urak, urak — vágta ki a főkormányzószék ülésén — ti mindenkor a magatok familliárisát hánytorgatjátok. Nohát nagyságtok közül melyik mutathat ki ilyen hiteles okmányt családi származásáról?”

I. Lipót hozta divatba az erdélyi főnemeseeknek nagyszámú grófosítását és bárósítását. Az első grófi titulust Teleki Mihály kapta meg. Csakhamar grófok lettek Pekri Lőrinc, Gyulafi László, Bánfi György, Apor István, a Bethlen-család seniorjai, Kálnoki Samuel, Mikes Mihály. Ezek a jelesebbek, akiknek megvolt a régi jogcímük is, hogy a főnemesség vezető tagjai legyenek — „de ma olyan grófok is vagynak némelyek Erdélyben, hogyha száz jobbágyot is elajándékoznak, alig maradna ötven magának. Ma sok báró vagyon Erdélyben, akik maguknak egy hintót sem tudnak tartani: nem hogy hintóra s aranyos kardra fizetnének, hanem két három rongyos szolgával alig kosognak. Régente az grófok és bárók az igen régi familliákból voltak. Szégyenlem az nevét leírni, az kinek az apja, vagy nagyapja az ekeszarvát fogta és robotára az földes úrnak bejárt, mert ilyen bárónk is vagyon.” Így szidja Cserei Mihály az éhenkórász mágánásokat, ő, a középnemes, aki büszkélkedve mutatja ki apai-anyai ágon húsz jeles familiával az atyafiságot. Az ős erdélyiek, a főnemes és a középnemes családok féltékenyen őrzik származástudatukat és küzdve-küzdének, hogy az új címek el ne koptassák a régi titulust. Mert ebben a címertani folyamatosságban erdélyi hivatástudat rejlik, a magyarság eleven nemzőereje, páncélozottság az idegen beszivárgás ellen.

Bethlen Miklós, aki csak erős lelki harc után fogadta el a bécsi kitüntetést, a guberniumnak címekeket és rangokat átértékelő korszakában igen nagy fontosságot tulajdonított a magyar rangértékelések és régi címzések fenntartásának. „Én ugyan csak a régi titulust akartam az egész Bethlen és Apafi familliónak renováltatni, de a császár nem akará. Van Kinsky levele róla.” Ki látta volna meg jobban, mint a kancellár, hogy a címzésekben a hagyomány lüktet tovább és a réginek ereje elevenebb és termékenyebb az újnál. De tudta ezt jól a gubernátor is, aki szívesen nagyságotlatta magát egy ideig, amíg a bécsi udvar be nem tiltotta a nemzeti fejedelmeknek kijáró megszólítást. A vetélkedés az erdélyi főemberek és dámák részéről nemcsak a megszólításokban volt meg, de a hatalom, a vagyon csillogtatásában is meg akarták mutatni: ki a különb. Vendéglátásban, öltözködésben, ló-, fogattartásban már annál az oknál fogva is, hogy az apák és nagyapák is így csinálták, nem ismertek mértéket, nem voltak figyelemmel a közállapotok romlására.

Az erdélyiek mindig kedvelték a pompát. Idegen szokások könnyen honosodtak meg az erdélyi főúri háztájakon, de a nemzeti viselet nagy általánosságban ugyanaz, mint a fejedelemségek idejében. A bécsi divat, az úri rendek és a kereskedők sűrű utazgatásai és a német hivatalnokok beözönlése révén betört Erdélybe, de nem eredményezhette, hogy új csillogást rakjon a régi helyébe, hiszen Erdély — néhány szerencsés kivételtől eltekintve — elkoldusodott és a régi díszöltözetek, amelyekben a kevésbé tehetősek kellemezettették magukat, öröklött holmik voltak. Ha az erdélyi magyar társadalmi szokások alapeleme a fényűzésből, vagy legalább is a jómódból fakadt, akkor ez a divat most halálra volt ítélve.

De ahogyan lenni szokott, minden új korszaknak megvannak a maga vámszedői. Egy új társadalmi réteg kezdi megszédni magát, amelynek még csak titu-

lusa van, de szerzi már magának a vitulust. Apor Péter, aki a határmegyén is állva az erdélyi ancien régime képviselőjének nevezhető és szemtanuja az új honfoglalásnak, színes metaforákba öltözteti a változás tényeit, de amit nájmódinak nevez, az nem egy társadalmi osztály díszlettárának kicserélése többé, hanem csöndes, lehangelő búcsúzkodás a múlt értékeitől. A német beszivárgást Erdélyben és a belterjesebb kultúrcserét a két ország között az a körülmény is előmozdította, hogy rendszeres postakocsiközlekedést létesítettek, így az erdélyi mágnásoknak és kereskedőknek utazgatni már nem volt olyan körülményes, végül az összeszokást előmozdította, hogy az Erdélybe helyezett közhivatalnokok és katonatisztek beszállások és állandó itt-tartózkodás révén érintkeztek az erdélyi családokkal s később már össze is házasodtak. Az erdélyi magyarság sohasem mutatott olyan társadalmi elzárkózottságot, mint például a szászok, de ezúttal az utóbbi is felengedett, hiszen az ő nyelvén beszélő, az ő érdekeit képviselő vérrokonainak a beszivárgásáról volt szó. De az erdélyi magyar arisztokrácia oly mélyen gyökerezik különleges alkatában, hogy a magyarországi arisztokráciától is megkülönböztethető, mind a mai napig.

Amikor Apor Péter emlékiratában arról emlékszik meg, hogy őt Bethlen Gergely figurája a régi magyar történelem Gyula hercegére emlékezteti, úgy mi, mai erdélyiek elmondhatjuk, hogy a mai szereplő és az erdélyi történelmi neveket viselő főnemesek arcáról a XVI. és XVII. század fejedelmeinek és közjogi méltóságot viselő főrendjeinek jellegzetes arcvonásai villannak felénk. Az erdélyi vezető családok jórészt maguk között házasodtak és távol tartották magukat az idegen keveredéstől. Ugyanaz áll reájuk, ami az ősi székely népre, amely földrajzi elszigeteltségében érintetlen marad: százados arc és erdélyi lényeg. Az erdélyiség sohasem zárta ki az idegen hatást, sőt ellenke-

zöleg — óvatosan — mindig szűrője volt. Ez viszont az éremnek a másik oldala. A magyarországi részekkel szemben Erdély a nyugati, a francia és angol hatások befogadására századokon át megelőzte Magyarországot, de a hatások a diplomácia és a szellemi téren mutatkoztak meg. Most megnyilatkoztak a társadalmi újítások felvétele terén is, a német ruházati reformokkal, más stílusú bútorokkal, a nemzeti konyha kívülről jött gazdagodásában, fényűzési cikkekkel és újságokkal. Apor Péter náj módi aggodalma csak a társadalmi felületet érinti és valójában túlzott, mert nem hatol le a mélybe.

A megpróbáltatás mindenestre erős volt. Ausztria összelőrt egy államalakulatot, megbontott egy zárt társadalmi formát. Új címek, új köntösök mögött is megmaradt a lélek.

Transzilvánizmus

A század elején, 1700 körül éri Erdélyt a nagy megkísérlés. A régi politikai formáról az új politikai formára való áttérést Lipót császár hitlevele törvényesíti. Ez a korszak szüli meg visszahatásképpen a transzilvánizmust, a *tudatossá* tett erdélyi gondolatot. A magyar történelem későbbi szakaszaiban is nem egyszer azt tapasztaljuk, hogy a transzilvánizmus mindig akkor a legerősebb, amikor az erdélyi önállóságot veszélyek fenyegetik. Így volt ez a fejedelemség felbomlása után, a kormányzószék korszakában és ugyanígy volt a mi huszonkét éves kisebbségi korszakunk alatt is.

A XVII. század fordulóján Apor Péter, de különösen Cserei Mihály és Bethlen Miklós juttatják a legmarkánsabb módon kifejezésre Erdély öncélúságának közhangulatát. Ez a partikularizmussal incselkedő szemlélet már nem is a külső tények kedvező, vagy

kedvezőtlen voltából származik, hanem az erdélyi közgondolkodás belső természetéből. Nem a „protestáns“ korszak terméke, hiszen Erdélynek katolikusai is éppen olyan jó erdélyiek tudnak lenni és a nagy transzilvánisták között Apor Péter maga is hitbuzgó katolikus. Még csak nem is a politikai önállóságot tekintik kritériumnak, hiszen Bethlen kancellár őszintén föladta Erdély régebbi közjogát és a nemzet-sorsot a Habsburg-uralkodó kezébe tette le. Amikor Cserei Mihály drasztikus szókimondással a német uralommal perel, ugyanakkor rendkívüli veszedelmet lát a magyarországi és az erdélyi magyar politika összekeverésében. Szerinte mindig csak baj kerekedett abból, ha a magyarországi urak az erdélyi politikába ütöttek bele az orrukat. Mint igazi magyar, csak akkor látná szívesen az úniót, a felbonthatatlan köteléket, ha az a Habsburgok bábáskodása nélkül, kizárólagosan magyar alapon és akaratból volna lehetséges.

Miután ez a helyzet nem állott fenn, Erdélynek öncélúságát ő is, meg a hasonszörű hazafiak változtatlanul elvi tételként hangoztatják és megfelelnek a tényről, hogy Erdélynek önálló állammá való kristályosodását csak a török uralom tette lehetővé és abban a pillanatban, amikor a magyar részeket már nem fenyegeti a hódoltság veszedelme, a fősza badult részeknek egyetlen keretben van meg a helye.

Cserei, aki nem volt politikus egyéniség, kormányzati felelősség nem terhelte vállát és így mondanivalói mindig csak az érzelem rugói szerint igazodtak, a transzilvánizmusnak ezzel a szigorú megfogalmazásával kortársai között, mint szélsőséges véglét marad. Bethlen Miklós viszont, aki államférfiú volt és érzelmeit mindig alárendelte a tények rideg felismerésének — ha nem is olyan mértékben, mint Teleki Mihály, ez a csodálatos ész-ember — szemlélődése minden rokonvonása mellett sem oszthatta Cserei történeti nézeteit. Egy olyan formulában, mond-

hatni varázsigében hitt, amely a két nemzettestet önállóságában megtartva, közös nemzeti és küldetéstudattal ruházza fel, szellemileg egyesíti, a dualitás törvényét alkalmazza reá és így illeszti be a Habsburg-birodalom égisze alatt az európai államok együttélésének rendjébe.

A transzilvánizmus azonban nemcsak politikai fogalom, történészeink és közíróink azután is, hogy 1848-ban Erdély és Magyarország egyesülése véglegesen megtörtént, szüntelenül hangoztatták, hogy Erdély szellemalkatilag más, mint Magyarország. Erdély közlelkének és gondolatvilágának olyan formáló tényezői vannak, amelyek nem azonosak a magyar életben ható és formáló tényezőkkel. Kemény Zsigmond, Kövári László Erdély földrajzi viszonyaiból, geológiai szerkezetéből vonják le a következtetést, hogy amíg Magyarország, mint Alföld és lapályos vidék a latifundiumok létesítésének kedvez, addig Erdély, hegyes vidék lévén, a kis és önálló birtokok házája és a birtokelosztódása, a szociális viszonyok alakulása önkénytelenül is az erdélyi több szabadság érvényesülését segíti. A sajátos szellemi kialakulásában közrehatnak a történeti hagyományok is. Nem véletlen, hogy a vallásszabadság elvét Erdélyben mondták ki leghamarább. A független Erdély mindig hamarabb értette meg a nyugati eszmekört, mint Magyarország, amely elől Ausztria takarta el a kilátást. Kemény Zsigmond megállapítása szerint, Erdély ebből kifolyólag „az új eszme irányában az európai államtömbök között a széles baloldalt foglalta el.”

A külön erdélyi érzés, az erdélyi ember másságának a tudata felébred, valahányszor ez az országrész arra van utalva, hogy anyagi, sőt szellemi önellátásra rendezkedjék be. A táj-vidék átélése és a tudat gócába való helyezése megvan más magyar vidékek lakosságában is, a Felvidéken, a Dunántúlon, a Tisza-Duna között — de az erdélyihez hasonló

külön szellemi virágzásra nem tehetett szert, mert e vidékekből éppen a külön történelmi folyamatosság alapérzése hiányzik. Bizonyítja ezt napjainkban is az az ösztönös lelki folyamat, amely az önállósuló erdélyi magyar irodalomnak nemcsak témakörét, de kifejezési formáit, a levegőjét adta meg és az egyetemes magyar irodalomba beilleszkedő erdélyi irodalmat egy eltérő fajkép jegyeivel látja el. Ha nem lettek volna meg az erdélyiségnek mély és megingathatatlan eresztékei a múltban, elképzelhető lett volna-e, hogy az erdélyi szellem olyan önállósággal jelentkezék még ma is?

Másik mozzanat, amelyet a transzilvánizmus eszmekörének tisztázásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni: Erdély voltaképen nem egyetlen, hanem három népnek is a hazája. Az erdélyi magyaroknak olyan népiségekkel kellett történelmi életet élni, amelyek e földrészhez ősjogokat formáltak. A közös föld használata, a legsűrűbb érintkezés egymás között, a közös otthoniasság érzését fejlesztette ki bennök. Egymás kultúrájának a peremén élnek és ha elismerjük, hogy az éghajlat, földrajz, az ősfoglalkozás művelődésre kiható tényezők, akkor a Kárpátok medencéjébe zárt erdélyi népek kultúrája is közös jegyeket mutat föl. Semmiesetre sem szabad túlbecsülni e tényezők hatóerejét, politikumként kezelni és szembeszegezni a nagymagyar elgondolással, de nem tagadható, hogy lélekformáló mozzanatok, amelyek két jellegzetes erdélyi vonást tenyésztenek ki: a türelmet és a szabadelvűséget. Ha napjainkban is felvetődik, hogy mi valójában az erdélyi szellem, az a sajátosság, amely e földrész legnemesebb hagyományait sűrűsíti, mi az, ami a magyar szellem más árnyalataival szemben, mint magatartás, mint a gondolkozásbeli különbségnek félhangja, vagy negyedhangja lekottázható, újra csak azt kell mondani: a gondolkozás józansága, amely a türelmesség köntösé-

ben jelentkezik és mert az erdélyi népek közösen szenvedtek századokon át, megélhetésük, közös küszködésük, a sziklák keménysége és az örök terméketlenség miatt gyöngédségre készítet, egyazon sorsközösségben önkénytelenül bizonyos szabadelvűséget kényszerít ki. Hogy ez nincs mindig így és hogy sokan gondolkoznak másképen és hogy az „erdélyi szellem” megvalósulása legtöbb esetben csak posztulátum, mitsem változtat a lényegen.

Bethlen kancellár nem lett volna Erdély hű fia, ha azokban az években, amikor irányítólag hatott hazája sorsára és a szellemi defenzíva eszközeit fejlesztette ki, túl a transzilván politikai szükségletein, más elvektől engedte volna magát vezéreltetni.

Szellemi önvédelem

Bethlen Miklós nem volt „író” — államférfiú volt. De mint államférfiú, korában az egyetlen volt, aki mélyére hatolt az erdélyi szellemi műveltségnek, ismerősként járta be azokat a homályban maradt területeket, ahol a géniusz csendesen és észrevétlenül alkotott, rokonlélek volt a prédikátorokkal, költőkkel és filozófusokkal, gyökerében érezte a nevelésnek és éppen a nemzeti nevelésnek a fontosságát. Ami egy Teleki Mihálynál, vagy más erdélyi főúrnál mécenás-ság, a rangosak társadalmi közmegegyezése: támogatni egy iskolát, templomépítést, biblianyomtatást, vagy egy szegény deáknak külföldre kiküldését, Bethlen Miklós szemében olyan nemzeti föladat volt, amely megelőzött minden más társadalmi kötelezettséget, egyenértékű volt a diploma megvédésére irányuló állami funkciójának bármelyikével. Kancellársága idején száz és száz apró tünet mutatja, hogy ő is éppen úgy gondolkodik, mint nagy eszménye, Bethlen Gábor, a kultúra, a műveltség fellekvárait akarta

megépíteni. Nem rajta múltott, hogy ez a fáradozása is a nehéz időkben csak törpe arányokra zsugorodott.

De nem volna teljes a kép, sem amit Bethlen Miklósról, sem amit e század arculatáról rajzolunk, ha nem vetnénk egy pillantást a korszak szellemi műveltségének állapotára.

Figyelemreméltó vonás, hogy a „náj módi“ egyetlen területet nem érintett még felületesen sem Erdélyben és ez a szellem szuverén területe. Azok a reformtörekvések, amelyeket Apáczai Cseri János és buzgó kortársai kezdettek el, nem maradtak folytatás nélkül. A német szó behatolt a kastélyokba, de visszapattant az iskolák falairól. A reformátusság oktatása a magyar nyelv hódolatának élt, a katolikus nyelvi oktatás pedig változatlanul a latint helyezte előtérbe. A jezsuita drámák, amelyeket iskolaünnepségeken bécsi urak jelenlétében játszottak, latinnyelvűek voltak.

Az irodalomnak nyelve jórészt magyar. A század irodalma úgy Erdélyben, mint Magyarországon jellegzetesen főúri irodalom, az arisztokrácia soraiban benneélő egyéniségek művelik. Erdélynek nincs Zrínyije, de vannak derék főurai, akik az elnemzetietlenítéssel fenyegető korszakban is a magyar nyelv irodalmi érvényesülését követelik. E korszakban születik meg Haller János *Hármas históriája*, amelyet e nagyműveltségű politikus a börtönben írt és amelyet Erdély európai hírű nyomdásza, Misztótfalusi Kis Miklós adott ki.

Misztótfalusi erdélyi tevékenységének ideje egybeesik Bethlen kancellárságával; megemlékezni róla kettős okból is hasznos. Először, mert „a vasműves“ életfolyása az erdélyi magyar szellemiség örök példázata, örök tragédiája, bethlenmiklósi változat, másodsor, mert rajta keresztül történik utalás arra, hogy e korszak vezetői között egyedül Bethlen Miklós érti

meg e társtalan, magányos szellemiséget, küszködését és az eszméiben rejlő eleven erőt. Ismerjük Apáczai életének tragikumát. A XVII. század szellemi vértanuinak sorát Szenczi Molnár Albert nyitja meg, Apáczai Cseri folytatja, Misztótfalusi Kis Miklós zárja be.

Misztótfalusi papnak készült, kimegy Hollandiába, ott jut arra a felfedezésre, hogyha vannak is Erdélyben bőségesebb prédikátorok, nincsenek könyvnyomtatók és ezért nagyobb szolgálatot tesz hazájának, ha e mesterségre szánja rá magát. Amszterdamban rövid idő alatt kitanulja az Elzevirek és Bloeuok tudományát. Útját Bethlen Miklós tette lehetővé. Amszterdamban kezdte meg nyomtatni azt a magyar bibliát, amelynek rendeltetése: kiküszöbölni az eddigi szövegkritikai tévedéseket. Amszterdamból haza írt Topheus püspöknek, Teleki kancellárnak, Bethlen Miklóssal is közölve, hogy a nyomtatáshoz 2500 aranyra van szüksége. Talán meg is kapta volna a pénzt, ha váratlanul nem állnak elő Erdélyben politikai zavarok. Azt a pénzt, amit odahaza bibliára szántak, jócskán megtetézve elvitte hadisarcban a török. Misztótfalusi azonban nem csüggedett; ha nem adnak neki pénzt, majd csak kinyomtatja valahogy a saját költségén. Szájától vonja el a falatot, de ami kell a nyomdának, a pokol fenekéről is előteremti. „Hozzáfogok én, a szegény legény és megmutatom, hogy a szegény legénynek odaadása többre visz, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezete és megmutatom, hogy az Isten gyakran alávaló és semminek nem állított, elszánt, dacos, mégis áldozatos eszközök által viszi véghez az ő dicsőségét.“

Ugyanez a szellemláng vetett lobot benne, amely Apáczai Cseriben, Szenczi Molnár Albertben, Páriz Pápaiban, Felvinczi Györgyben, a legelső magyar színigazgatóban égett, aki gyalog ment fel Kolozsvárról Bécsbe, hogy Lipót császártól engedélyt

kérjen színjátszásra és aki egy kolozsvári kültelki ház padlásán fel is állította a legelső magyar színpadot.

Fényjelek az erdélyi éjszakában. Ki érti meg jobban tétova ragyogásukat, mint Bethlen Miklós, aki lelkendezve írja Misztótfalusinak: „lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lesz.”

Misztótfalusi hazajön az elkészült művel. Kolozsváron telepedett meg, a református egyház nyomdáját adták oda neki, hogy vezesse. Öntőműhelyt létesített, elkészíti egy papír-malom tervezetét is, bár pap volt — „papi felső köntöst visel vala és Kolozsvárott a papokkal is egy rendben ül vala” — nem a papi hivatásának élt, hanem egyre nyomta az erdélyi könyveket, igen nagy buzgalommal, hogy a műveltséget és az irodalmi ízlést terjessze.

Könyvei kiállítás tekintetében vetekedtek a kontinens világhírű könyvnyomtatóinak kiadványaival. De amíg külföldön élt s a földkerekség minden részéből elhalmozták megrendelésekkel és saját bevallása szerint annyi pénzt keresett, hogy „minden órában egy tallér ütötte a markát, néha targoncával szállították a pénzt szállására,” idehaza gyűlölködés vette körül és lassanként keserű magányosságra zárkózódott. A gyűlölködés kijárt feleségének is, valószínűleg, mert csinosabban öltözködött, mint ahogyan egy „vasműves” feleségéhez illik. „Kisné muntlit visel, a rendit nemes asszonyokkal is megtartotta, mert ha Veresházi Mihálynét megillette a muntli, miért ne illette volna meg az ő asszonyát is?” Csodálkozik Kis Miklós és sehogyse tudja fejébe venni, hogy mi sérelem származhatik abból, ha az ő asszonya „toszlisabban” jelenik meg a kollégium melletti nagytemplomban, mint mások feleségei.

Amikor Bethlen Elek gróftot temették, a temetésen, menet közben, összesúgtak a tanárok és kicsiny-

léssel hánytorgatták fel Kis Miklós bibliájának hiányait. Ekkor határozta el, hogy apológiát ír helyesfrási elveinek a védelmére. Később újra védekezésre szorult és akkor írta meg az erdélyi magyar irodalom egyik legcsodálatosabb termékét, a „*Mentséget*.” Ez már kirobbanás volt. Az üldözött vad felhorkant és elordította magát a csupasz mezőn. A gyónásnak és vádolásnak e szokatlan keveréke felbőszítette a papi rendet. A gubernátor és főgondnok is sértve érezték magukat és Kis Miklóst formálisan vád alá helyezve a nagyenyedi zsinat elé rendelték. A sok herce-hurca megtörte Kis Miklós betegsugsujtotta testét. A cél világos volt: ellenfelei megsemmisítésére készülnek.

Bethlen kancellár most is kiállott mellette. Eredménytelenül. Bekövetkezett a drámai pillanat. Kis Miklós, aki egy életen keresztül harcolt a maga igazáért, aki kimagasló ember volt Európaszerte és királyi udvarok nyíltak meg előtte, most elvesztette a csatát. Összeszorított fogakkal kért bocsánatot azoktól a vaskalaposoktól, akik soha túl Kolozsvár határán nem jutottak és soha nem láttak más könyvet, mint amit a kollégium poros polcairól leemeltek. Misztótfalusi nyomtatásban megjelent nyilatkozatában visszavonta úgy „mentségét”, mint az Apológia bibliarumot és megsemmisítés végett beszolgáltatatta a nyomtatott íveket.

Ezekután még néhány évig élt szélütötten. Bűnét azonban nem bocsátották meg neki. Temetése szertartásán a templomban egyik szónok olyasmit mond, ami bizonyíték volt az elhunyt önzetlen hite mellett. A nyomtatásban kiadott gyászbeszédek összes megmaradt példányaiból kitépték Enyedi Sámuel beszédének idevonatkozó részét. Családja nagy nyomorúságban maradt. Bethlen Miklós a konzisztórium ülésén felszólította a jelenvoltakat önkéntes adományokra. „Jaj, Isten, Isten! Micsoda rettenetes hallga-

tás. Elfortyan a lelkem, az előttem álló inventáriumot és egyéb írásokat vetém az asztalra és mondám: talán azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nem adás, ez a hidegség nem bűn? Ne adjon kegyelmetek bár ajándékot, csak adjon kegyelmetek kölcsön, hanem csak ezer forintot...“ Bethlen kitervelte, hogy majd a kollégium jövedelméből fizeti ki az özvegyet, de kölcsönt sem kapott.

Kis Miklós drámai életfolyása a legbeszédesebben tárja elénk a századvégi Erdély szellemi életének elszomorító képét. Valóban az akkori erdélyi irodalom kevés maradandót alkotott. Kis Miklós nyomdájának jegyzékéből figyelemmel kísérhetjük, hogy milyen természetű művek kerültek a közönség elé. Imádságos könyvek, kollégiumi tanárok metafizikai értekezései, jövendőt magyarázó kis könyvek, latin nyelvtanok, hitbuzgalmi vitairatok, szakácskönyv, halotti beszédek, még héber nyomtatvány is, el-elvétve értékesebb mű, mint Páriz-Pápai könyvei. Haller említett *Hármas históriája*, Felvinczi *Comico-tragédiája*, stb. Magasabb szemszögből mindez nem „irodalom.“ „Az igazi irodalom — még leíratlanul — él és formálódik a nép ajkán, a kuruc költészet remekeiben, vagy elbúvik az íróasztalok mélyén a főurak emlékirataiban. Mert az emlékirat mindig az elnyomott, a szellemet száműző, a jogtalanságokat törvényesítő korszaknak a gyermeke és akik emlékiratot írnak, menekülést keresnek és majd csak az utókort idézik fel tanunak maguk mellett.

Vannak azonban korszakok, amikor nem azon múlik egy nép hivatástudata, hogy ki tud-e robbantani magából örökbecsű szellemi alkotásokat — a magasabbrendű élet igenléséhez elég, ha írástudói a közönség alázatos szolgálatába állítják pennájukat. A XVII. században minden magyarul leírt szó cselekvő hozzájárulás a nemzeti ellenállás erőihez. Minden magyarul megjelent mű kiterjeszti a lelki honvéde-

lemnek határait. Különösnek tetszhetik, hogy bár az erdélyi és magyarországi irodalomnak — az egyéni jegyekhez kötött irodalomnak és nem a népköltészetnek — jellegzetessége: főúri, Erdélyben egyszerre a nép alsó rétegéből nyomulnak föl az igazi alkotó tehetségek.

A kolozsvári házsongárdi temetőben, nem messze Szenczi Molnár Albert sírjától ott áll Apáczai egyszerű síremléke a következő felírással: *Ex infima plebe ortus*. A népnek legmélyéről való vagyok! Jelképes célzata lehetett már akkor is ennek az igénytelen feliratnak. Halálon túli üzenet a kancellár számára, aki tehetség és tehetség között sohasem tudott osztálykülönbséget tenni és aki látva saját osztályának sivár hanyatlását, a megújulásnak energia tartalékát már csak az érintetlen népben tudta megtalálni. Bizonyos mértékig kötötte őt is saját és más főúri családok hagyományainak régisége. Hinnie kellett rendje politikai vezető szerepében, mert nem volt más osztály, amelyet a helyébe állíthatott volna. De ismerve meghasonlását az előtérben ágáló főrendekkel szemben, nem lett volna meglepő, ha szakadárja lesz osztályának. Ehhez azonban forradalmi véralakra lett volna szükség, erőszakra való elszántságra.

Általában: a gyors cselekvésre való elszántság hiányzott benne. A szellem területén azonban nem tartott sohasem „forradalmi” felfordulástól, sőt egyenesen gyermekkora óta felkarolta azt a koráramlatot, amely újat és merészet hozott. Amikor Báufi György gubernátor palotáján mind sűrűbben hangzott fel az idegen szó, amikor a könyv már csak keveseknek jelentett szükségletet, a kancellár még serényebben építi az iskolát, pártolja az elveiért üldözött vrélikátort, juttatja életjogához a közrendű pennaforogatót, gyakorolja az öntudatos „jótevő” erényeit, amelyek Bethlen Gábort, az öreg Rákóczi Györgyöt is jobban ékesítették, mint a hadi sikerek füzerei. Sok ered-

ményt nem tudott elérni. Egy törpe korban az alkotások is törpék, de annál nagyobbak a maguk helyükön és idejükben. Nem szenved kétséget, hogy az első gubernium idejében, amikor a szellem csak a sörlázi tréfák magaslatára emelkedett, Apor Istvánon kívül, aki azonban szíve szerint igazán csak egyházának fel-emelésén dolgozott, a legmegbízhatóbban Bethlen Miklós töltötte be Apáczai szellemi örökségét. Bécs mérget ültetett a nemzet lelkébe is. Mi egyéb lehetett az ellenmérreg, mint fölgerjesztése hazafias érzelmeknek, egyenes példaadással, alkotásra késztető rejtelmes varázsa a jellemnek, ösztönzés messzi körben, nem a politikai ellenállásra, hanem szellemi önösszeszedésre? Erdély kopár tarló volt szellemi alkotások számára, de minél dudvásabb és keményebb a rög, annál felemelőbb a magvetők munkája.

Rettenetes porciózás

A szellemi élet, művészet, tudomány az erők fényezéséből fakad. Egy nemzet nehezen élhet szellemi életet, ha a nyomorúság majdnem állati sorsba süllyeszti. A kancellár, akinek hovatovább az egész ország baja a vállára nehezedik, már csak futó pillantást vethet a műzsákra és minden nemes, ami a lélek titokzatos mélységéből keletkezik, csak imbolygó látomás; feltűnedezik előtte és már el is enyészik.

A magyar életmentés valóságos területe mégis csak a gazdasági. Itt dől el a megmaradás, a falat kenyér sorsán. Ha Bethlen hűséges munkatársat keres, megint csak Apor Istvánra, a kitűnő gazdasági szakemberre kell gondolnia. De íme: Apor is csalódottan teszi le a kincstárosságot és a rendek helyette a kancellárt bízzák meg Erdély új gazdasági rendszerének kidolgozásával.

Azok az eszmék, amelyeket a kancellárnak 1696—1702 között védelmeznie kellett, mind abból a szükségérzetből fakadnak, hogy a diploma recseg-ropog és a kiegyezés álmait az összeomlás tragikus valósága váltja föl. A német befolyás évről-évre feltartóztatlanabbul érvényesül. A legutóbbi támadás, amely a kiegyezés művét éri, időrendben gazdasági téren következik be. Itt kell összeszednie a kancellárnak minden erejét, hogy népét megmentse, kitalálni azokat a módokat, amelyek éppen úgy, mint a szellemi téren, ellenhatást fejthetnek ki a bécsi udvar törekvéseivel szemben.

A kancellárnak csak néhány esztendő áll rendelkezésére, hogy újszerű elgondolásait pénzügyi és gazdasági téren is felvesse. Hogy a nép gazdasági felemelése terén mi a teendő, a szellem embere ezt is hamarabb érzi meg, mint más. Nemcsak a kitaposott ösvényeken halad s folytatja azt, amit az elődök — a világ változik és e változás Erdélyre is rákényszerül —, de a jövőt meglátó, kitaláló készséggel merészen új csapásokra vág át. A kancellárnak csak Apáczai tanításait kell maga elé idéznie, hogy rügyeztesse a magot, amelyből az új virágzás kibontakozása remélhető. Gyors gondolattársítással és az ész rugalmasságával, amely nem tűri, hogy formalizmusok rabja legyen, ezúttal is ifjúkori mestere hű tanítványának bizonyul. Amint ifjúkorában a Descartesra vonatkozó ismereteket vitte át a vérébe, most a Colbertizmus gazdaságsszemléletét ülteti át hazája földjére.

Nagyon sürgősen kell cselekedni, mert a veszély egyre szélesebb területeket fenyeget. Az idő, amelytől oly sokat vártak, meghazudtolta a reményéseket. Most nem kellett háborúzni, de a főkormányzószék idejében Erdély még nyomorúságosabban élt, mint a nemzeti fejedelemség utolsó korszakaiban; pedig már akkor azt hitte mindenki, hogy színültig betelt a pohár.

A zürzavaros állapotok között a termelés megakadása okozott legtöbb gondot. Az erdélyi népek főfoglalkozása az állattenyésztés. A legelőket elpusztították, az erdőket megkopasztották, az állatokat elhajtották. A közkiadások ellenben folytonosan emelkedtek, Ausztria szüntelenül hadakozott és Erdélytől adót követelt. A lipóti hitlevél szerint Erdélynek, amelynek területe a század második felében egyharmadrésznyivel csökkent, békeidőben ötvenezer, háborúban pedig négyszázezer rénes forinttal kellett résztvenni az adóviselésben. De volt év, amikor az adózás összege fölment egymillióra is.

Valóban: rettenetes porciózás. A török védnökség idejében legfeljebb harminc forint volt a kapuadó, most egy kapuszámra esztendőnként ezer forint adó is esett. Külön nyomorúság volt a német ezredek elhelyezésének gondja. Az urak mentesítették magukat a kvártélycsinálástól, csak a jobbágy fizetett. „Csigázták a szegénységet — írja Cserei Mihály — kínozták, verték, sósvízzel itatták az exekutorok. Egy új egyházzsékben egy szegény ember elúnván a sok kínzást, azt felelte a németeknek: „Üssétek el a fejemet és véremet vegyétek el, mert én egyebet nem fizethetek, vagy ha a nem kell, bocsássatok el hitemen, feleségemet, gyermekemet beviszem Tömösvárra, eladom a töröknek és amit érettek adnak, igaz lelkemre esküszöm, nektek visszaadom.“

Más szegény ember az erdőbe futott és felakasztotta magát. Bécsben nem vonták kétségbe, hogy a jobbágyság összerogy a terhek alatt; a felvett kölcsönök visszafizetésére kétévi moratóriumot engedélyeztek, de látván a pompát, amit a dúsgazdagok kifejtettek, úgy vélekedtek, hogy van Erdélyben kincs, pénz bőven. Ám az erdélyi nemzet-vagyon minden volt, csak nem gyümölcsöző. A kereskedelem visszasüllyedt, az árukivitel megszűnt, mert amije volt Erdélynek, még magának is édes-kevés. Útjai elromlot-

tak, bányái elhanyagolódtak, a mágnások pedig olyan fanariota-gazdálkodást folytattak, mint odaát a Kárpátokon túl a bojárok, akik miatt a románoknak tízezerszámra kellett elhagyniok régebbi hazájokat.

Az adózásnál a régi és már idejétmúlt adókulcsot alkalmazták. A nemesség nem fizetett adót, a székelység sem, mert mint katonáskodó nép, hadviseléssel tett eleget kötelezettségeinek, különben is az országnak az a rétege volt, amelyen alig lehetett mit fölvenni. A szászok és a megyeszékek adóját kapuszámszerint rótták ki. Egy kapura tíz jobbágyot számítottak és Lipót idejében Erdélyben 2425 kapuszámszám volt. Később a kapuadó mellé új adónemet vetettek ki: a kalangya-adót. A század vége felé a szász nemzet folytonos elégedetlenkedésére a kapuszámszerinti adózási kulcsot megváltoztatták. Amikor az osztrák kincstári bizottság is bejött, a gubernium Bethlen kancellár új adózási tervezetét fogadta el, megszüntetve a kalangyaadót, amely kivihetetlennek bizonyult.

Az adók az ország rendes jövedelmét jelentették, rendkívüli bevételeit pedig a kincstár jövedelmei, arany- és kénesőbányák, a só, dézsmák és árendák, a kincstári jószágok, végül a vámok, az úgynevezett harmincadok. Az osztrák kincstárnak juttatott adón kívül az országnak saját költségvetéséről is kellett gondoskodni. Egy 1697. évi költségvetés szerint az állam bevételei 115.400 forintba rúgtak, a kiadások pedig 112.500 forintot tettek ki.

Az erdélyi pénzügyi összevisszaságnak egyik okozója a bérbevevési rendszer volt, amelyet a császár még az első gubernium idejében meg is szüntettett. Bécs roppant összegeket követelt, a bérlőknek magas árendaösszegeket kellett beszolgáltatniuk, viszont a bérlők legkegyetlenebbül sarcolták a népet, hogy ők is kereshessenek. A legfőbb bérleteket az ország urai osztották meg egymás között. Ez a korszak még nem ismerte a modern parlamentarizmus elvét, az össze-

férhetetlenséget. A harmincadok bérletét Bánfi György és Apor István szerezték meg maguknak, a fősóbérlő Száva Mihály volt. Apor bérelte a szászok dézsmáját is. A dézsma a régi egyházi-tized csökevénye, természetbeni szolgáltatás. Most már állami adó, amely pénzzel is megváltható és akkor árenda a neve. A dézsmákat és árendákat görögök, rácok, örmények és egyes románok szerezték meg maguknak. A görögök, örmények lévén a kereskedő nép, ezekkel töltötték be a végrehajtói és udvarbírói tisztségeket is. A lipóti hitlevél megengedte, hogy az összes pénzügyi tisztségeket az erdélyiek maguk tölthessék be. A fő-kormányzószéknek azonban kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy akik a néppel érintkeznek, a törzsi magyar lakossághoz tartozzanak, mert jól tudták, hogy az idegenek kevésbé fognak könyörületet tanúsítani, mint az egy vérből lett magyarok.

E gazdálkodási rendszer nyitotta meg az utat a *cameralis comissio*-nak, hogy mindenhová német végrehajtó közegeket helyezzen el. Joggal érvelhettek Bécsben, hogyha a magyarok a harmincadokra, aranybányákra idegeneket raknak, holott a bányákra fejvesztés terhe mellett nem volt szabad idegeneknek belépni, akkor mi joga tiltakozik a gubernium, ha az idegenek által ellepett állásokat czentúl német tisztviselők töltik be. A századfordulón már úgy alakult, hogy kizárólag német pénzügyi tisztviselőket lehetett Erdélyben látni.

Amikor a gubernium kormányzása tele reményekkel elindult, a pénzügyek intézését a kincstárnok hatáskörébe utalták. A kincstárnok keze alatt négy főtisztviselő dolgozott, akik egyedül a kincstárnoknak tartoztak számadással. Az összegyűjtött adókat Bécsbe szállították, Bécs átvette, a többivel nem törődött. A legnagyobb jövedelmet a sókereskedés szolgáltatta. A sókereskedelem lebonyolítására egy társaság, a *societas palatinalis* alakult, amelynek

odébb állani — és véglegesen be is tessékelték magukat. Thavonat beült azokba a termekbe, amelyek addig csak a tanács és az országgyűlés céljaira szolgáltak, birtokba vette a fejedelem és fejedelemasszony lakóházait, a tróntermet, a bokályos és az ebédlő-palotát.

Egy év múlva Thavonatot visszarendelték, de gróf Seau jött a helyébe: „Alacsony, púposhátú, nagyelméjű emberke, aki nem vett ajándékot, tíz Thavonatnál egyenesebb és emberségesebb ember vala.” Később az idősebb Seaut felváltotta az unokaöccse. Bethlen kancellár emlékiratában hosszasan időzik Erdély pénzügyi diktátorainak jellemzésénél. Érdemes ideiktatni néhány mondatát, amelyekkel valósággal megfesti az akkori helyzetet. „A bokályos házban, ahol a fejedelemnek majestasa volt, és a császár képeinek kell vala odaállíttatni, gróf Seauné tejcs, vajcs polca lön; az, hol a fejedelmek magok innya adó pohárszékek voltak, oda feszületet, oltárt csinálának. A nagyobb palota, jezsuiták komédiás háza lön... A többi között egyszer gróf Seau igen nagy vendégséget csinála a fejedelemnek ebédlőpalotájában, az hol a közel említett oltár, de a cultus idején superlálttal bévonva vala. Én is a gubernátor és az urak szinte feleségestől, Rabutin is jelen vala. Tánc alatt én a gubernátorral menék a bokályos házba, ott a gubernátor nevetve mutatja a tejcs-vajcs fazékos majestást nékem. Én mondám sóhajtván: ne nevezzünk uram, hanem sírjunk, mert a maradékink szájában is megrotthad a mi nevünk, etc.”

Thavonat, gróf Seau, s a hasonnevű testvéröccs, aki szintén púpos, alacsony, komikus figura, gyakran részeg, de aki Fehérváron a harcban elfogott kúruc rabokat a vár és a templom nagykapuja között — írja a kancellár — úgy lödözte le az ablakból, mint a puskás az őzeket, ezek váltakoztak a század utolsó éveiben, mint pénzügyi diktátorok, ezek képviselték a

császárt az ősi fejedelmi városban, méltóan egészítve ki a gubernium nyújtotta épületes körképet. A kormányzó együtt részegeskedik a bécsi urakkal, akiknek tánc közben lecsúszik a parókájuk és ittasan heverésznek együtt a szőnyegen. Néha bevetődik, hogy megadja e társaság teljességét, a szász gróf, a hirhedt Harteneck is. De miközben megestek ezek a nagy murik, a falak között, amelyek az öreg Apafi ivócimborái festői kupatöltögetésének voltak a tanúi, a beözönlő német pontentátok, polgári és katonai személyek italozás közben is pontosan tudták, hogy itt már ők az urak.

A kancellár kellő értékére szállítja le ezeket az italközi barátkozásokat. Semmit sem remél a bécsi urak kétes értékű mosolyától, amellyel tudomásul veszik a kormányzószerk tanácsosainak udvarlását és zsebükbe mélyeszti a megvesztegetések díjait. Ígéret, vállveregetés, ölelkezés: csalóka játék. Az egyetlen palladium, amelyet már-már a rögeszme szívósságával őriz még mindig: a hitlevél, ennek elveitől nem tágt, makacsul igyekszik visszaverni minden támadási kísérletet fölé. Amikor Seau, a diplomában megszábott hadiadót hétszázötvenezer forintra akarja törvényesen fölemelni, az összes tanácsosok pedig lapulnak, egyedül ő mer tiltakozni a még hangos botrányok árán is a túlköveteléssel szemben. Ha fölvilágosítást kérnek tőle, köntörfalazás nélkül mondja meg a véleményét és nyíltsága ellenére is pénzügyi kérdésekben Thavonat és a többi kiküldöttek mégis csak hozzá fordulnak. Valóban „erős kovácsfogója, pörölye és reszelője.” a guberniumnak. Ő dolgozik, amíg a többiek részegeskednek és nagy vagyonuk megtetézésére, vagy megtartására agyálnak ki hadászati terveket. Kancellári tevékenységét folytonosan saját hivatalában keresztezik. A gubernátor nem továbbítja előterjesztéseit és azt hazudja, hogy már postázta is. Ellenben, ha egyik-másik javaslata beválik és hivata-

losan is elismerésre talál, akkor hiába volt a kancellár a szerző, a sikert a kormányzószerk magának tulajdonítja, viszont ha a kormányzószerki határozat rosszalásra talál, akkor egyesegyedül a kancellár a ludas.

Kormányzásának abban az idejében, amely 1699-től a kincstári bizottság bejöveteletől 1703. év végéig tart, az ország a pénzügyi reformok egész során megy keresztül. Elfogadták javaslatát a kapuszámszerinti adózás eltörléséről, négy kategóriát vettek fel az adóteher szétoztására, a kivetett összeget tehát a megyék, százság, az eddigi adómentes székelység és az erdélyi kincstár fizetik. Megtörtént a kincstári jószágoknak magánosoktól való visszaperelése is. A közjóvedelmek kezelésének átvétele is az egész vonalon végbe ment. Látszólagosan úgy festett, hogy a kincstári bizottságnak tényleg módjában van az új óriási adót behajtani. De hogy Erdély adózási képessége más esztendőekben megmaradhasson, magát a gazdasági gépezetet kellett mozgásba hozni. Erre annál inkább szükség volt, mert a pénz vásárlóereje a mélypontra jutott.

Hol vannak már azok az idők, amikor „akinek egy polturája volt, belőle egy pénzzel vett egy font húst, másikkal egy pint bort, harmadikkal kenyeret és megvendégelte magát?” Az árak négy-ötszörösére emelkedtek és a drágaságot nem bírta el sem zsellér, sem úr. A gazdasági élet fellendülése: többtermelés, a munkaalkalmak megsokszorozása, az ország termelőerejének fokozottabb kihasználása, észszerű gazdálkodás iparban és kereskedelembe, a közlekedési utak megjavítása. Egyszóval: *nemzetgazdasági* elgondolásra van szükség, merkantilizmusra, amelynek alapelveit egy lángeszű államférfiú, Colbert, XIV. Lajos gazdasági minisztere foglalta rendszerbe.

Colbert elméletének kiindulási pontja volt, hogy az az állam a gazdagabb, amelyiknek több a pénze

— a gazdagságot az arany és az ezüst felhalmozása jelenti — és a gazdálkodásnál az állam nem lehet tekintettel a magángazdálkodás esetlegességeire. Az államnak kell kézben tartani az ország termelését. A colbertizmus belehelyezve a század gazdasági gondolkozásába, elzárkózó vámpolitikájával, a magángazdálkodásba való beavatkozásával, központi irányításával a ma divatos „irányított tervgazdaság”-ra emlékeztet. Mint ez utóbbinak, úgy amannak is megvolt a maga jó és rossz oldala. De a colbertizmus nyilvánvalóan fejlődési fok a feudális korok gazdálkodási rendszeréhez képest. Erdélyben pedig azért volt különleges jelentősége, mert itt a nemzeti gazdálkodás anarchisztikus állapotban leledzett.

Merkantil elvek

A merkantilizmus elveit, mint a kibontakozó körtermelési vezérelvét, Franciaországon kívül átvették más államok is. Ausztria is kénytelen volt már politikai okokból is alkalmazkodni az új gazdasági elvekhez. A század hetvenes éveiben fölismerve a szükségességet, hogy egy államnak minél nagyobb nemesanyagkészletet kell felhalmozni, Sinzendorf osztrák pénzügyminiszter az üres kincstár megtöltésére fantasztikus módot eszelt ki. Lobkowitz herceg hozzájárulásával egy olasz alchimistának felhatalmazást adott, hogy lombikban gyártson a kincstár számára aranyat. A későbbi pénzügyminiszterek már csak mosolyogtak elődjük mulatságos elgondolásán és az aranycsinálásnak észszerűbb módját igyekeztek megvalósítani. Bármennyire is ellenségük volt Franciaország, kezdték átvenni a francia iparosítási, kereskedelmi módszereket, de ezek áttéve Ausztria földjére, éppen olyan durván hatottak, mint magának az átültetett abszolutizmusnak az elve. Tervgazdaságot üzni

egy országban, ennek legelső feltétele a pontos helyismeret. Ez Franciaországban megvolt. Nemcsak azok ismerték a legpontosabb részletességgel Franciaországot, akik közgazdasággal foglalkoztak, de maga a Napkirály is, még késő vénségében is beutazott minden kis helyet és számot vetett minden kiaknázott földterület gazdasági lehetőségével. Ausztriának és a hódított területeknek földrajzi és gazdasági áttekintése azonban már technikailag is jóval nehezebben ment volna.

A központi irányításnak nélkülözhetetlen kelléke nem csupán az, hogy a teherviselés az egész országra kiterjedjen és a kiváltságos rendek előjogai korlátoztassanak, de minden alattvaló képességének maximumával vegyen részt a termelés munkájában. Ausztria kormánya ezt a célt annál kevésbé érthette el, mert seholyse talált rendezett állapotokat, minden erő kifejtése katonai és politikai volt és elnyomó rendszerével csak szaporította az állam belső ellenségeit, akik nem akartak résztvenni olyan közmunkálatokban, amelyek csak a gyűlölt bécsi kincstárnak és a korrupt főhivatalnokoknak tolja a szekerét, őket pedig kizárja verjételes munkájuknak a gyümölcséből. Kollonics püspök gazdasági tervezete már lényeges haladást mutat a mult esztelen rögtönzéseikhez képest, de erendő és soha meg nem bocsátható hibája, hogy a magyarság kiuzsorázási szándékában fogant és a legigázás céljait szolgálta. A Gesamtmonarchie szemzőgéből megítélve, az ő berendezkedési terve már csiszoltabb formában szövegezte meg a merkantilizmust, rájött a szociális elmaradottság okaira is és a bíbornoknak volt bátorsága a legkíméletlenebbül fellépni a tolvaj és megvesztegethető bécsi főurak ellen is. Ez a nagyészű jezsuita elme átérezte a hitel, telepítés, kereskedelem, ipar korszerűsítésének szükségességét, összhangra törekedett a céhek, városok és mezőgazdasági termelés között, de mint említettük,

in politicis szédületeseket tévedett, gyökerében ismerte félre a magyar gondolkozást.

Erdélyben nem volt közgazdaságilag is képzett államférfiú, egyedül a kancellár ismerte fel az új gazdasági módszer előnyeit, Erdélyi szabású merkantilizmust akart megvalósítani, amelynek eredményeit a diploma szerint megadott határig leszüretelheti, viszont Bécsnek engedni kell Erdélyt, hogy a politikai önállóság és gazdasági függetlenség jegyében keresse meg a fellendülés megkívánta módokat. Mint a tenyérét, úgy ismerte a legelrejtettebb erdélyi helységet is, az általajnak gazdaságilag kiaknázható kincseit; ismerte az itt élő népeket, termelő erőnyeit és hibáit egyaránt. Amikor 1702-ben elviselhetetlenné vált a szörnyű adózás, a kereskedelem fellendítéséről írt tervezetet, de már ezt megelőzőleg írásbeli előterjesztést készített a sókereskedelemről, pénzverésről, adózásról.

A kereskedelemről írt tanulmánya élénk képzelőtehetséggel vetíti elő azt az Erdélyt, amely a maga erejéből áll talpra, megbirkózik a kényszerű nehézségekkel és egy új virágzás szakaszát nyitja meg. E tervet előkészítéséhez a külföldi tapasztalatoknak olyan tárháza kellett, amilyennel egy későbbi évszázadban Széchenyi István gróf kezd hozzá Magyarország újjáteremtéséhez. A kancellár is ilyen forrongó agy: lát-noki erővel néz bele a jövőndőbe és rendkívül eszé-lyességgel markolja meg, ami gyakorlati. Amikor Misztótfalusi Kis Miklósnak azt írta, „rabold el Hollandia kincseit és csinálj egy kis Hollandiát Erdélyből“, a szellemi Hollandia lebegett a szeme előtt. Most azonban egy gazdag, erős respublikára gondol — amilyen Hollandia, vagy Velence volt — feléleszteni Bethlen Gábor tündérországát, a legsötétebb reménytelenség idejében.

Csodálatos ember! Ő tudja legjobban, hogy Erdély külpolitikailag sohasem lehet bethlengábori Er-

dély, minden nemzetközi esemény ellene szól, mégis törhetetlenül ringatja magában a hitet, hogy gazdasági ereje feltámasztható és ha Erdély erős, úgy egy kedvező politikai időpontban megint megszerezheti a függetlenségét.

Egy jelentős tervezet

Bethlen Miklós elsősorban azzal a babonával akar leszámolni, hogy ahol nincs tenger, ott bő pénz nem lehet. Kétségbevonja azt is, hogy Erdély olyan szegény lenne természeti kincsekben, mint ahogyan állítják. Ugyanaz a föld, amely most szegénységgel vívódik, száz-százötven évvel ezelőtt Európának egyik leggazdagabb kisállama volt. Ennek feltétele azonban, hogy Erdély kiaknázza bányáit és külkereskedelmet folytasson. Erdély gazdag állatokban is, felette alkalmas, ha a marha- és lótenyésztést belterjesebbé tenné. Egykor városi ipara is messze földön híres volt; a városokat ipari központokká kell kifejleszteni és az iparosokat kellő nevelésben kell részesíteni. Hivatkozik arra, hogy Erdélynek rendkívül kedvező földrajzi fekvése van, Perzsia-Levantától Lengyelorszáig bonyolíthatja le kereskedelmét. És ha ő magának nincs is minden ország számára piaca, úgy „mint az csatorna az vizet, úgy az más országok marháját, kincsét magokon által bocsájtják kereskedés által.”

Röviden: Erdélynek be kell kapcsolódnia a nemzetközi kereskedelembe. Ennek előfeltételei, hogy mindenütt megfelelő vendégfogadókat és postaállomásokat állítsanak az utazóközönség rendelkezésére, fejlesszék ki a víziutakat — a Tisza, Maros, Szamos és Olt felette alkalmasak erre a célra — és végül a *Keletindiai Társaság* mintájára létesíttessék Erdélyben is kereskedőtársulat, amely a külkereskedelmet le-

bonyolítaná egységes irányítás mellett, bérbe venné a bevételeivel, lojalitással úgy az ország, mint a császár iránt, intézményesen bonvolítaná le a forgalmat. Kereskedőtársulat létesítésére nem csupán azért van szükség, mert ehhez a nagyszabású művelethez szakértelem kell, hanem, mert az államnak nincs tőkéje és nagy tőke nélkül ilyen terv nem volna megvalósítható. Bethlen elgondolása szerint a társaság forgótőkéjét az alapítótagok befizetései alkotnák, az egyszer beadott pénzt azonban nemcsak a tagoknak, hanem még az utódoknak sem szabad kivenni és ha a tag mégis ki akar lépni, részvényeit csak magának a társaságnak adhatná el. Csak abban az esetben, ha a társaság nem rendelkezik megfelelő tőkével, hogy a kilépőt kifizethesse, szabad idegennek átadni a részvényt, természetesen a compánia tudtával és beleegyezésével. A társaság csak nagykereskedelmet folytathat, lehetővé kell tennie, hogy a kiskereskedők kenyere is meglegyen. A kiskereskedők az egyedáruságot élvező nagy behozatali és kiviteli társulattól kapnák az árut.

Bethlen Miklós a kereskedelemnek egészen a piaci árusításig való egységes megrendezésével nem csupán az egész ország kereskedelmi és iparosi osztályát akarja foglalkoztatni, hanem ellenőrizni is óhajtja a forgalmat, korlátozásokat tenni akkor, amikor erre szükség van és így elejét venni minden erőszakos drágulásnak. Modern értelemben vett árszabályozási politikát kíván folytatni és ez indokolt is, mert az országban roppant drágaság keletkezett, amely nemcsak arra vezethető vissza, hogy a kereskedők és iparosok önkényesen drágítottak és a kijövő és bejövő áru valóban az cbek harmincadjára jutott, de azért is, mert minden fedezet nélkül bocsátottak ki újabb és újabb pénzt és a módszertelen pénzhigítás következtében a pénz elveszítette vásárlóerejét. Az ország kereskedői éppen úgy, mint azok a hivatalnokok, akik

a pénzügyi életben bármilyen kicsi szerepet is töltöttek be, idegenek voltak. Kereskedőtársulat eddig is működött Erdélyben, egyikét a görög compánia alkotta. Más kereskedelmi társulatok a főurak alkalmi szövetkezései voltak, de ezek önkényeskedéseit akarta a kancellár éppen ezzel a nagyarányú tervvel megfékezni. Irányított gazdálkodásra gondolt, a nemzeti önellátás valamilyen formájára, ezt azonban nem kizáró elvek alapján — mértékéül egyesegyedül az arravalóság irányadó. Nem kívánja tehát a görög kereskedőket sem kirekeszteni, csak ellenőrzés alá venni s elve volt, hogy „egynéhánynak a pénzét be kell venni, nagy okokra nézve, sőt két-három zsidóknak, ha úgy fog tetszeni.“

A társaság, amely a kancellár képzeletét olyanmódon megmozgatta, lassanként birtokába veszi az egész sókereskedelmet, kibérli a többi bányákat is, a terméshölösleget elhelyezi. A kivitel nagy részét ezek a termékek alkotnák, kiegészítve állatkivitellel, amely akkor is a nyugati piac felé irányult. A behozatali cikkek között a nyugati és északi piacokról minden fajtájú posztó, selyem, prém, fegyver, gyorsan kerül számításba, bányatermékek közül pedig a réz, vas, és ón. Úgy látszik, ezeket a termékeket, noha lelőhelyük volt Erdélyben is, még nem aknázták ki. A levantei piac beviteli cikkek közé tartoznak a drágakövek, páttyolatok, gyöngyök, szkófumok, karmazsin, kordován, szőnyeg, csizmák, különböző exotikus fűszerszámok.

Bethlen tervezete részletesen szabályozta más országok, jelesen Bécs kereskedő-compániáival való megegyezést. Külkereskedelmi szerződések megkötéséről volt tehát szó, amelyekbe az egyes államok is beleszólhattak és amelyek gyakorlatiassága csak úgy mutatkozik meg, ha kereskedők maguk kötik meg. E kereskedelmi egyezményeket kiegészítik azok a nemzetközi útvonal-egyezmények is, amelyek a kiviteli és

behozatali áruk forgalmát, kirakodását, egyes útvonalakon és állomásokon kötik meg.

A részletesen kidolgozott tervezet eszmeköre már régebbről foglalkoztatta a kancellárt, akinek huza-mosabb külföldi tartózkodása alatt alkalma volt értékes tapasztalatokat összegyűjteni. A megvalósítás szükségessége az 1697. évi bécsi útja után ébredt fel benne. Viszont már 1689-ben elkészített magának házi használatul egy kereskedelmi tervezetet, amelynek megszerkesztésére egy Thomas Sedgivius nevű angol és egy Vencelli nevű génuai nagykereskedő készítették. Közben azonban más külföldi nagykereskedőktől is szerzett tájékoztatásokat. Akkortájt behatóan tárgyalt Lipót császár egyik-másik hű emberével kereskedelmi tervekről és tanulmányozta, hogy miként lehet magában az osztrák birodalomban a vízi utak közötti kapcsolatot megteremteni. Alaposan kidolgozott tervét megismertette az országgyűléssel is. Ebben az időpontban a rendek még mindig úgy vélekedtek, hogyha a bécsi udvar pénzügyi követeléseit teljesítették és a felcsigázott adót pontosan fizetik, Erdélyre békésebb korszak következik. Ki gondolt volna arra, hogy Erdély lakossága néhány év múlva újra földönfutóvá válik?

A kancellár áltatta magát, hogy kizárólagosan e nagyszabású terv megvalósításának szentelve minden idejét, körülhatárolva eddigi működési körét, sikerül letompítani örökös ellentéteit is a gubernium uraival. A tartós cselekvő munka jegyében igyekezett ő maga is berendezkedni a termékeny öregség esztendeire. Most már hatvanéves volt. Elhatározta, hogy Gyulafehérváron háromemeletes palotát építtet fel, amely kivitelben, lakályosságban túltett volna szentmiklósi kastélyán. 1700 körül kezdték meg az építkezést, közel Apor István palotájához, azon az utcason, ahol a többi vezető urak házai állottak.

A nagy építkező képzelete éppen úgy most, mint a szentmiklósi kastély építésénél, remeket formált ki. Az építkezés hosszú ideig tartott. Nem úgy, mint — napjainkban, amikor pár hét alatt sokemeletes felhőkarcolót is felhúznak. A kancellár csak három év múlva költözött be az épületbe, annak is csak alsó szárnyába. Nem tudjuk pontosan, hogy mi volt az oka az építkezés időközönkénti szünetelésének. Csak azt látjuk, hogy a kancellár második nagyszabású építkezésébe is éppen úgy belejátszott balvégzete, mint amikor szentmiklósi házát tető alá hozta. Mintha csilagzata különös kárörömét találta volna abban, hogy mindig akkor rombolja szét életművét, amikor elkezd építeni. Hatalmas kereskedelmi tervéből sem lett semmi. A rendek ugyan elfogadták, megtárgyalták, módosították, kivitelre azonban nem került sor, mert a história ismét beleszólt. Így bukott meg a kancellárnak más egyeztető kísérlete is.

Sem az erdélyi, sem a magyarországi nyomorúság és szociális feszültség nem volt levezethető reformok segítségével. II. Rákóczi Ferenc kibontotta a felkelés lobogóját, megkezdődött az új kuruc korszak, az az utolsó nagy fellángolás, amelyben a rendek elégedetlenkedése az elnyomott pór könnyeivel folyt össze.

Mégegyszer a császárnál

Amikor az 1701. évi gyulafehérvári országgyűlés összeült, meglepetéssel értesültek a rendek, hogy Rákóczi Ferencet, II. Rákóczi Györgyunokáját Bécsben elfogták, mert nagyarányú felkelést tervezett. Az erdélyiek nem voltak tisztában a felkelés horderejével. A kancellár csodálkozott Rákóczi Ferencen, akit német érzelműnek tartott, Kollonics neveltjének és úgy tudta, hogy állítólag még magyarul sem akar beszélni környezetével. A szállingózó hírek szerint azonban Rákó-

czinak sikerült kiszabadulni bécsújhelyi börtönéből, néhány tekintélyes férfiú csatlakozott melléje, hihetőleg mozgalmát külföldön is támogatják, de Eerdélyben meg voltak győződve, hogy a felkelést elfojtják és ha itt-ott elő is fordul rendzavarás, Erdély meg lesz kímélve tőle. De a gyulafehérvári országgyűlésen az erdélyi rendek időszerűnek tartották, hogy maguk is hangot adjanak a levegőben lappangó nyugtalanságnak és ezért a kancellár egy bizottság közreműködésével az összes felmerült sérelmekről emlékiratot dolgozott ki, azzal a szándékkal, hogy majd Lipót császár elé terjeszti. Harteneck, a szász főkirálybíró útját vágta az emlékirat átadásának, közölve azt a legmegbízhatóbb helyről vett értesülését, hogy a császár egyáltalán nem kíván fogadni olyan követtséget, amely az udvart sérelmekkel zaklatja. A kancellárnak más volt a véleménye. Azt hitte, hogy Harteneck maga intézte el Bécsben a dolgot olyképen, hogy a császár meg ne hallgassa az erdélyieket. Ettől az időponttól kezdve a kancellár és a szász gróf között nyílt ellenségeskedés tört ki.

A rákövetkező esztendőben a szászok szokatlan módon háborogtak az adóztatások miatt. Hiába rendezte a kancellár az adózás ügyét, Harteneck olyan tervezettel állott elő, amely egy csapásra meg akarta szüntetni a nemesség és a székelység ősi adómentességét. E terv mögött ott ólálkodott az udvar szándéka is, Rabutin nyilvánvalóan szívesen látta e kísérletet, amely könnyít a szászok adóterhein, viszont az adózás újabb terheit helyezi rá a magyarokra. I. Lipót környezetében akkortájt sűrűn emlegették az új szociális politikát, amely a terhek arányos megosztását kívánja minden alattvaló között. De az egyébként korszerű gondolat háttérében nem őszintén átértett igazságérzet, hanem csak ügyes politikai taktika lappangott.

A székelység és magyarság elkeseredésére mutat

az az ünnepélyes felhívás, amelyet a két testvérnemzet a harmadikhoz, a szász nemzethez intézett. A Bethlen Miklós, Bánfi Farkas, ifjú Teleki Mihály, Toroczkai István és Henter Benedek aláírásával közzétett deklaráció erkölcsi, jogi és gazdasági szempontokból vizsgálja a három nemzetnek egymáshoz való viszonyát, rámutat a multra, amikor e nemzetek még mind együtt voltak és szorongatva a jövő gondjaitól, aggodalommal látja, hogy alantas szándékkal egyre verik az éket a testvérnemzetek között. A székely és a magyar nemzet képviselői teljes szeretettel kérik a szász testvéreket, hogy ne csináljanak szakadást, ne panaszkodjanak idegen méltóságok előtt, „hanem legyenek contentusok ökegyelmek azzal az atyáink, őseink idejében való ökegyelmek atyjainak, őseinek járt rendivel és becsületivel”; a felszólítást a kancellár fogalmazta. A szászok képviselője még csak nem is méltatta válaszra.

A szászok által javasolt új adózási tervnek eredménye volt a később elrendelt országos összeírás.

Román vonatkozásban is erősödtek az ellentétek. Anthanasius román papot Bécsben püspökké szentelték és Gyulafehérváron ünnepélyesen beiktatták. Ez a beiktatás, amely csattanója volt az unifikálásnak és amellyel egyidőben az örményeknek római katolikus hitre való térítését is keresztülvitték, a nagy ünnepségek között Apor házában ment végbe és résztvettek benne gróf Seau, az összes katolikus főrendek, a katolikus papság, sőt néhány református főrend is, akiket Apor azzal biztatott föl, hogy a gubernátor is ott lesz, aki azonban nem jött el.

Most, hogy ez is megtörtént, kezdtek ráeszmélni a katolikus urak is az egyházi reformok politikai következményeire. Hiszen, hogy miről van itt szó voltaképpen, azt Harteneck pálfordulása is megmagyarázza. Harteneck eddig lutheránus volt, de most egyszerre „fölcsapott pápistának és a szászokat elhajtotta a

többi religiók mellől", úgy hogy ezek is vallásuk védelméért a császárhoz voltak kénytelenek fordulni. 1701-ben Bécsben ünnepélyesen lemondatták Apafit is, aki azután sírva mondja maga szerkesztette imájában: „kikkel együtt jártam templomban és kikkel együtt nyájasságban éltem, azok kívánták eltörölni az én nevem. Lelkem az oroszlánok között van, feküszöm a gyujtogatók között, kiknek foguk dárda és nyíl, nyelvök éles szablya“.

A gubernium tekintélyének nagyon sokat ártott az is, hogy a gyűlölködő főemberek pereskedéseiket fölvitték a bécsi udvarba, hogy csak hamarjában Erdély két botránypörét, a tordai malom körül folytatott hatalmaskodás ügyét és a viczei peranyagot említsük. Az előbbi Bethlen és Apor között zajlott, az utóbbi Kapi Erzsébet körül, mind a két per olyan elképesztő mozzanatokban bővelkedik, hogy az udvar joggal csóválhatta a fejét és ha nem is lett volna elfogult az erdélyi urakkal szemben, ilyen basáskodások láttára meg lehetett a véleménye. A bécsi udvarnak tényleg programjában volt, hogy magához édesgesse az erdélyieket. Egy idő óta azonban a négy vallás, a három nemzet képviselői külön-külön s az udvartól távolálló magánemberek és asszonyok szaladgáltak fel Bécsbe. Mindegyik külön sérelemmel, feljelentéssel, tervszettel, minden igazságkereső félnek megfelelő számú arany is a tarsolyában, hogy a megvesztegetett Themist a maga oldalára csábítsa. A diplomának így nem csupán az a szakasza ment veszendőbe, hogy az igazságszolgáltatás Erdély belügye marad, de megromlottak erkölcsaikben még azok a hazafiak is, akiknek szótárából eddig hiányzott ez a törökös, de még idejét nem múlt fogalom: baksis.

Amikor a kancellár elhatározta, hogy negyedízből is fölmegy Bécsbe, tulajdonképen ő is azt az utat járta meg, amelyet lelkében elítélt. Ha kezdve Aportól az utolsó bárócskáig, mindenki a bécsi udvar-

ban lebzsel, ő sem tehet mást, mint ezúttal saját szakállára megbízatás nélkül utazik fel, hogy ellen-súlyozza az előtte jártak cselszövéseit. „Látván hazámnak utolsó testi-lelki veszedelemre való botorkázását, orvosolni akartam.“

Memorandumokkal, projectumokkal, penetráliákkal felszerelve érkezett meg vejével és néhány magán-ügyekben szaladgáló erdélyi úr kíséretében Bécsbe, ahol közel egy félesztendőt töltött el. Az igazság az — amit maga sem titkol —, hogy országos dolgok mellett a radnóti és más birtok ügyét igyekezett rendbe hozni, elintézni Mihály fiának megerősítését a máramarosi tisztségben, jószágában és hogy kézzelfogható eredményekhez jusson, ő maga sem sajnált a minisztereknek odacsúsztatni ezer és kétezer aranyakat. Tárgyalásai nem voltak könnyűek. Kiderült, hogy itt Kálnoki, az aulikus cancellárius a főember, ő már csak egy olyan provinciális cancellárius. Már nem volt ott Kinsky sem, Herrachhal kellett tanácskoznia, aki az erdélyi helyzet megítélésében értelmi képességeinek korlátoltsága miatt tökéletes tájékozatlanságot árult el. A kancellár látva, hogy Lipót tanácsadójától nem sok jót remélni, egyenesen a császárhoz fordult és térdenállva arra kérte az uralkodót, hogy rendkívüli miniszteri bizottságot küldjön ki Erdélybe, nem azért, hogy ott lakjék, hanem, hogy résztvegvén egy szabályosan összehívott diétán, kérdezzen meg minden illetékest a sérelmei felől és közvetlen benyomásai után tegye meg a teendőket és javítsa meg a megjavítandókat. A kancellár hangoztatta, hogy nem a maga malmára akarja hajtatni vizet és ezért készségesen feljánlotta lemondását is. A császár így felelt: „Kedves Erdélyemet hűségére bízva, ügyeire gondot viselek, védem és támogatom a jövőre is“. Azután kezét nyújtott a kancellárnak, aki kétszer is megcsókolta. A kiküldendő bizottságból, a sérelmek orvoslásából azonban nem lett semmi, maradt odalenn Rabutin, zsarnoki uralmával.

A kancellár bécsi útját a főrendek most is, mint minden esetben nagy nyugtalansággal kísérték, mert attól tartottak, hogy a kancellár leleplezi őket. Bethlent egyik híve figyelmeztette, hogy jó lesz vigyázni magára és átnyújtotta neki annak a levélnek eredetijét, amelyet Apor intézett Bánfihoz. „Vessük jól meg Miklós uram ágyát — írta Apor — osztán mindjárt csináljunk gyűlést.” A kancellárnak egyéb értesülései is voltak. Más oldalról hallotta, hogy Bánfi, Apor, Szász János, az egész conventiculum újólág befektítették a kormányzónál. Rabutin szívesen ajánlotta föl szolgálatát a kancellárral elégedetlenkedő uraknak, hiszen neki is fúrta oldalát a bécsi út és sejtette, hogy a kancellár őt is bepanaszolta a császárnál. Fel is küldte azonnal az udvarhoz bizalmasát, Actont, hogy egyensúlyozza a kancellár bécsi beadványait és legfőképen megakadályozza, hogy különleges miniszteri bizottság jöjjön be Erdélybe.

Készült a csapda a kancellár ellen és ő tudta is. De bízott a császársban, aki kegyes volt hozzá. Gyulafehérvárra új országgyűlést hívtak össze, ennek tartama alatt történt meg Bethlen leányának kézfogója Teleki Sándorral. Az országgyűlésnek három fő pontja volt. Elsőben el kellett igazítani, hogy dolgosok menjenek ki a szebeni citadella építéséhez. A robotosok ki is vonultak, de a Murando olasz mérnök vezetése alatt álló nagyszabású erődítési munkálat megakadt, mert a kuruc veszedelem ezt a tervet is, mint sok mást, fölborított. A második tárgypont: a római katolikus püspökség felállítása. Végre törvényesen dűlőre jutott ez a kérdés is, amelyre egy évtizeddel ezelőtt annyi sok tinta pazarolódott. A harmadik tárgypont: — e körül volt a legtöbb vita — kataszter fölállítása Erdélyben. A kancellár teljes erővel állott ellent neki, hogy valamikép megmenthesse a diploma roncsait.

A kataszter fölállítása a Kollonics-féle új adórendszer bevezetése céljából történt. Magyarországon

elkezdtek a kataszter felállítást, a „vesztegátorok” már munkában voltak, most Erdélyen volt a sor.

„Az országos összeírásnak nemcsak az embereket volt rendeltetése nyilvántartani — írja Bethlen emlékiratában — hanem a városokat, falukat, hegyet, völgyet, álló- és folyóvizet, embereknek ingó és ingatlan értékét, az egy levegőn kívül”. A gubernium nem sokat teketóriázott a bécsi utasítással szemben, egyedül a kancellár jelentett be ellenvéleményt, mert tudta jól: mit fog jelenteni Erdély felleltározása.

Ismerte alaposan e kérdést, igyekezett Bécsben kitanulni az efféle statisztikai felvételezésnek minden csínját-bínját és jól látta, hogy majd az adózás céljait szolgáló összeírásnak úgy ahogy tervezik, megsemmisítő eredménye lehet az erdélyi magyarságra. Meg is mondotta nyíltan a főkormányzószék ülésén: „Ha Erdély olyan tér, és mindenütt egyaránvú jóságú föld volna, mint Aegyptus, amelyet régen József úgy méretett és osztott volt fel, avagy olyan volna, mint Debrecentől fogva Budáig, ez a conscriptio talán meg lehetne sok munkával és idővel, de az erdélyi sok hegyet-völgyet, kösziklát, erdőséget, mezőséget etc. nincs a világon olyan geometria, ki igazán leírná...” Magyarország maga is sokat szenvedett a hebehurgván keresztülvitt összeírástól. „Bizonyára találnánk Erdélynek is igaz mérőserpenyőt, az országnak megterhelése nélkül, csak volna kedvünk az igazsághoz és kereszténvi szeretet volna bennünk és adnók reá az elménket.”

De a kancellár intő szavát nem hallgatták meg. Megjelentek az összeírók, akiket az egész terv spiritus rectora, Harteneck irányított. „Amit Szász és a két német akar, az lesz; a magyar és székely commissarius csak váz, hergenek-morganak, akkor látá s megbáná a gubernátor, hogy micsoda füre hágtak vétkes példával, vétkeesebb hímet varrattak. Mert Magyarország nem tett rakás németet conscriptornak, nem

bolondult annyira meg.“ A szász és a magyar ellentétek újabb fejezetéhez érkeztünk ezzel. A gubernium első éveit főképen a katolikusok érvényesülési törekvései jellemzik, most a szászok viharos ellenségeskedésétől hangos az egész erdélyi közélet.

A szászok tulajdonképen abban a pillanatban léptek az önálló cselekvések helyére, mikor a Habsburgok kiterjesztették jogaikat Erdélyre. Amíg Frank királybíró volt a szászság vezére, a hagyomány kötőereje még elég erősnek bizonyult, hogy országos fontosságú kérdésekben a két nemzet együtt legyen. Frank utóda, Harteneck erkölcstelen, mindenre kapható férfiú volt, gátlások nélkül áldozta fel a multat, nem mert annyira szerette volna népét, hanem mert Bécsben ezt kívánták és ez vitte előre az ő érvényesülését is. Ha ráparancsoltak volna, hogy a szászság érdekeit áldozza fel, bizonyára megtette volna. Hiszen így is nem egyszer került saját népével konfliktusba. A korszaknak egyetlen elégtétele, hogy nemcsak az ártatlanoknak kell végigszenvedniök minden meg nem érdemelt gyötrelmességet, de a végén a bűnösök is elnyerik méltó büntetésüket. Szász János tragédiájáról majd később beszélünk. Itt csak annyit említünk meg, hogy az erdélyi lajstromozás és Szász János „ás-pisi sziszegései“ ingatják meg a kancellár helyzetét. „Jaj, mennyit szenvedtem miatta és ez az egyik oka az én mindinkább siető veszedelmemnek. Haj szegény haza, szegény nép! Mennyit szenvedtél az igazgatóimnak magok kelletése, a Bethlen Miklós személyének és ezért jó tanácsának is gyűlölése miatt.“

A sors eszköze, aki most munkába lép és végrehajtja gyászos küldetését Erdély ügyének, Bethlen Miklósnak, minden szabadság gondolatnak minden magyar megújhodásnak kárára és veszedelmére: Rabutin.

Nyolcadik fejezet

AZ ÖSSZEOMLÁS

Gyulafehérvártól Szebenig

A gubernium — tízesztendős.

1692. év áprilisában iktatták be az első kormányzószéket. Tagjai közül már csak néhányan élnek. 1696-ban meghalt Bethlen Elek, az első országos elnök, 1697-ben Bethlen Gergely országos tábornok, ugyanebben az évben Haller János. Nem érte meg a decenniumot, az Apafi-idők híres hoppmestere, Nálácsi István sem, aki 1702 elején halt meg bábolnai házában, szép vénségében. De Sárosi János tanácsúr és ítélőmester halálának oka már megint a „morbus transsylvanicus“; kegyvesztett lett a császár előtt, bebörtönözték, megnótázták, nyomorúságába bele is halt. A többi tanácsosoknak sem lehetett túl nagy hasznát venni. „Thoroczkai Mihály süket, Keresztesi szegény lelkét, eszét markában hordozta“ — írja Bethlen Miklós, ő tudja, hogy mit értsen rajta. A nagy Apor is búskomor lett, egy szavát se venni, amióta Thavonat megnyirbálta a vagyonát. Még egy pár esztendő és ezt az első garnitúrát úgy elsepri a vihar, mintha soha sem lett volna.

A tízesztendős évfordulót a gubernium még Gyulafehérváron ünnepelhette. Karácsonyra már beköltöztették Szebenbe. Gyulafehérvár, a nemzeti fejedelmeknek dicsőségesen sugárzó, szép városa vég-

képen megszűnt Erdély fővárosa lenni, Az elmúlt öt évben is már csak halvány árnyéka volt önmagának. Hiába áll még a vár és hangosak a fejedelmi termek a főurak vidám lármájától, hiába díszlegnek a Thököly, Csáky, Nemes, Apor, Teleki, Bethlen-családok házai egymás mellett, a testi enyészet jelei is már lépten-nyomon kiütözköznek rajta.

Ez volna az a csodálatos város, amely a gyermek Bethlen Miklósnak képzeletét lenyűgözte? A fehérvári nagytemplom fedele már roskadozóban, tornyában hónapig nem jár az óra, megigazítják és újra megáll és ha az ablakokat Keresztesi Sámuel a magából be nem üvegezteti, kifogta volna az asszonyokat a szél és a fergeteg. „Micsoda éktelen dolog volt a gubernátor konyhacsatornája az utcára — írja Bethlen Miklós — ország, város panaszlott; hogy intettem, haragutt: széltében hevert nemcsak künn a városon, hanem benn a várban a gubernátor háza körül is a döglött kutya, macska. A Gálfi- és Frumentária-ház előtt való piacot csinálák a magok béresi ganéjdombnak... A Báthori-templom elejénél és az utcán az új kollégium kapujáig majd olyan tó volt esős időben, hal tenyészhetett volna benne. Az Haller-ház ellenében, kapujától fogva a gubernátor új kapujáig és ottan kereken a templom felé nyíló ajtajáig ló hasát érő sár volt“... A kancellár próbál rendet teremteni. Várat, kaput, tömlöcöt, házakat renováltatni, a nagy tavat körülárkolni, csatornáztatni, ellenállani a továbbbi pusztulásnak, a gubernátor csak nevetett, fölöslegesnek ítélte meg a kancellár igyekezetét. „Én sokszor mondtam — fakadt ki Bethlen — ha tíz-tizenkét érdemes cigánynak adta volna a császár, nem hagyta volna rútabbul elpusztulni.“

A romlásnak e kísérteties világában egyedül a kancellár állja meg a helyét. A gubernátor kártyázik délután, ahány főember, mind részeg. Az ügyeket nem intézik el. Néha összegyűl kétszáz, háromszáz

kérvény. Bánfi ellöki a kezével: majd holnap! Botrány botrányra halmozódik, nemesemberek leszúrnák egymást — a gubernátor gráciát osztogat. Csáki Gábor boszorkánysággal megmérgezi feleségét, miután édesanyját és nénjét elemésztette, egy kis ajándék a gubernátor úrnak — és a bűnügyre ráborul a feledés homálya. Testvérgyilkosság, paráznaság, magánlaksértés, nyílt erőszak, gyilkok, a szegénység kizsákmányolása, uzsora, megannyi törvénytípró, megtorlást követelő cselekedet, senki sem törődik vele. A gyulafehérvári középkori éjszakának minden látványa, a lelkiismeret néhány fénye éppen úgy, mint a vérgőzös dőzsölés olybá tetszett, mint egy hagymázás álom. „Votre gouvernement n'est qu'un phantome — mondotta egyszer Rabutin a kancellárnak. Kísértet, ha e várban a félrecsúszott parókás osztrák tisztek ölelgetik a dámákat, ha Harteneck malaclopó köpenyben barangol Fehérvár sikátoraiban, hogy megkeresse Hibernust, a borbélyt és eltanulja tőle a mérgek gondos készítését. Kísértet, ködkép az élet valósága mellett egy eltemetett Erdély hajdani fényének utolsó nagy felvillanása, Székely Ádám lakodalma, aki a gubernátor lányát veszi feleségül; amikor a hintók végelen sora Fehérvárról Gyaluba röpített egy olyan násznépet, amelyre ezt írja Cserei: „annál pompásabb lakodalmat Erdélyben nem értem, nem is láttam soha olyan cifra, drága úri öltözetű asszonyokat, mint ott; maguk a német tisztek csodálták, azt mondták: mit panaszkodnak az erdélyiek, hogy miből porciózzanak? mert a római király lakodalmán sem voltak cifrább asszonyok, mint Erdélyben?” A majesztás képében, kalap feltéve a fején, a sok ágyúlövés között ott Rabutin, féltérdre ereszkedve előtte Erdély nyusztprémes, kövesgombú mágnásai. Ő az egyetlen valóság; minden más csak vad anakronizmus — süllyesztőből felemelkedő látomás, amelynek shakespearei szellemvilágát nem veszi észre még Bethlen Miklós sem, legfeljebb Piszli, a gu-

bernátor bolondja kacag torkaszakadtából a köznép mulatságán egy igen magas meghántott fenyőfának a telejéről...

Mindez Gyulafehérvár és ezzel áll szemben, mint diadalmas antipodus Rabutin városa, Szeben. 1703-ban Rabutin parancsából a főkormányzószék Szebenbe költözik át. Iderendelik az országgyűlést is. Az áthurokolkodásnak egyik főoka a kuruc forradalom, amely átcsap Erdélyre és a támadás elől biztos helyre kényszerít. A másik ok: mélyebb és nem ad hoc jellegű és nemcsak arra hivatott, hogy az országgyűlés a Szász János pörében ítéletet mondjon. Mert most már a szászok lettek az a társadalmi réteg, amelyre Bécs a lezüllött magyar társadalom helyett szíve szerint támaszkodhatott, amelyet erősíteni akart. Így lesz Szeben a szászok megerősített fészke, az országnak a közepe. Erdély gubernátorai majd a Bruckenthalok lesznek, és a főkormányzószék 1790-ig szászok lakta földön székel és azután sem Gyulafehérvárra kerül vissza, hanem Kolozsvárra. Az erőszakos átmenetet az erdélyi gondolat főszökevénye, Harteneck biztosította az udvar számára. Jellegzetesen erdélyi tragédia az övé is. Feje a vérpadon hullott le. Igaz, az erdélyi század egyik nagy kalandora és bűnözője volt, de mégis felbecsülhetetlen szolgálatot tett az ausztriai divide et impera elv érvényesülésének.

Szász János

Zabanius, közönségesen Szász János, a későbbi Hans von Harteneck neve 1692-ben a lipóti hitlevél homályos pontjait tisztázni kiküldött követségben tünt fel először. A fiatal Zabanius a szászság érdekeit képviselte és évről-évre egyre fokozódó lendülettel kapcsolta össze népe érdekeit a császári udvar érdekeivel. Egyébként Magyarországról elüldözött

lutheránus prédikátor fia, ő maga német egyetemen szerezte meg a magister címet. Az egyszerű polgári név viselője Bécsből birodalmi lovagi címmel és nemesi előnévvel tért vissza. Eszes, találékony elme, de romlott lelke gyökeréig, e tulajdonság már egymagában is örökösen kihívta a puritán, tiszta jellemű Bethlen Miklós rosszaságát. Noha Szász Jánost mélyre ható érdekek választották el úgy Aportól, mint Bánfitól, ezekkel egy követ fújt, valahányszor arról esett szó, hogy a kancellárt háttérbe kell szorítani. Szász János a rágalmozásokban túltett a magyar urakon. Amikor Rabutin lett az úr Erdélyben, Szász János olyan képtelen vádakkal illeti a kancellárt, hogy az egyébként Bethlen-gyűlölő német generális megcsömörölve adja át a kancellárnak a feljelentéseket: nézd, így fest a ti kormányzószékek! Az 1702. évi országgyűlésen, amelyen a szász vezér a székelység megadóztatását követelte, újra parázs vita támadt kettőjük között. Harteneck akkor Bethlen Miklós vádoló szavaira így igyekezett kivágni magát: „Bethlen Miklósnak Erdély ugyan a hazája, de a hazai földtől egyebe alig van, mint az onnan való származás, mert nagyizolását tekintve spanyol, nyereszkes termésselével hollandus, eszközök megválogatásában éppoly kevésbé finyás, mint egy Savoyai, megtévesztésre alapított állításaiiban francia, államellenes elveiben angol, féktelenségeiben való törekvéseiben lengyel, féltékenykedésben olasz és így őt jogosan tulajdonképpen minotaurusnak lehetne nevezni.“

Harteneck még nem töltötte be a negyvenedik évét, amikor pályafutásának a delelőjén állott. Harmincöt éves korában a kormányzótanács tagja, pár év múlva szebeni királybíró, a szász nemzet első embere, sőt megvolt a reménysége is, hogyha Bánfi György valamiképpen kiesik a gubernátorságból, ő kerül a helyébe. Tragédiájának közvetlen oka homályos. A nancshéj, amelyen elcsúszott, a kancellár megítélése

szerint az volt, hogy Schuller, közönségesen Hadnagy János segesvári polgármester fejét elüttette, mert állítólag Schuller titkos pénzveréssel foglalkozott és hozzányúlt a városi pénztárhoz is. Schuller az udvarnál kegyelmet kapott, Harteneck ennek ellenére kivégeztette. Hasonló sorsra ítélte Kolosvári Dávid, meggyesi polgármestert is, hihetőleg hasonló visszaélések miatt. E hatalmi túltengésen felül még egy sor közönséges gyilkosság is terhelte a lelkét.

Amikor pörbe fogták, egyszerre nagy számban jelentkeztek a tanuk, akik előadták, hogy Kolosvári Dávidot azért végeztette ki, mert viszonyt kezdett egy magasrangú papi személyiséggel hitvesével, ráolvasztatta a paráznaság bűnét, ellenben a hasonlóan vélkes aszszonyt, akihez azonban gyöngéd kötelékek fűzték, a maga számára mentette meg. Egy lutheránus papot, orgazdaság címén lefogatott és nyolcszáz forintig megzsarolt. Szentpáli Ferenc meggyilkolásának és birtokai felégetésének értelmi szerzője volt. Saját feleségét ágyastársként felajánlotta Actonnak, Rabutin bizalmasának, de magának Rabutinnak is, valószínűleg az aszszonynak csak az előbbivel volt viszonya. Szász János aztán inásával meg akarta mérgeztetni Actont és amikor le akarták fogni az inast, a padlásán rejtegette. Az inast később, hogy ne valljon ellene, egy kertésszel és feleségével eltétette láb alól és saját kertjében földeltette el. Felesége útján megvesztegette Rabutinnak egyik hajdúját, hogy Actont mérgezze meg. Úgy látszik, nagyon terhére lehetett Rabutin titoknoka, mert egy más alkalommal útonállókat fogadott, akiknek Actont a kancellár gyulafehérvári háza közelében kellett volna meggyilkolni. Viszonyt folytatott öccsének mátkájával, hasonlóképen egy kercsi szász leányzóval, akinek olyan abortivumot adatott be, amelytől elpusztult. Viszonya volt királybíró kollégájának feleségével és ugyanakkor Frank cinkostársa minden paráznaságban. Ilyen és más hasonló bűnök terhelték,

ennek a különben nagyon tehetséges férfiúnak a lelkét. Harteneckkel mindenestre teljessé válik az erdélyi Pitaval, a kormányzószék példátlan botránykrónikája.

Szász János viselt dolgairól már régebben rebesgettek az emberek. Tulajdonképen már 1701-ben le kellett volna fogni, de a gubernátor védelembe vette. Amikor a Schuller-ügy után nem lehetett halogatni a pörbefogást, Rabutin összehívta a tanácsot, hogy a vádemelést megbeszélje velük, de csak ezzel az ügygyel hozakodott elő. Miután a gubernium tagjainak fogadalmat kellett tenniök, hogy a pört semmi körülmények között sem hagyják félbe, Rabutin kiadta a parancsot a szász gróf letartóztatására. A letartóztatás híre óriási meglepetést keltett a szászság körében. „Tartván a szászok tumultusától — írja Bethlen Miklós — azon éjszaka kivitték lovon Fogarasba, igen darabosan bántak vele, naplatták, nebelgették erdőben véle, hogy Fogarasba setétbe vitessék.” Amikor már le volt fogva, nyíltak meg az eddig elnémított szájak és szakadt fel a titok leple, amely eddig beszőtte a szász sötét cselekedeteit.

Rabutin most fölszólította az országgyűlést, hogy ítélkezzék a pörben, Bethlen azonban, noha egyik legveszedelmesebb ellenségéről volt szó, a jogi formákhoz tartotta magát. Fölállott és kijelentette, hogy az országgyűlést csak az udvar beleegyezésével lett volna szabad összehívni. Rabutin rá sem hederített: neki telihatalma van és a császár képében rendelkezik. A kancellár, akit mellesleg azzal a képtelen rágalommal gyanúsítottak, hogy Harteneck hívei ötszáz arannyal megvesztegették, változatlanul a jog álláspontjára helyezkedett: ha bűnös a vádlott, akkor vigyék rendes bíróság elé, de ne használják fel a törvényhozókat, hogy veszedelmes időkben, csonka gyűlésen vélkes példát mutassanak. És amikor a vádlottat a törvénykezés fő- és jószágvesztésre ítélte, felemelte a szavát az

ellen, hogy megcsigázzák, lófarkon vonszolják és kérekbetörjék, elegendő, ha a fejét veszik. „De csak pusztá malomban hegedültem“ — kesereg Bethlen, a „bolond theologus“, ahogyan magát nevezi. Szász János kivégzésére se ment el, a gubernátort is intette, hogy ne mutakozzék, de bizony ő Aporral együtt az ablakból nézték végig a kivégzést.

Mi magyarázza meg a nemes viselkedést, amelyet Bethlen e pörben tanusított? Talán talált valamilyen mentséget Harteneck számára? Nyilvánvaló, hogy bár Harteneck váltig hangoztatta ártatlanságát a vérpadon is, ahová apja, a hetvenöt éves lutheránus pap kísérte, bűnös volt és a törvények értelmében lakolnia kellett. De nyilvánvaló az is, hogy Rabutin e pört a többi erdélyiek megrettentése céljából rögtönözte, nem az igazság szeretetéből. Ha így bánik el az új rendnek legtevékenyebb hívével, mennél inkább kell reszketniök fejükért azoknak az uraknak, akik most a megtorló bírák között ülnek? A kancellárnak igaza volt — a főrendeknek nem kellett volna oly lelkesen tapsolni az ítélethez, oly szenvedélyesen rávetniök magukat arra az áldozatra, akit történetesen utólért a végzete és nem lett volna szabad Rabutinnak a jogi formák felfüggesztésével más hasonló ítélkezések útját megnyitni. Fölösleges és könnyelmű minden külön demonstráció. Persze, hogy Harteneck halált érdemel. Erről Bethlent nem kellett külön meggyőzni, hiszen már húsz év előtt figyelmeztette Zabanius lelkészt a fiára: „Igen elején érő gyümölcs, féltse a megrothadástól.“ De érzékeny lelke a bosszúállás e rettenetes formájától visszariadt és undorodott azoktól, akik a guberniumban tíz év óta Harteneckkel sügtak-búgtak, együtt vettek részt minden cselszövényben és most az erénycsőszöknek és a kérlelhetetlen lelkiismeret bírójának szerepében díszelnek.

Kurucok Erdélyben

Az 1703. év nagy belpolitikai eseménye, Szász János monstre-pöre II. Rákóczi Ferenc óriási lendületű szabadságharcának árnyékában azonban egészen eltörpült.

Nemcsak a bécsi udvar, de kezdetben a magyar főurak nagyrésze is kalandos és reménytelen vállalkozásnak tartotta a felkelést. Jelentéktelenebbnek a Wesselényi-féle összeesküvésnél is, mert e mögött legalább néhány nagytekintélyű úr szervezkedése állott. De Rákóczi Ferenc olyan háttérrel találkozott meg, amilyen-nel sem Zrínyi Péterék, sem Thökölyék nem bírtak: a népet. Emezek mozgólódásai külpolitikai kalandok voltak, diplomáciai va banque játék, amelyekben az Ausztriával versenyző hatalmasságok ugratták be a hiszékeny magyarokat. Rákóczi Ferenc mozgalmában az újabbkori magyar történelem folyamán először találkozott össze nemesség és jobbágyság. A tarpai parasztok csatlakozásával a felkelés nemzeti jelleget ölt. Esze Tamás jobbágyvezér és Czelder Orbán szepességi kispolgár vezérkednek Európa egyik leggazdagabb főurának oldalán, élénken hangsúlyozva a különbséget, amely volt az új és a régi felkelő hadsereg céljai és szelleme között. A cél most az önálló Magyarország feltámasztása, amilyen az Árpádok korában lehetett és megvalósulásáért nemcsak a különböző társadalmi osztályok, de különböző nemzetiségek is fáradoztak. Rákóczi kimagasló hadseregszervező egyéniség is volt és ennek tudatában senkit sem lepett meg, hogy néhányhónapi harc után a Dunántúl és Erdély kivételével Máriás lobogójára esküdött az ország.

Erdélybe a felkelés haditényeiről csak szállingózó hírek érkeztek, de ami bejött, az is elég volt, hogy feltüzelje a kedélyeket. A vezető rendek nagyrésze idegenkedett a mozgalomtól, nem mintha meg lett volna elégedve a helyzettel, de már többször megégette ujját

a bújdosók megsegítésével és újabb katasztrófától tartott. A főurak könnyelmű, léha életmódja különben is azt mutatta, hogy nekik a maguk személyében nincs okuk a panaszra. Inkább megmaradnak labanchirben, semhogy kockáztassák megszerzett pozíciójukat; ám a népnek nem volt sok veszteni valója. Óriási szakadék választotta el a tehetősöktől, nyomorúságuk leírhatatlan volt. Bánta is ez a szegény nép, akármilyen lesz, csak történjék valami, annyira gyűlölte a németet, annyira kiábrándult vezetőiből, annyira fájt nekik Apafi herceg magatartása is, aki megfosztotta őt a bújdosó mesebeli király legendájától, — mert Bécsben önként mondott le a fejedelemségről és öltözött német cafrangba, holott a közfelfogás szerint lemondani sohasem lett volna szabad —, hogy valósággal megbűvölten várta az új magyar messiás érkezését. Rákóczi hadai még csak a partium szélén jártak, de belső Erdély népe már tömegesen magyarosan nyiratta a fejét, fölvette a fekete süveget, leste a jelt, hogy mikor mehesse kapára-kaszára.

Ismerjük a kancellár véralkatát: a megegyezés embere volt és nem forradalmár. Nem is értette meg a Rákóczi felkelés horderejét mindaddig, amíg csak hevenyészett, kezdő szakaszait ismerte és amikor az események talán meggyőzték volna, hogy neki is Rákóczi oldalán van a helye, már nem volt módjában sem érzelmeit, sem akaratát szabad formában kinyilatkoztatni. De ha Rákócziban tündöklő magyar egyéniséget látott volna is, változatlanul a diploma alapján állott és jellemével inkább összevágott, hogy éppen most, az újabb megpróbáltatások idején mutasson hűséget Bécs felé, mert így megindítva a bécsi urakat, hazája több megértést remélhet. Még mielőtt Rabutin bárminemű katonai intézkedést tett volna, hadászati tervet dolgozott ki az északi vármegyék védelmére és a rendekkel egyetértőleg bemutatta a tábornoknak, „Ti csak maradjatok vesztig — legyintett a felfuvalkodott

Rabutin a kezével — a többi az én dolgom“. 1703 végén a felkelők északról Kolozsvárig, délről Dévaig nyomultak elő, Rabutin még mindig nem határozta el magát az ellenoffenzíva megindítására, legfeljebb a veszélyeztetett pontokon helyezett el nagyobb katonai őrseget és várta, hogy a beküldött segítséggel hétezer főről hetvenezer főre emeli haderejét. Majd akkor munkába lát.

Ha Rabutin valóban olyan jó katona lett volna, mint amilyennek tartotta magát, a tüzet még szikrájában olthatta volna el és nem kellett volna megvárnia, amíg egész Erdély lángba borul és a pusztulás földje lesz. A rendek lojálisan megígérték, hogy ők maguk is hadba szólítják a népet a tábornok oldalán. A tábornok azonban visszautasította. Makacs magatartásának egyetlen indítéka, hogy nem bízott az erdélyi magyarság császárhűségében. Ezért szorította be a guberniumot és a rendek nagy részét Szebenbe, ezért hirdette ki, hogy a magyar urak olyan helyeken kötelesek tartózkodni, ahol császári őrség van. Tulajdonképpen nem is attól tartott, hogy Erdély a császár ellen lázad fel, hanem ő ellene. Így érthető meg, hogy amikor a rendek Bethlen Lászlót, Farkas fiát, az új Bethlen-nemzedék tehetséges diplomata sarját akarták követségbe küldeni, Rabutin megakadályozta, nehogy ő ellene eredményesen fölléphessenek, talán az egyetlen Apor kivételével minden erdélyi vezető férfiúra gyanakodott, nem mintha Aporban túlságosan megbízott volna, de nélküle teljes elszigeteltségben maradt volna. Amikor a rendek Naláczi Lajost küldték hozzá, hogy megkínálják az ország hada felültetésével és minden segítséget felajánljanak neki, ezt üzente vissza a guberniumnak: „Fogassátok meg a latrot, mert hiába vág előttem mosolygó képeket, minden mozdulatából, a szavajárásából, az ábrázatából kitanulom, hogy kuruc és a kuruc világnak örül“.

Ha Rabutin e sorsdöntő hónapokban leszereli

az oktan gyűlölködés politikáját és nem követi el változatlanul a jogfosztásoknak és embertelenségeknek ilyen sorozatát, bizonyára nem lett volna oka kétkedni az erdélyi magyarok lojalitásában. De ahogyan teltek a napok, a kurucok egyre növekvő sikerei, a tábornok újabb és újabb katonai baklövései fokozatosan végbe vitték az úri rend lelkében is a változást. Polgárháború volt. A lelkek túlfűtött izgalomban éltek és az emberek magatartását erre, vagy arra, a külső események fordítják. „Bizony vékonyan gondolkozik az, aki ilyen civile bellumban az emberek hűségét, vagy támadását az akaratnak tulajdonítja csak és vagy igen dicséri, vagy igen szentenciázza. Nagy tökélet is sokat viszen el az árvíz, hát gazt” — adja meg a kancellár a fölmentvényt azoknak, akik meginognak hűségükben.

Rabutin hadviselő módszeréhez tartozott, hogy azokba a falvakba és községekbe, ahol a kurucok megfordultak, kiküldte katonáit és felégette azokat. Így büntetett. A kurucok maguk is sokat pusztítottak a szegény legények elkeseredettségével, felszabaduló vadságával, ösztönös úrgyűlöletével, de a labancok még többet. Két rossz között kellett választani és a tanácsstalanok a jobbik esetet választották, átmenni a felkelők oldalára. Toroczkaí Isván, az ifjú Teleki Mihály, Vay László, Rhédei Ádám, Száva Mihály, Bánfi László, Pekri Lőrincz, sőt Mikes Mihály is apránként elpártoltak, de a német sereg egy része is szint változtatott, odaszegődött, ahol a hadi szerencse nyílt. Utólagosan igazolást talált Rabutin, amikor tele volt gyanakodással, viszont, hogy így fejlődtek a dolgok, neki abban oroszlánrésze volt és hogy később még szörnyűbb veszedelmek támadtak, ezért is csak ő felelős a történelem ítélőszéke előtt. Az 1703-as fatális esztendő után szükségszerűen be kellett következnie 1704-ben a még nagyobb méretű romlásnak.

Szebenben

Még jó, hogy a Szebenben szorult urak nem tudtak kitörni, mert különben ők is szembe fordultak volna Rabutinnaal. A főemberek, a vármegyék, a székek, városok követei azt hitték, hogy csak a Szász János pörének lefolytatására hirdetett gyűlés miatt rendelték be őket Szebenbe, de bizony a kivégzés után sem volt szabad onnan eltávozniok. Kevesen szerelték úgy fel magukat, mint Apor, aki három esztendőre való éléssel, sok ezer arannyal és családotól ült Szebenben. Mások csak pár forinttal, feleségüket, gyermeküket koplalásra és bizonytalanságra hagyva. Képzeljük el ezek lelkiállapotát, mire gondolhattak akkor, amikor földeiken is szörnyű dúlás, a megtorlás pedig egyre késik, a császári sereg képtelen fönntartani a rendet és ők itt vannak internáltságban, elszakítva övéiktől.

A nyugtalanságot tornyozta, hogy mindenkinek voltak hírei. Egyik a török megmozdulásról tudott, a másik a számúzótt Thököly felkeléséről, a harmadik hírt hallott, hogy már Kolozsvár is megadta magát. Valamennyien megegyeztek abban, hogy a háború kiszélesedik és a németek képtelenek egyetlen komoly győzelemmel ellensúlyozni az eddigi kudarcaikat. Legtöbbször visszavonulnak és így bújnak ki az ütközet elől. Végre megtörténik az első nagy összecsapás, a kurucok és Tige tábornok csapatai között, túl Medgyesen, Holdvilág község határán. A németek győznek, bosszújuk rettenetes. A győzelmet úgy használják ki, hogy előbb Udvarhelyszéket perzselik föl, rövidesen az egész Székelyföld lángokban. A polgárháború nőttön nő. Az erdélyi nemzetiségi és felekezeti különbözőségek elmosódnak. A szász székek egy része is a kurucokkal tart, a csíki barátok a klastromokban rejtegetik Rákóczi katonáit. Szebenbe beszökdösött magya-

rok rémségeket sutognak a labancok kegyetlenkedéseiről.

Külön fejezet a gyalázatosságok során Enyed elpusztítása. Tige báró martalócai a tanárok és diákok nagy részét leszúrták s akik élve maradtak, a Torockó melletti Székelykő barlangjába húzódtak, ott fejezték be a tanévet. Erdély nagy iskolamestere, Páriz Pápai Ferenc könyörületre kérte a vérengző tábornokot. A Szellem viaskodott újra az Erőszakkal és Enyednek, amelynek falai közé még nincs egy esztendeje, hogy a feldúlt fehértvári alma mater beköltözött, földdel egyenlővé kellett lennie. A kancellár, a szellem embere, különösképen a szívére vette Enyed feldúlását és hogy a Noé galambját megírta, legközvetlenebbül ez a gyalázatosság ösztökélte. Megérlelődött benne a tudat, hogyha vége is szakad a polgárháborúnak, az életet ott folytatni, ahol elhagyták, nem lehet: Erdély új rendezésére van szükség. Készülő emlékiratáról nem tett említést sem Rabutinnak, sem „szolgatársainak“. De felkereste a tábornokot, szemrehányásokat tett neki azokért a brutalitásokért, amelyek veszélyeztették az osztrák ármádia méltóságérzetét. Rabutin köszvénytől elkínzottan feküdt ágyában, csikorgatta fogait, mint az erdei kan és leszidta a kancellárt, vádolva, hogy különös örömet szerez a rémhírek terjesztésében. A kancellár nyugodtan világosította fel, hogy ez nem „rémhír“, hanem leplezetlen, szomorú valóság. Azután távozott, de Rabutin, mintha lelkiismereti furdalások ébredtek volna fel benne, felült ágyában s utána ordított: „Je ne suis pas tyranne turc, tartare ou barbare...“ De bizony az volt.

A főkormányzószék tehetetlenül nézte a szebeni kalitkából az erdélyi magyar nép vergődését. Nincs mit kezdeni ezzel a fenevaddal, akinek nem lehet megmondani egyetlen értelmes szót sem. A közös nyomor tudata összehozta Aport és Bethlent, akik végre megbékéltek egymással. Bánfi Györggyel, aki közügyekkel

már mit sem törődött, ők se törődtek. Új szereplő a látatháron Haller István, aki a királyi biztos címet viseli, miután a gubernium működését felfüggesztették. Haller is az új cselekvő nemzedék tagja, ha majd meghal Bánfi, ő lesz az új gubernátor. Hallert is bevonták egymás tanácskozásaiba és a szebeni nehéz hónapokban megértő triászt alkottak.

A kancellárnak Hallerral szemben éppen úgy le kellett küzdenie ellenszenvét, mint Aporral szemben. Ez talán még nagyobb áldozatába került, mert Hallerhez kötött rossz emlékei egészen friss keletűek. Még Fehérváron történt, hogy a kancellár javasolta Bánfinak és Apornak, hogy Rabutin garázdálkodásainak megfékezésére küldjenek Bécsbe követséget, amelynek tagjai Pekri Lőrinc, Szász János és Bethlen László, de a két előbbi csak mulasson Bécsben, statisztáljon Bethlen László mellett, viszont Bethlen László az erdélyi urak legbizalmasabb dolgainak legyen szószólója a császár előtt. Rendben van, elvégezték, e kérdésben elrejtette Hartenecket és Pekrit a fehérvári házában De Haller, aki tudta, miről van szó, rosszhiszeműen elrejtette Hartenecket és Pekrit fehérvári házában ablakánál levő kis elrekesztett kertben és ezek éjszaka folyamán a deszkán keresztül hallgatták ki, hogy őket csak szemfényvesztésért akarják Bécsbe küldeni. Azonmód föllármázták a generálist, aki azután az egész követséget dühöngve lefújta. Egy másik éjszaka a kancellárt ugyancsak Haller István házához akarták cipelni, azzal a homályos célzattal, hogy soha el ne kerüljön onnan. Ez is még az elmúlt esztendőben történt. A főkormányzószék házi perpatvarai annyira elhatalmasodtak, hogy éjszaka fölköltötték a kancellárt, követelték tőle a hivatalos pecsétet és saját tanácsos társai állítottak hajdúkat a háza elé. Egy éjszaka a gubernium urai parancsot adtak, hogy ejtsék foglyul a kancellárt. A kancellár az utolsó pillanatban magához intette két hívét és mint halálba készülő ember ke-

zükbe nyomta a végrendeletét. Ekkor történt elcipel-
tetése a Haller-házba, — bizonyára Haller tudtával.

Micsoda idők, rossz emlékezni rájuk! Amikor a szemétből kaparják ki a levélfoszlányokat, összeillesz-
tik, úgy küldik Rabutinnak, hogy vádaskodhassanak
ellene. Vagy amikor Rabutin ellen gúnyirat került for-
galomba, amelyben Rabutint Pilátusnak, őt pedig
Krisztusnak rajzolták meg, nem a gubernium emberei
súgták-e be, hogy a paskillust ő íratta Szentpáli ví-
zaknai költővel és ő csempésztette be Szebenbe? Való-
ban nagylelkű erő kell most elfeledni e komiszságokat,
de — kell. Összeültek hárman és az ország keserves
állapotjának orvoslásáról tanakodtak. Jellemző, hogy
Apor most már véglegesen kiábrándult a kormányzó-
ból és ezeket mondotta:

— Elveszett az ország s még inkább elvész. Ennek
többi között nagy oka a gubernátor rendkívüli túnya-
sága, kártyázása és mindenek felett a szörnyű fondor-
kodása és a tanácsnak elárulása a generális előtt;
együtt velünk akármit végez, azután osztán a generá-
lissal való konferencián eláll mellőle.

De mit lehetne okosat kisütni? Annak az emlék-
iratnak, amelyet a tanács Rabutin feje fölött elküldött
Bécsbe, semmi foganatja. Apor azt javasolta, hogy te-
gyék teljesen félre Bánfit, vegyék úgy, hogy a világon
sincs és az egész ország nevében a kancellár keresse
föl Rabutint, értesse meg vele az egyre növekvő veszélyt
és orvosoltassa Erdély bajait. A kancellár kitérő fele-
letet adott:

— Ez mind igaz és én a jogtalanságokat kegyel-
meteknél nehezebben szenvedtem el, de most, a hábo-
rúban és itt Szebenben, nincs értelme előállani. A tá-
bornok azt gondolná, hogy szántsándékkal akarunk
több bajt. A figyelmeztetés nem ér semmit, hagyjuk ezt
az együttes lépést csendesebb időkre és akkor orvosol-
juk nyavalyánkat.

Elfogadták a kancellár érvelését, de akkor is Haller valamit megemlíthetett a tábornoknak, mert egy napon a tábornok magához kérte a gubernium vezető tagjait, leültette őket és „csöndességre komponált ábrázattal” mondogatni kezdte az ágyból:

— Ezt a hazát én szintén úgy nézem, mintha itt születtem volna, de az egész nemzetségben rettenetes vakulás, megátalkodás, furor és ti igazgatók magatok járultok hazátok romlásához, hanyagságtokkal és verekedéseetekkel; kiváltkép a gubernátor úr, te okozod a kancelláriust, cancellárius úr viszont okozod a gubernátort. Azért most itt egymással szemtől-szembe beszéljétek ki magatokat.

Rabutin nagy szót mondott ki. Nem csak a gubernium korában, de az egész században Erdély története összeesik néhány barátság vagy néhány ellenségeskedés történetével. Mintha nem is az eszmék, tömegindulatok, külső hatalmasságok dolgoztak volna Erdély földjén, hanem csak két egymással mindig szembenálló szomszédvár hadi népsége lődözte volna egymást. Van valami szánalmasan bizarr abban, hogy ezt az igazságot éppen Erdélynek legnagyobb ellensége, Rabutin. mondja ki.

Acton ott állott az ágyfőnél és tolmácsolt. A gubernátor feszengett, csak hebegett, többszámban beszélt, hogy a többiekkel is fedezze magát.

— Nekünk a cancellárius uram ellen csak az a panaszunk, hogy ökegyelme sokat vitat, disputál, mindegyedül akar igazgatni és rajtunk uralkodni.

A kancellár világeletében tudta, hogy hiábavaló szófecsérlés az ilyesmi, különösen most, de jóhiszeműsége erőt vett rajta és hosszabb magyarázatokba kezdett, mint amit a fölvetett téma megérdemelt volna. Többek között ezeket mondotta:

— Soha semmit sem vitatok magamért, merő ellenmondási szándékból, hanem csak uram és hazám

szolgálatjáért. Az én vitatkozásom csak hozzászólás, ami mindenkinek szabad és szokásos, a végén úgyis minden voksra megy. A legnagyobb baj, hogy mi, tanács, későn és rendetlenül gyűlünk össze, a sok féle matériát hegyén-hátán hordjuk, nekem nincs alkalmazhatóságom előterjesztéseket tenni. A tanácsban való sok fecsegés miatt titkáraim se referálhatnak, a gubernátor úr haszontalanul vesztegeti a déli és esti órákat — ott van a veszedelem forrása. Javítsa meg a gubernátor úr önmagát, én nem fogom többet a számat jártni.

A gubernátor ümgetett, Rabutin csóválta a fejét, a főrendek elvonultak, minden maradt a régiben. Legfeljebb annyi történt, hogy a magyar urak fölfedezték: ebben a szörnyű veszedelemben csak egyetlen horgony van és ez a kancellár. Ismerjük azt a játékdobozt, amelyet ha megrázunk, üveglapja alatt az összefutó apró golyócskák új alakzatot mutatnak. Nos, a mostani alakzat a Bethlen—Apor—Haller háromszög ábráját mutatja. Belső front alakult ki a gubernátor ellen és ennek a sodrásában mind azok, akik még nem csaptak fel kurucnak, a kancellár mellé állottak. Ha a körülmények kedveztek volna, a kancellár most már belső lekampózások nélkül dolgozhatott volna az ország érdekeiért. Figyelemreméltó, hogy a gubernátor maradék tekintélyét elveszítette Rabutin előtt is. Titkára, Csajági János, megszökött Szebenből és ő is fölcsapott kurucnak. Megindult a vizsgálat és kiderült, hogy a titkár a gubernátor írásos engedélyével hagyta el a városkaput. Rabutint éktelen düh fogta el. Önmagából kiindulva, — mert Actont, saját titkárát önmaga alteregojának tekintette — úgy vélekedett, hogy Csajági és a gubernátor is tökéletesen egybeforrtak és ha Csajági megszökök — pláne Bánfi engedélyével — akkor az nyilvánvalóan az ő megbízatásából történt. Valószínű, hogy a gubernátornak sejtelve sem volt Csajági szándékairól, de Rabutinban az első dührohamok hatása alatt meg volt a hajlam, hogy a gubernátort is,

mint Szász Jánost, elrettentő példának állítja oda. És most megint egy bethlenmiklósi cselekedet: a kancellár csendesíti le Rabutint. „Isten és világ ítélj meg: ha én az lehettem volna Bánfihoz, aki ő énhozzám, nem követhettem volna e én ama gonosz politikus szavát: ha a te ellenséged övig, vagy hónaljig van a vízben, húzd ki, kötelezd magadhoz, vagy legalább csinálj hitelt magadnak előre, hogy legjobban megcsalhasd osztán. Ha pedig látod, hogy torkig van a vízben, nyomd bele a fejét, menekedjél meg tőle... Belényomhatom vala most a fejét, dehogy in conscientiae meae foro, vétkesnek lenni nem ítéltém, nem cselekedtem, hanem az Istentől féltem...”

Mindig csak a kulisszák mögötti játék — az élet tulajdonképeni véres színpada maga Erdély. E nyomorúságos föld száz sebből vérzik és ahogyan eltelenek a hónapok, megmaradásának ténye egyre bizonytalanabb. Ha a háború még egy esztendeig tart, teljesen megsemmisül. Szeben felől nem várhat segítséget. Emlékiratokkal nem lehet megállítani az erdélyi földre zúdított vérszomjas rácokat. A kancellár kinézve a várfokról észak és kelet felé, ahol megtiport hazája terület, nem meri belesóhajtani a levegőbe; talán majd Rákóczi segít... A lelki gyötrődés, a keserű számvetés, az élethanyatlás megrázó napjaiban formálódnak ki azok a gondolatok, amelyeket hattyúdalában, a szerencsétlen Noé galambjában vetett papírra. Ez számára az a bizonyos harmadik út, amely kivezetőnek ígérkezik a vészből. És ha homályos előérzései is támadnak, hogy olyan területre téved, amelyen minduntalan életével játszik, mégsem tud tétlen maradni, mert öreg szíve örökre együtt ver a vén erdélyi föld fáradt lüktetésével.

A Noé galambja

A Noé galambja 1704 tavaszán íródott nagy titokban. Amikor kipattant, hogy a kinyomtatott mű szerzője azonos a kancellárral és megtörtént a nagy perbefogás, Cserei Mihály ezeket jegyezte le róla: „A szegény Bethlen Miklós is megesék Erdélyben, amint örökké hallottam, senki sem elég okos magának és a bölcs ember, amikor megbotlik, mindenkor nagyobb esik, mint az együgyű. Szintén úgy jára ő is, hogy Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár első miniszterei között is e tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcsességeért: nagy bolondságot cselekedék, egy projectumot íra, hogy Erdélyben minemű directio állíttassék; az ausztriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a töröknek is adózzék.”

Az emlékiratnak címe: „Olajágakat viselő Noé Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készített korsó víz, mely felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Britannia királynéjának és több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattik Fridericus Goteфриdus Veronensis által“. Az emlékirat vezetőgondolata, hogy Erdélynek független fejedelemségnek kell maradnia, területileg vissza kell állítódnia a Bocskai és Bethlen Gábor határai szerint, református vallású fejedelmet kell választania, aki nagy-német házhoz tartozzék, feleségének viszont az ausztriai házhoz kell tartoznia és római katolikusnak kell lennie. Erdély egyaránt adót fizet a töröknek és az osztrák birodalomnak; ha a választott fejedelem meghal, annak örökösödési törvény szerinti utóda vegyen feudumot a mindenkori római császártól vagy magyar

királytól. E fejedelemségnek nem szabad semminemű szövetséget sem kötnie a fejedelemséghez való jussainak elvesztési terhe mellett a felséges ausztriai ház ellen. Ha az osztrák ház háborút indít, úgy köteles Erdély haddal megsegíteni, kivéve azt az esetet, amikor Ausztria Törökországgal kerül háborúskodásra. Ami a belső állapotok rendezését illeti, ismét vissza kell térni a Bethlen Gábor-korabeli joggyakorlathoz, amely a lelkiismeret teljes szabadságának a gyakorlatán épült és újólaga a bethlengábori törvényeket tekinteti érvényesnek. Ha az erdélyi fejedelmi ház fiúágon kihalna, akkor a rendeknek megvan a joguk, hogy új fejedelmet válasszanak, de ennek is hasonlóképen németnek kell lennie és reformátusnak, feleségének pedig ausztriai házbeli főhercegnőnek. Az új közjogot a mindenkori osztrák császár garantálja és e biztosítékra „vigyázó közbírák legyenek, az angliai, dániai, svécziai, prussiai királyok, az impérium statusi a hollandusok, a helvétusok.“

Nagyjából így fest a kancellár új leopoldi diplomája, amely mindenestre eltér az eddigi kötlevél szövegétől. Ez már nem tatarozása, foltozgatása a réginek, hanem sok tekintetben merő ellentéte. A kancellár azután kifejtette, hogy miért van szükség az új alkotmányra. Erdélynek rendeltetése — úgy mond —, hogy közvetítő legyen a napkeleti és napnyugati impériumok között. „Erdély ég, mint a Mózes csipkebokra, de meg nem emésztethetik; sem a napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta.“ „Bizonyos az, hogy minden okos emberek Erdély és Magyarország tilkos és legfőbb ratio státusának, mindakét ország boldogságának s mind külső és mind belső szabadságának, fundamentumának tarták azt mindenkor, hogy Erdély a török, Magyarország pedig a Németbirodalomnak legyen alávetve. Sem Magyarországnak, sem Erdélynek nem volt javárávaló, hogy bárki együtt bírja, akár

egy magyar uralkodó, akár török, akár pedig német.“ Az a transzilván gondolat, amelyet Cserei olyan érzelmesen variál: Erdély öncélúsága, most egy élet alkonyán, az élmény megdöbbentő erejével, mint egyetlen elképzelhető posztulátum jut Bethlen Miklósnál kifejezésre. Nem kétséges, hogy Noé galambja gyakorlatiasság nélküli elmemű. De mindenkinek van joga meghírálni, csak a legtranszilvánabb Csereinek nem, aki ezt írja: „több olyan haszontalanságok vannak írásában, melyet e csekély elméjű ember is könnyen megcsúfolhatna“. Mint lírai mű a logikának igen fejlett eszközeivel és a képzeletnek merész szárnyalásával ad formát az élménynek. De ez nem Erdélynek, avagy a török-magyar problémának a megélése, hanem a kancellár egyéni élménye. Elkeseredve, csalódva mindenkiben, magyar rendekben éppen úgy, mint a császárban, elképzelhetetlennek tartja, hogy Erdély, vagy Magyarország önmagukban megállják a helyüket és még kevésbbé hiszi azt, hogy az elszakított részek egyesülhessenek.

A magyar történelem fejlődése később újra beigazolja, hogy Erdély öncélúsága csak pillanatnyi eszköz, átmenet lehet, legfeljebb a külső körülmények rögtönözhetnek olyan megoldási tervet, amely lehetővé teszi, hogy amikor az egyik magyar motor felmondja a szolgálatot, a másik még levegőben tart hassa a gépezetet és megóvja a teljes összetöréstől. Bethlen remek logikájára fátyolt eregetett az a sok keserű csalódás, amely őt a kötlevél kiadása után egyre-másra érte. Az ő tervezete tragikus művelet: elszakadás úgyszólván mindentől. Elszakadás a nemzeti fejedelemség, az önálló magyar királyság, a lipóti kötlevél gondolatától, elszakadás két évtized diplomáciai törekvéseitől, elszakadás önmagától és a szabadjára lett képzelet már nem tud visszatálatni annak a korszaknak idea-világába, amelyből a közjogi analógiákat meríti.

A „Noé galambját“ úgy kell tehát felfogni, mint Bethlen Miklós gondolkodásának különleges lecsapódását és e korszaknak sajátos stiláris alkotását. Emelítettük már több ízben a barokk-kor jellegzetes vezérelvét, a sarki kettősséget. E kettősség tragikus életérzését szemléltetően tükrözteti vissza e késői barokk című könyv barokk szenvedélye és barokk meglátása az egyébként találó erdélyi végzetről. Erdélynek a komp szerepe jut, amely sohasem tudja a híd szerepét átvenni — örökös ingadozás kelet és nyugat között. Ki érezte volna át jobban a nemcsak erdélyi, de általánosan magyar élet kettősségét, mint Bethlen Miklós, akiben oly tudatosan volt meg a kettéhasadás! A napkelet és a napnyugat minden ereje és ellenereje ütközött meg politikai koncepciójában és amikor összedűlni látta életművét, a diplomát, akkor végső kétségbeesésében, de az újrakezdésnek szüntelen gyötrelmei között dolgozta ki a tervezetet, amely figyelembevée a politikai helyzetet, inkább utópisztikus, állambölcseleti mű, mint a valóságba áttehető megoldási rendszer.

Tizenkét esztendő telt el azóta, amikor a tetterős, becsvágytól duzzadó férfiú Bécsből elhozta a diplomát és mint az ország kancellárja védte, viaskodott körme szakadtáig, harcolt érte. Közben megöregedtek, ő is és odafenn a Burgban Lipót császár is, aki tehetetlenül viselte el egy nagy világbirodalom gyertyafényei között bíborát, de érdeklődése már rég nem e földi világból való volt. Egy sokat látott, sokat tapasztalt, megvénhedt magyar ember próbál szólni a bölcsesség halk szavaival egy másik öregemberhez, mert a kancellár legszemélyesebb műve az öreg császár legszemélyesebb szolgálatára készült. Ez a mű azonban megrekedt még Szebenben és csak halvány torzrajza kerülhetett el az uralkodóhoz.

A tanuságtétel és a vallomás erején azonban mit sem változtat a mű elhibázott célzatossága. Ha az

egész úgy együtt nem is igaz, mélységesen igazak az egyes részletek. Így a kancellárnak az a meggyőződése, hogy ha lesz is Erdélyből fejedelemség, akkor annak trónján csak idegen vérből származó uralkodó ülhet, mert „egy próféta is a maga hazájában sem kedves“. II. Rákóczi Györgytől a gubernium gyászos árnyékuralmáig a tények szakadatlan sora igazolta, hogy Erdély hét főbüne közül is a legfőbb a visszavonás és ezek fölé vagy csak egy rendkívüli egyéniség, aki a természetnek ritka ajándéka, vagy pedig egy idegen, családi perpatvartól mentes, minden irányban független uralkodó képes felemelkedni. Amikor a kancellár azt indítványozza, hogy Erdély uralkodója ne vehessen el magyar asszonyt feleségül, ezt azért mondja, hogy „a sógorság ne uralkodjék és grasszáljon és hogy valamely privátus embernek a leánya nem érdemes a fejedelmi székre“. A fejedelemnek reformátusnak kell lenni, mert — halljuk az érvelést — a nép, akinek előttejárója lesz, nagyobb-részt azt a vallást követi, Erdély száz esztendeje református és a fejedelmek a történelem tanulságai szerint inkább megadták a biztonságot a más valláson lévőknek, mint amikor katolikus fejedelmek országoltak Erdélyben. A kancellár számára készenlétben van mindig egy sereg észok, hogy alátámassza, miért legyen a fejedelem kálvinista és miért ne válthassa föl még kivételesen sem egy nem kálvinista. Ne felejtjük el egy pillanatra sem, hogy a kancellár érveléseibe éppen úgy belejátszik elhatalmasodott kálvinista hite, mint az uralkodó iránt érzett hűségét és hazafiságát kísérő más jelentős lelki mozzanatot.

Amikor a kancellár a *Noé galambját* megírta, nem mutatott rá semmi a szükségességre, hogy Erdélyország a lehanyatlott Törökországnak szövetségese és adófizetője legyen. A kancellár nem is egy közelben fenyegető török-veszedelemre gondol, hanem inkább a dualitást kiegyenlítő híd jelképes szerep-vállalására.

A kettős teher között, amelyet a kelet hatalmasságai és a nyugat hatalmasságai jelenthetnek, a Genézis szavai-val: „Jó dolog a nyugalom. A németek és magyarok között való nemzetséges gyűlölség naponként szereteire változik, sem igen törökös, sem igen magyaros nem lesz, sem emez, sem amaz vallás iránt rendetlenül nem buzgolkodik. Az így kialakuló helyzet a bárdolatlan, tudatlan magyar nemzetet, mind a politikai, mind az oeconomiai dolgokban reformálja s excolálja s napkeletre és napnyugatra való kereskedést felállítja, semmi rossznak, sőt az egész kereszténységnek javának eszköze lesz, melyeket soha magyar nemzetből való fejedelem véghez nem vihetne.“

A törökkel és némettel kötendő nemzetközi szerződést ki kell egészíteni a protestáns európai hatalmak biztosítékával. Erdély nemzetközileg semlegesítendő, — ez éppen olyan újszerű gondolat, mint amennyire modern volt a kancellárnak merkantilista szemléletből fakadt külkereskedelmi tervezete.

Rabutin és a tervezet

A kancellár a *Noé galambjához* kísérő leveleket írt az angol, hollandi követekhez, megkérve őket, hogy ha méltónak tekintik, nyomtassák ki országaikban. A mű megjelent Hágában még 1704-ben Godefridus Veronensis álnév alatt, azt azonban nem tudjuk, hogy a protestáns fejedelmek mikor jutottak az emlékirathoz. A kancellár a tervezetet átadta egy Pano István nevű görögnek, aki éppen Bécsbe volt indulóba, azzal, hogy juttassa el az angol követhoz és néhány kísérő levelet is mellékelts hozzá. Később a kancellár megmondolta magát, a leveleket visszakérte a görögtől, ez azonban nem adta vissza neki, fenyegetődzése ellenére se, ehelyett beszolgáltatta Rabutinnak. A főkatona éktelen dühbe gurult, a felségárulás összes tényeit ki-

merítettnek látta a levelekben és a tervezetben, azonnal parancsot adott ki a kancellár letartóztatására, a guberniumra pedig ráüzent, hogy üljön törvényt Bethlen Miklós, mint hazaáruló fölött.

A kormányzó intézkedése óriási megdöbbenést keltett a Szebenben tartózkodó erdélyi urak között. A beavatották tudták, hogy Rabutin meg akar szabadulni a kancellártól, de még azok is, akik ellenfelei voltak, nem tudták elhinni, hogy éppen ez a megfontolt hazafi kövessen el főbenjáró vétséget. Különösen meglepte a rendeket az a nagy sietség, hogy a tábornok meg se várva a vád közlését a gubernátor és más urak előtt, azonnal felszólította a fiscalis directort, hogy a kancellár megnótáztatására eljárást vezessen be.

Példátlan „justizmord“. A tervezet nem tartalmazott semmi olyat, ami a hűtlenség kellékeit a legcsekélyebb mértékben kimerítette volna. Kérelem az uralkodóhoz, hogy orvosolja a hozzá hűséges Erdélynek a bajait, nem elszakadás tőle, sőt bizonyos mértékig a kötelék megerősítése az ausztriai házhoz. Ha a kancellárt meg lehetett volna fogni titkos kurucpártiságon, ha nyíltan, vagy titokban Rákóczinak egyengette volna az útját, akár a tervezetben, akár a kísérő levélben egyetlen szó is tétegett volna arról, hogy a kancellár föl akarja borítani az erdélyi rendet, akkor meg lehetett volna érteni a tábornok drákói óvintézkedéseit. De, amikor olyan sokan inogtak meg hűségükben, amikor maga a gubernátor is gyanakodás tárgya lett, amikor az egész levegő tele volt a jogos felháborodással és elkeseredéssel, a tervezet, amely minden kuruckodás ellensúlyozására készült, egyenesen dicséret-számba mehetett volna. Ha szabad a rendeknek a törvényhozásban akár a fejedelem, akár a császár képviselőjének a jelenlétében ellenkező felfogást hangoztatni, ha egy ország alkotmánya lehetővé tesz törvénybe nem ütköző vélemény nyilvánítást — és nem szavazás alá bocsátott indítványt —, miért ne volna szabad egy erdélyi

államférfiúnak a felbomló rend idején olyan tervvel előállani, amely a régi áhított közrendet van hivatva végre megteremteni? A tervezetet a kancellár nem is hivatalos minőségben írta meg, csak mint egy szellemi röppentyűt indította el a világba: gondolkozzanak rajta a császár és azok a fejedelmek, akik a császár szövetségesei és tekintsék európai érdeknek a viharfészek pacifikálását. Mindentől eltekintve figyelembe kellett volna venni, hogy az a férfiú, aki most vád alá kerül, egész élete példájával bizonyította be császárhűségét, az udvar bizalmát élvezte és barátságát Béccsel kancellárságának hosszú ideje alatt újra és újra megpecsételte.

Az erdélyi törvényt azonban nem a tanácsos urak igazgatták, hanem Rabutin. Tíz nappal a letartóztatás után történt meg a kancellár első kihallgatása. Reggel kilenc órára már begyűlt az ország a palotára, mert a státusok üzenetet kaptak, hogy Bethlen Miklós dolgára még a félholtaknak is fel kell jönniök. Bethlen Miklósért hintó ment a börtönbe, a kancellár oldalán Seroé német kapitány ült, a hintót elől-hátul húsz-húsz muskatélyos kísérte. A rendek izgalommal vegyes részvétellel szemlélték a belépőt. A kancellár tekintete most akaratlanul is megszokott székére esett, de székében Apor István ült. A kancellárt az asztal végére ültették, egy külön álló székre. Bethlen leült, majd méltóságteljesen felemelkedett, lazított mentéjén, végig járatta tekintetét a teremben és előbb üdvözölte az országgyűlést.

„Minek előtte egyéb dolog lenne, kérem a méltóságos guberniumot és kedves, bizalmas uraimat, hogy hallgassanak meg olyan atyafi szeretettel és csendesén, mint amely csendesén kíván kiki másoktól, sőt halála óráján Istentől, mint aki kíván meghallgattatni.”

Most leült, a széket szorosabbra hozta az asztalhoz, fölvette pápaszemét, az asztalra rakta nehéz süvegét és kesztyűjét és felolvasta védekezését.

Elsőnek letartóztatása előzményeit ismerteti. A dolog ott kezdődött, hogy a tábornok azt követeli az erdélyi uraktól, hogy a hadsereg céljaira szolgáltatassák be ezüstmarháikat. A császárhoz annyira hű Teleki Mihály kincstárának ezüst készletét is elkobozták. Ő tiltakozott a vagyondézsmá ellen, az önkéntes adózásra új tervet dolgozott ki, — ellenhatással találkozott. Ezekben a napokban izenték meg neki, hogy egyelőre ne menjen föl a tanácsba. Titokban már akkor készült ellene valami. A kancellár most elmondotta, hogy miként bontották föl Kálnoki Sámuelnek, Bethlen Lászlónak, Püspöki Péternek és régi barátjának, a hollandus követnek, Bécsbe küldött leveleit, pecsételték le ládáját, tartóztatták le június 20-án éjjel 11 óra tájban, tudatták vele Haller István és Acton, az elkobzott levelek alapján a felségsértés gyanúját, miként indította meg a fiscalis director már negyvennyolc óra múlva a nótapört, értésére adva, hogy olyan írásművet találtak nála, amely alkalmat adott volna a napkeleti hatalmas nemzetnek, hogy Erdélyt visszavegye és amely tervezet már a török kezében van.

„Erre nézve azért, — mondotta — úgy mint uramnak igaz híve és hazámnak igaz fia, azt kérdem nagyságtoktól, kegyelmetektől: ha az a projectum és annak kihirdetése olyan veszedelmes, mint őkegyelme feltette, hogyhogy tárgyalhatnák itt nyilvánosan?” Hangoztatta azután, hogy a felségsértés büntettének megállapítását a császár minden esetben fenntartotta magának, az Alvinczi rezolúció negyedik pontja értelmében a gubernium és az országgyűlés legfeljebb véleményt mondhat, de nem hozhat határozatot. Újra csak szükségesnek tartotta elmondani, hogy ő tervezetéért nem büntetést, hanem jutalmat vár őfelségétől.

A kancellár hosszasan beszélt. Látszott, hogy védekezését már a legalaposabban kidolgozta, számított minden eshetőségre és minden jogsérelemmel szemben már készen tartogatta az ellenérvet. Szemmellátható-

lag oda akart következtetni, hogy közte és a császár között a viszony olyan bensőséges, hogy a felségsértés gyanúja még csak nem is férhet hozzá. Nem fél a pörtől. Ha a pörnek jogcíme főnnáll, ám tárgyalassék le szabályosan, mert ha nagy sietséggel a fejét veszik, azzal őfelsége dolga jobban, az ellenségei rosszabbul nem állanak. Gondolják tehát meg alaposan: ha ártatlanul veszejtik el, Ábel vére majd az égig kiált. Máris hivatkozik arra, amit oly sűrűen megismétel, hogy a főemberek, a vármegyei székek követői nincsenek jelen és akik itt vannak, nincs megbízatásuk. „Hol a tábla? Hol a prókátorok? De hiszen bizony kegyelmek is lelkiismeretesen ezt diétának nem tartatják.” A törvényes tárgyalásnak megvannak a feltételei és ezek e pillanatban hiányoznak. Kéri a rendeket, hogy küldjék föl az ügyére vonatkozó irományokat őfelségének, engedjék meg ezenkívül, hogy ő is írhasson felséges urának.

A férfias, energikus védekezés, a jogi érvelés tisztasága nagy hatást tett a jelenlévőkre. „Méltán divinum ingeniumnak mondható elméje” — állapítja meg a szemtanú Wesselényi István, aki diáriumot vezetett a hónapokig tartó pör tárgyalásairól. Az ügy tárgyalását félbeszakították, a kancellárt hirtelen visszavitték börtönébe. Most megpillantja a kancellár Piszlit, Bánfi bolondját és ezeket mondja neki:

— Menj el, mondd el feleségemnek, hogy jól vagyok, mert még ezt se izenhetem neki mástól.”

A tárgyalást másnap folytatták. Minden nap egy lépéssel közeledett céljához, minden egyes tárgyalási alkalom egy árnyalattal megtörte a kancellár bizalmát és morzsolta a rendek igazságérzésének ösztönös ellenállását. A legközelebbi tárgyalási napon fölolvasták a *Noé galambját*. Július másodikán a kancellár engedélyt kapott, hogy védőkről gondoskodhasson. Július 3-án Bethlen Miklósné sírva könyörgött a gubernium urainak, hogy ne nehezítsék férje helyzetét. 4-én a kancellár

lárné tizenhárom aranyos csészét ajánl fel a gubernátornak, hogy járja ki: férje mellett maradjon. A gubernátor nem fogadta el, de megígérte jóakarátát. 5-én a gubernátor beteget jelent, nem akar résztvenni az országgyűlésen, a tábornok az ágyból húzza ki. A kancellárt viszik-hozzák a börtönből, a rendek kénytelenek minden esetben jogosnak elismerni a kancellár védekezéseit.

Hiába folyik a háttérben a legerőteljesebb rábeszélés, a rendek sehogyse tudják belátni a kancellár bűnösségét. Rabutin toporzékol. Az ő felfogása szerint a kancellár bűnösebb, mint Rákóczi, mert az világosan és nyíltan cselekszik, a kancellár azonban titokban szűri össze a levelet a császár ellenfeleivel. Július 12-én most már a legkeményebben megüzenteti:

— A rendek ne köntörfalazzanak, ne keressenek jogi kibuvókat, nyilatkozzanak: vétkes-e a projectum, vagy nem. Ha vétkes, akkor ne töltsék az időt hiabavalóságokkal, ha pedig azt mondják, hogy nem vétkes, akkor ő majd tudni fogja, hogy mit kell csinálnia.

Negyvennyolc órai haladékot ad az országgyűlési nyilatkozatra. Feleljen mindenki a kérdésre, mert tudni akarja: kicsoda hasonló árulója öfelségének, hogy azokkal is úgy bánjon, mint árulókkal.

A megriadt rendek tanácstalanul állanak. A főbb emberek Haller István szállására vonulnak tanácskozásra. Haller egész éjjel ivott, alig lehetett megébredni bódultságából. Nem nyilatkozik se pro, se contra. A rendek most maguk közt vannak, egyöntetű a véleményük: valamiképen időt kell nyerni és el kell utasítani maguktól a véleménynyilvánítás keserű szerepét. De ha szorítják őket, valami olyasmit kell elhatározniok, amelynek nincs „ítélet“ jellege. Nem mert színt vallani a gubernátor sem. Másnap Apor követi a gubernátor példáját, ő is beteget jelent. Végre megállapodnak abban a formulában, hogyha szavaznak is a

tervezet felől, ez még nem jelenthet perdöntő nyilatkozatot.

Rabutin leghamarább a gubernium ellenállását töri meg. A rendek nem adják meg magukat könnyen a nyilvánvaló jogtiprásoknak. Rabutin titoknoka ügynőkeivel lázas munkát fejt ki a követek között, mintha ez volna az ország egyetlen fontos dolga, a lét és nemlét nagy kérdése és mintha a kurucok nem is fenyegetnék Lipót császár eddigi szerzeményeit.

A kancellárné újra megjelenik, térden állva nyújt be egy memorandumot férje érdekében. Szalad a szerencsétlen asszony — bizonyára férje tudta nélkül — Aportól Actonig, Hallertől Ecklerig és szenvedélyesen hangoztatja, amit mindenki tud, de senki nem mer kimondani: Rabutin erőszakkal akarja megöletni a kancellárt. A tábornok parancsot ad, hogy a kancellárnét, papjával együtt, börtönbe kell vetni, ami alól csak Haller István közbenjárása mentette meg.

Valóban megható az az igyekezet, ahogy az országgyűlés többsége az utolsó pillanatig próbálta a törvényesség elvét megőrizni. Hiába minden, fölvirradt július 16-a, a nyilatkozat határidejének napja és a rendek végül is a *Noé galambja* bűnössége mellett szavaztak. A nagy félelemben senki sem merte elkiáltani: Ugocsa non coronat! Ne ítéljük el őket. Legtöbbje azal könnyített a lelkiismeretén, hogy a helytelenítő nyilatkozat megtételétől még úgyis igen messze van a pör vége és a fő- és jószágvesztést amúgy se lehet kimondani.

Most, hogy Rabutin kívánságát teljesítették, elméletileg valóban föl lehetett tenni, hogy nyugodtabb légkörben folytatható a pör, hiszen az, ami eddig történt, csak a lehetőséget nyitotta meg, hogy ebben a kérdésben az országgyűlés összeülhessen. Még nem volt elveszve semmi. A kancellár emelhetett új kifogásokat. Ő és védői most mind azt hangoztatták, hogy a diéta nem törvényes, a gubernium, tábla, főtisztek, regális-

ták, székek követeinek csak a fele van itt. A diéta maga el is fogadta ezt az álláspontot, mire Rabutin újabb dührohamot kapott. Megbotránkozással hallotta azt is, hogy a főrendek megint „betegeskednek“, az országgyűlés szabotál. Az újabb fenyegetések a tábornok által előírt irányba vitték a dolgot. A sok herce-hurca láttára a kancellárból kitört az elkeseredettség. Föl-emelte két kezét és fölkiáltott: — „Isten, szállj le ítélőszékedből és íteld meg, én már egyebet nem mondhatok, hanem Jézus Krisztus székiben apellálok.“

Június 29-én a fiskális direktor betérjlesztette a nyolc pontból álló vádiratot, amely szerint: „titkon idegen országbeli emberekkel machinálkodván, az országot, aki békesség szerint is őfelségéé, el akarta a kereszténységtől szakasztani és a török kezébe akarta adni; a haza libera electioja ellen német fejedelmet és annak accreditást akart szerezni; még a hazája s törvénye ellen azt reformátusnak akarta; titkon cselekedte, noha még a fejedelemnek is nem szabad titkon a tanács híre nélkül az országból kiküldözni és irogatni articulus szerint, annál inkább alábbvaló embernek...“

Óriási morajlás a teremben; ha a vád úgy igaz, ahogyan azt Rabutin ügyésze feltünteti, akkor a kancellár életét nem fogja megmenteni semmi sem. A kancellár halálsápadtan hallgatja a vádakat, csak egyik másik pontra tér ki. Fenntartja magának a jogot, hogy írásban védekezzék. Kéri az országgyűlést, engedélyezzen számára haladékot, hogy Bécsből megszerezhesse azokat az okmányokat, amelyekre neki szüksége van.

A guberniumnak az volt a véleménye, hogy hosszabb haladékadásra nincs indok, végül is a rendek nyolc napi határidőt engedélyeztek. Elég rövid idő, de Rabutin ezt is túl soknak tartotta. Augusztus 5-ére halasztották el a tárgyalást. Bethlen újabb írásbeli mentességet terjesztett elő, Bécsből várt dokumentumaival azonban nem rendelkezett. Most mind azt fejtegette, hogy van-e tanu rá, hogy ő, amióta Erdély Ausztria

hatalma alá esik, valaha is ártalmas munkát végzett volna és vajjon nem inkább a diplomának a megerősítésén fáradozott? Van-e azután tanu arra, hogy ő tervezetét törökkel, vagy más idegen nemzet képviselőjével közölte volna? Természetesen erre nincs tanu. A vádló azonban azt mondja, hogy ezek a kérdések nem is tartoznak a tulajdonképeni ügyhöz. Az országgyűlés megismerkedve a kancellár újabb előterjesztésével, azon a véleményen volt, hogy a kancellárt egyelőre fogságban kell tartani, a periratokat pedig föl kell terjeszteni Bécsbe, hogy őfelsége maga döntsön a büntetést illetőleg.

Így is lett volna rendjén. Így volt a Jósika-pörben, a Sárosi-pörben, még inkább indokolt a kancellár pörében, aki az országnak egyik leghatalmasabb, legtekintélyesebb embere. Rabutinnak azonban ez mind nem volt elég. Újabb parancsot intézett az országgyűléshez, hogy döntsön a bűnösség kérdésében is. Minden egyes országgyűlési tagnak írásban kellett betérjeszteni szavazatát, amelyeket az ítélőmesterek szedték össze. Ez már nem az országgyűlés lelkiismeretének volt az erőpróbája, hanem minden egyes emberé, külön-külön. Így ítélhető meg, hogy akadtak szavazók, akik hatszor is visszakérték voksukat, végre a hetediket hagyták benn. Augusztus 8-án hirdették ki a szavazás eredményét. Ezt megelőzőleg a kancellár kisebbik fiacskája jelent meg az országgyűlésen és ő nyujtotta be térden állva a kegyelmi kérvényt. A kocka eldőlt. Az országgyűlés kimondta Bethlen bűnösségét. A kancellár fölállott, föltárta a kezét az égre és emelt hangon így szólott:

„Úr Jézus, Istennek szent fia, légy irgalmas, kegyelmes, mert ezt nem érdemeltem meg.“ És most, mintha igazságérzése új erőre kapta volna, újra meg-rázó beszédet mondott, előszámlálva a sok hasznos szolgálatot, amit tett az ország érdekében és megkér-dezte, hogy bántott-e valakit életében, megvert-e vala-

kit, elvette-e bárkinek is amije volt és hogy ezt a sor-sot érdemli-e meg? E szavakkal fejezte be beszédét: „reformata religio te miattad halok meg! Uram, Jézus Krisztus, te érted halok meg!”

Fellebbezést adott be és megszentenciázása után még egyszer az országhoz fordult. „Az én szerelmes Édes Anyámhoz, Nemes Erdély Országhoz Alázatos Supplicatioja a minap főcancellárius, most pedig halálra szentenciázott Bethlen Miklósnak” — ez a címe a könyörgésnek és így fejeződik be: „*néhai* gróf és főkan-cellárius“. A könyörgés ezúttal nem a rendekhez, vagy a guberniumhoz szól, hanem a névtelen édes anyához. „Emlékezzél meg édes anyám, mennyi követséget és utakat vittem életem nagy veszedelmével éretted... Vajjon in anno 1690 nem olajfa levelét hozó galamb voltam-e a diplomában, melyet noha én reám nem bíztak volt, de tudtam, mivel tartozom édes anyámnak; vajjon nem az-e mindenben lelki és testi szabadságodnak s megmaradásodnak oszlopa? ... Nemhogy nemes embert, de csak más jobbágyát is kit verettem én meg, kit nyomorítottam meg ajándékon, vagy erővel, kitől mit vettem el, kinek fordítottam el az ügyit, avagy csak tudva és szántszándékkal kit csaltam, kit rontottam meg? Miben voltam édes anyám terhedre, bántódásodra? Tisztemben nem igyekeztem-e tehetségem szerint híven eljárni? Jöjjön élém akárki, hadd kövessem meg... Nézd meg, édes anyám, az én hazámat, nem hogy én gazdag volnék, de vagyok rettenetessel adós. Volt-e, vagyon-e, lesz-e Erdélyben olyan romlott ház, mint az enyém? ...“

Az édes anyának nincs szava, csak könnyezik, ő is éppen olyan földre sújtott, mint leghűségesebb gyermeke. E pörnek árnyékában látjuk csak, hogy milyen rettenetes helyzetben lehetett Erdély, amelynek a guberniumos idők legszörnyűbb igazságtalanságához kellett segítő kezet nyújtani.

A rendek tehetetlenül állottak a kancellár könyör-gésével szemben. A suplicatio jajkiáltása stílárís fordul-lat maradt: még csak el se jutott a nagy tömegekig. A főemberek, akik szolgamód írták alá a kancellár ha-lálos ítéletét, nem tehettek egyebet, mint kisírt tekin-tettel emelték föl a földről a kancellár három éves fiacskáját és az összegyűjtött unokákat, akik most az árvák jogán térdepeltek és siránkoztak.

Talán ha a leghatalmasabb Rabutinhoz fordultak volna... De a kényúr nem engedett könyörgőket ma-gához. Föltette magában, hogy végezni fog a kancellár-ral és ez ellen nincs apelláta. Nem elégedett meg azzal, hogy az ítélet már is erkölcsi halottá tette ellenfelét, ráparancsolt a guberniumra, hogy *brevi manu* hajtassa végre a kivégzést. Nem tűrt fellebbezést. Vonakodott időhaladékot adni. Attól tartott, hogy forradalom tör ki az országban a halálos ítélet miatt és hogy a kan-cellár megbélyegezetten is, testileg-lelkileg összerop-panva kitör börtönéből és megbosszulja magát rajta, aki annyi zsarnoki erőszakosságot követett el az egész erdélyi magyar népen.

Ahhoz sokkal gyávább volt, hogy az ország pa-rancsa nélkül merje a kancellár fejét vétetni. A lezül-lesztett, gerinctelenített guberniumban azonban még mindig volt annyi bátorság, hogy kijelentse: az or-szág meghozza a halálos ítéletet, de az ítéletet nem hajtja végre mindaddig, amíg erre Bécsből nem érkezik utasítás. Az ország bűnösnek találta a kancellárt, de ahhoz joga van, hogy a halálraítéltnak kegyelmet kér-hessen. A törvény ezt meghagyja a legközségesebb bűnösnek is. És így mégis mód adódott, hogy a kancel-lár puszta életét egy ideig megmenthesse.

A fogságban

„Nem téntával, hanem az én feleségem, gyermekem és magam könnyhullatásommal kellene az én és az ő szenvedéseiket ezután leírni“ — írja a halálraítélt rab szebeni fogságában. Egyetlen könnyítés a vizsgálati fogságához képest, hogy megengedték neki: inasai behordhassák az ételt, de rabtartói azt is eltiltották, hogy amikor könyvet olvasott, arccal az ablak felé fordulhasson és a szűk nyíláson kinézhesen.

„Egy ízben — írja Wesselényi István a Bethlen-pör lefolyásával kapcsolatosan, — midőn ablaka elé állva, melyen kilátni ugyan nem lehetett — alsó táblái el voltak zárva — a felső táblán át égre tekintve imádkozni kezdett: örei egyike hozzá lépett és meglökdöste, hogy azt nem szabad; és midőn ez iránt a katona profost megkérdezte, az is igazolta, hogy az égre tekintés az ablakon keresztül nincsen megengedve.“

A strázsák fegyverrel a kezükben nem a becsukott cella előtt állottak, hanem magában a cellában, az egyik ágy fejtől másfél singnyire. A strázsák maguk sem tudták kibírni a rettenetes penésznek a szagát, nagy kegyesen megengedték a felső ablakok kinyitását, de az alsókat négy éven keresztül meg nem nyitotta senki. „A ganéjjal, vagy egyéb sükségre, vagy akár mire kimenő inast — írja a kancellár — két meztelen fegyveres kísérte, hogy senkivel és kiváltképen étkemhozó szolgálkkal egy szót se lehessen szólani, még csak életek, egészségek felől is tudósítani, amely irtóztató szívgyötrelem volt; lopva ha mit, mikor egymás mellett az inasok elsuhtak, hogy még élnek, jól vagynak.“

Nagy későn enyhítettek fogságán. Veje és gyermekei vele élkezhettek. De ez már négy év múlva volt. 1708 áprilisában. E négy év alatt a kancellár mind várta, hogy Bécsben ügyét jóakarató kezek megforgatják. Egy kirendelt vegyes bizottság több ízben foglalkozott ügyével, de nem hozott döntést. A kancellár így csak életé-

nek keserves forgásáról medítálhatott, lapozgatott a bibliában és csak keveset tudott meg abból, hogy mi minden történik közben a világban.

1705 májusában meghalt Lipót császár is, ötvenkétévi uralkodás után. Még az előző évben hunyt el Apor István, rajta kívül az egyetlen ember, aki a régi korszakban joggal vihetett szerepet. Lehanyatlott a kurucok nyolcesztendőös dicsőségének napja is. Hamvába roskadt Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemsége, a marosvásárhelyi diéta erőfeszítése, hogy Erdély utolsó ízben válasszon erdélyi fejedelmet. Rabutin és a bejövő Herbeville hadai Erdélyt visszafoglalták a kurucoktól, megvették ellenállásuk utolsó bástyáját, a híres Görgény várát, amelyet Rátonyi János, a végvári időkre emlékeztető ritka hősiességgel védelmezett. És miután Rabutin, az új római császár, I. József lábaihoz tehetette a már annyiszor megtiport Erdélyt, mint aki kitűnően végezte dolgát, visszaköltözött Bécsbe, átadva a parancsnokságot Chusani tábornoknak. Az ő parancsára vitték fel a kancellárt is, akinek pöre még mindig nem nyert befejezést, Bécsbe.

De egy nemzetnek, egy szabadságmozgalom összeomlásának és elsorvadásának folyamata lassú. A felszínen még tovább dolgozik a remény és bízik a csodákban, noha a történelem erővonalai már megfellebbezhetetlenül hatottak a mélyben. Amiként a kancellár utolsó napjáig reménykedett, hogy szabad lesz, úgy az összeomlott kuruc mozgalom is még három évig, a szatmári fegyverletételig nem adja fel a reményt egy kedvező fordulat elkövetkezéséről. Erdélyben új nemzedék nőtt fel, hitt a változásokban, valami újban, ami más, mint ami eddig volt, tisztulás és boldogulás. Hitt abban, hogy az özönvíz egyszer eltakarodik, hitt új Noéokban és új galambokban. Mert hát ki higgyen, ha nem az ifjúság, amely boldogan álltatja magát, hogy bármilyen sötét is volt a múlt, vele, az ő csatasorba állásával új világ kezdődik.

Bethlen Miklós idestova annyi ideig rostokolt a börtönben, amennyi évig az országnak korlátnoka volt. Minden kancellári évért egy évi tömlőc sötét szenvedéseivel fizetett. Fogsága két szakaszra oszlik. 1704—1708 között a szebeni börtönt sínyli, 1708 tavaszán búcsút vett családjától, hozzátartozóit utoljára látta és ekkor Déva, Arad, Szeged, Pétervárad, Eszék, Varasd, Marburg, Grátz érintésével Bécs felé irányították.

Szekérre fölsomagolták holmiais, inasa, szakácsa őrizet mellett vele mentek. Eszéken öt hétig tartották. Itt kezdte írni emlékiratát, amelynek terve már régebben érlelődhetett benne.

Bécsben helyzete lényegesen jobb. Megengedték neki, hogy fogadott szállása legyen, inasán, szakácsán kívül titkárával, Tarczali Zsigmonddal lakhasson együtt. De szállását nem hagyhatta el, állandóan őrszem őrködött a vén kancellár háza előtt. Vendégeket orvoson, mesterembereken kívül nem fogadhatott. Amit megtehetett: levelezhetett ismerőseivel, könyveket és lapokat hozathatott ki magának. Szállásának konyhájára és pitvarára kimehetett, de a pincébe már nem. Ablakait súlyos vasrostélyok zárták el a külvilágtól. Első szállása a *Hotel Schwan* mellett volt, később a nagy posta-házzal szembe költözködött. Benne élt Bécs forгатagában, de mégis úgy, mint egy soha meg nem közelíthető szigeten.

Levelei voltak azok a huzalok, amelyek bevonták a jelenbe. Minden levél, értesítés foglalkoztatta tétlenségre kárhoztatott képzeletét. Bécsi fogságának első évében történt, hogy hozzátartozói megírták Bánfi György halálát. Ez volt az utolsó férfiú, aki az ő gyászos kormányzati korszakából megérhette, hogy Rabin elávozott és nem vette el a fejét. Vajjon a gubernátor halála megenyhíthette-e a kancellár ellen-szenvét iránta? Vajjon feledhette-e a kancellár, hogy ha ő lett volna Bánfi helyén, vagy Bánfi más ember

lett volna, akkor mind Erdélynek, mind saját magának sorsa másként alakult volna? Van-e valami érdeme Bánfinak, akinek annyi gyarlóság súlyosbította tehertételeit? Legfeljebb az, hogy hű volt a császárhoz. De vajjon hű volt-e hazájához is? Rossz ember volt, aki nem egyszer megbotoztatta fiát is, nem adott ruhát reá. Saját veje, Wesselényi István mesélgette, hogy Dénes fián folt hátán folt és leányát is éheztetti. Most meg azt írják neki, hogy halálos ágyán kitagadta leányát is. A haldoklót Bonyhádi vigasztalta, az ő feleségének a papja. Szörnyű ember! Italos, könnyelmű, haszontalan ember, bolondult a szoknyáktól, feleségének sem hagyott békét. Emlékszik, hogy egy vacsorán meg akarta csókolni és olyan részeg volt, hogy által esett a széken és lezuhant...

Milyen messze van már! Milyen messze van minden az ő életében. Rossz ember? Szerencsétlen ember! Néhány utcányira tőle lakik magányos házban egy másik erdélyi száműzött, nyomorban és kisemmizetten. Apafi herceg, de legalább az a feleségével van itt. Oh milyen messze van ez is tőle, mintha egy század választaná el őket egymástól.

Második lakásába 1711-ben költözött. Négy szobája volt, három szolgája, vele volt Tarczali is. Két nagy, öt kis kutya, egy mókus, valóságos állatsereglet — ez volt számára az egész világ. Ha megúnta a velük való játszadozást, gondosan megválaszolhatta a frissen érkezett postát, összeülhetett Tarczali urammal, nézegethették a peres aktákat és kegyelmi kérvényeket helyezhetett el Lipót halála után I. József és III. Károly lábaihoz.

A rehabilitációs folyamat, amelyet a kancellár ritka szívóssággal hajszolt, csak részben járt eredménnyel. A felülvizsgáló miniszteri értekezlet annyiban módosította a szebeni ítéletet, hogy végre figyelembe vette az enyhítő körülményeket, a kancellár jóhiszeműségét, előző érdemeit és elvileg kimondotta,

hogy a kancellár nem követte el a felségsértés bűntettét.

Tulajdonképen most szabadlábra helyezésének kellett volna bekövetkeznie. Ez azonban nem történt meg. A bécsi udvar attól tartott, hogy ez a hetvenéves férfiú még összeroppantságában is jelentős erő és ha visszaeresztik Erdélybe, óriási galibát fog okozni. Valószínű, hogy a fogságban nem császárhűsége erősödött meg és lelkében a sok szenvedés és csalódás után ki kellett égniök a lojalitás biztosítékainak. A lipóti kötlevel alapja a bizalom volt és a bizalmatlanság mindkét részről engesztelhetetlenül kölcsönös. A császári udvar mindezt tudva, Bethlen Miklóst vizsztatartotta Bécsben, viszont megengedte, hogy vagyona megmaradt része feleségét és gyermekeit illesse.

A kancellár azonban tovább harcolt az igazsáért; a pör formailag még nem volt lezárva. I. József váratlan halála elodázta a döntést és csak III. Károly hozta meg, állandó tartózkodási helyéül Bécset jelölve meg számára, újabb könnyítésekkel. Felmentették az őrizet alól és szállását el is hagyhatta volna, az udvar beleegyezésével. Nem tudunk róla, hogy egyetlen egyszer is kimozdult volna otthonából. Önéletrírását 1704-ben kezdte írni, befejezte 1710 januárjában, börtönének hetedik esztendejében, s hogy miért nem folytatta tovább és miért nem írt fogságának esztendőiről, nem sejtjük. Valószínű, hogy a szebeni pör lezajlása után végérvényesen lezártnak látta pályafutását. Nem volt több mondanivalója a világ számára.

Arról sincs tudomásunk, hogy emlékirata még életében elkerült volna családjához. Levelezésében — tudtunkkal — nem is történik a készülő munkára utalás. Ha oly részletességgel ismertük tevékeny korszakának egyes napjait, úgy most száműzötti élete mélységes homályba borult. Föl kell tennünk, hogy nem tétlenkedett. Állandóan éber érdeklődése, remek testi állapota nem is tűrték volna meg a céltalan ma-

gábaroskadás tunyaságát. Hagyatékából, fogságában írt leveleinek egy része mellett az *Orlando Furioso* több énekének fordítása is előkerült. A kézírás a Bethlené, az írás formája keveset változott, de valószínű, az olasz költővel még a régi jó időben foglalkozott, amikor Itália nyelvét tanulta. Bizonyára igen sok időt szentelt a bibliaolvasásnak; változatlanul érdekelte a hittudomány, sejtjük, hogy ő önéletrajzának bevezetéseként szolgáló hosszabb vallásbölcseleti tanulmányát is Bécsben írhatta.

És végül számos levelet váltott feleségével, fiával, Bethlen Lászlóval, a Küküllő vármegyei főispánnal, nagytehetségű atyafiával, akit rokonszenvébe fogadott. A levelek nagyrésze birtokkérdésekkel, gazdasági tennivalókkal, otthoni házidolgokkal foglalkozott. Mindez azt mutatja, hogy nem tudott kikapcsolódni a magánéletből és ha már nem igazgathatta az országot, változatlanul igazgatni kívánta jószágait, amelyeket — föltevése szerint — távollétében csak romlás fenyegeti.

Leveleinek egyrésze elkallódott. Azokban a levelekben, amelyeket Juliához intézett, a szentimentális rész meglehetősen csekély, a domináló hang a jó gazdáié, aki megszívlelendő tanácsokkal, pénzügyi ötletekkel látja el feleségét, érdeklődik a nagy és kiterjedt rokonság ügyeiről és mert Julia sokat panaszkodik, fölényesen vigasztalja. Julia panaszkodására alkalmat adott az a körülmény is, hogy elbetegeskedett. Bethlen Miklós zsörtölődik vele, megfeddi, mert sokat böjtöl és hogy Julia újabban nagyothallásról is említést tesz, ezt is túlszigorú életmódjának tulajdonítja.

Juliától négy leány és nyolc fiú, tizenhat évi együttélésük alatt tizenkét gyermeke született. Csáládja fiúágát Mihály és József tartották fenn. Mihály első házasságából született. Annyit tudunk róla, hogy amikor Bethlen Miklóst Szebenben elítélték, harmincéves volt, tanulmányait Németországban végezte, a

család hagyományaihoz híven ő is sokat utazgatott, történelmi és hitbölcséleti tudományágak iránt mutatott érdeklődést. Négy évig barangolt külföldön. Ő is bejárta a nyugati államokat, kihallgatáson volt Lipót császárnál és Sobieski János lengyel király vendégül látta. Vay Ádámnak, Rákóczi Ferenc későbbi kuruc kapitányának lányát vette feleségül. Apja megszerezte neki a máramarosmegyei főispánságot, amelyet ő annakidején Lipót császártól kapott. Mihály a kuruc időkben igyekezett visszavonulni a politikától, birtokán élt, naplót vezetett. Brassóban halt meg 1706-ban. Cserei Mihály ezt írja róla: „Groff Bethlen Mihály, Miklós fia itt Brassóban meghala, a testét kivivék Zabolára és ott temették el; nem az apja esze volt nála, örökké ivott, már az elméje is megtébolyodott vala a sok borital miatt.”

József fia három-négy éves lehetett a szebeni nagy pör idején. Nagyon fiatalon nősült meg, Kemény János leányát, Krisztinát vette feleségül. Mihály halála után ő kezelte a családi birtokokat. A politika neki sem volt inyére. A vén kancellár most Józsefnek igyekezett megszerezni a megürült máramarosi főispánságot, ígéreteket is kapott, de már akkor halott volt, amikor III. Károly a fiatal főúrnak odaadományozta az állást.

Amíg József nem cseperedett fel, Bethlen Lászlóra bízta fia neveltetését és sokat levelezett vele, most már egyetlen fiúutódjának sorsáról. A gyermeket a gyulafehérvári iskolába adatta be és lelkére kötötte, hogy egyházi buzgalom dolgában ne maradjon el mögötte. Később már az apa és fiú között fejlődött ki folyamatos levelezés. Elvétele leveleit az anyához és Józsefhez együttesen intézte. Csodálatraméltó az a frissesség, amellyel az otthoni háztartás minden kis dolgát intézte, makacsul követelte, hogy értesítsék mindenről, ami a háztartásban történik és vénember módjára sokat pusmog, ha valami elvész a házban, ha egy hasz-

nálatti tárgy megkopik, ha a család drágán vásárol, vagy ha túl olcsón adja el a bort, búzát. Emlékezete félelmetes. Ezt vagy azt az írást itt vagy ott keresték, ebben a ládában, ebben a vörös cérnával varrott zacskóban van, erről ez a gazdatiszt tud, emerről ez, vagy az a rokon...

Önmagáról keveset ír, mint akivel semmi sem történik, legfeljebb a zsábáját emlegeti, de levelén keresztül szinte látni, ahogyan a betegséget semmibevéve legyint a kezével. Nem akar fölösleges fájdalmakat okozni, sőt inkább évődik önmagával: „Az árticsoka mag között vagyon egy zápfogam, ma tört ki vacsorán, vessétek el, talán kikél 13 esztendőre...” Egyik-másik levelének hangja olyan, mintha pap dörögne le a szószékről.

Újra és újra visszatérő nyugtalanító gondja, hogy mi lesz a fiával, hogyan állja meg a helyét. Amíg József kicsiny, emlékezteti Juliát, hogy vigyázzon a táplálására — a *diéta*, az észszerű táplálkozás, a kancellárnak örökösen visszatérő problémája volt —, javasolja, hogy inkább kávéra és serre szoktassa. „Bizony félek, egy részeges rossz ember leszen és csakhamar Bethlen Mihály és a többi részeges bátyjai után megyen, mert a Bethleneket mind a bor öli meg.”

A kancellár Bécsben Tarczali vagy az erdélyi kancellária igénybevételével tett beadványában sokat kesereg vagyoni romlása felől — kétségtelenül nagy károsodásai voltak, Husztra alaposan ráfizetett —, de azért nem kellett tartani attól, hogy családjá koldusbotra jut. Tulajdonképen nem is vagyonának összezsugorodása szerzett neki nyugtalan éjszakákat, de félt, hogy halála után pereskedni fognak a gyermekek és megismétlődik az a csunya családi perpatvar, amely az ő apja, a Bethlenek életét az örökösödési juss keresésében oly annyira megmérgezte. Négy-szer, ötször is változtatott végrendeletén, éppen azért, hogy kielégítő igazságot tegyen és maradékai ne

rontsanak majd egymásra. Élete utolsó éveiben írt, egyre ritkuló leveleiben mind kevesebb az anyagi jellegű utalás, egyre szenvedélyesül írása erkölcsi tanítások felé. Józsefhez írt utolsó levele valóságos parainézis.

A hetvennégy éves aggastyánnak nem engedte meg a sors, hogy feleségét megelőzze. Julia 1716 tavaszán meghalt. Ismerjük Józsefhez írt levelét, amelyben felesége temetéséről intézkedik. „Kérlek, ne bússíts — írja — azokkal a világ bolondságaival, bizony nem kell sem Tzimet, se Bársonyt, se semmi selyem, semmiféle szeg. Hanem csak Fehér Gyolcs és Koszoruk. Az Isten tsudául tett engem és Réd. Juliát, legyünk azok, nem gondolok a világ nyelvével, sőt ennek örülök... Dicsérem benned az anyádhoz való Piétást, de az Hugaidhoz mutasd azt, anyádnak nem használ.“

Ennek az évnek őszén azután őreá került a sor. Még májusban új lakásba költözött. Ez év nyarán kelt egyik levelének hátára a fia ezeket írta: „a császár dekrétumát megküldik“. Nem tudjuk határozottan, hogy mi volt e megjegyzés értelme, de figyelembe véve sok más mellékkörülményt, alapos a feltevés, hogy a császári dekrétum végre visszaadta Bethlen Miklósnak teljes szabadságát.

Noé fehér galambja most már kirepülhetett, szárnyra is kelt, de nem börtönéből röppent ki, hanem e csúf árnyékvilágból. Október 21-én halt meg, egykét napi rosszullet után. Éjjel tizenegy-tizenkettő óra között kevéske vért hányt és Tarczali jelenlétében csöndesen elszenderült.

Utolsó kívánsága volt, hogy odahaza temessék el Julia mellett Szentmiklóson. Tarczali igyekezett eleget tenni a végakaratnak, megpróbált engedélyt kérni, hogy ura holttestét hazaszállíttassa, nem engedték meg, csupán annyit, hogyha éppen akarja, hát a szívét kivételheti és hazaküldetheti. Tarczali azt vála-

szolta, hogy religiója és az erdélyi szokások szerint a szívnek ott kell nyugodni, ahol a testnek. A kancellárt a bécsi temetőben földelték el.

Temetésének külső körülményeiről kevés részlet maradt fenn. Tarczali özvegy Apafi Mihálynéval — a herceg három évvel ezelőtt meghalt — beszélte meg az egyszerű temetést. A hagyatékban talált készpénzből diófakoporsót vettek, ahhoz való vánkosokat, szemfedelet „fehér gyolcsból”. A holttestet fekete kamukából való dolmányba öltöztették. A temetésen a hercegasszony, az erdélyi kancelláriának tagjai, néhány Bécsben tartózkodó magyar úr vettek részt. Egy református pap, aki a temetési szertartást végezte, közölte a hűséges Tarczalival, hogy a testet hét évig hagyják meg a sírban és ez idő alatt arra a helyre senki mást nem temetnek.

A nagy kancellárt még halálában is üldözte keserű csillagzata.

Kilencedik fejezet

AMI MEGMARADT

A magányos ember

A kancellárról nem maradt fenn egyetlen festmény sem, még csak egy rézkarc, kőmetszet sem örökíti meg a történelmi kortársak galériájában. Ismerjük Béldi Pál, Bánfi Dénes, Thököly, Teleki Mihály, Apor István és kisebb-nagyobb mágnessok és mágnessasszonyok képeit, nem egy változatban. Valószínűtlen, hogy éppen Bethlen, a művészeteket kedvelő, előkelő ízlésű férfiú ne festettette volna meg magát, vagy családját. Arcképe még sincsen. Történészeink nem tudnak róla, családi képtárainkból is hiányzik.

Nem tudjuk azt sem, hogy a bécsi temető melyik pontján van eltemetve — fejfa, kőemlék nem jelöli meg sírját, csontjai idegen földben nyugsznak. Ellenben minden művésznél fontosabb és szemléltetőbb képet rajzolt meg magáról élete leírásában. A gyermek, az ifjú, a férfi, az aggasztán, váltakozó vonásait, nem egyszer rembrandti-ecset kísérteties fehér-feketéjében, egész korszaknak a tablóját. És ércnél maradandóbb emléket ő állított magának, mert emlékirat-kötete úgyszólván testi közelségbe hozta hozzánk. Munkája igen nagy irodalmi és művelődéstörténeti emlék, stilisztikai remek. A lélekelemzésnek ritka terméke, a magyar önismeretnek egyik legmaradandóbb megnyilatkozása.

A magyar emlékirat, mint műfaj egymagában véve is egészen sajátos alkotás. Minden magyar kor-szak egyaránt megteremtette, de a televény, amelybe a legmélyebbre ereszt gyökeret Erdély, a XVII. század és a XVIII. század eleje. A magyarhoni irodalom-nak is néhány nagy emlékirata van — Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc naplói. De e műfaj jelleg-zetesen erdélyi, amit nemcsak az erdélyi emlékiratok minőségi értéke, de feltűnő nagy száma is mutat. Kemény János, Apor Péter, Cserei Mihály, Bethlen Mik-lós, Mikes Kelemen munkái vezetnek az élen. Rajtuk kívül egész sor nem kevésbé nagy művelődéstörté-neti beccsel: Naláczi József, Hermányi József, Bod Péter, árva Bethlen Kata emlékiratszerű feljegyzései. Közben még egy féltucat munka, amely csak félig emlékiratszerűek: alkatuk hol a történetírásba, hol a hitvitázó irodalomba utalja. Ilyenek Szalárdi króni-kája, Bethlen János és Farkas történelmi munkái, Haller János Hármaskönyve, Wesselényi István és Czegei Vas György naplói — ezek mind a két világ határmesgyén álló korszak együttesébe kíván-koznak.

A század emlékiratainak közös jellemző tulajdon-sága van. Elsősorban, hogy legtöbbjének erdélyi fő-urak, vitézi renden lévők a szerzői. Nincs ebben semmi meglepő. A magyar irodalom tollforgatói már nem az egyháziak és még nem a polgári elem. Másik sajátossága e műfajnak, hogy jórészt az elmenekülés-nek és egyben a későbbi korhoz való fellebbezésnek a formái. Egy sereg emlékirat nem azzal a szándék-kal íródott, hogy valaha is napvilágot lásson, íróit kö-zömbösen hagyja korának közvéleménye, bírálata vagy helyeslése. Az asztalfiának írtak, lelki megnyug-vásképen, vagy hogy agyonüssék szabadidejüket, amelyet tőlük független okok miatt nem tudtak a köznek szentelni; morálizáló családi tanításként, a maradványok épülésére és magánhasználatára. És

van még az említett önéletrajzok és emlékiratok gyűjteményének egy harmadik jellegzetes vonása is: a művész gögje, amely a műben önmagát akarja megvalósítani, ez szüli, teremti világra őket. Minden igaz írásnak az a célja, hogy a mű azonosuljon alkotójával; ha így nézzük ezeket az emlékiratokat, akkor megszűnnek a „szépirodalom“ peremre került hajtásai lenni, mélyirodalom, mint maga a vers vagy a dráma.

Menekülés a valóság elől... Önéletrajzba akkor kezd az ember, ha már tartósan kikapcsolódik az élet megszokott rendjéből. A naplóírás, a fontosabb eseményeknek diáriumszerű feljegyzése más lapra tartozik. Hevenyészetten történik, napról napra íródik, inkább azzal a célzattal, hogy segítségére legyen szerzője emlékezetének. A naplóíró csak egy félórára hagyja el azt a világot, amelyben él, az önélet-leíró abba a világba, amelyből egyszer kilépett, már nem tud sohasem visszatérni. Az új környező világban, a jelenben nincs helye. Álmainak, emlékeinek a közös-ségében, alkonyati félhomályában kénytelen élni örökre. Ebbe a világba imbolygó és meg nem fogható emlékképei közé, amelyeket csak a művész alkotóereje emel fel „valóságosabb“ síkra, kényszeríti az író megvénhedtsége; kinyomták helyéről, a fiatal nemzedék, az új eszmekör, az új problémák, nincs körükben mit keresnie. Ide kényszeríti a helyzete: erőszakkal időnap előtt távolítják el arról a helyről, ahol még lehetett volna számára megcselekedni való bőven; ide, meg nem fogható fantomjai közé a magánosság-érzése, amely lehet vele-született és értelmi nagyságából fakadó. Mert a nagy ember, a génusz legtöbbször magányos. Nem egy esetben még a politikai génusz is, aki pedig a nagy tömegek cselekvő körében sugárzik. Erdély legnagyobb fejedelme, Bethlen Gábor is sikereinek tetőpontján meg nem értettnek, egyedülállónak tudta magát. Belőle is hiány-

zott az a nagy szín és nagy hang, amelyből azoknak számára fonható a fénykoszorú, akik képesek leereszkedni a kortársi tömegek színvonalára is. Általában a legtöbb bölcs ember magatartása az egyessel, sikerével, jelentőségével szemben lekicsinylő, de magával az életfolyamattal szemben elnézőbb, belenyugvóbb és lázadásnélküli lesz. Ezért mondotta már Aristoteles is: omnes ingeniosos esse melancholicos, minden lángeszű ember melankólikus. A melankólia pedig, gondoljunk Dürer festményére, maga a dermesztő egyedüllét. Van-e mód, hogy egy magányos ember valaha is szabadulni tudjon tragikus életérzésétől? Csak egy mód lehetséges: ha magányosságából aktív szellemi magatartás lesz, felismerése a magányosságnak, mint olyan emberi életformának, amely értéklésben nem lehet alatta a társaslénynek, a zoon politiconnak; ha tehát a magányosságot nem tekinti gúzsna és kényszernek, hanem önkéntesnek, termékenynek. Ez volt mindéig a keresztény magányosságnak az értelme.

Bethlen Miklós magányossága egyaránt származik élemedettségéből, kényszerű félretoltságából és végül nagy mértékben már gyermekkora óta kísértő magányosság-érzéséből. Ha valakire már pályája elején ráfognak, hogy mindent csak azért tesz, mert az ellentmondás ördöge incselkedik vele és viszont az a meggyőződése, hogy az ő viselkedése a természetes és amikkel folytonosan küzdenie kell, nem társadalmi, vagy eszmei igazságok, hanem kimutatható téveszmék és előítéletek, csoda-e ha útja csakhamar elválik a többiekétől és belekényszerül egy olyan magányosságba, amely méltó befejezése ugyan a küzdelmes férfimultnak és az aggkor hőlcsesége igazolja is, de szépítetlenül mégis csak árvaság, magányosság? E magányosságból olyan lelki állapotba, amely a lélek fejlődése során már nem újabb fok, de maga a Nyugalom és Elégtétel is, Bethlen Miklós útja a művön keresztül vezet.

Az emlékirat beszédes seregszemléje egy hosszú élet történéseinek. Az időben utazó, miközben, mint egy csolnakon, bejárja az egész folyamatot, a forrástól a deltáig, újra elidőz minden ismerős tájrészletnél, most már nemcsak látja, de el is tudná kerülni az örvénylő részeket, amelyek járművét oly sokszor fenygették felborulással. A magányos ember felfedezi önmagát, azt az összefüggést, amelyet mindig keresett, de sohasem talált meg. A csuszamlásból, tektonikus rezgésekből nem kell föltétlenül romhalmaznak keletkeznie. Ki ne hallott volna Erdélynek csodálatos hegyi taváról, a Gyilkosról? Száz évvel ezelőtt a gyergyói föld morajlani kezdett, hegyek szaladtak egymásba és a földtüremlés helyén előbukkant a tengerszem, a fölséges és az örök nyugalom jelképe. Bethlen kancellár hányt-vetett élete rengéseiből is csodálatos tengerszem jelentkezett: az önéleteírás. Különös elégtételül szolgálhatott a számára, hogy míg alkotásai jórészt csak a pillanatnak szóoltak, az emlékirat, amely egy sikertelen életmunkának visszamaradt terméke, századokon keresztül túléli szerzőjét és jobban megőrzi nevét, mint minden más politikai természetű kísérlete. A kancellár szerepléséről az az utókor, amelynek oly sok nevet kell nyilvántartani, könnyen megfeledkezik. A hírnév és a siker mindig csak az erősek körül tolong. Hősünk nem az a fajkép, akinek bármily nemes tevékenysége meg tudná indítani a nagy tömegeket. Cselekedetei nem „dícső” tettek — legalább is nem a szokványos értelemben — nem remegtetik meg a nemzeti szentimentalizmus húrjait, az ország alatta, vagy általa nem lett nagyobb, a kancellár egy hidat védett, amely végül is beomlott és személyi lebukásából is hiányzik a nagyszerű zuhanás fensége. Úgy végezni, ahogyan ő végzett, abban az időben, mondhatni természetes halál volt.

Balzac ír elfelejtett hősokról, akik Napoleon korában éppen olyan lángeszűek tetteikben, mint Napo-

leon, de a korszak csak egyetlen Napoleont ismert el, mert nem elég a belső készség ahhoz, hogy valaki legyen, a játékszínnek napoleoni méretei is szükségesek. Képzeljünk magunk elé egy tengerészkapitányt, aki rátermett arra, hogy óceánjárót vezessen viharban távoli világrészek felé, de balvégzete arra kényszeríti, hogy propellerrel két part között bonyolítsa le a forgalmat. Ilyen lehetett az igen nagy álmokra hivatott kancellárnak a helyzete is, aki országraszóló cselekedetek helyett kicsinyes és piszkos cselszövések között őrlődött fel.

Szerencsére szerepét átváltotta az író és gondolkodó. Mint már annyiszor, úgy most is beigazolódik, hogy az író tolla hatalmasabb fegyver száz összeesküvőnek az erejénél. Bethlen Miklóst, a kancellárt, megsemmisíthette a történelmi közöny, de az író nemcsak az emberi méltóságtudatot menti meg, hanem visszaszerzi az államférfi számára azt a nagy megbecsülést, amely őt jogosan megilleti.

Az emlékirat

Minden emlékirat, Ágoston vallomásaitól a Rousseauéig azzal hivalkodik, hogy a könyörtelen igazságot leplezi le. De ez teljességgel sohasem sikerül, ellenkezik a gyónó embernek önkénytelenül is a központba helyeződésével és így maga az igazság nem objektivizálható. Az őszinte embert a nem őszintétől az igazmondásra való jóhiszemű *törekvés* különbözteti meg. Ha Bethlen Miklósnak, amint azt elhatározta volt magában, sikerült volna is annyira kilépni énjéből, hogy csakis az „igazságot” közölje, személye akkor sincs egészen benne emlékiratában; mert amennyivel gazdagítja önmagáról és koráról való ismereteinket adatainak intimítása, annyival inkább el is vonja a lehetőséget előlünk, hogy pályafutását más

szempontból is nézzük, mint az ő férfias alanyiságából. Emlékirata olvasása közben hányszor és hányszor fog el bennünket a kétség: vajjon készpénznek vehetjük-e mindazt, amit magáról és másokról papírra vetett? Nem munkálkodik-e benne akaratlanul is az a törekvés, hogy elhallgassa azt, ami kétségtelenül akár jellembe vágó, akár közéleti taktikai hiba volt az ő részéről? nem szépít-e és nem ferdít-e a maga érdekében, nem vesz-e fel ösztönösen olyan pózt, mely az útokornak szól, bevádolva mindazokat, akiknek nincs módjában védekezni? Mindenesetre olyan meggondolások ezek, amelyekkel — feltéve, ha az önéletleírást egy bukott államférfiú jogi-védelmi munkájának tekintjük — lehetetlen nem számolni.

Mert ez az emlékirat: önigazolás. Bethlen Miklós élete utolsó napjáig nem tudott belenyugodni a vele törtétekbe és mindig készen állott, hogy szenvedélyesen feleljen cselekedeteiről. Már második bécsi követsége óta gyűjtögette, fasciculusokban halmozta fel azokat az okmányokat és levelezéseket, amelyek egyes vitatott ténykedéseire vonatkoznak. Nem volt fölényes természet, aki vállvonogatással intéz el támadásokat — gyanakodó és pereskedő természet, aki kész a maga vélt igazáért még akkor is késhegyig menő harcot folytatni és igénybe venni minden elképzelhető jogi eszközt, ha tényleges helyzet tisztázása nem is éri meg a rápazarolt fáradságot. A helytállás készsége valósággal mániává nőtt nála, nyilvánvalóan fölöslegesen, mert egy államférfiú nem törődhetik az apró-cseprő túsúrásokkal. Valóságos könyvtár azoknak a fellebbezéseknek, tiltakozásoknak, kérvényeknek, apologiáknak és más jogi iratoknak a száma, amelyeket mind az önigazolás lírai heve forrósít fel. Amikor bécsi követsége után viharos konfliktusba került a rendekkel és támadták, hogy nem védelmezte kellő hűséggel Apafi herceg érdekeit, már akkor megkezdte gyűjteni az anyagot a *Sudores et cruces* emlékirathoz, amelyen

Bécsben is dolgozott és amellyel kapcsolatosan örökre sajnáljuk, hogy nem jelent meg nyomtatásban, mert az utalásokból kitetszően a kancellárnak hatalmas szellemi alkotása és politikai célkitűzéseinek perrendszerű mentsége volt.

Ha tehát összefoglalóan nézzük Bethlennek, az írónak munkáit, szellemi attitűdje föltétlenül jogászi, amely elnyomja a későbbi teológiai magatartást. A jogászi attitűd azonban nem homályosíthatta el a lényegét illetőleg tisztánlátását, hiszen örökös en gardében állása ellenére is véleményei a kor szereplő embereiről megegyeztek kortársai véleményével. Bethlen a legtöbb kérdésben úgy gondolkozik, mint a kor „újságírói“ típusa, Cserei Mihály, pedig bizonyos, hogy soha össze nem beszéltek, nem is érintkeztek egymással, Bethlen alig tud valamit Csereiről, Cserei nem mindig hízelgő észrevételei a kancellárról pedig azt a látszatot mutatják, hogy valóban nem állott a kancellár egyéniségének megtévesztő hatása alatt. Annál szembeszökőbbek tehát emlékirataiknak politikai párhuzamosságai, amelyek nem egyszer egyazon jelzővel jellemeznek. Ha csak Bethlen vélekedéseit ismernők, hajlandók volnánk azt hinni, hogy a kancellár túloz. Viszont igazán kívánhatjuk Bethlentől, hogy több jóakaratot mutasson kortársaival szemben, mint az akkori közvélemény és hogy érthetetlenül nemes érzésből, éppen apologetikus munkáiban önmaga alatt fűrészelje a fát és azokat mossa fehérre, akik ellenfelei?

De vajjon az emlékirat, amely visszapillantás egy hosszú kor politikai küzdelmeire, lehet-e mentes a jogászi vonásoktól még akkor is, ha céljában egészen más kívánt lenni, mint egyéb művei? Ha a *Sudores et cruces* egyazon korszakban íródott az önéletleírással, nyilvánvalóan nem csupán latin változata a magyar szövegnek s érthetetlen is lett volna, hogy céljában ugyanaz legyen. Az önéletleírás: a szellemi életet élő

ember számára, akinek le vannak kötve energiái, a belső szükségérzet kielégülése. A börtönlakó a szabadság illúzióját élvezi, amikor bemenekül eszményeinek és emlékeinek dzsungelébe, ahová a külvilág fogdmegci nem követhetik. Amazok: jogászi elmeművek, emez szellemi — teológiai testámentom. „Ezt az összes munkát én azért írtam, édes szívem Júliám — noha, hogy ennyire terjedjen célom és gondolatom sem volt, csak mint írni kezdettem, egy matériáról a másikra, úgy esett a pennám, mint a víz, egyik köről a másikra, úgy hiszem Isten igazgatásában — de jó leszen lelkem neked arra, hogy holtom után néha, ha sírásra leszen szükséged, vedd elé, olvasd, sírj édesem mellette: neked édes fiam József, hogy tanulj belőle: mindketten vigasztalásotokra lehet az az Isten ajándéka, amely ebben meglátszik, hogy én bennem volt. Te tudom ma holnap a skolából kivágysz, azért azt hagyom: hivassa akkor elé anyád, ha Isten élteti Kapusi Sámuel, Enyedi István, Pápai Ferenc, Kolosvári István, Bonyhai György komámuramékat, vagy más akkor élő tudós, jámbor református embereket; adják kezedbe ezt a praefatiót, adjanak elég időt rá, ha igazán deákra fordítod és ha anyádnak is úgy amint kell, magyarul jól megmagyarázod azon tudós emberek előtt, bizvást mesterremeknek tarthatják.“ „A világ inasesztendejéből, a skolából mesterlegénységre kimehetsz, de bizony öreg mesterségre nem, halálodig azt kell tanulnod, mint én hatvanhat esztendeig és igen nehéz scolában most is ezt írtam a rabságban a széken, egy holnapi unalmamban“.

Bethlen Miklós eltekintve attól, hogy örömét lelte az írásban, jóleső érzéssel pergette vissza életének eseményeit, de ami ennél erősebben lüktető gondolat volt: a fia okulhasson majd nyomorúságából. Természetes, ha mások is jönnek tartják majd az emlékiratot, úgy azok számára is érdemes volt papírra vetni. „Nem is kívánom én, hogy a világra kibocsás-

sák ezt az írást, mert azzal nekem semmit se használnak, talán magoknak ártanak vele: sőt sok emberrel se közöljék, nisi ob gravissimas causas ha tudós, jámbor, vallásunkon lévő emberekkel". Írás közben ingadozik, hogy művét legszűkebb környezetén kívül olvastassa-e másokkal is. Érződik, hogy az emlékirat jövő sorsára is gondolt, de csak mellékesen.

Az emlékiratnak publicitása akkor is fölvetődött agyában, amikor töprengett, hogy latin nyelven, vagy magyar nyelven írja-e meg. Előbbi mellett szólt az a meggondolás, hogy felesége nem ért latinul és ha latinul fogalmazza, akkor nem is tudná áttenni magát a *Sudores et cruces*-ből és könnyen jogászi síkra tévedve ismétlésekbe bocsátkozna. A deáknyelven való megírás mellett szól, hogy — saját közlése szerint — latinul könnyebben megírná és tulajdonképpen érdekesebb is megírni, „mert a latin nagy szóbősége és annyi század nagy elméjének csiszoló munkája után“ hajlékonyabb a kifejezés lehetősége. Mindenesetre örvendenkünk kell, hogy magyarul íródott és győzött az a szempont, hogy a szeretett hitves értse meg hiánytalanul az ő rendkívüli szenvedéseit. Az a tudat, hogy arccal mégis csak legszűkebb környezete felé kell fordulnia, felszabadította benne a szeméremérzést és olyan rousseaui értelemben vett intimitásokat közöl, hogy már-már vakmerő exhibicionista, aki a nemiélet, a serdülő kor homályba zárt titkait zavarja fel és egy lélekorvos pontos elemzésével vizsgálja meg saját emberi viszonyát és magatartását a környezetével szemben. Még ha fel is csillan agyában a gondolat, hogy emlékiratát esetleg mások is fogják olvasni, valóban leszámolt azzal, hogy akár ellenfelei, akár a tőle távol állók ítéletét megváltoztassa. Nem felmentést kér tehát, hanem csak élete tanulságainak a megszívlelését. Hiúság, hírnév, más földi gyarlóságok nem érdeklik. De meggható, hogy a közzolgálat tudata nem hagyja el a sírlábainál sem és ha az utókornak nem tud már hasz-

nálni tetteiben, használni igyekszik tönkretett élete minden fájdalmas csalódásával.

Egyébként: az önéletrajzát felesége nem olvasta el, mert nem került el hozzá. Az önéletrajz sokáig kallódott, különböző példányokban, levéltárakban és csak 1858-ban jelent meg nyomtatásban Szalai László *Magyar történelmi emlékek* című gyűjteményében. Száznegyvenkét évvel Bethlen Miklós halála után.

Vallás és türelem

A műnek első része más természetű, mint a többi. A szerző „előjáró beszéd”-nek tekinti, valószínűleg csak később tapasztotta az önéletrajzhoz. Egyházbölcséleti és moralizáló munka és huszonegy kis fejezetében írójának Istenhez és az erkölcsi jogrendhez való viszonyát rögzíti meg.

Bethlen Miklós jól ismerte a XVII. század morálizáló irodalmát, Descartes és más bölcészek munkáit, a kálvinizmus apológétikus tanait, de legfőképpen a szentírást. Az ő kálvinizmusa csontig-velőig, átható világszemlélet volt. Kora ifjúságától kezdve, esze hitvitákon csiszolódott és önmagát nem egyszer „teológusnak” tartja. Saját szavai szerint a bibliát csak 1661—1684 között huszonháromszor olvasta végig. Minden év szeptember elsején, születése napján kezdte el újra, beosztva magának az év minden napjára. „Sem út, sem vadászat, sem tábor azt el nem bontotta. Rabságomban pedig egyetlen kenyere volt lelkemnek”. Betéve tudta, locus-keresésben pedig már ifjúkorában is a legkiválóbbak közé tartozott. Műveltségének alaptermészetéből következett, hogy nemcsak e tudományos ízü munkája, de más politikai írásai is, beadványai, folyamodványai, beszédei és perbeszédei is szakadatlanul idézik a szentírást és úgy hivatkoznak rá, mint a bölcsesség kútfejére. Még magánlevelei

is folytonosan az Írás szavaira hivatkoznak. Valóban: istenes ember.

Bethlen Miklós számára a kálvinizmus az egyedül elképzelhető életforma volt, a megújuló vallási harcok idején a lélek örökös fegyverzete. De külön rá kell mutatnunk arra a sajátos vonására, amellyel ebben a korban csak kevesen jeleskedtek, hogy ő nem tud különbséget tenni vallás és vallás között és előtte nincs több religió, csak egyedül a keresztényi. Legfőbb confesszio, felekezetek vannak. Az ő hite az ő keresztényi, „mellyel a Krisztus mind testének idejében, mind menyben menetele után szent lelke és apostoli által taníttatta a primitíva elődeden — való ecclesiát“. „Semmiféle ember, akármilyen tévelygésben levő, még az atheust is nem gyűlöli, hanem szálni szeretni és nem erővel, hanem szóval, szeretettel kell megtéríteni: sőt a káromkodót is, noha meg kell kövezni, de akkor is nem szidni, hanem szálni, siratni, érte könyörögni kell“. „Üljön össze szeretettel a keresztény világ, vetköztesse ki a religiót abból a ficomás, kendőzött, pézmázott találmányi köntöséből, azaz: vegye el tőle amit maga hozzáadott, viszont adja vissza azt neki, amit róla elvont, az igaz szeretetnek és alázatosságnak fejez candida köntösét; mindjárt feltalálja a Krisztus mátkáját, az első ecclesia religióját. El kell e keresztény világból a pápista, luther, kálvinista, görög, áriánus, vagy unitárius nevezetet venni, keresztények leszünk mindannyian“.

Ime ez a hamisítatlan erdélyi szellemi magatartás, ez volt a híres tordai országgyűlés értelme és ez építő alapja a felvilágosodott kereszténységnek. E keresztény lelkületet tekintve, értjük meg humanizmusát is. Legtöbb kortársa a jobbágyot nem is tekintette embernek. Még csak eszükbe sem jutott, hogy van valami kivetni való abban, a parasztot akár vélt, akár létező renitenselkedés címén lehúzatni lábáról, megcsapatni, börtönbe vetni, vagy akár meg is öletni.

Bethlen Miklós, aki fiatalabb éveiben hirtelen haragú volt, nem egyszer mondotta meg inasainak, ha látják, hogy rosszkedvében van és pálcát keres, nosza szaladjanak ki az ajtón és ne mutakozzanak addig, amíg mérge le nem csillapodik. Ha kocsisát, lovászát, pecérét ok nélkül bántani találta, alázatosan megkövette. Keresztény lelkületéből folyt, hogy sohasem szitkozódott. „Ördögadtát életemben sem mondtam kétszer, teremtetét pedig egyszer sem, de a lélek-et és az Isten úgy segélj-t gyakran. Egyszer egy sustákat veték bíróságul magamra érte, meg is adám a koldusoknak, úgy tetszik el is szoktam vala róla“. Könyvünk folyamán a kancellár magánéletének sok olyan apróságát idéztük már, amelyek mind arra mutatnak, hogy hő-sünk valóban az a keresztény, aki az ige szavát döb-benetes komolysággal veszi és aki testamentumi sugallat szerint igyekszik politikai téren is betölteni hivatását, holott e területen közönségesen csak a machiavellizmus nyers elvei érvényesek. Vitatható az az állítás, hogy a kancellár túlsótét színben festi meg kortársait, azt azonban senki sem tagadhatja meg tőle, hogy soha életében nem szenteskedett, de az evangélium értelmezésében élt és cselekedett.

Mindazt, ami benne gyermekkori emlék, vallásos nevelés, tapasztalatokból keletkezett meggyőződés, az *anima naturaliter christiana* együgyűségét egy későbbi korban kipallérozta és logikai rendszerbe ültette át. Teológiai dolgozatának ez a tudatosított keresztény-humanista magatartás az alapgondolata. Ez bomlik ki a lélek halhatatlanságának, az örökkévalóságról való elmélkedésnek, a lélek és test perlekedésének, a bűn és erény, a becsület és becstelenség, a semmi és a minden duális kérdéseinek finom szövetévé; ebből állítja össze az önálló világkép harmóniáját. Bethlen Miklós, aki oly éleselméjűen fedezte fel a politikában, Európa szétszakadozott közéletében az erdélyi egyensúly keresésében a dualitás örök ellentétét, ugyanezt

az ellentét-párt ismeri föl és bontja ki dialektikusan hitelméltedéseiben is, de az ellentétek nem azért léteznek, hogy idők végeztéig fény és homályként vívódjának egymással, hanem hogy feloldódjának egyetlen összhangban és a fejlődés, a teremtés alapelvévé egyesüljenek. Azok az ellentmondások, amelyek benne rejlettek a korszakban és ott csíráztak Bethlen Miklós lényében, a cselekvő ember ifjúkorának és férfikorának hétköznapijaiban is, lassanként kikerekednek és egységbe illeszkednek. Az öreg férfiú magányosságában, a világ üldözése, a kétszeres rabság után, a *vanitatum vanitas* keserű sóhaja, a kancellár teológiai értekezéseiben tudományosan keres formát, elhalkultan és megenyhülve logikai folyamatokon keresztül tisztul és világosodik és végül a mindenséget szépnek látja, saját végzetét Isten rendelésének, megnyugszik benne, mert hiszen a világ fölött mégis a Rend uralkodik és az csendő ember megtalálja a békéjét, ha életét úgy rendezi be, amint ez a tanulságokból következik. A sorsüldözött rab már-már a derűlátás profétája és örökségbe a hit és az önbizalom kincseit hagyja.

Az „előljáróbeszéd“ a teljes önéletrésznek mintegy hatodrésze. Ami ezután következik — „Bethlen Miklós élete, magától igazán íratott, kit az Isten tud“ — a külső eseményeknek éppen olyan hűséges tükre, mint saját maga belső történéseinek. Summája lelkifejlődésének. A műnek különösen első fele a vonzó, mert írója érthetően frissebben örökíti meg ifjúkori benyomásait, mint a későbbiek; jobban emlékszik a gyermekkori és kibontakozásának éveire, mint kancellárságának történetére, amelyre túlnyomóan ránehezedik a politika és az egyéni események folytonossága is meg-megszakad. Az aggastyán fél évszázad távolából idézi a gyermeket, a süvölvény ifjút. Leírja ábrázatát, érzékszerveit külön-külön, még a lábujjairól és körmeiről is van mondanivalója. Anatomusként szedi szét saját csont és idegrendszerét. A legaprólé-

kosabb részleteket tudjuk meg róla, még azt is, hogy miként kötötte föl éjszaka a haját, mikor kezdett borotválkozni, mikor növesztett szakállt és mikor kezdett a haja hullani. Az ő apró testi adalékai megsegítenek bennünket, hogy vénségében is fölvezolhassuk külsőjét. „Már hatvanhét esztendőben járok, mégis bajuszomnak, szakállamnak fele ősz, az hajamban pedig talán huszonöt száll sem fehér“. Szemüveget ötvennégy esztendő korában kezdett viselni. „Most ugyan vénségemre sem írást, sem olvasást anélkül nem követhetek, de avval akármely apró írást, kivált nappal igen jól látok, egyéb nézésben pedig úgy vagyok, mint ennek előtte húsz vagy több esztendőkkel.“

Minél messzebbre hintáztatja az emlékezést, annál többet örökölt meg magából. Varázsecsetjének hatása alatt odaállunk mi is szűk és rendkívüli egyszerűséggel bútorozott kis szobában a háta mögé és figyelve egyforma apró gyöngybetűit, vizuálisan éljük át egész életkorát és vele együtt mi is nélkülözhetetlenül perdöntőnek ítéljük, hogy mit evett, ivott, hogy aludt, milyen hangulatban töltötte napjait, még hálószobájába is bekísérjük és minden korszakban és változásban meglessük benne az embert, „aki minden oklatan állatokban nem egyéb, hanem étel, ital, szállás, lakóhely, köntös, álom és fajzás, Vénus és ezeknél minél könnyebben és bővebben való megszerzésére és azokkal minél nyugalmasabb és alkalmasabban való vágyódás“. Add meg a testnek ami a testé, a léleknek ami a léleké! Bethlen Miklós nem aszkéta természet, sőt ellenkezőleg: született életművész. Nála senki jobban nem méltányolja azokat az élvezeteket, amelyek az érzékszerveket csiklandozzák. Epikureusi kedély, tele kíváncsisággal, szinte korlátlanul szívja magába az élet minden ingerét. Tele ízléssel, finomérzéssel, kicsiszoltan minden fajtájú öröm befogadására, legyen az könyv, vadászat, utazás, lakoma, barangolás és nyargalás a nagy természetben. Ismeri azt a ritka gyö-

nyört, amit a pénz bővölete nyújt. Ellenállhatatlan lendülettel törekszik is a megszerzésére.

Abban az időben, amikor vérének nagy bősége, izmainak acélossága, roppant munkabírása, egészséges képzelőereje kormányozzák cselekedeteit, mi sem áll távolabb tőle, mint az elmélet. Azaz, hogy felállít egy axiomát, amely ráhat élete minden megnyilvánulására és ez: a *mérsékletesség*. De ez az elv, amely csak később válik szelleme és politikai merészsége fékező erejévé, nem a test ellen irányul, hanem a test érdekében. Mérsékletesnek kell lennünk, hogy minél tovább megtarthassuk épségben érzékszerveinket, minél tökéletesebben működjön a gépezet, minél hosszabb ideig gyönyörködhessünk a testi lét válogatott kellemetességeiben. Bizonyos gazdaságosság, erőműtani előrelátás kell ahhoz hogy egyenlő erőmennyiséget osszunk szét a létezés minden kínálkozó alkalma számára. Nem könnyű mértékletesnek lenni, a mértékletesség legkevésbé a Bethlen-családban volt jellemző tulajdonság. A négy temperamentum mindegyike elvegyült a kancellárban, „melancholicosan-sanguinistikusnak“ vallja magát, de a melancholia majd csak a csalódott életnek lesz a vívmánya, egyelőre lelkében a hirtelen harag, tüzes gerjedelem, lecsapó indulat, a szangvinisztikus vérmérséklet hajlandóságai úrhatnámkodnak. Nehogy túláradásai magukkal ragadják, folytonosan fékeznie kell magát és így értethetjük meg paradoxonszerű vallomását: „az én szűzességem, az én részemről nem szűzesség, hanem szüntelenül folyó fertelmesség volt. A volna a szűzesség, amely minden égés és mocsok nélkül volna, de az hon vagyon“.

Ez az életkor már ismeri a biológiai megkötöttség határait, de még nem jutott oda, hogy fölényesen le tudja nézni a test gyötrő kívánságait és magát a lelket is megfékezze. A lélek, az intellektuális tudat azonban egyre többet hódít el magának a férfi energia-kész-

letéből és egyre inkább termeli ki azokat a vitaminokat, amelyek a lélek egyensúlyának megtartására hasznosíthatók. Kitapasztalta azt a nevelő hatást, amit a vallásosság gyakorolt a megpróbáltatásoknak kitett kedélyre. A léleknek is éppúgy küzdeni kell a megkísértés veszedelmeivel szemben, mint a testnek. A fausti ember vívódása ez, Jákob tusakodása az angyallal. De az ellentétek embere, miután a hitben felfedezi az egyetlen szintézist és rendet teremt a vágyak és eszmék zürzavarában, amiként az új must borra nemesedik, lassanként megtalálja az ember földi rendeltetésében, a szociális zürzavarban is az egyetlen szintézist és az ellentéteket egyazon végzet elkerülhetetlenségében oldja fel. Ime egy idézet az emlékiratból, amelyet már azért is szívesen iktatunk ide, mert lenyűgöz a megrajzolt mondatok szemléleti szépségével és ízelítőt nyújt a munka stilisztikai lendületéből.

„A nyugodalmasabb és alkalmatosabban való élésre való vágyódás és ha kaphatja avval való szükség és gyönyörűséges élés, az Istentől neki adatott céljáig, vagy haláláig. Ez a tisztelete; csak ami a sas, ráró, sólyomfészke a kösziklában és nagy fákon az a cinege, vagy ökörszem fészke, a mustár vagy egyéb kórón, csak fészek mindenütt, csak lakik s tojik benne. Az oroszlán barlangja és az egér lyuka mindegy, lakik, nyugszik, fájzik benne mindenik, ki-ki a magájában; a király palotája, aranyos ágya csak annyi, mint a disznópásztor hurubája, szalmaágya; nem nyugszik, nem fázik, feleségével és gyermekével, amaz jobban oda fel, mint ez itt alatt, sőt sokszor még rosszabból; nem esik a királynak jobbízűn a zsemle, tokaji bor, tengerek és egyéb hegyek, erdők, levegőből százok, vagy ezer embereknek munkájával szerzett hal, vadmadár, hízlalt marhákból nagy mesteriséggel, talán százféle csemegével öszvecsinált pástétom, vagy alaputréta (olla putrida) mint emennek a málé s a szilva- vagy kökénycibre és a forrásvíz; sőt

ennek erős egészségesen megfejeiredik a szakála, amaz a nagy konyha s patika mellett idő előtt elhervad, elfonyad, élve hal. A napfény úgy világol a pokulárnak, mint a királynak; a setétben mindegyik egyaránt vak. A százezerből álló virágos kert nem szebb, sem szagosabb a király szemének, orrának, mint a mező a kaszásnak. A fülemüle nem mond szebb nótát a királynak, mint a pásztornak; egy pokulárfurulya, mellette egy szép leány dudoló énekét nem haladja meg a király kápolnájának s minden kottás muzsikásinak korusa. Hideg, meleg, hó, eső, szélről, egy rossz szunyogtól, balhától nem szenved e mindenki? A királyi kisasszony orrán, száján és egyebütt való emésztése nem pénzmasabb a cigány leányénál. A király a se-lyembogár ganájával, tengeri csiga vérével, nuszt szőrivel, juh gyapjával kevélykedik: mit gondolsz, ha azoknak esze volna mit mondanának hozzá? Egy madár, egy róka, egy egér köntöse szebb, jobban áll, csak vizsgáld meg jól. A királyi menyasszonynak minden fice-mája (cicomája), egy páva farkának, nyakának, bokrétájának árnyéka sem lehet... Végezetre a halál egyarányú s egymástól meg nem különböztethető port csinál minden testből; ha soha egyébkor nem is, de bizony a halál és születésben."

Gyönyörűség olvasni e költői szárnyalású gondolatokat, amelyek Mikes Kelemen írásainak forrás-gával és bájával formálódnak ki. Az öregség végső bölcsesége szükséges ahhoz, hogy az ember rájöjjön a porszem mivoltára. Gazdag és szegény, fejedelem és por, makkegészséges és beteg, szép és rút, a végén mindazon homályos révben kötnek ki. Miért hát az emberek perlekedése, viaskodása egymással? Nincs más elégtétel Bethlen Miklós számára, mint eképpen summázni életfolyását és újra, meg újra meghúzni a vízválasztó vonalat az ujjnyi idő és az örökkévalóság között.

Forma és tartalom

Ha az igényes olvasó rábukkan valahol Bethlen Miklós önéletrírására — mert nem tárják fel előtte, nem „kötelező” olvasmány, mint Mikes vagy Pázmány prózája, fel kell fedeznie, találkozása vele véletlen és mint minden véletlen, meglepő és bensőséges — első pillanatban a műnek tartalma fogja megragadni. Ez a mű hírt ad Erdély történelmének egy olyan korszakáról, mely nem fejeződik ki százada drámájában, vagy regényében, mert e műfaj akkor még ismeretlen és a későbbi komoly szépirodalom sem népszerűsíti, mert nem találja meg a nemzeti öntudatot élesztő nagy figurákat és a minden fenség nélküli hanyatlás nem téma. Bethlen önéletrajzán keresztül azonban a XVII. század második fele egyszerre Erdély legizgalmasabb korszakává válik.

Napjainkban is hányszor vagyunk tanúi népek összeomlásának, osztályok és elvek tragédiájának és az események bekövetkezését fatális közönnyel szemléljük, amíg a szemtanú új oldalról be nem mutatja, az élmény szuggesztivitásával nem közelíti felénk és ismeretlen részletek, kulisszatitkok föllebbentésével nem adja kezünkbe a történelmi rejtély kulcsát. Ilyen remek szemtanú Bethlen Miklós, aki nem is egy, hanem három nemzedék életvívódásának a részese, mindenről tud, mindenben benne van s nem egyszer egymaga hordozza vállán az összeroppanó országnak a terhét. Más emlékirók is bevilágítanak e zürzavaros, emberi szenvedélyektől és forradalmi kilengésektől feszülő korszakba és érdekes adalékokkal gyarapítják ismereteinket. Ott van mindjárt Cserei Mihály. De Cserei csak publicistája, íródeákja a korszaknak és nem aktív szereplője. Csereiben hiányzik, ami megvan Bethlenben: önmagáról írni, önmaga fejlődésének a történetét adni, önmagát tenni meg minden cselekvés középpontjává és megláttatni önmagán keresz-

tül az Embert. Cserei csak közöl, néha pontosan utána-jár a dolgoknak, néha csak úgy kapásból szedi össze a pletykát, kétségtelenül a közhangulatnak tolmácsa — Bethlen kortörténelme tulajdonképen csak keret egyetlen emberi élet dinamikus ábrázolásához. Amit örökbe hagy, valóban önéletrajz, mint Rákóczi Ferenc, Mikes vagy Bethlen hátrahagyott írása, egy lény elindulása és múlása beleágyazva a történelmi időbe, amely volt azelőtt is és lesz azután is. Csak az emberi élet véges. Mikes, Rákóczi és Bethlen Kata valomásainak olyan szellemi jegyei vannak, amilyenekkel Bethlen Miklós munkája nem rendelkezik, Mikes naplójegyzetei fölülmulhatatlanul bájosak, levelei révén egyike irodalmunk legszerettebb alakjainak. Nála nem a korrajz, a környezetrajz a jelentős, történelmi ismereteink nem gazdagodnak általa és ha tudjuk is, hogy volt egy Rodostó, az ő emigráns világa már-már képzeletté finomult álmovilág. Rákóczi, Bethlen Kata emlékiratai teljes feloldozások a földi világ kötelékéből, misztikus egybefonódás, amely már a magasabbrendű létezés dimenzióiban megy végbe. Ezek a valomások, bármennyire is lenyúlnak a mélységbe, mint a szakadékok, egyvonalúak. A bethlenmiklósi emlékirat történelem és dráma egyben; teológia és hétköznapiság. Metafizikába áramlás és szürke hétköznapiokba visszakapcsolódás. Egy nemzet nagy pöre, egy államférfiú nagy pöre és egy meztelen lélek nagy pöre. Elmélkedés és parázs vita. Párbeszéd és monológ.

Tartalmilag tehát a korszak egyik legszélesebb rétegeződésű irodalmi alkotása. De az olvasót még nem nyügözné le a szellemi és politikai tájaknak ez az időben és térben egyaránt hol megenyhült, hol vulkánikus változatossága, ha magának a stílusnak, a kifejező képességnek nem volna meg oly annyira varázslatos íze. Bethlen Miklós önéletrajzát — és ez emeli őt egyik-másik fejezetben Mikes és Pázmány

szépprózájának magaslatára — úgy olvassuk, mint az élő-beszédet. Hogy azok az emberek, akikről ír, valóban léteztek, nyelvüknek, beszédmodoruknak, el ejtett szavuknak a megörökítése hozza magával. Ritka és ingyenc élvezet visszahallucinálni a fülnek harmadfélszázad magyarjainak a hangját. Azt a zamatos fordulatosságot, amely, hozzáolvasva Mikes és Pázmány nyelvét, fölébreszti bennünk a gyanút, hogy a magyar nyelvnek kifejező gazdagsága, szóbősége, szellemi csilámlása, egyszerűen: géniusza századok alatt, beleértve a nyelvújítás hősi korszakát, inkább hanyatlott, mint fejlődött.

Bethlen Miklós, aki tudatosan pártolta a magyar nyelvnek az államéletben való emancipálását, még maga sem sejthette, hogy egy nép szellemi értékének megtartásában milyen óriási kincs a töretlen, hiánytalanul megőrzött, folyamatosságban meg nem zavart népi nyelv. Ő még habozik, hogy itt, ahol gondolati szárnyalásról, intellektuális okfejtésről van szó, ne inkább a latin nyelvnek juttassa a pálmát. Magyar nyelvű írásai ritkán szabadulnak föl a latinizmus alól, még szívesen csap át egyik nyelvről a másikra — az áttétel rendkívüli könnyedséggel történik, hasonlóképpen kortársainál is — lévén az úri beszédnek akaratlan kétnyelvűsége; a beszéd folyamatosságában elmosódnak a két nyelv különbözőségének határai, mert hiszen maga a gondolkodás is latinos észjárás szerint igazodik, de amit anyanyelvén fejez ki, legmélyebb gyökereiben emeli ki a népiest. A XVII. században használt magyar nyelv és az „irodalmi“ nyelv között nincs különbség. Amit mai értelemben „irodalmi“ értéknek érzünk a nyelvben, az éppen a hamisítatlan népiesség. Nincs különbség az egyes társadalmi osztályok nyelvhasználatában sem, a főurak úgy beszélnek magyarul, mint a közemberek. A nép szókincese nem volt szegényebb és alábbi, mint a vezetők nyelve és aki műveltebb volt a

köznépnel és fogalomköre tágabb, ahhoz, hogy magát kifejezze, önkénytelenül is a latin nyelvből kölcsönzött. Az erdélyi földművelő nép szókincse még ma is igen gazdag, találékony, gondolkozásteli frisseségre és szokatlan kedélyhullámmásra mutat. Bethlen Miklós maga is „mint az izgató két-eszű székely“, gondolkozásban agyafúrt, észrevételei csattanósak, mondatai rövidek. Az ő kifejezéseiben is, mint az átlag székelyében képzelet van, szemléltető erő, zeneiség. „Nékem bojtorkodék, mint a lódarázs...“ „Igaz hazafia, ha a fogad nem nád és az agyad veleje nem cseresznyemag, nem szégyen ez?“ „Ezek majd az én eljövendő feredőmet melegítő üszögök, melyeknek legnagyobb fuvója volt még Bethlen Elek...“ Ilyen és más hasonló erőteljes kifejezésektől duzzad az emlékirat valamennyi lapja, úgy hogy ahányszor követni kellett az emlékirat ténymegállapításait, a magunk összefoglaló szavai helyett szívesebben idéztük a kancellárnak saját utánozhatatlan üde frisseségű szavait.

Nyilvánvaló, hogy Bethlen stílusára erősen ráhatott a nép élőbeszéde, de nem kevésbé befolyásolta a biblia ünnepélyes nyelvezte, amely különben Károli fordításában egy testvér a nép nyelvével. Bethlen képzelete a filozófusé volt; e képzelet lassú szárnycsapással metafizikai mélységek felett keringett, de néha nekilendült és ilyenkor a prédikátor tollazik föl írásából. Azután visszaesik a hitbölcseledés elvontságainak szóhordozásába, de a paradigmák és a senecai reflexiók sűrűjéből újra és újra a testi arc villan elő, amelyet a metafizikai formanyelv nem tud eltakarni. Ilyenkor a kancellár bölcseleti látása tele van közvetlenül megelevenítő erővel, amely oly robusztus, mint a paraszti látás. A kozmoszt például így érzékelteti: „akár a földet forgasd a nap körül, Copernicussal, akár mint a szakács a pecsenyét a tűz körül, vagy előtt, akár a napot jártasd a föld kö-

rül, Ptolemeussal, mint a sütő a kenyeret beteszi a kerek kemencébe és a körülötte járó meleg megsüti, én nem bánom, azért üstököket nem fogok, lássa azt sütő és szakács“.

Akármennyire is a lét és a nem lét elvi nagy kérdései foglalkoztatják és így gondolatainak fel kell szárnyalni egy magasabb régió ritkásabb levegőjébe, realizmusa megvédi elméleti szörszálhasogatásoktól és a fogalmi világ nem halványul köddé, elvontsággá, hanem parázs eleven és kézzelfogható marad. A filozófia és hitbölcsélet súlyosabbá tesz mondat-szövéseit, mint amilyen beszédmodorban kortársaival társalog, de mindez nem lesz ballaszt a gondolkodásában. Jellegzetesen magyar vonás. A mi magyarságunk természete naturalista, gondolkozásunk módja nem matematikai, hanem érzéki, testiséges és ez a magyarázata, hogy akár protestáns, akár katolikus hitvitázóink munkáit forgatjuk, ezek teológiai kérdésekről minden nagyképűség nélkül, nem egyszer pórias természetességgel vitatkoznak, akárcsak ha piacon alkudoznának, vagy a hétköznapi világ legvaskosabb beszéd tárgyait cserélik ki.

Emlékirónk stílusának harmadik jellemző vonása: mondatainak művészi szerkezete, tudatos szónoki dialektikája. Nagy szónokoknál kimutatható az a szerkezeti sajátosság, amely versalkotással rokon. Fel kell építeni egy gondolatsort, zeneivé kell tenni, fokozni, arányosítani, hogy emelje, sodorja magával a hallgatót. Bethlen prózája, mint említettük volt, az élő-beszéd. Nem csak azért, mert ez felelt meg természetének, de mert tudatosan is erre törekedett. A közlésnek azt a módját választotta ki, amikor a beszélő mindig maga előtt lát valakit, akihez a szavait intézze, nem pedig írásban fordul egy láthatatlan, személytelen auditoriumhoz. Ezért szereti Bethlen szószerint idézni kortársaival történt beszélgetéseit, ezért fordul tegező formában Istenhez, ellenfeleihez,

utókorhoz és végül a hallgató személyes jelenlétének föltételezettségéért építi úgy fel mondatait, hogy szónokilag győzze meg és captatio benevolentiae-jával fegyverezze le. A jogász és prédikátor kettős természetűe kényszeríti, hogy úgyszólván gallérjánál ragadja meg azt, akinek szól és tudja a választ, amelyre újra felelnie kell. Így lesz lüktető és drámai az előadási módja, így kapcsolódnak egymásba tömör mondatai, így keresi a lapidáris, csattanós fordulatot és így kapcsolja be szónoki gépezetébe a bibliai textust, mint azonnal előrángatható tekintélyt, hogy irgatólag ellenfelét még inkább meggyőzze és a maga oldalára szorítsa, így bocsátkozik nem egyszer ismétlésekbe is, hogy emlékeztesse a hallgatót, honnan indult ki és hova akar kilyukadni voltaképen. A leírt mű így lesz minden epikai jellege ellenére is disputa-irat, úgy, hogy túláradó szenvedélyének hevével még bennünk is fel tudja verni az érdeklődést ügye iránt.

Széchenyi előfutárja

Azok, akik arra vállalkoznak, hogy megelevenítik a történelem valamelyik korszakát, vagy életre keltik letűnt idők egyik, vagy másik szereplő személyiségét, csak a legritkábban tudnak megszabadulni a belső kényszerűtől, hogy ne analógiákkal dolgozzanak. Nem „hazabeszélés“-re gondolunk, hiszen minden történelmi kor, vagy történelmi személyiség csak a maga mértékével mérhető. De elkerülhetetlen az egybevetés korok és korok között, lehetetlen párhuzamot nem vonni egyéniség és egyéniség között, egyrészt, mert vannak állandó, újra megismétlődő nemzeti és emberi vonások, másrészt pedig a szűkségszerű tanulságok csak úgy vonhatók le, ha hidat vonunk korszakok között és az önként kínálgató

szembeállításokat más időkben, de hasonló helyzetben a magunk számára hasznosítjuk.

Amikor Bethlen Miklós helyét keressük a magyar szellemtörténetben, nemcsak százada lebeg előttünk: a történeti tények, amelyeket fölveztünk, eléggé megjelölik a kancellár tevékenységi körébe vonható határokat, de amikor értékeinket tudatosítani akarjuk a nemzeti önismeret céljaira, a monumentális figurát nem egy letűnt századba, hanem a magyarság életfolyamatosságába kell beillesztenünk. Amikor azt néztük, hogy a kancellár mit jelentett a maga idejében, azokkal kellett összehasonlítani, akik különböztek tőle, mások voltak, mint ő, az ellentétekben kellett megragadni, mert a fényt mindig árnyéka magyarázza meg. Hogy mai szemmel ítélhesük meg Bethlen Miklóst, olyan alakot kell melléje állítani, aki inkább benne él az általános köztudatban, mint ő, róla való ismereteink azonnal kész képet rögtönöznek, hatalmasabb, szuggesztívebb és számunkra átélhetőbb egyéniség, de hőshöz hasonlít és tisztábbá teszi vonásait. Bethlen Miklóst Erdély Solonjának nevezték kortársai, de az egybevetés az antik világ bölcsével nem sokat mond nekünk. Talán szubjektív az összemérés, de e könyv írója, amikor elmerült Bethlen Miklós életének bűvárlatában, a maga számára *sok igaz megnyugvást* merítve e vígasztalan világban, folyton folyvást a magyar önismeret legnagyobbja és legtragikusabbja, Széchenyi István jutott az eszébe. A két nagy ember külső életkörülményei is hasonlítanak egymáshoz. Mind a kettő külföldet járó főúr, eszményük a „kiművelt emberfő“, égnék a vágytól, hogy előbbre vigyék nemzetünk műveltségét, mind a kettő csodálatosan érzékeny és konok jellem, edénye az erkölcsi tisztaságnak. Mindakettő forradalmár, mert fél évszázaddal előre gondolkodik s konzervatív is egyben, mert határ nélküli szenvedélyeikben nem tudják követni népüket,

— Széchenyi Kossuthtal került szembe, Bethlen Miklós pedig Rákóczi Ferenczel — mindkettő úgynevezett megfontoltan építő. Mind a kettőben egyaránt lobognak a megújulás összes lehetőségeinek tervei. Mind a kettő befelé rettenetesen szenved, mert félreértik őket és mindketten látnokai egy olyan katasztrófának, amely elkerülhetetlen. Mind a ketten csalatkoztak ott, ahová dilemáikban hűségeiket vitték és ahonnan megértést vártak. Mind a ketten mélységesen magukra maradtak, egyiknek a börtön, a másiknak a tébolyda jutott osztályrészül. Mind a ketten frók voltak, nemzetnevelők, roppant polemisták, mindkettő mélységesen vallásos lélek és mindkettőnek kényszerképzete a gyökérig lehető önismeret.

De Széchenyi eszméit fölfedezi egy későbbi kor és a nagy ingenium megtermékenyíti a magyarságot. Bethlen Miklóson minden korszak, mintha nem is élt és tevékenykedett volna, keresztülgázolt. Jeltelen sírjába másokat fektettek. De annak a történeti korszaknak magyarsága, amely a visszatérő Erdéllyel együtt új életet akar megteremteni, gazdagodni akar ez országrész legnemesebb hagyományaival, lázasan keresi ennek az árva nemzetnek szerepét az emberi nemzetség nagy háztartásában — ez a magyarság nem lehet meg Bethlen Miklós letűnt alakjának felámasztása nélkül.

Követendő példaként kell felállítani annak a férfiúnak emlékét, aki a legsúlyosabb megpróbáltatás reménytelen évtizedeiben, dacolva egy züllött korszak minden bűnével, a hazafiság és erkölcsiség lobogóját emelte fel, és be kell pillantani annak a kornak mélyébe, amelyet a magyar pártoskodás, önzés, önismeret hiánya összerombolt, hogy a nemzeti öngyilkosságnak hasonló korszaka soha-soha meg ne ismétlődjék.

VÉGE



